MILAN NAKONEČNÝ

Psychologie osobnosti

ACADEMIA
1995

HP 159.9

MĚSTSKÁ KNIHOVNA
ZÁVIŠOV
331 756

© Milan Nakonečný, 1995
ISBN 80-200-0525-0

Obsah

OSOBNOST JAKO TÉMA PSYCHOLOGIE 7
Úvod do problematiky 9
Psychologické pojetí osobnosti 10
Biologická determinace osobnosti 20
Sociokulturní determinace osobnosti 27

GENEZE OSOBNOSTI A JEJÍ UTVÁŘENÍ 37
Úvod do problematiky 39
Vznik a vývoj vědomí já 40
Utváření osobnosti 49
Utváření trvalejších vlastností osobnosti 51
Vztažný systém a jeho komponenty 54

STRUKTURA OSOBNOSTI 59
Úvod do problematiky 61
Psychické vlastnosti osobnosti 62
Temperament 79
Emocionalita 90
Schopnosti 94
Inteligence 100
Tvořivost 107
Kognitivní styl 112
Postoje 118
Motivy 124
Typy osobnosti 135
Typologie extraverze a introverze 138
Konstituční typologie 140
Typologie W. H. Sheldona 145
Typ autoritární osobnosti 147
Vrstvy osobnosti 152
Faktory osobnosti 158
Cattellův model faktorů osobnosti 161
Eysenckův model faktorů osobnosti 164
Ego 174

DYNAMIKA OSOBNOSTI 191
Úvod do problematiky 193
Základní dynamické tendence 194
Relační teorie dynamiky chování 197
Dynamická funkce ega 209

Fungování ega z hlediska humanistické psychologie . . . 218
Ego-obranné mechanismy . . . 223
Principy psychického ekvilibria a hédonismu . . . 227
Vůle . . . 234
Dynamika nevědomí . . . 240

CHARAKTER . . . 251
Úvod do problematiky . . . 253
Psychologická podstata charakteru . . . 254
Charakter a osobní morálka . . . 261
Charakterologie L. Klagese . . . 265

TEORIE OSOBNOSTI . . . 271
Úvod do problematiky . . . 273
Obecně o teoriích osobnosti a jejich třídění . . . 274
Psychoanalýza . . . 277
Neopsychoanalýza . . . 284
Behaviorismus . . . 288
Teorie Dollarda a Millera . . . 290
Systémové pojetí osobnosti J. R. Royce a A. Powella . . . 297
Fenomenologická psychologie . . . 303
Humanistická teorie osobnosti C. R. Rogerse . . . 314
Kognitivistická teorie . . . 319

VYBRANÁ LITERATURA . . . 325

JMENNÝ REJSTŘÍK . . . 328

VĚCNÝ REJSTŘÍK . . . 334

OSOBNOST
JAKO TÉMA PSYCHOLOGIE

Úvod do problematiky

Pojem ***osobnosti*** je používán v různých významech; v lidové řeči, ale i v historických vědách má hodnotící přízvuk, rozumí se jím vynikající nebo nějaký výrazný jedinec, jiný význam má zase v právních vědách a v sociologii. Do psychologie byl pojem osobnosti zaveden až na počátku našeho století, kdy se ukazovala nutnost studovat duševní život člověka jako celek, a nikoli jen jako pouhý soubor jednotlivých funkcí (jako vnímání, myšlení, cítění, chtění), neboť vykazoval funkční jednotu, a když bylo nutno vysvětlit fakt, že na týž podnět různí lidé reagují různě, tj. když mezi podnět (S) a reakci (R) bylo nutno vložit nějaký faktor, který by tuto variabilitu reakcí vysvětloval. Tento faktor byl posléze nazván osobnost (O) a základní ***paradigma psychologie*** pak vypadalo takto:

$$R = f(S, O), \text{ resp. } R = f(S \leftrightarrow O)$$

Znamená to, že psychické jevy jsou funkcí situace a osobnosti, resp. interakce situace a osobnosti. Osobnost je zde chápána jako celek dospozic, které spolu se situací determinují obsah a průběh psychických procesů, které jsou tak chápány jako reakce individua na určitou situaci. Ilustrativně pak lze výše uvedné paradigma vyjádřit takto:

$$S \rightarrow (O) \rightarrow R$$

Situace působí na jedince, a ten na toto působení (stimulaci) určitým způsobem reaguje, přičemž reakce různých jedinců na tutéž situaci jsou různé. Oznámí-li někdo cestujícím v letadle, že je nutno nouzově přistát a že tedy hrozí určité nebezpečí, reaguje každý z cestujících určitým osobitým způsobem: mnozí propadnou panice, někteří zachovají relativní klid, každý přitom myslí na něco jiného. Osobnost je pojmenování pro ten individuální ***celek dispozic k psychickým reakcím***, který způsobuje, že v téže situaci reagují různí lidé různě a že tyto reakce vykazují určitou jednotu cítění, myšlení, vnímání, představ a snah.

Pojem osobnosti v psychologii vyjadřuje vnitřní organizaci duševního života člověka, skutečnost, že je jednotou dílčích funkcí, že tedy funguje jako jednotný celek interindividuálně odlišných dispozic, a jako takový vytváří smysluplné souvislosti s vnějšími projevy, tj. s chováním individua.

Psychologické pojetí osobnosti

Z toho, co bylo uvedeno, vyplývá, že pojem osobnosti nemá v psychologii hodnotící akcent, osobností je – psychologicky vzato – každý od té doby, kdy jeho psychika začne vykazovat specificky lidskou formu fungování, k čemuž dochází, jak poznáme dále, v určité etapě raného dětství. Pojmem osobnosti se v psychologii něco popisuje a vysvětluje, jak už víme, především variabilita a jednotnost (integrita) duševního dění. V tomto smyslu je osobnost v psychologii chápána jako tzv. ***hypotetický konstrukt***: je to termín, který vyjadřuje existující fenomén, jenž ovšem není plně pozorovatelný, je však odvozován z toho, co je pozorováno, a má heuristickou hodnotu (umožňuje objevovat nové poznatky, neboť jako takový může být podnětem výzkumu).

V psychologii se však nedospělo k jednotnému pojetí tohoto konstruktu: tak již G. W. Allport (1937) analyzoval padesát definic osobnosti a dnes existuje kolem patnácti reprezentativních pojetí osobnosti, která ovšem závisí na pojetí psychologie samé, jejího předmětu a její metodologie. Především různá pojetí předmětu psychologie vedla k tomu, že dnes existují tak ***rozdílná pojetí osobnosti v psychologii***: behaviorismus, který chápe psychologii jako vědu o chování, chápe současně osobnost jako systém faktorů, které chování individua determinují, resp. jako systém zvyků, které chování vyjadřují (tj. jako systém naučených tendencí chovat se v určité situaci určitým způsobem); fenomenalismus, který naopak chápe psychologii jako vědu o vnitřních psychických fenoménech (prožívání), chápe současně osobnost jako vnitřní strukturu psychických vlastností, které určují její chování. Odlišný přístup zde vyjadřuje zejména ***rozdíl konstruktu a podstaty***: fenomenologové (mentalisté) zdůrazňují, že osobnost je něco, co je za jejími projevy jako jejich podstata, která se plně neprojevuje, je skrytá; naproti tomu behavioristé chápou konstrukt jako postulovaný, z empirie logicky odvozený fenomén a existenci nějaké podstaty osobnosti popírají. Tyto rozpory jsou v podstatě nepřekonatelné a poznamenávají psychologii osobnosti výraznou nejednotností.

Má-li být psychologie osobnosti skutečnou vědou, musí respektovat ***kánon empirické psychologie***, který Th. Herrmann (1969) formuluje souhrnně takto: 1. empirické fenomény jsou takové jevy, které mohou být objektivně a spolehlivě pozorovány, event. měřeny; vyžadují teoretické zpracování; 2. teorie, resp. hypo-

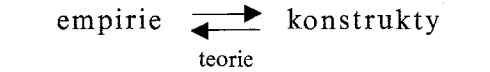
tetické konstrukty, musí být empiricky přezkoumatelné (prověřitelné), prosté protikladů, jednotné a explicitní (jasně z daných fakt vyplývající); 3. empirie rozhoduje o vhodnosti teorií, resp. je potvrzuje či nikoli; teorie organizují empirické fenomény, propůjčují jim jejich význam a připouštějí jejich předvídatelnost. Avšak problém je nyní v tom, co se rozumí pojmem ***empirický fenomén***: behavioristé za něj považují pouze tzv. objektivní data, tj. fenomény chování, pokud možno měřitelné; mentalisté za něj považují také údaje o vnitřních stavech jedince získané introspekcí a poukazují na skutečnost, že mnoho vlastností osobnosti není měřitelných. Jak např. měřit smysl pro odpovědnost nebo zásadovost? Přísně ***empirické pojetí osobnosti*** jako psychologického tématu rezignuje na filozofické úvahy o člověku, popisuje a vysvětluje osobnost, jaká je, a nikoli jaká má být, tj. rezignuje i na normativní výroky o osobnosti. V pojetích osobnosti se však setkáváme s výpověďmi o její podstatě, které zahrnují metafyzické nároky, tj. výpovědi, jež nemohou být přísně empiricky prověřeny. Avšak co znamená přísně empiricky prověřit, je pro nejednotné pojetí psychologie samo problematické.

Mentalisticky orientovaný německý psycholog A. Wellek (1950) tvrdil, že osobnost nevyvozujeme z prožívání a chování, ale naopak, pochopíme-li „fenomenologicky", co osobnost je, rozumíme pak lidskému prožívání a chování; osobnost proto není teoretickým konstruktem, ale jde o „duševní bytí", které musí být nejprve pochopeno jako celek, a to umožňuje psychologická fenomenologie zaměřená na vnitřní strukturu tohoto celku, tj. na to, jak člověk prožívá svět a sebe sama v něm. Takový „fenomenologický přístup" však behavioristé pokládají za „filozofický" a nikoli empirický. Vystupuje tu ještě ***rozdíl vědeckého a filozofického pojetí osobnosti***, ale kde končí věda a začíná filozofie, nemůže být, s ohledem na výše uvedené nejednotné pojetí psychologie a koneckonců i psychologické empirie, jednoznačně rozhodnuto. A tak se objevují ***různé definice psychologie osobnosti a pojmu osobnosti***, které vyjadřují zásadní rozdíly v přístupu k osobnosti jako tématu psychologie a které vyplývají ze zásadně odlišného pojetí psychologie jako vědy, tj. jejího předmětu a její metodologie. Podle G. Murphyho (1947) existují tři možná pojetí osobnosti: 1. osobnost je rozlišitelný jedinec definovaný v termínech kvalitativních a kvantitativních odlišností, v nichž se liší od ostatních jedinců; 2. osobnost je strukturovaný celek definovatelný v termínech jeho vlastních odlišitelných strukturních elementů; 3. osobnost je strukturované pole organismus-prostředí, jehož každý aspekt je v dynamické relaci s každým dalším aspektem. Psychologie osobnosti je pak definována tím, jak má být její předmět – osobnost – pojat a jak má být studován. Psychologie osobnosti tedy vyplývá z ***definice osobnosti***, ale ty jsou velmi nejednotné i uvnitř téže kategorie pojetí, např. behavioristického. Tak např. J. P. Guilford (1959) definuje osobnost jako „jedinečný vzorec rysů", E. R. Guthrie (1944) ji definuje jako „systém zvyků", R. B. Cattell (1965) ji zase definuje jako „chování člověka v určité situaci", na jiném místě pak přesněji jako „to, co determinuje chování v definované situaci a v definovaném naladění".

Osobnost jako psychologický hypotetický konstrukt, jako popisný a vysvětlující pojem především vysvětluje několik následujících empirických fakt: 1. duševní život člověka vykazuje určitou organizaci a dynamiku; 2. duševní život člověka vykazuje určitou interindividuální variabilitu. Základními znaky organizace duševního života individua jsou: 1. relativní integrovanost složek, které jej tvoří, a tendence tuto integrovanost (jednotnost) udržovat sjednocováním poznávání, cítění a snah, resp. udržováním psychické rovnováhy; 2. relativní stálost jeho psychických vlastností a jejich relativní autonomie. Obecně pak platí, že duševní život člověka tvoří celek, z něhož mohou být jeho jednotlivé funkce a vlastnosti jen uměle vyabstrahovány, přičemž tento celek má interindividuálně odlišné kvality. Těmito znaky lze nyní vymezit psychologický obsah pojmu osobnosti, i když zajisté nikoli s nárokem na samozřejmou přesnost. A tak ***pojem osobnosti v psychologii*** vyjadřuje: organizovaný, dynamický a interindividuálně odlišný celek psychofyzických dispozic, determinující průběh a projevy psychických procesů (reakcí). Základními ***úkoly psychologie osobnosti*** podle Th. Herrmanna pak jsou: 1. vytvoření deskriptivního systému, který by popsal osobnost jako celek i její jednotlivé složky, které z něj lze popisně vydělit; 2. vysvětlení rozdílnosti v psychických vlastnostech jedinců s ohledem na stanovené deskriptivní znaky – k tomu lze připojit další úkoly; 3. vysvětlení organizace a dynamiky osobnosti. S tím pak souvisejí následující ***základní témata psychologie osobnosti***: 1. geneze a utváření osobnosti, 2. struktura osobnosti, 3. dynamika osobnosti. Tato témata budou předmětem našeho dalšího výkladu.

Osobnost je tedy chápána jako hypotetický konstrukt, který má funkci popisnou a vysvětlovací (deskriptivní a explanační), přičemž hypotetické konstrukty jsou fenomény, které jsou brány jako existentní (existující), ačkoli nejsou pozorovatelné přímo, nýbrž jsou z toho, co je pozorováno, vyvozovány. Pojem hypotetického konstruktu má významově blízko k pojmu intervenující proměnné, ale ty jsou chápány jako postulované, uvnitř osobnosti působící činitelé, které jsou operacionálně definované a které intervenují ve vztazích S–R jako aktuálně působící procesy – slovo „proměnné" tu právě poukazuje na to, že jsou chápány jako proměnlivé měřitelné veličiny: takovými typickými intervenujícími proměnnými je např. aktuální úroveň vzrušení nebo délka hladovění. V tomto smyslu tedy nelze zaměňovat termíny hypotetické konstrukty a intervenující proměnné. Je však vhodné uvažovat ještě ***vztah mezi pojmy konstrukt a podstata,*** který je ovšem určován základním pojetím osobnosti. Naznačuje to následující rozdíl: osobnost chápaná jako systém faktorů chování (J. P. Guilford, 1959) a osobnost chápaná jako „duševní bytí" (Ph. Lersch, 1951). První pojetí by bylo označováno jako „vědecké", druhé jako „filozofické", resp. „fenomenologické", což mnozí psychologové chápou jako protiklad. V prvním případě je osobnost chápána jako hypotetický konstrukt, ve druhém jako podstata. Podle G. W. Allporta (1963) je osobnost „něco", co je za chováním, ale může být označováno jako podstata i jako konstrukt. Podle Th. Herrmanna (1969, s. 37)

vystupuje ***trojí druh výpovědí o osobnosti:*** 1. výpovědi o její podstatě s metafyzickými nároky, 2. výpovědi provizorní povahy, vycházející z nutnosti určitých úvah, 3. výpovědi vyjadřující konstrukt v přísném smyslu. Správnost výpovědí prvního a druhého druhu nemůže být ověřena prostředky přísně empirického pozorování: „Empirické fenomény jsou takové, které mohou být pozorovány objektivně a spolehlivě" (Herrmann, 1969, s. 43). Avšak sám problém metodologické objektivnosti a spolehlivosti je teoreticky sporný (např. objektivnost a spolehlivost introspektivních výpovědí, přiměřenost a hodnota určitých způsobů měření atd.). H. Thomae (1969 s. 58) v tomto smyslu hovoří o „nomotetické redukci osobnosti" na modely mozku, na určité analogie, na principy učení, kognitivní, psychoanalytické a jiné modely – obecně jde o redukci na zákonitosti chování a oblíbeným modelem, resp. analogií osobnosti byl počítač; za univerzálně vysvětlující pojem je pokládáno učení. Avšak každá ***výpověď o osobnosti*** poukazuje na určité pojetí její podstaty, chápeme-li podstatou dále neanalyzovatelnou, ale působící entitu. V tomto smyslu za podstatu osobnosti je chápána: pudovost (Freud), soustava zvyků (Skinner), hledání smyslu bytí (Frankl) atd. Zdá se být logické, že nejprve musím vědět, co zkoumám, abych věděl, jak to mám zkoumat. Postulát ve významu hypotetického konstruktu naznačuje „podstatu" ve významu vědecky zjištěné funkce (osobnost jako činitel organizace duševního života a jako produkt této organizace). Osobnost se nerealizuje ze sebe sama, ale ze vztahů ke svému životnímu prostředí, a je zvláštním způsobem bytí, tj. jsoucnem svého druhu. A. Wellek (1955) k tomu uvádí: psychologie je věda o duši, jejím úkolem je určit její podstatu, ale vědeckými metodami, a jejím předmětem jsou empirické jevy, ale ty se nedají interpretovat ze sebe samých; osobnost pak není empirický fenomén, ale teoretický interpretační pojem, který propůjčuje pozorovaným jevům smysl. To potvrzuje tezi, že nejprve je nutno vědět čím osobnost je, aby bylo možno chápat její projevy. Proti tomu Th. Herrmann (1964) uvádí: osobnost jako konstrukt není na začátku, ale na konci zkoumání, neboť konstrukty z pozorovatelných jevů teprve vycházejí jako postuláty z nich logicky odvozené, které mají pozorované vysvětlit; ***výzkum osobnosti*** může probíhat, i když pojem osobnosti není pojmově zcela vymezen a probíhá ve dvou směrech: 1. jako popis vývoje systému a 2. jako vysvětlování rozdílnosti (variance) v chování jednotlivých individuí s ohledem na zavedené popisné znaky. Důležitými aspekty jsou tu ***konzistence a kovariace:*** první vyjadřuje rozsah, v němž subjekt v různých srovnatelných situacích a v rozdílných časových úsecích vykazuje stejné chování; druhé poukazuje na společné variování dvou nebo více znaků. S tím souvisí ***dvě charakteristiky osobnosti:*** 1. osobnost jako individuální struktura a dynamika chování, 2. osobnost jako otevřený systém interakcí individua a jeho životního prostředí. Uvažovaný ***vztah mezi empirií a konstrukty*** (k nimž v psychologii nepatří jen pojem osobnost, ale fakticky všechny termíny psychických funkcí) lze pak schematizovat takto:



Teorie tu vystupuje v několika rovinách: především jako teorie dalších dílčích konstruktů (vlastností osobnosti, postojů a jiných strukturálních prvků atd.) a dále jako teorie výzkumu osobnosti (tj. jako její metodologie). Zůstaneme-li u tohoto pojetí, které dnes v psychologii osobnosti převažuje, i když není bez problémů, je nutno vytknout existující ***rozdíl mezi vědeckým a filozofickým pojetím osobnosti,*** i když, striktně vzato, i ryze empirické pojetí osobnosti vyjadřuje také určitou filozofickou pozici k jejímu přístupu, a sice tzv. logický empiricismus jako novou fázi pozitivismu. Spor o pojetí vědecké objektivnosti a přiměřenosti „vědeckých metod" tím není odstraněn. A tak se tento rozdíl dnes prezentuje – poněkud nepřesně – také jako rozdíl v názorech na pojetí empirie (patří sem např. také intuitivně „zpracované" klinické zkušenosti?) a jako faktický rozdíl behavioristického a fenomenologického přístupu k osobnosti.

V převažujícím behavioristickém pojetí osobnosti se uplatňují následující ***analytické elementy charakterizující individuální chování*** (podle E. Rotha, 1969, s. 37 násl.):

- vlastnosti osobnosti: deskriptivní charakteristiky dispozic;
- zvyky: relativně pevná spojení S–R, tj. habituální, naučené reakce;
- faktory: hypotetické vnitřní determinanty způsobu chování;
- motivy: hypotetické vnitřní determinanty směru chování;
- role: kulturou strukturované projevy sociálních vztahů;
- postoje: komplexní elementy hodnotících vztahů;
- jáství (ego): hypotetický princip organizace a dynamiky chování.

Dále je však nutná určitá ***charakteristika osobnosti jako funkčního systému,*** neboť za takový systém může být pokládána, a tato charakteristika vymezuje vztahy mezi jejími složkami a její vztahy k životnímu prostředí, její systémovou povahu. Živé systémy, k nimž patří i osobnost, se vyznačují tím, že jejich činnost je účelně organizována, přičemž se udržuje určitá uspořádanost prvků systému. Ten se dále vyznačuje tím, že je otevřený, tj. tvoří funkční jednotu, v našem případě na jedné straně tvoří tuto jednotu interakce osobnost – organismus, na druhé straně osobnost – životní prostředí. A. Rappoport (1968) uvádí, že – zhruba řečeno – „systém je svazek vztahů", jeho prvky jsou vzájemně závislé a jsou určitým způsobem uspořádány a jeho činnost se vyznačuje seberegulací. Osobnost je autoregulující systém, ale co je cílem jeho činnosti, resp. existence vůbec, nelze zjistit prostředky vědy; těmi lze pouze konstatovat, že cíl systému je v něm samém a že je to sebezachování a růst, resp. udržování dynamické rovnováhy, ale to jistě nevyjadřuje smysl lidského života, ten není vědecky identifikovatelný. A také evoluční hledisko, které uvádíme dále, nepostihuje nutně smysl lidského života: jde tu o genetický program, jehož cílem je uchování

života jedince a druhu. Zda to vyčerpává problém smyslu života, je ovšem otázka. S tím souvisí i ***problém transcendentální dimenze lidské osobnosti:*** mnohé nasvědčuje tomu, jak ukazuje tzv. transpersonální psychologie studující fenomény rozšířeného vědomí či mystických zkušeností, že osobnost má transempirickou dimenzi, tj. že vykazuje vlastnosti či latentní dispozice, které nejsou přístupné běžným metodám empirického výzkumu a poukazují i na to, že naše pojetí skutečnosti je v podstatě určitým druhem konstrukce. Poukazují na to už určité poznatky parapsychologie.

D. Coon (1981) podává následující zkrácené ***srovnání tří přístupů k psychologii osobnosti:***

Hledisko	Psychoanalýza	Behaviorismus	Humanistická psychologie
Názor na lidskou povahu	negativní	neutrální	pozitivní
Je chování svobodné nebo determinované?	determinované	determinované	svobodná volba
Základní motivy	sex a agrese	„drivy" (popudy) všeho druhu	sebeaktualizace
Struktura osobnosti	id, ego, super-ego	zvyky	jáství („self")
Role nevědomí	maximalizovaná	prakticky neexistující	minimalizovaná
Pojetí svědomí	super-ego	sebe-zpevňování	ideální já, proces hodnocení
Vývojový důraz	psychosexuální stadia	kritické situace učení; identifikace a imitace	vývoj obrazu sebe sama („self-image")
Bariéry osobního růstu	nevědomé konflikty, fixace	maladaptivní zvyky; patologické prostředí	podmínky hodnoty; inkongruence

Poznámka: uvedené termíny jsou vysvětleny dále v textu.

Podle Th. Herrmanna (1969), jehož pojetí možných přístupů psychologie osobnosti k předmětu svého studia tu již byly naznačeny a u něhož se objevuje přísné zdůraznění jejího empirického základu, se v současnosti objevují ***dva modely zkoumání osobnosti:***

1. Model fenomenalistický:
   a) nejprve je poznáván empirický stav „osobnost" ve své přirozenosti a podstatě;
   b) potom je poznaný a určený stav podrobněji zkoumán.

2. Model behavioristický:
   a) primární je pozorování, resp. měření empirických fenoménů;
   b) k popisu a vysvětlení těchto empirických fenoménů jsou zaváděny hypotetické konstrukty a na základě dalších dat a rozšířených poznatků jsou pak precizovány.

V uplatňování těchto modelů však vystupuje řada problémů, jejichž řešení je velmi obtížné, neboť současná psychologie se nachází v tzv. „pre-paradigmatickém" stavu (T. S. Kuhn, 1974), tj. nemá obecně závazný předmět a z něho plynoucí obecně závaznou metodologii a metodiku, jak to vyplývá z nejednotnosti v základních přístupech k pojetí psychologie. Pojmy používané fenomenology mají často velmi neurčitý obsah a mlhavě vymezené požadavky. Co je to např. „přirozenost" osobnosti? Naproti tomu behavioristické postuláty vyjadřují často velké zjednodušení faktické problematiky, a tím ponechávají mnoho podstatného stranou. To se týká zejména mnoha behavioristy zdůrazňovaného požadavku po operacionalizaci a měření psychických fenoménů. Zásadní otázkou plynoucí z výše uvedeného behavioristického modelu je, které empirické fenomény příslušejí k tématu osobnosti. Je zřejmé, že nejprve tu musí být koncept osobnosti, aby bylo možno posoudit, co z bohatství psychických jevů u člověka k němu přísluší. Podle D. J. Lewise (1963) pojem osobnosti vyjadřuje tyto charakteristiky: 1. „relativní jednotu osoby" a 2. to, co je pro osobu „habituální". Je to pro rozvoj psychologie osobnosti postačující?

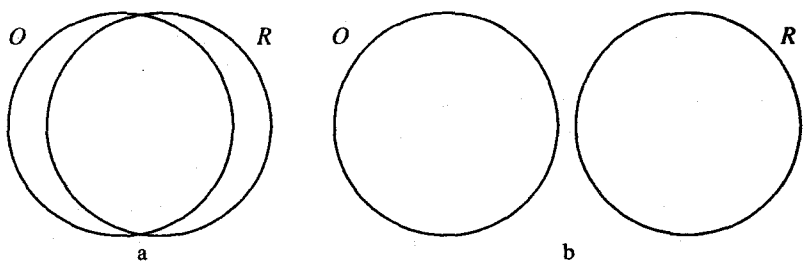
Psychologickou problematiku vztahující se k vlastnostem osobnosti shrnuje E. Roth (1969, s. 43) v následujícím přehledu:

Způsob určování rysů osobnosti:			
a) verbální	b) adverbiální	c) adjektivní	d) substantivní
tomu odpovídající verbalizace:			
a) N řeší úlohu a odpovídá na otázky	b) N řeší správně úlohu a odpovídá rozumně na otázky	c) N je inteligentní	d) N má vysokou inteligenci
tyto výroky mají vědecký původ:			
a) popis	b) zhodnocení	c) I. abstrakce	d) II. abstrakce
konkrétně probíhající chování je reprezentováno v řečových symbolech	individuální chování je vztahováno k měřítkům a k normám a je zobecňováno	z pozorovaného chování je usuzováno na rys osobnosti	z vysouzeného rysu osobnosti je usuzováno na nadindividuální podstatu nebo kategorii
přitom vyvstávají tyto problémy:			
přiřazování symbolů (obecně) k událostem (konkrétním, jednotlivým)	konzistence jednotných podmínek chování, nebo situačních vztahů?	obecnost, nebo specifičnost vlastností?	univerzalita, nebo singularita vlastností?

Všechna uvedená témata představují dosud otevřené problémy, počínaje problémem vztahu mezi označováním a označovaným (tj. např. problém vztahu psychologické terminologie a „přirozeného jazyka", z něhož pocházejí také pojmy vlastností osobnosti) až po problém srovnatelnosti situačních podmínek, za nichž může být usuzováno na konzistenci té které vlastnosti osobnosti, a zda, resp. proč může být navenek obvykle pozorovaná inkonzistence rysů osobnosti interpretována přece jen jako projev konzistence vnitřní, za jakých podmínek vystupují obecné vlastnosti, které existují jen vzácně atd.

Rozdílné přístupy k psychologii osobnosti se projevují nejednotností i tam, kde je ***aplikace psychologie osobnosti v praxi*** nejdůležitější, v klinické psychologii (v psychodiagnostice a v psychoterapii), v pedagogické psychologii, v psychologii řízení a v dalších oblastech. Rozdíly v uvedených třech přístupech jsou podstatné a zatím, zdá se, že nepřekonatelné.

Osobnost a role: ve starší psychologii se rozlišovaly pojmy osobnost (vnitřní psychická podstata člověka) a osoba (vnější veřejný projev psychiky člověka) anologicky k rozlišování podstaty a jevu. Osoba (lat. persona, původně maska herce, v níž vystupoval na jevišti) byla chápána jako neautentická osobnost, jako jakási veřejná fasáda často zastírající skutečnou vnitřní podstatu, nebo ji naopak předstírající. Psychoanalýza chápe člověka v psychologické rovině jako dichotomní (dvojčlennou) bytost, ovládanou z jedné strany principem slasti (pudy) a z druhé principem reality respektujícím požadavky vnějšího světa a vyrovnávajícím napětí mezi pudy a osobní morálkou, která je často v rozporu s tím, po čem člověk tajně touží. Pojem osoby byl později nahrazen pojmem ***role,*** který vyjadřuje to, co se od člověka očekává v určitých situacích a s ohledem na jeho věk, pohlaví, sociální status a konkrétní společenské funkce (např. lékař, učitel, hostitel). A znovu byla nastolena otázka, zda je chování člověka v rolích projevem jeho psychické autenticity, nebo zda jsou role jen „odložitelné masky", které lidé přijímají, aby vyhověli požadavkům morálky, slušnosti apod. Existují nepochybně role, s nimiž se člověk více či méně ztotožňuje, a role, které odmítá – a pokud v nich vystupuje, pociťuje je jako donucení. Lidé neradi přijímají role, v nichž se cítí být využíváni, ponižování, omezováni apod.; homosexuální žena



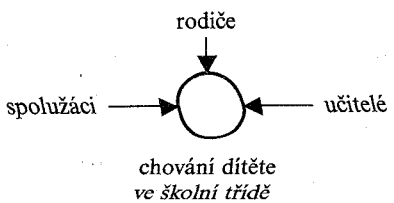
a) Ztotožnění se s rolí; b) odmítnutí role

Obr. 1 Vztah osobnosti a role (*O* a *R*)

STSKÁ KNIHOVNA

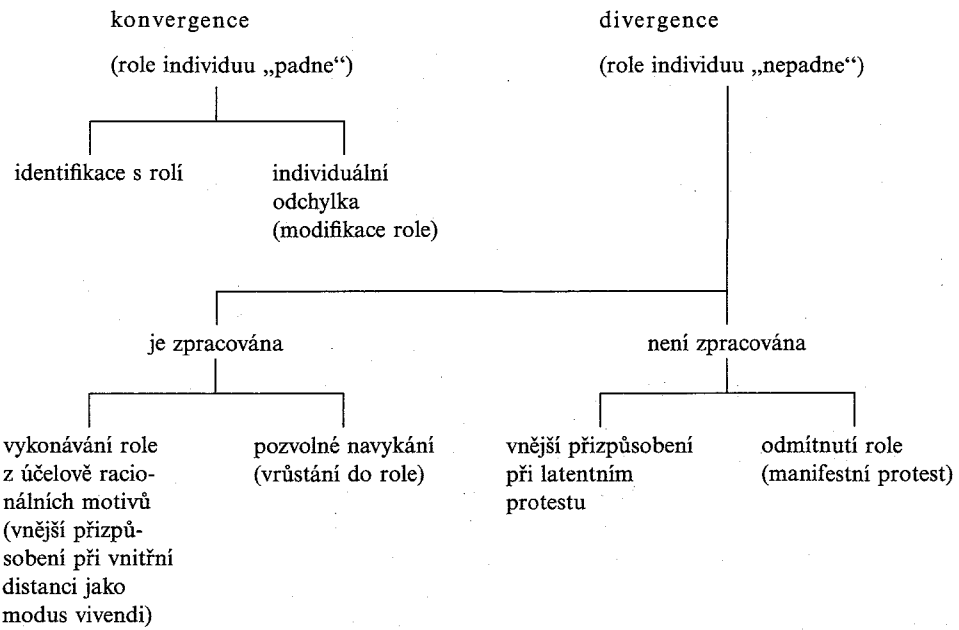
nemůže dost dobře přijmout roli normální manželky. Ale existují také naopak role, do nichž člověk postupně vrůstá a chápe je jako své přirozené povinnosti (např. role otce, matky), méně se může ztotožnit např. s rolí žáka, zaměstnance, vojáka. Je-li určitá role výrazně odměňována, stává se zdrojem uspokojení a není pociťována jako něco nevlastního, vynuceného. Rozhodující je tedy ***míra ztotožnění se jedince s rolí*** a to, jak je jeho vystupování v dané roli odměňováno. Míra ztotožnění se s rolí je u různých jedinců různá. Jedinci přísluší celý ***systém rolí,*** který může být více či méně vnitřně jednotný. Mnohé role se stávají zdrojem nových motivací (manžel, otec, začínající podnikatel). Proto také ostré odlišování role a osobnosti je nesprávné, i když existují případy, kdy je role pociťována jako zátěž a je v tomto smyslu spojena s nošením masky, pokud je vykonávána.

Sociolog R. Linton (1945) chápal role jako aktualizovaný, resp. dynamický aspekt společenského statusu, tj. společenského postavení jedince. Ten je určován jeho pohlavím, věkem a pozicí v žebříčku moci (resp. tzv. socio-ekonomický status, jako je např. nadřízený). S tím je pak spojeno očekávání sociálního okolí, jaké bude chování jedince s určitým statusem v určité situaci (např. očekávání nadřízeného vztahující se k chování mladšího muže, jemu podřízeného úředníka, který vstupuje do jeho kanceláře apod.). Role však vždy vyjadřuje individualizovaný vzorec očekávaného chování, tj. individuální pojetí toho, co se v té které situaci sluší učinit, jak se v té které situaci určitý jedinec má chovat. V tomto smyslu se pak něco jiného očekává od dítěte než od dospělého, něco jiného od dospělého mladšího muže než od mladší ženy atd. Tato očekávání však přicházejí z různých stran a zakládají ***multivariantní aspekt role,*** např. chování dítěte ve školní třídě, jak to znázorňuje následující schéma:



Z různosti takových očekávání, ale i z odporu k určitým rolím u individua samého vzniká ***konflikt rolí*** (např. muž, který se nechtěně stal otcem, revizor, který je nucen krýt podvod, homosexuál, který se oženil, aby skryl své sklony apod.). Jedinec sám považuje určité role za periferní a jiné za centrální, tj. některé za méně a jiné za více důležité či rozhodující, což může mít jen dočasný charakter. V sociální psychologii je analyzován ***proces přebírání rolí*** („role taking") obvykle v termínech sociálního učení a ve vztahu k pojmu osobní identity. Platí, že: „Teprve když se vložím do pozice druhého a z této pojímám sebe sama, dospívám k vědomí sebe sama – mé identitě" (G. H. Mead, zde podle Th. Herrmanna a E. D. Lantermanna, 1985, s. 43). Svou identitu tedy jedinec

získává až v komukativní konfrontaci s druhými lidmi a v rolích, do nichž vstupuje, si tuto svou identitu do jisté míry uchovává, nebo ji ztrácí. Ztráta identity znamená opak seberealizace, tj. ztrátu možnosti být sám sebou, což je způsobováno různými vnějšími tlaky, za nimiž stojí ohrožující sankce (to však není jen případ politicky totalitárních systémů, ale i „masového člověka" industriální civilizace). Identita je konkretizací individuality, resp. její podstatou. S tím souvisí i ***vztah individua a role,*** který podle Ph. Lersche (1964, s. 175) vyjadřuje toto schéma:



Podle Lersche zvláštním případem plné identifikace s rolí je čistý „funkcionář", který se vytvořil v totalitárních systémech, u něhož nelze očekávat, že cítí, myslí a koná něco jiného než to, co od něho vyžaduje jeho funkce; „je perfektně fungujícím členem aparátu" („aparátčík").

V termínech rolí ve vyjadřuje pouze deskripce chování, které však může být vysvětlováno jen v termínech motivů. Za sociálním chováním individua je tedy nutno hledat jeho vnitřní smysl (jeho psychologické důvody).

Biologická determinace osobnosti

Člověk je sice definován jako společenská bytost, ale je také bytostí biologickou, což mu připomínají jeho fyziologické potřeby a tělesné funkce. V tomto smyslu je člověk současně bytostí přírodní a společenskou, i když své přirozené fyziologické potřeby, jako je např. potřeba jídla, uspokojuje kulturně určenými způsoby (příprava jídla, stolování). Biologická determinace se projevuje již příslušností k určitému živočišnému druhu v jeho druhově specifické stavbě a činnosti nervové soustavy, např. v anatomických a fyziologických zvláštnostech smyslových orgánů, které determinují druhově specifické vnímání světa: proto např. svět včely nebo psa je jiný než svět člověka, který není schopen vnímat infračervené spektrum jako včela nebo ultrazvuky jako pes. Základní ***biologické determinanty,*** jejichž souhrn se označuje jako konstituce, tj. vrozené uspořádání organismu, tvoří především: 1. evolučně preformované programy chování, 2. dědičnost.

Evolučně preformované programy chování jsou tvořeny systémem vrozených reflexů, resp. jejich soustav, instinktů, které zajišťují přizpůsobení základním podmínkám života, resp. uspokojování základních životních potřeb. Vrozeným chováním (potravové, orientační, obranné a jiné reflexy) je zajišťováno nejen fyzické přežití jedince, ale i druhu (sexualita). Vrozené mechanismy učení, resp. podmiňování, zajišťují využívání zkušeností, a tak i přizpůsobování se proměnlivým podmínkám života. U člověka se uchovávají také určité ***instinktivní tendence,*** byť v reziduálních formách, obsažených v různých způsobech sociálního chování (agrese, obrana osobního teritoria, imponování mužů při ucházení se o sexuálního partnera, sexuální reakce a další). Takové tendence, resp. reakce, jsou vyvolávány tzv. uvolňovacími schématy, z nichž typické je „schéma sexuálního partnera", běžně nazývané ženský nebo mužský „sex-appeal" (sexuální výzva), které vyvolává tendenci k sexuálnímu styku. Tzv. sociobiologie (E. O. Wilson, 1978, a další) se snaží prokazovat přítomnost evolučních strategií v různých formách lidského chování, a tak i jeho příbuznost s chováním zvířat (např. stejné strategie evoluce v sexuálním chování lidí a zvířat).

Jeden z předních představitelů sociobiologie D. Barash (1979) soudí, že evoluce je proces reprodukce genů individua a že individua, zvířecí i lidská, mají tendenci chovat se způsobem, který maximalizuje možnosti jejich genetické reprodukce. Biologie a kultura pracují v tomto smyslu společně a kultura je v podstatě extenzí biologie. Tak např. soužití muže a ženy v manželství je

extenzí evolučního programu zachování druhu: nejde jen o zplození nového jedince, ale i o jeho uvedení do života a péči o něj, což zajišťuje kulturní instituce manželství, resp. rodiny, která se, mimo jiné, vyznačuje dělbou péče rodičů o děti. Rodičovská láska je v tomto smyslu evolutivní strategie; láska rodičů k dětem je sklonem genů postarat se o kopie sebe samých (Barash): investice do dítěte maximalizuje způsobilost otce i matky a rodičovská láska je tedy určitým druhem sobectví. Některé feny usmrcují svá právě vržená mláďata, jsou-li vystavena silným stresům, např. nemají-li pro ně dostatek potravy, protože tu jde o „špatnou investici"; myši a křečkové za stejných podmínek svá mláďata požírají a zabíjení dětí ve špatných existenčních podmínkách se objevuje i u lidí, např. během proslulého hladomoru na sovětské Ukrajině. Láska je prostředkem evoluce; jestliže se změní podmínky, za nichž je funkční, ztrácí svůj význam.

Jinou strategií evoluce je biogenní žárlivost: na proniknutí cizího samečka do teritoria během námluv reagují samečkové, držitelé tohoto teritoria, agresí v době páření, aby zabránili reprodukci cizích genů: u ptáků a jiných druhů zvířat po nakladení vajíček samičkou tato samčí agrese vůči samečkům stejného druhu mizí. Smysl této agrese je jasný, má zabránit tomu, aby samička byla oplodněna jiným samečkem. Lze však tyto poznatky převádět i na člověka? Žárlivost mužů je často motivována komplexem méněcennosti, může být projekcí vlastních sklonů k nevěře, může vycházet i z generalizované tendence k vlastnictví (manželka jako druh vlastnictví), má tedy spíše motivy psychologické a biogenní stopy tu lze těžko shledávat.

Dobrý evolutivní důvod má však výběr trvalého sexuálního partnera u žen. U zvířat se samci ucházejí o samičky tím, že předvádějí svou sílu (imponování jako složka „námluv"), neboť samička si vybírá nejkvalitnějšího samečka. Samci některých druhů zvířat v době páření a v přítomnosti samičky často přehánějí útočné chování vůči objektům, kterých si jinak nevšímají. U kulturního člověka se imponování mužů ženám projevuje různými formami kultivovaného exhibicionismu (vychvalování se, předvádění společenských a jiných možností, inteligence apod.). Programem evoluce je připoutávání muže a ženy prostřednictvím sexu, který v tomto smyslu je, jak to řekl již Schopenhauer, „lstí přírody", ale sex je nejčastěji od plození odlučován.

Na otázku, k čemu je sex, odpovídá Barash takto. Pohlavní rozmnožování je interakce samce a samice, muže a ženy, a to je biologicky výhodnější než nepohlavní rozmnožování dělením buňky u mikroorganismů, neboť při pohlavním rozmnožování dostane potomek kombinaci genů otce i matky, čímž se zvyšuje pravděpodobnost pokroku v adaptaci tím, že se u něj mohou objevit dokonalejší vlastnosti – tím spíše, že tato interakce je ze strany samic výběrová. Sex je evolučním vynálezem vývojově vyšších organismů. Dokazuje to příklad živočichů, kteří se mohou rozmnožovat oběma způsoby (např. určitý druh ráčků, listových vší a další); žijí-li ve stabilním prostředí, rozmnožují se nepohlavně, ale objeví-li se v jejich životním prostředí větší změny, vyžadující dokonalejší adaptaci, vyvstává generace s pohlavním rozmnožováním, která dává svým potomkům novou kombinaci genů. Samičí sklon k výběrovému páření dobře ilustruje i určitý druh hermafroditních červů; každý jedinec je současně samičkou i samečkem, má současně varlata i vaječníky. Přesto se však oplodňují vzájemně, nikoli sami sebe; aktivní nutí ke kopulaci pasivní; jeden a týž jedinec oplodňuje rychle a nevybíravě jiné jedince, ale je vybíravý, když má být sám oplodněn: tito červy jsou aktivní, když uvolňují své semeno, ale nepoddajní a vybíraví, když jde o jejich vajíčka (Barash).

Chování člověka je ovlivňováno geny již tím, tvrdí Wilson, že geny působí na mozek, a ovlivňují tak zpracovávání informací ve směru evolutivních programů. Člověk je v tomto smyslu behaviorálně egocentrický, ale jeho chování je současně nástrojem cílů evoluce a jeho individualita je pouhá iluze. I takový, obecně za produkt kultury považovaný způsob chování, jako je altruismus (nesobecký obětavý vztah k druhým lidem), tvořící např. podstatu křesťanské etiky, lze podle Wilsona najít v chování zvířat, např. včel bránících před vetřelcem úl a umírajících po použití žihadla. Ačkoli jsou mnohé poznatky sociobiologie

nepochybně zajímavé a ačkoli je v psychice člověka jistě víc biologického, než se donedávna připouštělo, ačkoli zřejmě existuje „koevoluce genů a kultury", jakož i určitá homologie lidských a zvířecích instinktů, je sociobiologie podrobována z mnoha stran ostré kritice a je jí vytýkán extrémní naturalismus v pojetí člověka i kultury. Je také nutno rozlišit zde fakta, jejich interpretaci a zobecnění výkladu etologických poznatků na člověka. Kromě toho je nutno rozlišit klasickou sociobiologii Wilsonovu a umírněnější pozici některých jejich současných představitelů.

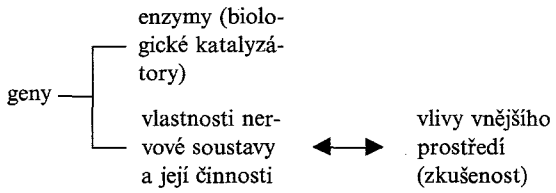
Dědičnost znamená přenos vlastností z jedné generace na druhou. Nositeli dědičnosti jsou ***geny,*** které jsou součástí pohlavních buněk a obsahují substanci zvanou dezoxyribonukleová kyselina (zkr. DNK); ve struktuře genu je zakódovaná dědičná informace, jejíž funkcí je řízení stavby a vývoje orgánů a tkání. Geny jsou umístěny v chromozomech buněčných jader, přičemž každý druh choromozomů, např. těch, které určují pohlaví dítěte, má svou charakteristickou skladbu a soubor genů. Genetická informace se přenáší z rodičů na děti při početí, kdy splývají pohlavní buňky (gamety) muže a ženy, z nichž každá obsahuje polovinu nezbytného počtu chromozomů; při početí se vytváří jediná buňka s plným počtem chromozomů. Soubor předaných genů vytváří ***genotyp,*** vrozený komplex zděděných vlastností (barvy vlasů, očí, stavby těla, stavby a činnosti nervové soustavy, enzymů atd.). Vlivem různých faktorů se mohou geny měnit, prodělávají mutaci, která je východiskem evolučních změn. Dědičnost psychických vlastností je daleko méně prozkoumána než dědičnost vlastností tělesných – determinují ji tzv. řídící geny, které určují produkci enzymů a hormonů ovlivňujících činnost mozku: „Dědičnost způsobů chování spočívá v první řadě v dědičnosti stavebního plánu mozku" (G. Breuer, 1981). Výrazně je dědičností ovlivněn temperament (dispozice ke vzrušivosti). Zděděné dispozice však mohou být dále utvářeny vlivy prostředí, zejména výchovy, nejsou-li dány v extrémních hodnotách (např. příliš silná vrozená vzrušivost). Proto také s přibývajícím věkem jedince vlivu dědičnosti v jeho chování ubývá. Vliv dědičnosti na psychiku jedince, zkoumaný obvykle srovnáváním mentálních výkonů odděleně žijících jednovaječných dvojčat (která mají identickou vrozenou výbavu), se však zjišťuje velmi nesnadno, protože nelze spolehlivě vyloučit vliv prostředí. V utváření temperamentu a inteligence má nicméně dědičnost nezanedbatelný vliv, který v nepříznivých případech lze korigovat jen zčásti výchovou.

Není-li člověk tak dokonale vybaven instinkty jako zvířata, musí tento nedostatek kompenzovat vývinem určitých způsobilostí, které zajišťují jeho přežití a vzestup „životního potenciálu" (A. Gehlen, 1976). Touto kompenzací je zřejmě vyšší úroveň ***inteligence*** a vývoj dalších psychických, specificky lidských funkcí, jako je např. fantazie. Nedostatečnost biologické výbavy pro fungování člověka v podmínkách společenského života překonává ***proces socializace,*** založený na schopnosti učení, které probíhá jako více či méně řízené sociální učení (výchova) v rámci různých společenských institucí (rodina, mateřská škola, škola atd.).

Vyšší potenciál učení a poznávání umožnila člověku postupná mutace stavby a činnosti mozku a zdokonalování jeho funkcí vlivem předmětných činností a užíváním mluvené řeči. A tak se postupně vytvářela nová forma behaviorálně ekologické rovnováhy: rovnováha chování – příroda přerůstala v rovnováhu chování – kultura. Termínem ***behaviorálně ekologická rovnováha*** označuje F. von Cube (1985) „rovnováhu mezi fylogeneticky programovaným potenciálem akce a pudu a přirozeným prostředím": v podstatě tu šlo o postupné přizpůsobování psychických funkcí a s nimi spojeného chování životním podmínkám, které se vlivem jejich aktivního přetváření člověkem samy měnily. Původní biologický potenciál člověka se neztrácel, ale modifikoval – „nemnoho let civilizace je evolučně bez významu" (F. von Cube). Podle citovaného německého antropologa se ve vývoji člověka neuplatňovala ani fylogeneticky programovaná pudovost, ani internalizovaná morálka, která je v jistém smyslu stejně slepá a iracionální jako pud, ale na „poznávání orientované a reflektující já". Podle F. von Cubeho: „Člověk z hlediska biologie chování je tím, kdo si je vědom svého na sebe nastaveného bytí a řídí se sám prostřednictvím reflektujícího ratio" (tj. rozumem). Svého současného stavu dosáhl prostřednictvím kognitivně kontrolovaného jednání, neboť tvořivě rozvíjel nejlidštější ze všech pudů, zvědavost, patrně také proto, že ji stále více potřeboval, neboť jistota předpokládá poznání situace, orientaci a s ní spojené poznání účelného jednání. Základním výsledkem vývoje poznání bylo ustavení a udržování behaviorálně ekologické rovnováhy a kontrola jednání nikoli morálkou, nýbrž poznáním.

Vrozené vlastnosti (vlohy) vytvářejí ***genetický základ individua,*** který se projevuje již u novorozenců (někteří jsou vzrušivější než jiní). Tato genetická výbava, jejíž složkou je dědičnost, vstupuje do interakce s vnějším životním prostředím a zejména s vlivy výchovy. L. A. Pervin (1981, s. 41) shrnuje poznatky o této relaci v následující formulaci: „Rané, geneticky determinované rozdíly formují bázi pro rozdílné vzorce interakce s okolím, které opět vytvářejí osobnost." V tzv. genetice chování jde o odhalení genů, které mohou ovlivnit určité způsoby chování, a o to, jak takové geny podléhají vlivům prostředí. Geny samy nejsou přímou příčinou chování, určují prostřednictvím biochemických procesů vlastnosti nervové soustavy a její činnost. S tím pak souvisí určité vlastnosti učení (např. jeho rychlost, vytváření útlumů apod.), které jsou výsledkem interakce vlastností nervové soustavy a vlastností vnějších vlivů. U zvířat se tyto vlivy zjišťují metodou selektivního chovu, u lidí se zkoumají shody v chování jednovaječných dvojčat (s identickou vrozenou výbavou), žijících v rozdílném prostředí (např. rozloučných adopcí apod.). Výsledky výzkumů ukazují, že podíl dědičnosti na míře inteligence činí asi 80 %. Zásadně pak platí, že pokud vrozené vlastnosti nejsou přítomny v extrémních hodnotách (např. příliš silná nebo příliš slabá vzrušivost), rozhodujícím činitelem utváření psychiky je zkušenost, resp. její primární zdroj, rodinná výchova. Kromě temperamentu a inteligence (A. Jensen, 1971), kde je vliv dědičnosti velmi výrazný, se tento vliv uplatňuje

i v některých schopnostech, emocionalitě, u rysů introverze a extraverze a patrně i jinde (S. Feshbach, B. Weiner, 1991, s. 34). Vztah výše uvedených činitelů lze vyjádřit takto:



Výsledkem této interakce mezi genetickou výbavou a vlivy prostředí je určitý druh zkušenosti, určující rozhodujícím způsobem vztahy individua k dalším situacím, do nichž vstupuje.

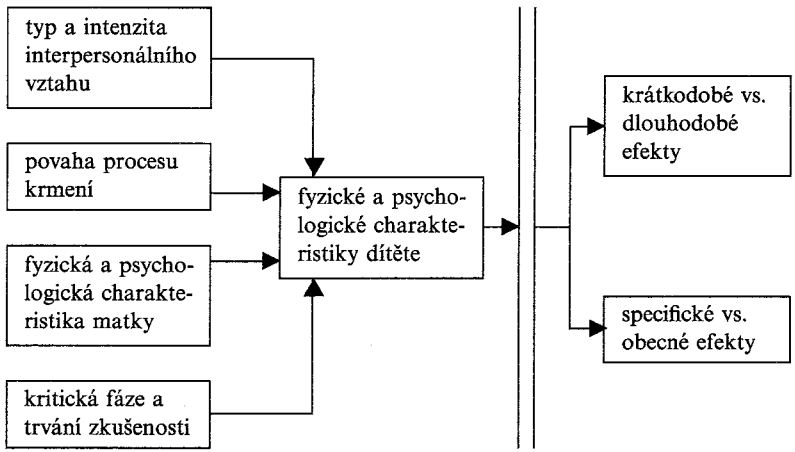
Určité rysy osobnosti, u nichž se předpokládá, že jsou podstatně založeny geneticky a jsou jen málo modifikovatelné zkušeností, jsou považovány za ***kořeny osobnosti*** (D. E. Papaliová a S. W. Oldsová, 1990). Patří mezi ně, mimo jiné, např. plachost. Výzkumy prováděné na univerzitě v americké Minnesotě od r. 1979 na více než 350 párech dvojčat žijících v těchže nebo různých rodinách ukázaly, že na celé řadě rysů osobnosti se více či méně výrazně podílí faktor dědičnosti: šlo zejména o rysy vůdcovství, povolnosti vůči autoritě, tendenci snadno podléhat zmatkům a o tendenci k radostnému a optimistickému pohledu na život (A. Tellegen a další, 1975). Papaliová a Oldsová (1990, s. 82) přinášejí výsledky tohoto výzkumu, které zde reprodukujeme v určité úpravě:

rysy	podíl dědičnosti
– Sociální potence (uspěšný vůdce, který je rád středem pozornosti)	61 %
– Tradicionalismus (ctí pravidla a autoritu, má vysoké morální standardy a disciplínu)	60 %
– Reakce na stres (cítí se zranitelný a senzitivní, snadno se trápí a podléhá zmatkům)	55 %
– Absorpce (má živou představivost ziskanou z bohatých zkušeností, nedostatek smyslu pro realitu)	55 %
– Alienace (odcizení) (pociťuje nedůvěru, má pocit, že je využíván a že svět není pro něj)	56 %
– Dobré pocity („well-being") (má dispozice k veselí, pociťuje důvěru a optimismus)	54 %

Pokračování tabulky

rysy	podíl dědičnosti
– Vyhýbání se poškození (vyhýbá se riziku a nebezpečí, preferuje bezpečnost, i když je nudná)	51 %
– Agrese (je fyzicky agresivní, mstivý, násilnický)	49 %
– Výkonnost (pracuje tvrdě, snaží se být dokonalý, nadřazuje práci a výkon nad ostatní věci)	46 %
– Kontrola (je opatrný, pilný, racionální, pečlivě plánuje)	42 %

Z ukázky je patrno, že tu nejde o přímou závislost těchto rysů osobnosti na genetické výbavě individua, ale že jsou spíše projevem ***interakce genetické výbavy a individuální zkušenosti*** a že se tu patrně projevuje i míra respektu určitých individuálních zvláštností v rodinné výchově, např. respektování nebo tolerance k sebeprosazování (sklony k vůdcovství), poddajnost, senzibilita atd. M. I. Hutt a R. L. Isaacson (1966, s. 102) podávají následující schéma interakce některých faktorů ovlivňujících raný vývoj osobnosti:



Jde tu především o ***vliv rané zkušenosti*** získávané zejména ze vztahů dítěte k matce, který se uplatňuje i u mláďat různých živočišných druhů (H. F. Harlow, 1958 a další). Negativně se uplatňují zejména různé druhy deprivace, zejména citové, nedostatek podnětů k činnosti, nepřiměřené požadavky kladené na dítě (výchovný perfekcionismus) a další. Vrozené, resp. zděděné vlastnosti intelektu a temperamentu limitují vlivy výchovy a zkušenosti vůbec. Kritický vliv rané

zkušenosti souvisí patrně se zvláštnostmi emocionality, která je rozhodujícím činitelem učení: některé afektogenní zkušenosti se hluboce a trvale fixují (např. zážitky úzkosti, ale i celkové pohody a další). Protože rodiče mají tendenci pěstovat u svých dětí stejné povahové vlastnosti a sklony a děti mají tendenci k napodobování rodičů, lze často jen těžko odlišit, co bylo zděděno a co získáno výchovou.

Mluvíme-li o vlivech zkušenosti, musíme si uvědomit, že zkušenost sama je výsledkem subjektivního zpracování skutečnosti (je to subjektivizovaná skutečnost). Od raného dětství se v ní uplatňují vrozené vlastnosti forem zpracování (např. nižší či vyšší úroveň senzibility) vedle určitých obsahů vytvářených rodinnou výchovou (např. vedení k samostatnosti, určitá míra projevů lásky ze strany rodičů). Od nejútlejšího věku tedy dochází k vzájemné interakci vrozených dispozic k psychické reaktibilitě a zážitků; zkušenost tvoří tento dynamický celek. Vztah dědičnosti a zkušenosti je nutno uvažovat jako navzájem závislé činitele, v jejichž interakci za normálních podmínek se s přibývajícím věkem stále více uplatňují vlivy zkušenosti.

Sociokulturní determinace osobnosti

Kulturní prostředí, do něhož se člověk rodí a v němž žije, je kvalitativně něco zcela odlišného než prostředí přírodní. Není to jen uměle přetvořená příroda, je to celý systém specifických životních podmínek, který vyžaduje specifické způsoby adaptace a který vytváří specifický druh determinace psychiky. Významný etolog K. Lorenz (1975) a jiní vyslovili názor, že kultura je extenzí biotického bytí, že je tedy produktem evolutivního programování. Psychologii nepřísluší posuzovat platnost této teze, ale může konstatovat, že existuje určité kontinuum: biotické–sociální–kulturní; jakýmsi mezičlánkem mezi biotickým a kulturním bytím jsou sociálně žijící druhy zvířat, u nichž můžeme pozoravat jakési zárodky kultury (stavba hnízd, sociální rank, tj. stupeň postavení v tlupě atd.). Psychologicky vzato, vystupuje ***svět kultury*** před člověkem především jako svět symbolů, tj. podnětů, které něco zastupují a podněcují specificky lidské způsoby reagování: příkladem je člověk, který smeknutím klobouku zdraví státní vlajku nesenou v průvodu; barevná látka na tyči je tu symbolem státu jako společenské organizace, zdravení smeknutím je gesto, které vyjadřuje úctu tomuto symbolu. Žijí-li zvířata především vazbou na přírodní, tj. fyzikálně chemické vlivy, žije člověk především vazbou na symboly jako produkty kultury, vazbou na instituce a organizace, které vytvořila. Typickým systémem symbolů, na které je život člověka vázán, jsou, vedle mluvené a psané řeči, peníze. Primární vliv kultury zprostředkovává člověku ***rodina,*** do níž se jako dítě rodí. Jednou z jejích funkcí je uvést ho do života v rámci konkrétního kulturního prostředí, tj. naučit ho orientaci ve světě symbolů, ale i předmětů denní potřeby, ve světě společenských zvyklostí a hodnot, naučit ho kulturním návykům slušného chování, sebeobsluhy, tělesné hygieny atd.

Tento proces seznamování se člověka s konkrétním kulturním prostředím jeho rodiny a osvojování si kulturních způsobů chování, ale i cítění a interpretace skutečnosti, se nazývá ***socializace***. Je to v podstatě, jak již bylo podotknuto, proces sociálního učení, tj. učení, které se odehrává v sociálních situacích a vyžaduje osvojení žádoucích způsobů chování (rolí). Sociální zkušenosti dítěte vůbec vytvářejí tzv. ***bazální osobnost,*** tj. jakýsi psychický základ, odrážející konkrétní situaci dítěte a s ní spojené emoce: její základní dimenzí je tzv. bazální jistota či nejistota (úzkost), jejímž zdrojem je dostatek nebo nedostatek pozitiv-

ních citových vztahů projevovaných dítěti rodiči a s tím související strategie rodinné výchovy, míra sociální izolace dítěte a další. Protože emoce hrají v upevňování zkušeností rozhodující význam a protože zkušenosti formují osobnost dítěte, je období tzv. raného věku dítěte (tj. období do 3–4 let jeho věku) rozhodujícím formativním obdobím, kdy se mohou, např. v podmínkách masivní citové deprivace (strádání z nedostatku projevů lásky rodičů dítěti), vytvořit již nezvratné rysy osobnosti, jako je agresivita, citová labilita, sebepodceňování a další.

Podle A. Kardinera (1947), významného kulturního antropologa, se může bazální osobnost, resp. její struktura, odvodit z raných dětských zkušeností, které jsou utvářeny především vztahem rodičů k dítěti a způsobem, jakým je dítě vychováváno, přičemž ***výchova dítěte rodiči*** je určována zejména kombinací těchto faktorů: 1. projevovaná láska – neláska; 2. míra kontroly dítěte spojená s užíváním trestů (např. časté a tvrdé trestání dítěte); jejími výraznými typy jsou: demokratický způsob výchovy, vyznačující se přiměřenou kontrolou, dostatkem pozitivních citových projevů ze strany rodičů vůči dítěti, jakož i vědomím dítěte, že je v rodině dobře integrováno; rejektivní (odmítavá) výchova, kdy dítě zakouší projevy nezájmu a nelásky rodičů a bývá přísně a tvrdě trestáno. Zatímco demokratická výchova vede k vytváření adaptabilní osobnosti, citově vyrovnané a přiměřeně sebevědomé, vede rejektivní výchova k utváření citově labilní, agresivní a nejisté osobnosti. Bazální osobnost vytváří jádro „sociálního charakteru", tj. postojů, které jedinec zaujímá vůči jiným lidem. „Sociální charakter" tak ovlivňuje často jeho erotické vztahy a sociální chování vůbec. Rodinná výchova zprostředkovává dítěti seznámení s tím, co se souborně označuje jako ***kulturní vzorce,*** tj. normy chování, ale i myšlení a cítění, normy, které vystupují jako tradice, zvyklosti, módy, mravy, zákony a tabu (přísné zákazy spojené s výrazným odporem, jako je např. zákaz krvesmilství). Dítě se učí respektovat je, protože to obvykle rodiče vyžadují a protože později je jejich nedodržování negativně sankcionováno takovými reakcemi, jako jsou projevy odporu, nesouhlasu, posměchu, pohrdání ze strany veřejnosti a různými pokutami a tresty ze strany úřadů a soudů. Různé extravagance v oblékání, úpravě účesu i chování mohou být protestem jedinců i celých skupin proti společenskému řádu, který za těmito normami stojí. To je např. případ revoltujícího hnutí „hippies", jehož příslušníci, muži i ženy, si vetkávali do vlasů květiny a v r. 1967 na plážích u San Franciska se při jakémsi hudebním festivalu oddávali po stovkách a veřejně sexuálním stykům. Analogií toho byly „sexuální spartakiády" českých beatniků.

Sociokulturní vlivy na utváření osobnosti se komplexně projevují především tím, že se u každého lidského individua vytváří určitý systém závazných a jeho okolím očekávaných způsobů chování, které vytváří ***systém rolí:*** charakterizujeme-li určitého člověka jako 35letého muže, otce dvou dětí, ženatého, úředníka pojišťovny a člena místního šachistického klubu, reprezentuje každá z uvedených charakteristik určitou roli, kterou hraje jako člen společnosti: roli muže

středního věku, který je manželem a rodičem, roli manžela, otce, úředníka a člena klubu. Ale určitá role, tj. určitý očekávaný způsob chování, se vyžaduje v každé sociální situaci: vstoupíme-li do obchodu, abychom si něco koupili, dostáváme se do role nakupujícího, vstoupíme-li do tramvaje, jsme v roli cestujícího, jdeme-li do biografu, jsme v roli diváka, jsme-li na návštěvě, jsme v roli hosta. A každá z těchto rolí vyžaduje dodržovat určitá pravidla chování, jestliže je porušíme, vyvoláme různé druhy nesouhlasných, odmítavých reakcí sociálního okolí. S některými rolemi se člověk více či méně ztotožňuje a bere je jako samozřejmé, jiné odmítá. Některé role jsou spojeny se společenskými rituály (přijímání návštěvy, loučení se). Osobnost je někdy poněkud jednostranně chápána jako „systém internalizovaných rolí". Chování v roli (R_b) může být podle E. Rotha (1969) chápáno jako funkce následující řady proměnných: hodnoty (H), normy (N), osoby (O) a cíle (C):

$$R_b = f \begin{matrix} H, N \\ O \\ C \end{matrix} \begin{matrix} = f(O, C) \\ = f(H, N, C) \\ = f(H, N, O) \end{matrix}$$

Z formulace je patrné, že ***vztah osobnosti a role*** je složitým komplexem interakcí, v nichž dominují vlastnosti osobnosti a hodnota, která je osobností dané roli připisována. Blíže jsme o tomto vztahu již hovořili, zbývá zdůraznit, že systémem rolí se osobnost nevyčerpává, její obsah i projevy jsou bohatší než chování vázané na její role. V rolích jsou obsaženy určité společensky sankcionované povinnosti a práva, příkazy a zákazy a role samy mohou být pociťovány jako samozřejmosti nebo tlaky různého stupně. V různých kulturách existují různá pojetí rolí mužů a žen, dětí, starců, manželů, jakož i specifické role (např. šaman). V různých kulturách jsou také stanoveny různé hranice mezi normalitou a patologií. Rozdíly v chování příslušníků různých kultur, jakož i např. rozdíly v chování mužů a žen v rámci téže kultury, se dají vysvětlit a doložit spíše vlivem rozdílných kulturních vzorců a rolí než rozdílnou genetickou výbavou.

Jaká je ***psychologická funkce kultury,*** vyjádřil E. V. Sokolov (1972) v následujících tezích: 1. osvojování poznatků o světě a jeho přetváření (jedinci je umožněno, aby poznal „svůj svět" jako svůj domov) a interpretace a dešifrování významů objektů v jeho prostředí; 2. komunikování umožňuje styk mezi lidmi a reguluje jej v organizacích a institucích; 3. systém symbolů, s nimiž jsou spojeny určité významy, umožňuje dorozumívání; 4. shromažďování, uchovávání a předávání informací z generace na generaci umožňuje společenský i osobní vývoj; 5. normativní funkce: život uvnitř společnosti je regulován systémem morálních, právních a jiných norem; 6. projektivní odreagování: kultura vyvíjí tlaky a omezení, ale současně poskytuje možnosti odreagování (sport, tanec); 7. funkce ochrany: chrání jedince i společnost před zhoubnými vlivy. V podstatě tyto teze vyjadřují zobecněné poznatky kulturní antropologie o vlivu kultury na člověka.

Formativní vliv kultury v lidské psychice, tj. kauzální vztah mezi způsobem života v té které kultuře, určený jejími normami a utvářením osobnosti, je vyjádřen v pojmu ***modální osobnost*** (R. Linton, 1945). Uvedený americký kulturní antropolog definuje kulturu jako „konfiguraci naučeného chování a jeho výsledků, jehož komponenty jsou sdíleny a předávány členy dané společnosti": kultura dává lidské zkušenosti určitý rámec a směr, formuje „hodnotově postojový systém"; „kultura je způsob života společnosti" a vztah kultury a osobnosti má proto nutně interakční povahu. Proto také „každá společnost má svůj vlastní typ bazální osobnosti", která, podle Lintona, je vytvářena především zvyky, jež jsou pro danou kulturu charakteristické. To nevylučuje vliv genetických činitelů, avšak „genetické rozdíly mezi např. Francouzi a Němci jsou menší než rozdíly v jejich osobnostních normách" (Linton); rozhodujícím činitelem je „kulturně vzorcované chování druhých individuí vůči dítěti", jde zejména o vzorce výchovy dítěte. Kulturní antropologové a jiní badatelé pak snesli množství poznatků o modální osobnosti různých kultur a provedli i řadu srovnávacích studií (ilustraci takových srovnání přináší tabulka na str. 31).

Sociální psycholog K. Young (1963) spatřuje v životě kulturního prostředí jeden ze zdrojů variací osobnosti, druhým je její konstituce, její biologické základy: „Variace osobnosti mohou být odvozeny z těch elementů zkušenosti, které jsou společné členům nějaké dílčí společnosti nebo skupiny, avšak liší se od elementů společných jiným. Tyto společné zkušenosti jsou kořeny toho, co později popíšeme jako bazální osobnost." Známým se stalo, mimo jiné, srovnání dvou kultur a modálních osobností indiánských kmenů Siouxů a Yuroků, obyvatel severoamerické prérie: u Yuroků je dítě odstaveno již několik dnů po porodu a ztrácí kontakt s matkou; později je dítě velmi omezováno v jídle (musí si nabírat co nejméně potravy a jíst co nejpomaleji); modální osobnost Yuroků se vyznačuje skrblictvím, podezíravostí a vztekloství. Děti Siouxů jsou kojeny až do 5. až 6. roku (!), mají úzký kontakt s matkou a jsou vychovávány velmi tolerantně; modální osobnost Siouxů má znaky velkorysosti a obětavosti vůči sourozencům, vyznačuje se velkou snášenlivostí bolesti a krutostí vůči nepřátelům (E. H. Erikson, 1950).

Vedle vlivů kultury je nutno uvažovat i ***vlivy subkultur,*** modifikovaných kulturních vzorců různých malých skupin (part, sdružení), ale i etnických menšin, náboženských sekt atd. Tyto skupiny mohou často vyvíjet silný vliv prostřednictvím emociogenních idejí a programů činnosti, líbivých atraktivních hesel o „kosmickém vědomí", „světovém bratrství" apod. Vliv některých sekt, založený obvykle na vnitřní krizi osob, které jsou předmětem jejich zájmu, může vést až k destrukci osobnosti, k propadnutí náboženskému či politickému fanatismu (teroristické skupiny).

Do oblasti subkultur patří i vlivy vycházející z ideologie a chování různých specifických skupin tvořících jisté trendy, jako jsou a byli např. tzv. trampové, ale patří sem např. i feministická a jiná hnutí, subkultury různých „out-

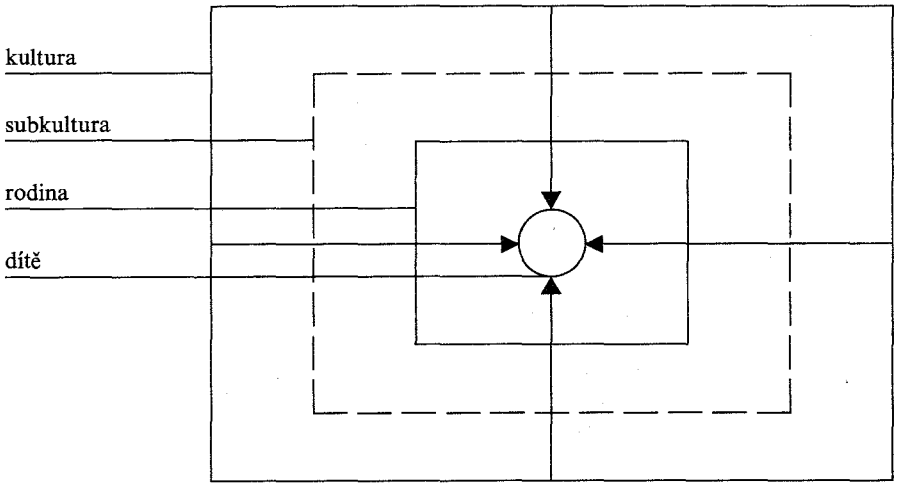
Srovnání kulturních vzorců a modálních osobností tří kultur

Ukazatel	Japonci	Němci	Američané
Povaha sociální organizace	Moderní kultura je směsí středověkých a industriálních znaků; silný patriarchální systém, směs kapitalismu a feudalismu.	Moderní vysoce industrializovaná kultura. Partriarchální rodina, úcta k autoritě, ale i agresivní trendy.	Rychle rostoucí industrializace, systém otevřených tříd, princip „laissez faire", silný individualismus, snaha dostat se nahoru, důraz na osobní soutěž.
Sankce a morální kontrola	Silnou sankcí je výsměch, pocity hanby a viny, strach ze ztráty tváře, sex bez pocitů viny.	Trestání vyvolává pocity viny a hanby, úcta směrem nahoru, disciplína směrem dolů.	Výchova kombinuje disciplínu s laskavostí, důraz na osobní status a schopnosti, zahanbující pocity osobní neschopnosti.
Základní výchova	Naporostá poslušnost patriarchální autoritě, vedení k úctě ke statusu, ke slušnosti, hoši vedeni k agresi, dívky k pasivitě.	Příslušná autoritativní výchova, oceňování specializace, důraz na knižní vědomosti, tradice, národní solidarita.	Raná výchova spíše mírná, morální verbalismus, důraz na specializaci, vydělávání peněz a jiné vnější známky úspěchu, zdůrazňování dobré vůle.
Růst ega, osobní cíle, emocionalita, rychlost vývoje k dospělosti	Důraz na konformitu a dosažení statusu a na osobní prestiž, u chlapců na hrdost a průbojnost; identifikace s cíli rodiny, třídy a státu, úzkost ze ztráty prestiže, pohrdání slabostí, respekt k sociálním rituálům.	Identifikace s tvrdým otcem, později s vlastní skupinou a agresivností vůči cizím skupinám, důraz na pospolitost, strach z izolace, silná touha po moci, sentimentalita, směs agrese a závislosti.	Identifikace s řadou skupin vede k proměnlivosti, nekonzistenci rolí, hrdost na status, laskavost, expanzivnost, směs sentimentality a úsilí o úspěch, smysl pro soutěživost.
Sociální vztahy	Ambivalentní projevy náklonnosti rychle vystřídány agresivitou; silná věrnost rodině, shovívavost k dětem.	U chlapců následování autoritářství, u dívek mateřské lásky, snaha o ovládání druhých, u dívek poddajnost.	Smysl pro spolupráci s vlastní skupinou, difuzní identifikace se skupinami, soutěživost, rané projevy rivality.

siderů“ (např. homosexuálů) atd. Studována však byla zejména typologie různých kultur a ***vliv typu kultury na modální osobnost,*** uskutečňující se především prostřednictvím výchovy (M. Meadová, 1935; R. Benedictová, 1950, a další).

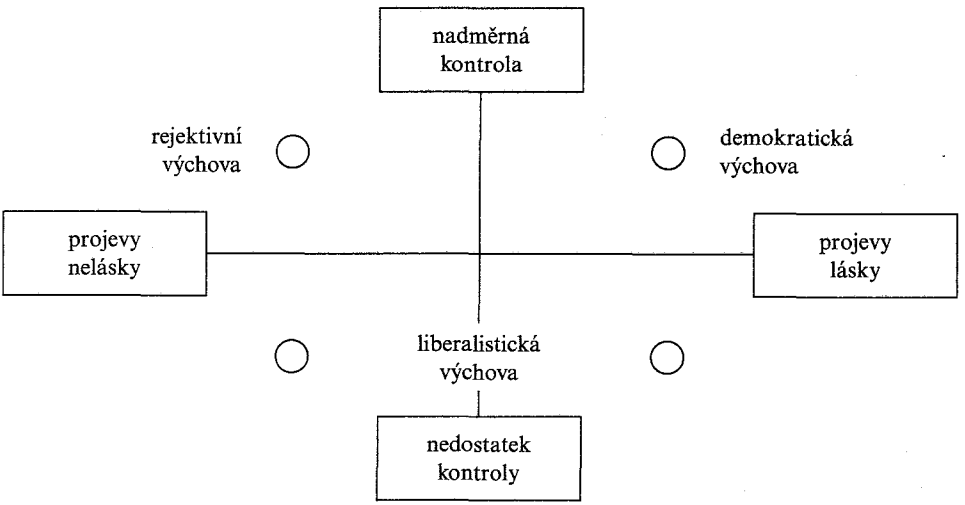
Meadová zjistila výrazné kontrasty v mužských a ženských rolích jistého kmene na Nové Guineji ve srovnání se západními tradicemi a s tím spojené povahové kontrasty, např. zženštilost mužů tohoto kmene a mužské způsoby chování u jeho žen. Jiný kontrast představují příslušníci kmene Bali, jehož kultura a zejména organizace života, označovaná za schizoidní a plná různých rituálů, vytváří u příslušníků tohoto kmene vysoce stylizované chování a zvláštní rozštěpení mezi každodenním životem a ritualizovným životem ve skupinách (důraz na skupinové ceremonie). Některé nálezy lze označit ve srovnání s našimi normami a standardy za kuriózní: např. příslušníci kmene Semangů v Malajsku – tento početně malý kmen žil mezi útočnými a početnějšími malajskými kmeny a byl jimi často vykořisťován a ovládán – se vyznačují enormní bázlivostí a podřídivostí; nikdo z nich nikdy neútočí, ani se nebrání a běžnou reakcí na jakýkoli konflikt je útěk (J. Dollard a N. E. Miller, 1950). Vliv kultury je nejvýraznější ve způsobech sociálního chování a v mezilidských vztazích vůbec.

Vliv sociální zkušenosti: vliv kultury na formování osobnosti individua je zprostředkováván jeho sociálními zkušenostmi, které od svého raného dětství získává ze svých sociálních interakcí. Především se tu uplatňují vlivy rodinné výchovy, jak je empiricky doloženo četnými výzkumy. To již bylo naznačeno výrokem, že vliv kulturních vzorců na utváření psychiky dítěte zprostředkovává rodina, k níž přísluší, a to ve způsobu výchovy i v jejím obsahu. Tato rodinná výchova uvádí dítě do prostředí kultury, v níž vyrůstá. Vyjadřuje to následující schéma:



Tento zprostředkovaný vliv kultury probíhá jako ***proces socializace,*** tj. jako proces vrůstání dítěte do podmínek konkrétního kulturního prostředí. Nositelem tohoto vlivu je rodinná výchova (tzv. primární socializace) a je to v podstatě proces více či méně řízeného učení. Dítě si v průběhu tohoto procesu osvojuje dánému kulturnímu prostředí přiměřené kulturní návyky (tzv. slušného chování, sebeobsluhy, tělesné hygieny, užívání věcí denní potřeby), orientuje se v systému hodnot a obyčejů, přejímá role svého pohlaví a věku, osvojuje si užívání mateřského jazyka a další lidské charakteristiky (pro danou kulturu charakteristický způsob vnímání, myšlení, cítění a jednání). Dále na utváření jeho osobnosti působí masmédia, ale také škola, skupiny vrstevníků a kluby, jichž je členem, později pracovní prostředí, příslušnost k různým náboženským a politickým organizacím atd. Souhrnně zde tedy působí ***sociální zkušenosti,*** které jsou získávány v rámci určité kultury (např. „západní"), subkultury (např. středoevropské a velkoměstské) a obecně v rámci mezilidských vztahů vůbec, do nichž vstupuje. Nejdůležitější institucionalizovanou formou těchto sociálních formativních vztahů je rodina, v níž dítě žije. V tomto smyslu jsou utvářeny základy jeho osobnosti již v prvních létech jeho života a za jistých okolností (např. život v podmínkách citové deprivace) jsou tyto ***základy osobnosti*** již nezvratné (určitá míra citové deprivace v kritickém období vývoje vede ke vzniku agresivní, emočně labilní a nejisté osobnosti). Dítě se tu učí tzv. „bazální jistotě" nebo nejistotě (úzkosti), ale také hodnotové orientaci, kterou C. Kluckhohn se svými spolupracovníky (1951) definuje jako „generalizované a organizované pojetí přírody, místa člověka v přírodě, vztahu člověka k člověku a žádoucí i nežádoucí ve vztahu člověka k prostředí a v mezilidských vztazích". Definici zakončuje výrok: „Toto pojetí ovlivňuje chování." Jde tu v podstatě o systém postojů vyjádřujících úroveň vývoje osobní morálky, rozlišování dobrého a zlého, morálního a nemorálního, spravedlivého a nespravedlivého atd. Nekladou-li vrozené vlastnosti individua vlivům prostředí rozhodující překážky, uplatňují se v utváření jeho osobnosti podstatným způsobem sociální zkušenosti. Potvrzují to případy extrémní sociální izolace (tj. případy dětí vyrůstajících bez dostatečných kontaktů s lidmi plnícími rodičovské výchovné funkce: takové děti vykazují větší či menší vývojovou zaostalost, vyznačující se v extrémních případech až výraznými defekty intelektu, emocionality, kultivovanosti a dalších atributů člověka jako lidské bytosti). Produktem socializace je také funkční jádro osobnosti, ***já,*** které, podle H. Hartmanna (1948), přebírá u člověka, mimo jiné, ony funkce, které u zvířat obstarávají instinkty. Jednou z funkcí tohoto „já" je internalizace některých hodnot daného kulturního prostředí (vytváření morálního „nad-já"), která se podílí na utváření postojů, rozhodování a jednání. Systém pudů je transformován v systém motivů, v nichž se uplatňuje hodnotová orientace jedince. V průběhu socializace (rodinné výchovy, školního vzdělávání a sbírání zkušeností vůbec) se uskutečňuje výstavba osobnosti jako specificky lidského způsobu psychické činnosti.

Rozhodujícím způsobem se tu uplatňuje ***rodinná výchova,*** která zahrnuje vztah rodičů k dítěti (láskyplný či odmítavý, rejektivní postoj k dítěti, hypersenzitivní, perfekcionistické a jiné postoje rodičů k dítěti), způsob a míru kontroly dítěte (zahrnující také způsoby a míru jeho trestání a odměňování), výchovné strategie (intelektuální a emocionální stimulace či aktivizace dítěte, vedení k samostatnosti, autoritativní, liberalistický či demokrarický způsob přístupu k dítěti, míra náročnosti na výkony dítěte, lhostejnost vůči jeho potřebám atd.) a samozřejmě konkrétní obsah této výchovy (jaké hodnoty jsou dítěti prezentovány). Rodinnou výchovu tvoří dvě základní složky: 1. míra projevů láskyplného zájmu o dítě a 2. míra a způsob kontoly dítěte. Kombinací těchto složek dostáváme základní typy rodinné výchovy:



- demokratická výchova: ideální způsob výchovy, pěstující v dítěti vědomí příslušnosti k rodině a důvodných povinností vůči rodinnému životu, s dostatečnými projevy lásky k dítěti a zájmu o ně, ponechávající dítěti určitou míru volnosti a neužívající tvrdých trestů; vede k utváření vnitřně vyrovnané, zdravě sebevědomé a produktivní osobnosti;
- rejektivní výchova: zhoubný způsob výchovy dítěte, spojený s omezováním, které je doprovázeno přísnými tresty za jeho přestupky, jakož i s projevy nelásky a odmítání; vede k vnitřně labilní osobnosti se sklony k agresivnímu chování a k nepřátelským postojům, nejistotě a k vazbám na členství v partách s pochybnou činností;
- liberalistická výchova: má variantu spojení s nekritickým zbožňováním dítěte a variantu projevů nelásky vůči dítěti, obě s nežádoucími důsledky pro další psychický vývoj dítěte: u dítěte ulice i u zhýčkaného dítěte se vyvíjí přesvědčení, že si může vše dovolit, což se později projevuje ego-vztažnou idiosynkrazií

(přecitlivělostí) a s ní často spojeným konformismem a povahovou nevyhraněností.

Výzkumy ukázaly, že zásadní vliv má ***vztah dítě–matka*** a že tento vztah může mít osudové důsledky (již zmíněná citová deprivace). Projevuje se mnoha různými způsoby zacházení s dítětem při kojení a odstavování dítěte, utěšování, komunikování s dítětem atd. V tomto smyslu pak jsou rozlišovány „dobré" a „špatné" matky (S. Brody, 1956). Zajímavé srovnání dvou způsobů výchovy dítěte u indiánských kmenů Siouxů a Yuroků přinesl E. H. Erikson (1950). Siouxové, kteří jsou pokládáni za odvážné lovce, jako děti jsou kojeni až do doby, kdy sami matčin prs odmítají, tj. do 5. až 8. roku věku (!). Dítě je kojeno vždy, kdy to vyžaduje, a je vždy, i v noci, hned utišováno, jakmile projeví neklid. Dítěti je až do 5. roku věku vše dovoleno, až na hryznutí do prsu (za to dostane prudkou ránu do hlavy). Z tohoto způsobu výchovy odvozují někteří psychologové charakteristické znaky dospělých Siouxů, jejich velkorysost a obětavost, zejména vůči sourozencům, ale i jejich stoicismus a krutost vůči nepřátelům a trpělivé snášení bolesti. Yurokové jsou naproti tomu pokládáni za pokojné rybáře a jsou jako děti odstaveny od mateřského prsu již desátý den po porodu, kdy jsou krmeni ořechovou kaší z malé mušle a kdy ztrácejí kontakt s matkou, která dítě předává do péče prarodičů a starších sourozenců. Výchova dítěte se vyznačuje přísností, zejména ve vztahu k jídlu (dítě si musí na lžíci nabírat co nejméně potravy a jíst co nejpomaleji, rodinné stravování je přísně organizováno). Dospělí Yurokové velmi lpí na majetku, velmi si potrpí na čistotu a jsou považováni za lakomé, podezíravé a zlostné. V jiných výzkumech, které shrnují J. W. M. Whiting a I. L. Child (1953), byly zjištěny souvislosti mezi „tréninkem dítěte" a pozdějšími rysy jeho osobnosti, zejména to, že předčasný požadavek na udržování tělesné čistoty (což je pro dítě náročný úkol, jehož zvládnutí vyžaduje čas a trpělivost ze strany rodičů) vede ke vzniku úzkostné osobnosti. Rodinná výchova se v různých kulturách (ale i subkulturách) v tomto smyslu vyznačuje různým potenciálem úzkosti v psychice dítěte. Ten je spojen s přísností a náročností výchovných požadavků vůči dítěti. Jde tu o různou míru výchovné tolerance vůči přirozeným a spontánním projevům dítěte a jeho schopnostem (např. tolerance vůči přirozené dětské nešikovnosti). Míra tolerance je spojována s mírou a způsoby trestání dítěte.

GENEZE OSOBNOSTI A JEJÍ UTVÁŘENÍ

Úvod do problematiky

Osobností, jak už víme, se člověk nerodí, nýbrž se jí stává, a to v době, kdy se u něho v raném dětství utváří specificky lidská forma organizace a fungování psychiky. To je v období vzniku sociálního já, z něhož se postupně vytváří sebepojetí: z vědomí já vzniká pojetí vlastního já (ego), které není už jen zážitkovou strukturou, ale organizačním a dynamickým činitelem. Ego vytváří rámec významných zkušeností, organizuje je v jednotný funkční celek a propůjčuje tomuto celku určitou dynamiku. Geneze osobnosti je spojena se vznikem já a tento ***vznik já*** a jeho vývoj k ***sebepojetí*** (egu) jsou základními aspekty fungování osobnosti, jejího dalšího utváření, neboť osobnost funguje jako otevřený systém, který je ve stálé interakci se svým životním prostředím.

V ***utváření osobnosti*** se uplatňuje interakce vrozených biologických činitelů (psychofyzické konstituce) a zkušeností, které jedinec získává v rámci určitého sociálního (mikro) a kulturního (makro) prostředí, v němž se odehrává jeho život. S přibývajícím věkem narůstá vliv osobních zkušeností, a zvýrazňuje se tak ***individualita*** osoby, její duševní osobitost. Tento formativní vliv zkušenosti se nazývá ***učení*** a probíhá především od raného dětství jako tzv. primární ***socializace,*** tj. v rámci dané rodiny, k níž jedinec přísluší. Utváření osobnosti je tedy funkcí interakce biologických a sociokulturních činitelů, přičemž se stále více rozhodujícím způsobem uplatňuje ***vliv učení,*** tj. zkušenosti. Ve vývoji osobnosti pak vystupují určitá krizová období, „křižovatky", které staví jedince před často osudová rozhodnutí určující jeho další vývoj, který je současně utvářením jeho individuality.

V utváření osobnosti se uplatňuje především proces sociálního učení a vývojově se zvýrazňují individuální zvláštnosti osobnosti, tj. také ***individuální rozdíly*** mezi lidmi jako psychofyzickými subjekty. Vývoj směřuje k určitému stupni psychosociální zralosti osobnosti.

Vznik a vývoj vědomí já

Osobností se člověk nerodí, nýbrž se jí stává v období, kdy se u něho začne vytvářet specificky lidská organizace a dynamika duševního života, a kdy se tedy stává člověkem i psychicky. Musíme si připomenout, že totiž člověk jako novorozenec a ještě jako nemluvně (batole) se v psychologické rovině neliší příliš od antropoidních opic, jeho chování je utvářeno mechanicky podmíněnými reakcemi. U dítěte se však nejprve vyvíjí ***vědomí tělového já*** jako vědomí fyzické odlišnosti od vnějšího světa; ten se nejprve diferencuje na fyzické já a fyzické ne-já: novorozenec zpočátku neodlišuje vlastní tělo od vnějšího světa; k tomu přispívá teprve postupná integrace dojmů z povrchu i z nitra vlastního těla.

Vědomí tělového já vzniká tedy z vnímání vlastního těla, které se postupně vyděluje jako celek odlišný od vnějšího prostředí. Své tělo vnímá dítě nejen svýma očima, sluchem, hmatem, čichem, ale i vnitřními receptory reagujícími na různé fyziologické změny (napětí svalů, tlak v žaludku, v jehož stěnách je množství těchto vnitřních receptorů atd.). Také dojmy z těla se organizují v trvalejší percepční struktury se vztahy mezi různými dojmy těla; vzniká tzv. ***tělové schéma*** či obraz vlastního těla, v dospělosti je to velmi významný aspekt osobnosti, neboť zahrnuje představy o vlastním těle (je krásné nebo méně krásné) a jeho částech (např. „mám silné paže") a určité vitální pocity (síly, svěžesti, nebo naopak slabosti a sešlosti). K tomuto přistupuje oblékání: ačkoli je oděv odložitelný a zaměnitelný a není součástí těla, stává se součástí sebepojetí a zdrojem sebestylizace, a jako takový může vyjadřovat mnoho ze vztahů jedince k němu samému. Tělo i oděv jsou obvykle prožívány jako aspekty nebo i součást já. A je-li oděv součástí já, nejsou ani hranice mezi fyzickým já a fyzickým ne-já, okolním světem, ostré. Pocity blaha, ale zejména bolesti, fyzické já připomínají. Mnoho lidí, zejména žen, pečuje o své tělo nejen pro své zdraví, ale také pro krásu a podle N. Wolfové (1990) miliony Američanek strádají dietou, tělesnými cvičeními, vydávají obrovské částky na líčidla, a stávají se tak „otrokyněmi krásy", což se snad nejvýrazněji projevuje vztahem k módě a pokusy o napodobování určitých idolů (v minulosti to bylo např. napodobování oblékání, vzezření a chování Marilyn Monroeové).

Pozoruhodným jevem, který souvisí s tématem vztahu člověka k vlastnímu tělu, je tzv. fantom údu, který se objevuje u osob s amputovanou končetinou. Postižené osoby neprožívají ztrátu končetiny jako ztrátu části svého já, jako „amputaci já", ačkoli např. ztráta ruky nebo prstů

u hudebníka může být prožívána jako destrukce já (D. Krech, R. S. Crutchfield, 1958). Oba uvedení autoři popisují jev zvaný „fantom údu", který vystupuje po amputaci končetiny, jako představu postiženého, že tuto ztracenou končetinu stále má; postižený se může dokonce pokusit amputovaný úd použít, jako by zapomněl, že jej už nemá, může v něm pociťovat různé tlaky, záškuby, napětí, pahýl může být pociťován jako „malá ruka" nebo „malá noha". M. Simmelová (1956) studovala tyto zážitky u osob postižených leprou, kde dochází k postupné ztrátě prstů u rukou a nohou, což trvá asi deset let, a zjistila, že se tu „fantom údu" neobjevuje.

Člověk je však především sociální bytost a také si tento fakt jako dítě postupně uvědomuje a vyvíjí se u něj ***vědomí sociálního já*** jako vědomí jedinečnosti (jsem jiný než všichni ostatní) a kontituity, resp. identity (jsem to stále já, ačkoli se měním, stárnu). Toto vědomí já se stává důležitou základnou duševního života člověka; dospívá k němu ve věku asi 2 a 1/2 roku. Je pozoruhodné, že až do té doby, ačkoli již umí dítě celkem dobře mluvit, označuje sebe samo ve třetí osobě a neužívá dosud zájmena „já": říká např. „Evička chce" nebo „Evička je hodná holčička", nikoli „já chci" nebo „já jsem". Zdrojem tohoto vědomí sociálního já jsou ovšem sociální zkušenosti a vnímání sebe sama jako sociální bytosti (sebereflexe). K tomu přispívá především to, že dítě má své křestní jméno a že jako něco jedinečného, odlišného, např. od jiných dětí, sourozenců a členů rodiny, je pojímáno svými rodiči a svým sociálním okolím vůbec. Dále k tomu přispívají zejména soutěživé dětské hry, v nichž se jedinec nutně konfrontuje s jinými jedinci.

Jak tento vývoj probíhá, popsal zejména G. H. Mead (1934), americký sociální psycholog. Právě vznikem vědomí sociálního já se dítě jako „biologické individuum" mění v lidskou společenskou bytost, v jedince s lidskou mentalitou a s lidským způsobem chování. Podstatou jáství je schopnost individua být samo sobě předmětem, a to je možné jen převzetím rolí, které zahrnuje užívání řeči: je-li dítě schopno převzít roli druhého, je také schopno pohlížet z této perspektivy na sebe sama a řeč mu umožňuje tyto aspekty konkretizovat v určitých vlastnostech, které si připisuje. Tak si dítě začíná být vědomo sebe sama jako jedinečné bytosti s určitými vlastnostmi. Ve hře přebírá dítě role lidí a zvířat, která pro ně něco znamenají, a v soutěživých, závodivých hrách skupinové povahy se musí identifikovat s druhými dětmi své skupiny a musí, chce-li splnit svou roli (přispět k vítězství své skupiny), organizovat své chování s ohledem na sebe a daný cíl, přebírá postoj „zobecněného druhého", neboť se stává současně spoluúčastníkem. Mead tu však rozlišuje „já" („me") a jáství („self"), v češtině takové odlišení nemáme. „Já" je zde spíše zážitkovým akcentem, je to „vědomí já", kdežto jáství je tu spíše formou určité organizace psychické činnosti. Avšak předpokladem toho, aby si dítě mohlo hrát např. na policistu, listonoše apod., je, aby „v sobě mělo podněty, které v něm samém vyvolávají tytéž reakce jako u druhých" (Mead), a to je možné jen za ***zprostředkování symbolů,*** tj. gest a „vokálních gest", tj. řeči: to je nejjednodušší způsob, jak někdo může být sám sebou oproti druhým. Je to výměna podnětů, která probíhá jako vnitřní dialog: dítě si např. hraje na prodavače a nakupujícího, něco nabízí a něco kupuje, „říká něco v jedné roli a v jiné reaguje".

V soutěživých hrách pak „musí vědět, co učiní všichni ostatní, aby mohlo hrát úspěšně svou vlastní hru" (Mead), musí převzít „zobecněné role ostatních". Soutěživá hra reprezentuje v životě dítěte přechod od hrového převzetí role druhých k organizované roli, která je rozhodující pro vědomí jáství v plném slova smyslu. Symboly, o nichž je výše řeč, jsou „signifikantními symboly", které mají sdílený význam, tj. vyvolávají v něm reakci jako u druhých, umožňují „převzít roli druhého", a to jsou verbální podněty čili řeč. Příkladem je výkřik „Oheň!" při zpozorování požáru. Když je individuum schopno používat ***signifikantní symboly*** ve formě řeči, stává se lidsky psychickou bytostí, získává mysl, jak říká Mead; přeměňuje se v „myslící organismus". A tím se uskutečňuje zásadní vývoj člověka v rovině psychické jako ***vývoj od impulzivity k racionalitě,*** ke schopnosti kontrolovat své chování pomocí kognitivně verbálních schémat. Rozhodujícím nástrojem této proměny, faktorem tohoto vývoje je ***řeč,*** resp. řečová komunikace v rámci určitého sociálního prostředí. V řeči, reprezentované systémem pojmů, který má vedle funkce sdělovací také funkci poznávací, je zobecněná zkušenost lidstva, která dává určitým objektům určité významy, vystupující jako „identity, které jsou relevantní pro každodenní společenské chování" (Mead). Osvojení řeči tak umožňuje nejen komunikaci, ale posléze i organizaci chování a interpretaci situace na vývojově vyšší úrovni, která je označována jako racionální, tj. vytvářená pojmově logickým myšlením, které se opírá o používání vnitřní řeči, tj. o dialog mysli se sebou samou, jak to naznačil již Platon.

Dalším důležitým aspektem transformace člověka jako biologického individua ve společenskou bytost se specificky lidskou psychikou je ***transformace hodnotového systému,*** která je též důležitou podmínkou dalšího vývoje jáství. Popsal ji výstižně významný americký psycholog C. R. Rogers (1964). Rozlišuje tzv. operativní hodnoty, které jsou spojeny s činností organismu – dalo by se říci také „biologické" – jako jsou např. u dítěte zážitky, které umožňují dobré fungování organismu, tj. např. jídlo, pokud je hladové, příjemné laskání, změny, které vyvolává ve svém okolí (tzv. funkční slast), nové dojmy pro ně samé atd. A dále hodnoty, které označuje jako „uznávané hodnoty" a které vyjadřují určité požadavky kulturního prostředí, v němž dítě žije, jako např. projevy slušnosti, kázně, mravnosti atd. Za hodnotu lze považovat vše, co je žádoucí, avšak tato žádoucnost má dvě roviny: objektivní (tj. biologická a kulturní) a subjektivní (tj. subjektivně příjemné vlastnosti objektů a činností, které mají často symbolickou funkci, např. „slušné" chování, nebo mohou mít afektivní původ, např. agrese).

Biologické hodnoty jsou vrozené a souvisí s „fyziologickou moudrostí těla", přičemž pocity příjemného a nepříjemného signalizují, co je v tomto smyslu žádoucí a co nikoli (pocit únavy např. signalizuje, že probíhající aktivita je už nežádoucí, pocit hladu, že je žádoucí se najíst apod.). Zdroj procesu hodnocení je v dítěti, „dítě ví, co má a co nemá rádo, a původ těchto voleb je v něm samém", je středem hodnotícího procesu: „organismus mu prostřednictvím jeho vlastních

zážitků říká beze slov: to je pro mě dobré, to je pro mě špatné" (Rogers.) Ale tento ***hodnotící systém*** musí dítě časně zaměnit za „strnulejší, nejistý, neúčinný přístup k hodnotám", neboť mnoho z toho, co je mu příjemné, je nežádoucí ze společenského hlediska správnosti chování. Rogers uvádí tento příklad: chlapeček tahá o něco starší sestřičku za vlasy a působí mu radost, když sestřička křičí – nikoli pro nějaké sadistické sklony, ale proto, že způsobil výraznou změnu. Rodiče, kteří to pozorují, za to chlapce napomínají, tj. trestají ho. Dítě se učí brzy dělat některé věci, které nejsou zrovna příjemné, a naopak nedělat některé věci příjemné. A tak „člověk ve snaze získat nebo si udržet lásku, uznání, úctu opouští zdroj vyhodnocování, který byl jeho zdrojem v útlém dětství, a umisťuje ho v jiných. Naučí se v podstatě nedůvěřovat vlastním zážitkům jako usměrňovatelům svého chování. Naučí se od jiných množství uznávaných hodnot a přijme je za své, i když se velmi liší od toho, co on pociťuje" (Rogers).

Toto přijetí „cizích" hodnot je determinováno závislostí dítěte na jeho rodičích, jejichž chování je pro ně zdrojem jistoty nebo nejistoty, pocitů, které jsou ekvivalentem pudu sebezáchovy. Souhlas rodičů s jeho chováním je pro dítě zdrojem pocitů jistoty, nesouhlas zdrojem nejistoty, a proto se chová v souladu s tím, co na něm rodiče vyžadují. „Kritériem jeho hodnot je stupeň, v jakém tyto hodnoty způsobují, že ho jiní milují, přijímají nebo respektují" (Rogers). Později se ***sociální závislost,*** která je současně zdrojem přijímání symbolických hodnot, rozšiřuje na jiné osoby, na vrstevníky, skupinu, jíž je dítě členem (parta, školní třída), v dospělosti to mohou být různé náboženské, politické a jiné ideologie, s nimiž se ztotožňuje, což může vést k různým rozporům, které se stávají zdrojem úzkosti (např. sexuální tendence a přikázání „Nesesmilníš!" nebo norma věrnosti atd.) Říká-li však Rogers, že „tím, že přebíráme mínění jiných ze své, ztrácíme kontakt s potenciální moudrostí našeho vlastního fungování a ztrácíme důvěru v sebe", vyjadřuje tím určitou jednostrannost, neboť bezporuchové fungování ve sféře sociálního života vyjadřuje respektování určitých norem. Znamená to ***vývoj od egocentrismu k alocentrismu,*** od výhradního zřetele k vlastnímu osobnímu blahu k ohledu na blaho druhých lidí, celých skupin (rodina, národ, lidstvo). Plně se může člověk jako sociálně závislá bytost realizovat jen překonáním vlastního egoismu. Symbolická sociální kritéria hodnocení vytvářejí základ pro ***hodnocení sebe samého,*** které spočívá v tom, že si člověk už jako dítě připisuje určité vlastnosti, a tak si vytváří určitý obraz sebe samého, určité sebepojetí, které obsahuje nejen soud o sobě samém (např. „jsem trochu bázlivý a nesamostatný", „jsem vcelku oblíben" apod.), ale i citový vztah k sobě samému (sebecit). Člověk hledá svou identitu, chce být sám sebou a některé vlastnosti, které si připisuje, přijímá a jiné nikoli (úroveň sebeakceptace).

Vyvinuté ***pojetí sebe sama,*** které se v psychologii často označuje jako ***ego*** (latin. já), má dvě roviny: 1. reálné ego, tj. to, za koho se jedinec považuje; 2. ideální ego, tj. to, čím by chtěl být. Míra rozporů mezi oběma těmito rovinami sebehodnocení, tj. míra spokojenosti či nespokojenosti se sebou samým (míra

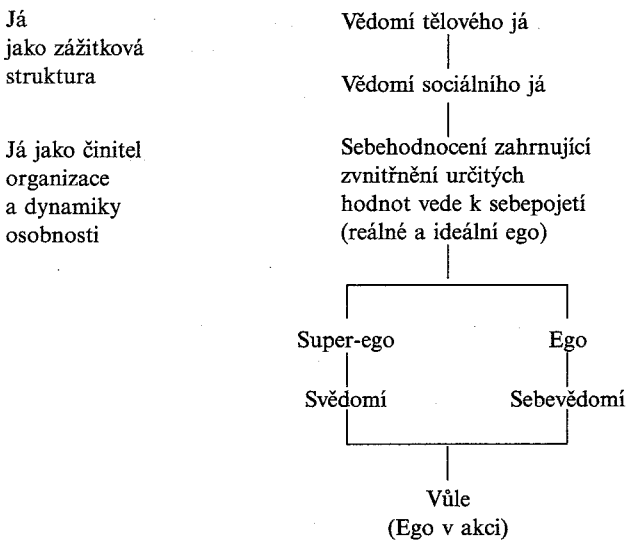
sebeakceptování), vytváří tzv. sílu ega: čím jsou tyto rozpory větší, tím je ego slabší, a naopak. Slabé ego může vést k dezorientaci chování, k nejistotě a může být dezaktivující. V pojetí sebe sama jsou i zvnitřněné „objektivní hodnoty", tj. společenské normy morálky a aprobovaného chování vůbec, vytvářející strukturu osobní morálky, která se v psychologii označuje někdy jako ***superego*** (nadjá). Z pouhého vědomí já se vyvíjí ***ego jako organizační a dynamický faktor,*** jako centrum duševního života člověka, v němž se uskutečňuje volba a preference životních cílů i prostředků k jejich dosažení. Určitá míra nespokojenosti se sebou samým však může být motivující. A naopak, přílišná spokojenost se sebou samým vede ke stagnaci osobního vývoje.

Podle D. Kreche a R. S. Crutchfielda (1958) ***vztahový rámec ega*** zahrnuje kromě sebepojetí a zvnitřněných hodnot a samozřejmě i obrazu fyzického já také materiální vlastnictví, členství v různých skupinách a organizacích, příslušnost ke společenské vrstvě a systém rolí: „všechny tyto aspekty dohromady vytvářejí pojetí já", přičemž oba uvedení autoři rozeznávají ***centrální a periferní vrstvy ega***: pro některé osoby je jejich egu bližší jejich majetek, vlastnictví luxusního automobilu nebo vily než např. hodnota cti nebo pokory; jsou hrdí především na své vlastnictví, nikoli na to, čím jsou, a to může být upevňováno chováním jejich okolí, které často projevuje více obdivu a úcty lidem majetným než poctivým. Psychologové hovoří o tom, že se ego rozšiřuje na různé předměty. Egu jsou velmi blízko produkty tvořivosti jeho subjektu, např. umělecké nebo vědecké dílo. Vysoce hodnocenou částí ega může být pověst a jméno. Podobně jako člověk nahlíží objekty ve svém okolí jako dobré nebo špatné, hodnotí i aspekty svého ega pomocí etických norem jako pozitivní a negativní (Krech, Crutchfield) a ovšem i způsoby svého chování a zejména jeho výsledky (úspěch může mnohé omluvit či ospravedlnit). Ideální já se formuje již v dětství na základě toho, jak je dítě interpretováno svými rodiči, co smí a co nesmí činit, a na základě nápodoby rodičů: „odměna a trest napomáhají akcentovat rozdíl mezi žádoucími a nežádoucími aspekty já" (Krech, Crutchfield). Toto ideální já může vytvářet centrum ega, ale „pro určité osoby existuje ideální já jako relativně vzdálené něco, které v chování hraje pouze podřízenou roli" (Krech, Crutchfield).

Na základě toho, co bylo řečeno, lze nyní podat následující ***schéma utváření já*** v nejširším smyslu (obr. 2).

Další aspekty tohoto tématu jsou vyloženy v podkapitolách ***Ego*** a ***Dynamická funkce ega*** (v kapitolách o struktuře a dynamice osobnosti). Ve výše uvedeném smyslu je tedy ego centrem duševního života člověka. Ego se stává základním vztažným rámcem: hodnota věcí a jevů je „poměřována" vztahem k egu, subjektivní svět jedince je ego-centrický svět (což neznamená, že je současně nutně egoistický). Psychologové v tomto smyslu hovoří o „ego-vztažných motivacích" – k tomuto tématu se ještě vrátíme. Vztah objektu k egu rozhoduje o tom, zda se o něj zajímáme či nikoli, zda je nám sympatický či nikoli apod. Rozhodujícím

aspektem tohoto vztahování se ega ke světu je udržování, zvyšování a snižování pocitu vlastní hodnoty subjektu, resp. základní tendence člověka udržovat či zvyšovat jeho vlastní hodnotu, konkrétně mít pocit, že je významný, uznávaný, kompetentní, obdivovaný, ctěný atd. Deprimující jsou neúspěchy, selhání, pocity „ztráty tváře" atd. Pocit hanby ze sebe sama může vést i k sebevraždě – pocit ztráty hodnoty ega tak může být silnější než pud sebezáchovy.



Obr. 2 Schéma utváření já

Užitečnost konceptu jáství („self") v psychologii hájí L. A. Pervin (1981, s. 191) a diskutuje jeho tři následující aspekty: 1. jak je prožíváno (fenomenální já), 2. já jako obraz kognitivní aktivity (reprezentace já) a 3. vztah mezi já a pozorovatelným chováním (prezentace já):

- fenomenální já: zahrnuje vše, jak se subjekt prožívá, jak prožívá sám sebe v tom, co vnímá, cítí a chce, i v tom, jak jedná; je to zážitková struktura, která se zvýrazňuje v dospívání a v klimakteriu; patologicky se lidé prožívají jako neskuteční, jako mrtví nebo jako věci; obecně tu jde o vnímání sebe sama, interpretaci sebe sama, o cítění vlastní hodnoty a o pocity jedinečnosti a identity;
- kognitivní já (reprezentace jáství): jde o to, jak o sobě smýšlíme, o naše sebepojetí, o „teorii sebe sama", vycházející ze subjektivně strukturované zkušenosti; můžeme mít více inkonzistentních sebepojetí; s tím také souvisí atribuce a „locus of control", tj. vědomí, že máme či nemáme kontrolu vlastního jednání (J. B. Rotter, 1966);
- jáství a chování (prezentace já): sociolog E. Goffman (1959) prohlašuje, že se chováme jako herci, abychom na druhé učinili dojem; k „managementu dojmu na druhé" patří i náš oděv, naše řeč a pohyby, vyzdvihujeme své pozitivní

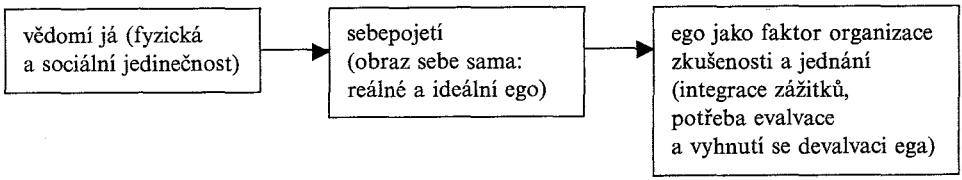
a skrýváme své negativní vlastnosti; jáství nelze ztotožnit s otevřeným chováním (Pervin, 1981, s. 201); akceptujeme informace potvrzující naše schopnosti a naše sebepojetí a zážitky úspěchu ovlivňují to, jak se interpretujeme a cítíme (R. C. Wylie, 1968).

Nutnost pojmu jáství v psychologii zdůrazňuje také G. W. Allport (1963, s. 111): 1. jediným jistým kritériem naší existence je pocit já; 2. teorie učení, motivace a vývoje nemůže být úplná bez zřetele k tomu, co je pro osobnost relevantní a co nikoli a relevantní je v tomto smyslu právě jáství. Koncept jáství mnohé vysvětluje, mimo jiné základní fakt, že usilujeme o maximalizaci pocitů úcty („self–esteem"), přičemž toto oceňování já vyplývá z poměru úspěchu k nárokům (S. Feshbach a B. Weiner, 1991, s. 197).

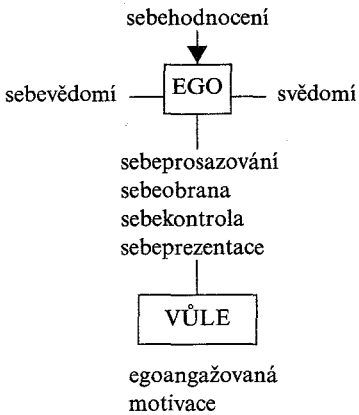
Podle uvedených autorů platí tedy tato základní psychologická rovnice vyjadřující fungování jáství:

$$\text{sebe-úcta} = \frac{\text{úspěch}}{\text{nároky}}$$

Vývoj fenoménu jáství tu byl již zhruba naznačen, připomeňme si nyní, že tu jde o vývoj od zážitku k dynamickému funkčnímu systému, který zahrnuje organizaci zkušenosti a motivaci jednání (volní regulaci); zprostředkujícím článkem je sebepojetí:



Poslední dva články této vývojové sekvence lze dále schematicky vyjádřit takto:



Poznámka: organizační funkci ega jsme v tomto schématu ponechali stranou.

Vztah konstruktů osobnosti a ega: osobnost je explanační a deskriptivní konstrukt širšího významu, ego jako hypotetický konstrukt poukazuje na jakési strukturální a dynamické jádro osobnosti, vyjadřuje podstatu jejího fungování, její psychologickou podstatu.

Sebe-úcta („self-esteem"): je klíčovým aspektem konceptu jáství, vyjadřuje totiž podstatu jeho dynamické funkce, tj. ego-vztažnou motivaci. Podle G. W. Allporta (1963, s. 118 násl.) ve vědomí já prožívá jedinec kontinuitu své identity. Dítě má s vědomím své identity potíže až do věku dva a půl roku, hranice mezi vnitřním a vnějším jsou u něj ještě neostré stejně jako u dospělých příslušníků přírodně žijících národů. Kromě úcty, kterou se jedinec snaží získat od druhých, má také určitou míru sebeúcty. O. Strunk (1958) zjistil zajímavý fakt, že lidé, kteří nemají rádi své vlastní jméno, nemají rádi ani sebe samé. Sebeidentita a sebeakceptování jsou tedy dvě různé věci. Sebeúcta se u dvouletého dítěte projevuje potřebou autonomie (chce dělat vše samo a na omezování vlastní aktivity reaguje hněvem). Pak se dostavuje negativismus, opozice vůči jídlu, oblékání, vůči všemu, co rodiče vyžadují. Dítě pociťuje každý požadavek rodičů jako „potenciální ohrožení vlastní identity" a vyvíjí generalizovaný zvyk říkat „ne", i když je tím někdy míněno „ano". V naší kultuře pak 6–7leté dítě projevuje svou sebeúctu soutěživostí. V západní kultuře vystupuje vyhraněná sebeúcta a sebeláska, což zdůrazňuje řada filozofů (Hobbes, Stirner, Nietzsche a další). Podle Allporta má ***rané jáství*** tyto znaky: 1. smysl tělového já, 2. smysl kontinuitní sebeidentity, 3. sebeúcta, hrdost. Já a druzí jsou v setrvávající interakci jako hráči tenisu: „je to pokračující konverzace mysli mezi nimi". Později se jáství vyvíjí k racionálně jednajícímu činiteli, což odpovídá Freudovu pojetí ega („vědomá část osobnosti, jejíž úlohou je nacházet řešení problémů, které vyvstávají z impulzů, z vnějšího okolí a ze zákazů, které jsou přijímány od rodičů a společnosti"). Já však není plně racionální, je defenzivní, zdůrazňuje Allport. Adolescence pak představuje hledání sebeidentity (E. H. Erikson). To se projevuje tím, že mládí zkouší různé masky: hledá způsob zábavy, oblékání, účesu, to, co by bylo uznáváno vztažnou skupinou. V sexu se snaží najít harmonii mezi smyslovostí a konvencí. Vývoj jáství směřuje k propriu, k intimnímu jádru já, které se stává hlavním zdrojem učení. Jedinec sám sebe činí stále diferencovanějším objektem sebereflexe.

Rozlišení pojmů já, ego a osobnost: o toto nelehké rozlišení se pokusil, mimo jiné autory, D. P. Ausubel (1952), který tyto rozdíly vyjádřil následujícím schématem:

Tělo				
vizuální obraz vlastního zevnějšku v prostoru	+	sluchový obraz vlastního jména kinestetické dojmy viscerální tenze osobní paměť	=	já

Pokračování tabulky

Tělo			
Já	+	postoje k sobě samému ideál o sobě samém hodnota sebe sama sebecit	= ego
Ego	+	schopnosti temperament motivy postoje zvyky	= osobnosti

Existují však i naprosto rozdílná pojetí, např. P. A. Bertocci (1945) výše uvedené významy pojmů já a ego srovnává následujícím pregnantním výrokem: já = v poznávání sebe sama sám poznávající subjekt; ego je vždy poznáváno, není to nikdy poznávající subjekt. V podstatě potvrzuje rozlišení Ausubelovo. Nicméně je tu rozdíl v pojetí tohoto předmětného poznávání sebe sama: já vyjadřuje zážitek sebe sama, nikoli jen svého těla, ale i svých zkušeností, tedy vzpomínky, a to má spíše význam poznávání na úrovni vnímání, kdežto ego jako sebepojetí je již složitější poznávací proces. Oddělování obou způsobů poznávání sebe sama je ovšem umělé a také „rovnice" ego plus schopnosti atd. rovná se osobnost vypadá dosti uměle, pokud obojí nechápeme jako zjednodušující ilustraci.

Utváření osobnosti

Novorozenec disponuje jen poměrně chudým repertoárem vrozených reflexů či instinktů (preformovaných způsobů chování), kdežto dospělý jedinec vykazuje bohatě diferencovaný celek psychických vlastností osobnosti, tj. systém schopností, postojů, motivů, a také obsahově bohatěji diferencovaný repertoár chování. Osobnost v tomto smyslu vykazuje vývoj od jednoduchých adaptačních mechanismů ke komplexním programům jednání, tj. ***vývoj od vrozených mechanismů chování k jeho volnímu řízení***, máme-li ilustrativně vyjádřit jen jeden z více aspektů vývoje osobnosti, resp. lidské psychiky. Ať už vyjdeme od novorozence nebo od dítěte s vyvinutým vědomím já a sebepojetím, lidská psychika se strukturuje a dynamizuje v interakci aktuálního vnitřního stavu a vnějších činitelů, přičemž tento vnitřní aktuální stav je sám výslednicí interakce konstitučních složek (vrozených tendencí) a zkušenosti: osobnost je nikoli jenom, ale převážně produktem učení, které se v raných fázích jejího vývoje označuje též jako socializace.

Člověk je přitom chápán v podstatě buď jako reaktivní, nebo aktivní bytost. První pojetí je dnes již překonáváno, neboť člověk se ke svým životním podmínkám nechová pasivně, nepřijímá pasivně vlivy vnějšího světa, své životní podmínky do jisté míry sám utváří. A tak ***člověk jako aktivní bytost*** je určován svým bytím, ale to sám – do jisté míry – aktivně utváří, ne vždy však zcela vědomě, záměrně. Aktivitou se tu rozumí vše, co vychází z dané struktury osobnosti, a toto určení se tedy nevyčerpává pojmem záměrného jednání. Aktivitu je tu třeba chápat jako reakci na nějaké nedostatky ve vztazích jedince k jeho životnímu prostředí i k sobě samému, tedy jako funkci konkrétních potřeb (např. jistoty, ale i odpočinku apod.). Důkazem aktivního poměru člověka ke světu je skutečnost, že svět dnešního člověka je jiný než svět dřívějších generací, a to proto, že byl vytvořen jinými lidmi, než byli naši předkové. Aktivita člověka má organizovanou povahu a vykazuje jistou závislost na jeho minulých zkušenostech i na očekávání budoucnosti (na životních plánech), ale také na obecně lidských, evolucí preformovaných tendencích. Vysvětlovat utváření osobnosti jen v termínech učení je jednostranné, neboť i ve vyvinuté lidské psychice se uplatňuje vrozené „předprogramování".

Významný reprezentant lidské etologie, vědy zkoumající chování živočichů v jejich přirozeném životním prostředí, I. Eibl-Eibesfeldt (1979) užívá pojmu

vrozené programy adaptace nebo „předprogramování", čímž vyjadřuje srovnávacím výzkumem zjištěná fakta, že také „lidské chování je v určitých oblastech předprogramováno fylogenetickými přizpůsobováními", tzn. že i člověk, nejen zvířata, se chová za určitých okolností pod vlivem vrozených programů činnosti, a tak se v jeho psychice vedle individuálně získaných způsobů uplatňuje i druhově podmíněná forma adaptace, resp. že předprogramování spoluurčuje lidské naučené chování. Platí to i pro oblast sociálního chování, které bývalo považováno výlučně za produkt sociálního učení. Kultura, poznamenává Eibl-Eibesfeldt, dělí lidi tak dalece, jako by byli příslušníky různých druhů; co je naopak spojuje, je jejich biologická jednota v předprogramování. Člověk je vyzbrojen nejen vrozenými způsoby pohybů a učení, ale také vrozenými schopnostmi, postoji, způsoby reagování, poznávání a motivy. Mnohé způsoby jeho chování jsou homologické se způsoby chování různých druhů zvířat, u nichž nacházíme takové projevy, jako je zdravení se, zdobení se, výrazové pohyby (např. zakrývání tváře v rozpacích apod.).

P. Leyhausen např. zjistil, že v mnoha kulturách muži rádi zdůrazňují šíři svých ramen pomocí různých ozdob, epolet, vycpávek apod., což je zřejmě pozůstatek signalizace síly v přípravě na boj, která se u silně ochlupených prapředků člověka projevovala zježením srsti na ramenou, což vedlo ke zvětšení jejich siluety. Vrozený základ mají takové způsoby chování, jako je líbání a různé druhy kontaktních pozdravů (podání ruky), objímání se, péče o partnera a o dítě a ovšem podněty pro sexuální chování a agresi, ale i ochrana osobního teritoria, označování sociálního statusu a mnohé další. Mnohé kulturní normy mají biologické základy, např. různé formy ucházení se o pohlavního partnera jsou zakotveny ve vrozené tendenci samce k imponování samičce. Podobné kořeny mají různé rituály a ceremonie, např. pozdrav, které někdy vyjadřují uznání nižší sociální pozice (nižšího ranku), jako např. úklona nebo pokleknutí. O evolučně založených tendencích již byla řeč v minulé kapitole.

Utváření trvalejších vlastností osobnosti

Pojmem vlastnosti osobnosti se tu ovšem rozumí psychické vlastnosti, tj. trvalejší charakteristiky jednotlivých dimenzí osobnosti jako fungujícího psychického celku. Vlastnosti jsou produktem učení a konstitučních vlivů; zásadně tu jde o modifikující vliv zkušeností na psychickou konstituci individua: příkladem je navyklé (naučené) uspokojování vrozených potřeb, přičemž se uplatňuje individuální zkušenost získávaná uvnitř určitého kulturního rámce. Proto se podobají alimentární návyky u příslušníků jedné kultury a velmi se mohou lišit mezi příslušníky různých kultur: mnoho Evropanů konzumuje s oblibou biftek nebo řízek, ale s odporem pohlíží na „lahůdky" tibetské kuchyně. J. Reykowski (1967) uvádí následující ***principy utváření trvalejších vlastností osobnosti,*** které v podstatě vyjadřují různé formy učení:

– Trvalejší vlastnosti vznikají jako důsledek úporného opakování: jestliže se např. dítě setkává opětovně s určitými pojetími, přijme je posléze za své; určité pojetí je přijato zejména tehdy, kdy jedinec není dostatečně kritický (není pohotový ke konfrontaci a analýze toho, co se dozvídá), kdy nemá na předmět pojetí vlastní názor a je o něm jen málo informován. To platí nejen pro pojetí jako taková, ale i pro činnosti, které určité pojetí vyjadřují, což se týká zejména určitých kulturních, např. hygienických a jiných návyků. Obecně platí, že „způsoby reagování vytvořené ve specifických situacích mají tendenci k široké generalizaci"; tak se např. ze specifického návyku zdravení souseda vypěstovává u dítěte zdvořilost jako trvalejší vlastnost jeho osobnosti.

– Trvalejší vlastnosti vznikají vlivem odměn a trestů: odměny a tresty jsou dvěma způsoby tzv. zpevňování, které je podstatnou podmínkou učení. Zpevňované reakce se udržují, nezpevňované vyhasínají: např. trest zpevňuje chování, které umožňuje uniknout tomuto trestu. Zjednodušeně řečeno; odměnou je vše příjemné a trestem vše nepříjemné, a to nikoli jen v rovině smyslové, ale i symbolické (příjemné v tomto smyslu není např. jen nasycení, ale i získání obdivu, vyznamenání apod.). Odměny a tresty (zpevnění) mají emocionální podstatu a formující vliv mají proto především afektogenní zkušenosti, z nichž některé, zejména tzv. traumatizující (zraňující), mohou vést k silné fixaci určité reakce, resp. vlastnosti, která se stává značně rezistentní vůči vyhasínání (jediný traumatický zážitek, např. znásilnění, může pak v tomto smyslu vést k vytvoření

trvalejší vlastnosti, např. pohlavní frigidity). Zásadně však platí, že nezpevňované reakce vyhasínají, a tak se člověk může např. přestat něčeho obávat, nebo naopak vzdát se určitých způsobů chování, např. ucházení se o určitou osobu, když jeho jednání nebylo nikdy zpevněno odměnou, tj. v tomto případě pozitivní reakcí osoby, o jejíž přízeň se subjekt ucházel. Obecný princip formuluje Reykowski takto: „Trest i odměna fungují v určitém stupni jako kompas, který ukazuje cestu postupu: trest vytváří tendenci uniknout situacím, s nimiž je spojen, odměna tendenci toužit po situacích, s nimiž je spojena, a naopak: trest podněcuje vyhýbání se trestaným činnostem a odměna podněcuje vykonávání odměňovaných činností."

– Trvalejší vlastnosti vznikají vlivem ztotožnění se se vzory: určité názory přejímá člověk od autorit a adorovaných (obdivovaných) osob vůbec: mínění a chování osob, které nám imponují, je sugestivní. Ale lidé mají tendenci napodobovat chování jiných osob, když pozorují, že toto chování vedlo k získání odměny, po níž sami touží, a naopak vyhýbat se takovému chování, u něhož pozorují, že vedlo k trestu – to se nazývá učení nápodobou (nebo na základě modelu) a uplatňuje se tu tzv. zástupné zpevňování (které je pouze pozorováno, nikoli osobně zakoušeno): druzí lidé tu tedy vystupují jako pozitivní a negativní vzory; chování, které pozorujeme u druhých, tak může nahrazovat naše vlastní bezprostřední zkušenosti. Zvláštním případem tzv. imitačního učení (učení nápodobou) je odtlumení, tj. uvolnění chování, které bylo dosud předmětem vnitřní zábrany (útlumu), když osoba pozoruje u jiné osoby, že u ní toto chování nevedlo k potrestání. Zvláštním případem je napodobování osob, s nimiž se jedinec identifikuje na základě pozitivního citového vztahu, což je charakteristické zejména pro napodobování rodičů dětmi. Reykowski zdůrazňuje, že odměňující vliv může mít u lidí nejen vykonávání činností asociovaných s odměnou, ale také hovor o nich a myšlenka na ně nebo jejich představa, a že představování si příjemných činností může mít povahu dočasného uspokojování. Tendence k napodobování činností, které vedly k úspěchu, je silnější než tendence k napodobování těch činností, které vedly k neúspěchu, a nezeslabuje je ani negativní hodnocení jiných osob. Tlak k napodobování určitých modelů je automatický a silnější než kritický vztah k tomuto modelu: „Mladý muž s kritickým vztahem ke svému otci – člověku zlostnému a brutálnímu – ho ve svém jednání úporně napodobuje... automatické přisvojení si modelu může být silnější než přijaté morální hodnocení" (Reykowski).

– Trvalé vlastnosti osobnosti mohou být rezultátem aktivního přetváření obsahů jedincem přisvojených: lidská mysl bývá srovnávána s fotografickou deskou, zrcadlem či magnetofonovým páskem, protože odráží jevy, které se před ní odehrávají (Reykowski): „Dojmy, vjemy, pojmy, dokonce i emoce jsou osobitou reprezentací toho, co se děje kolem člověka." Uvedená analogie však má určité omezení, které je dáno tím, že tu nejde o mechanický odraz, ale o přetváření toho, co se v okolí subjektu událo. Jednou z forem takového přetváření je

vytváření schémat, např. generalizace spojené s očekáváním: tak např. muž, který si určitým způsobem získal přízeň jedné ženy, bude očekávat, že stejným způsobem získá přízeň i u jiných žen, ale protože lidé jsou různí, může takové zevšeobecněné jednání selhat. Jedinec se pak na základě „korektivní zkušenosti" může pokusit u stejné kategorie žen dosáhnout úspěchu jiným „vzorem instrumentálního chování". Nicméně platí, že „zakoušení úspěchu nebo také neúspěchu jsou lehce přetvářena ve velmi obecná očekávání: po zakusení úspěchu člověk nejednou vykazuje sklon k přeceňování svých možností a šancí a po zakusení neúspěchu se naopak začíná podceňovat a začíná pohlížet na budoucnost pesimisticky" (Reykowski). Jinou formou schématu je idealizace, tj. vytváření obrazu toho, co má být, spojené s konfrontací tohoto ideálu s realitou, což může být jak motivující, tak i destruktivní, pokud jde o vnímání skutečnosti.

Osobnost je tedy v podstatě produktem učení, tj. vlivu zkušeností získaných v rámci konkrétních životních podmínek. Tyto ekologické podmínky učení tvoří sociální mikrostruktury, v nichž jedinec žije a působí (rodina, později škola, zájmové skupiny a pracovní organizace) a které se utvářejí a fungují v rámci určité kultury a subkultury (společenské makrostruktury). V tomto smyslu je osobnost produktem sociálního učení, a to zejména ve dvojím směru:

– ***Imitačního učení*** (učení podle modelů), tj. učení se pozorovaným pozitivním a negativním vzorům: pozorování pozitivních vzorů (fyzických osob, ale i literárních a filmových hrdinů atd.) vede k přijímání vzorců chování, které se vykazují jako odměňované behaviorální vzorce; pozorování negativních vzorů vede k útlumu vzorců chování, které tyto osoby vykazují jako chování, jež vedlo k trestu. Uplatňuje se zde tedy touha po dosažení pozorovaných odměn a nápodoba chování, které k nim vedlo, a strach z pozorovaných trestů. Jedinec si v tomto smyslu osvojuje určité operanty a určité zábrany.

– ***Instrumentální učení*** (učení důsledkům vlastního chování): vlastní chování, které vede k dosažení odměny, se upevňuje a rozšiřuje jako instrumentální vzorec (operanta) na podobné situace (princip generalizace), a naopak: vlastní chování, které vedlo k trestu, je utlumováno v těchže a podobných situacích (vznik zábran).

V utváření osobnosti se však uplatňuje také vnitřní odměňování a trestání založené na morálním cítění (hrdost na sebe sama, stud za sebe sama atd.), které činí morálně vyspělejší jedince relativně nezávislými na vnějších odměnách a trestech. Osobnost se utváří jako systém naučených apetencí a averzí, propojený se systémem tomu odpovídajících postojů a způsobů chování.

Vztažný systém a jeho komponenty

Vnější vlivy nepůsobí na osobnost člověka mechanicky svými objektivními a vždy jen fyzickými charakteristikami: svět člověka je světem významů., tj. objektů, které mají vztah k jeho psychice, především k jeho motivům: ***význam*** má to, co má funkční vztah k motivacím, tj. to, co umožňuje stát se prostředkem k dosažení nějakého cíle a co samo vystupuje jako cílový objekt. V různých situacích může mít týž objekt různý význam: hledáme-li páku, může mít v dané situaci význam kus klacku, kterého bychom si jinak nevšimli, osoba, která mi byla dosud lhostejná, může mít nyní pro mne význam, když jsem zjistil, že má týž zájem jako já a že od ní mohu získat určité informace.

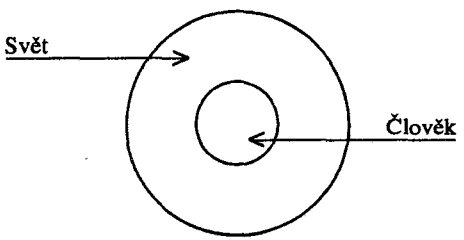
Vztah člověka k vnějšímu světu zprostředkovává a formuje tzv. ***vztažný systém:*** H.-J. Aebi (1987) ho definuje jako „srovnávací základ při vnímání a posuzování stavu věci" a rozlišuje: 1. krátkodobý vztažný systém, který se uplatňuje ve vnímání jako adaptace na danou podnětovou situaci: mění-li se stimulace, je nová situace vnímána komplementárně k setrvávající normě až po vystoupení nové adaptace – bližší vysvětlení nepodáváme, protože se to týká procesu vnímání velmi specificky; 2. setrvávající vztažný systém: „v průběhu vývoje se na základě zkušenosti vytvářejí normy, k nimž se při posuzování bere nevědomě vztah" (zřetel): znamená to, že objekty jsou určitým způsobem kategorizovány z hlediska určitých významů; tak např. kategorizujeme osoby, s nimiž se setkáváme, na sympatické a antipatické, důvěryhodné a nedůvěryhodné atd., přičemž se uplatňuje generalizace našich zkušeností s lidmi; nové osoby srovnáváme z hlediska jejich vzezření a chování s těmi, které už známe, s nimiž máme určité zkušenosti, podle principu podobnosti (fyzické, ale i významové).

Jde tu o jakousi analogii srovnávání obrazů v počítači. Lze říci, že ***individuální zkušenost*** vytváří takový vztažný systém, tj., obrazně řečeno, měřítko, jímž jsou posuzovány další zkušenosti. Obecně řečeno, vztažný systém určuje individuální zpracování informací a tvoří ho vnitřní svět člověka; jako takový je činitelem organizace zkušeností; je to prožívání a chování člověka ovlivňující vztah.

Podle H. Mogela (1985) může být ***psychické utváření člověka*** chápáno jako kontinuum diferencujících se a stále komplexnějších forem organizace a integrace „vnitřního světa" člověka, tj. jeho vztažného systému. „Zkušenost je intrapsy-

chicky organizovaný produkt vzájemných ovlivňování individuum–prostředí... Prožívání a chování v situaci probíhá jako strukturované v závislosti na zkušenosti, která je stálé psychicky zpracovávána" a vytváří stálý vztažný systém, tj. vnitřní podmínky pro získávání nové zkušenosti, která se tak stále organizuje na základě zkušenosti předcházející. „Intrapsychický vztažný systém činí psychický vývoj závislým na zkušenosti, a tak jej usměrňuje." (Mogel). Citovaný autor uzavírá: „Vztažný systém nemůže být vysvětlen z komponentů (např. vlastností, motivů) a z organizace a dynamiky vlastních funkčních procesů. To souvisí s jednoduchou okolností, že v každém okamžiku své ontogenetické existence a svých změn je k větší komplexitě ovlivňován vnějšími systémy. Ty jsou vystaveny systematickým ovlivňovacím vztahům, na jejichž základě se samy mění." Tyto vnější systémy jsou ekosystémy, na nichž individuum participuje a s nimiž vytváří přechodné kvazisystémy. Procesy organizace zkušenosti (intrapsychický vztažný systém) ovlivňující také procesy hodnocení, tj. „emocionálně kognitivní oceňování behaviorálně relevantních předmětů": organizační a hodnotící procesy jsou komplementární, vytvářejí výběrové postoje k objektům a regulují předmětné chování.

W. Tomaszewski (1976) zdůrazňuje ***funkcionální závislost člověk – svět,*** v níž je osobnost chápána jako integrální část světa nebo jako „podsystém s vlastní vnitřní organizací, fungující v širším rámci": každý z obou systémů může být plněji poznán jen tehdy, bude-li analyzován ve spojení s druhým systémem (M. Porebska, 1982). To znamená, říká Tomaszewski, že není možno chápat chování dítěte, aniž by byl brán zřetel k jeho rodině, nebo chování pracovníka bez zřetele k organizaci, v níž je zaměstnán. V psychologii se tento komplex interakcí individuum–okolí označuje termínem ***pole,*** který zavedl K. Lewin (1934). F. Winnefeld (1962) k tomu uvádí: srovnáme-li chování mentálně normální a slabomyslné osoby v téže situaci, zjistíme rozdíly, které spočívají v tom, že normální osoba je schopna lépe pochopit smysl situace. Rozhodující je tedy „pojetí významové struktury pole", které ovšem nezávisí jen na struktuře pole, ale i na duševních dispozicích jedince. A tak ***pojem situace*** vystupuje ve dvou významových rovinách: 1. jako objektivní charakteristika určité události a 2. jako subjektivní „zpracování" této události, tj. spojení stimulace s jejím určitým osobním významem.



Obr. 3 Funkcionální závislost člověk – svět (osobnost jako integrální část světa)

Psychologické myšlení tu jde za přírodovědecké myšlení (Winnefeld); ve fyzice má pojem pole význam „uspořádaného rozdělení sil v prostoru", v psychologii má pojem pole jiný význam: pole tu neznamená souhrn sil působících na člověka, nýbrž „smysluplný celek", v němž spolu souvisejí prožívající subjekt a prožívaný vnější svět; v tomto smyslu neexistují osoby izolované od pole, nýbrž vždy jen „lidé v situacích" – pojem pole je v tomto smyslu významově ekvivalentní pojmu situace. Winnefeld zdůrazňuje, že „živý člověk není v pouzdře uzavřené já, jak si to představovala starší psychologie," je částí pole jako situace, v níž se nachází a která na něj působí jen prostřednictvím jeho vztažného systému. Jde tu nejen o aktuální subjektivní, ale i očekávanou realitu a o individuální význam stimulace. Je to tedy subjektivní význam situace (tj. obraz situace ve vztažném rámci jedince), který určuje chování subjektu v této situaci.

Vlastní proces učení pak ovlivňují ***kognitivní styly,*** tj. „hypotetické konstrukty k označení způsobu, jakým člověk přednostně vnímá, myslí a jedná" (G. Clauss, 1984), např. impulzivně nebo reflexivně (tj. s rozvahou), v závislosti nebo nezávisle na poli (tj. zda je nebo není schopen brát dostatečný zřetel k organizaci pole, tj. k relacím mezi jeho prvky) atd. Činitelem utváření osobnosti je tedy ***organizovaná zkušenost*** promítnutá do dané situace, která se tím stává subjektivním pojetím určité události nebo řetězu událostí a získává tím individuální význam. Vývojově nejvyšší vztažný systém reprezentuje tzv. ***ego*** (já), činitel organizace i dynamiky osobnosti.

Vnitřní svět jako vztažný systém: podle H. Mogela (1985, s. 100 násl.) se kritéria hodnocení a sebehodnocení přesunují stále více k vytvořenému egu. Jedinec řeší své problémy jednáním, rozhodujícím aspektem lidského bytí je čin. Jednání vychází ze vztahu subjektu k jeho životnímu prostředí a vyjadřuje jeho vnitřní stav. Určujícím činitelem je zkušenost: „Zkušenost je intrapsychicky organizovaý produkt vzájemných ovlivňování mezi individuem a prostředím," přičemž podíl na těchto ovlivňovacích vztazích je závislý na: 1. vývoji jedince, 2. stavu jeho prostředí, 3. životních vztazích, 4. uplatňuje se i závislost na ovlivňujících systémových komponentách vztažného systému, jimiž jsou: komplexita, integrace, vlastní řízení a flexibilita těchto systémových komponent (Mogel). Vztažný systém nemůže být vyložen ze svých komponent (vlastností, motivů) a z organizační dynamiky svých vlastních funkčních procesů, tedy nikoli endogenně. To znamená, že vztažný systém jako vnitřní struktura je v každém okamžiku své ontogenetické existence ovlivňován vnějším systémem k větší komplexitě, přičemž ovšem také vnější systém podléhá změnám. Mogel uvádí tento příklad: čtyřčlenná rodina je systém vzájemně se ovlivňujících komponent, z nichž každá vývojem získala vlastní dynamiku. Ale celý systém vykazuje také dynamiku vlastní a určitou organizovanost: („Každý člen rodiny je sám sebou, svým dosavadním vývojem organizovaný systém zkušeností"). Vnější systémy jsou pole interakce, v nichž individuum, které je v nich situováno, uskutečňuje své tendence. Vnitřní systémy jsou „intrapsychické vztažné systé-

my", které mají vztah k jejich ontogenetické minulosti; organizují se, jsouce jimi ovlivňovány ve vztahu k budoucím relevantním objektům na základě jejich hodnocení. „Individuální relevance předmětů je (motivační) produkt vycházející z důležitosti, kterou propůjčuje předmětům na základě hodnocení vztažný systém a faktická prezentace těchto předmětů uvnitř anticipované reality" (Mogel). Citovaný autor pokračuje: „Vztažný systém se stává vývojově závislým na vlastních aktivitách individua a stává se vlivem vnějších systémů komplexnějším. Přibývající komplexnost vyvstává z vnitřní organizace vztahů k relevantním okolím a je zřejmě nutná, aby individium zvládlo komplexitu svých okolí a mohlo se řídit s ohledem na svou vlastní individualitu" (Mogel, 1985, s. 104). Centrem vnitřního vztažného systému se v tomto smyslu stává ego individua, které chování propůjčuje ego-centrický smysl.

Výše uvedené je základem toho, co nazýváme ***smysluplné chování:*** instrumentální či funkční vztah chování k uspokojování potřeb a k sebehodnocení dává tomuto chování psychologický smysl. Smyslem chování je najít určitý druh uspokojení, což znamená, že vychází ze stavu vnitřní nerovnováhy, z deficitu spokojenosti, pohody, resp. z emoce narušující vnitřní rovnováhu (pocit selhání, viny atd.). Smysluplnost propůjčují chování snahy po uspokojení potřeb, fyziologickými počínaje a potřebou pozitivního sebehodnocení či seberealizace konče; je však třeba zdůraznit, že tyto snahy jsou často nevědomé, a tak jedinec sám může nezřídka chybně interpretovat smysl toho, co činí, nebo toho, co učinil. Smysl jedení či odpočívání je celkem jasný, ale u ego-vztažných potřeb bývá smysl jednání již méně průhledný. Tzv. ***substituční jednání*** vykazuje přenesený smysl: např. dětské krádeže nemusí být vždy motivovány ziskem hmotným, ale snahou získat obdiv, nebo získat věc, která hraje primárně roli náhradního zdroje citových hodnot (D. Balaštík, 1988). V tomto smyslu je pro člověka rozhodující ***život ve světě významů:*** věci vyvolávají psychické reakce také svými fyzikálně-chemickými vlastnostmi (např. dojem z dotyku tvrdého a chladného objektu), ale vystupují především jako nositelé určitého významu, a tak je ve vztazích k nim založen subjektivní a interindividuálně odlišný smysl jednání (např. různý způsob chování několika lidí k témuž člověku). Podle R. Stagnera (1961, s. 344) se dítě učí klasifikovat věci a tenduje k tomu, asociovat je s pozitivními nebo negativními valencemi (hodnotami), a tak si později člověk vytváří určitou hierarchii hodnot s dominantním leitmotivem: může usilovat o ekonomický zisk, o politickou moc, vědeckou prestiž, jistotu, zdraví atd. Dostane-li se do konfliktu, je s to učinit více či méně snadné, okamžité či v čase odložené rozhodnutí. Vztažný rámec je internalizován a používán v hodnocení nevědomě. Znamená to, mimo jiné, především to, že: „minulá zkušenost jedince, systematizovaná a krystalizovaná, poskytuje kontext pro nové události" (R. Stagner, 1961, s. 243). Uvedené skutečnosti poukazují rozhodně na to, že je to ***vnitřní svět člověka,*** tj. prožívání okolního světa a sebe sama v něm, který je rozhodujícím aspektem jeho psychologie. Chování, které je v podstatě činností svalů a žlaz, je

formou, kterou prožívání naplňuje určitým obsahem, je – zjednodušeně řečeno – pohybovým vzorem, který má intrapsychický smysl a který je instrumentální či operativní nikoli ve vztahu k situaci, nýbrž ve vztahu k prožívané situaci. To znamená, že ***situace,*** do nichž člověk vstupuje, ale které i sám vytváří, jsou vždy subjektivním pojetím toho, co je v nich nezávisle na subjektu (objektivně) dáno. Člověk nemůže překročit stín své subjektivity, ta je podstatným antropinem (lidským znakem) jeho psychiky. To je onen vztažný rámec, který se nazývá fenomenologický nebo někdy personální přístup k chování (D. Snygg a A. W. Combs, 1949, s. 9): toto „fenomenální pole je determinantou chování" a tato determinanta má povahu subjektivní zkušenosti. Výchozím konceptem je tedy ***fenomenální pole,*** které Snygg a Combs (1949, s. 15) definují jako „nedílné univerzum jedince zahrnující jeho samého, jak je zakoušeno v okamžiku akce", a označují ho, mimo jiné, jako „privátní svět", „psychologické pole", „životní prostor individua". Zdůrazňují, že: „Veškeré chování bez výjimky je kompletně determinováno tímto fenomenálním polem", které je „realitou" individua. Z této teze pak vyvozují určité závěry týkající se ***predikce chování,*** z nichž nejdůležitější je ten, že toto pole je rekonstruováno z chování individua, což je obvykle vyvozováno z odpovědi na otázku: „Za jakých okolností bych to učinil?", tj. v podstatě na základě vcítění, ačkoli se o tom oba uvedení autoři nezmiňují. To s sebou přináší nebezpečí vlastních projekcí interpreta chování. Poukazuje to nicméně na fakt, že východiskem interpretace i predikce chování individua je analýza: 1. aktuální motivace individua, 2. jeho pojetí situace, v níž se nachází; obojí souvisí pak s analýzou jeho minulé zkušenosti, můžeme-li spolehlivě vyloučit vliv organických činitelů.

Významné je to, co jedinci přináší nebo signalizuje něco příjemného či nepříjemného (užitek, blaho, ale také ztrátu, hrozbu atd.). Významné příjemnosti (významná dobra) se označují jako ***hodnoty***, omezíme-li pojem hodnoty na významné subjektivní dobro. Smysluplnost lidského jednání pak může být identifikována v termínech konkrétních motivů nebo konkrétních hodnot.

STRUKTURA OSOBNOSTI

Úvod do problematiky

Termín struktura vyjadřuje obecně stavbu nebo složení něčeho. V psychologii pak ***pojem struktura osobnosti*** vyjadřuje vnitřní uspořádání osobnosti, tj. skladbu jejích prvků, dispozic, které jsou chápány jako funkční elementy, resp. jako elementy funkcí různých kategorií (výkonu, motivace, hodnocení, formální reaktibility atd. – tj. schopnosti, motivy, postoje, temperament atd.). Struktura poukazuje na určitý trvalejší stav, na relativně stálé uspořádání, ale současně i na chování tohoto uspořádaného celku. Obojí, tj. strukturu jako relativně statické uspořádání celku a jeho chování, pak vyjadřuje termín ***systém,*** někdy jsou však pojmy struktury a systémy ztotožňovány nebo jsou odlišovány jiným způsobem. E. Roth (1969) poukazuje na to, že pojem struktury je v psychologii používán ve více různých významech, a sám pak vymezuje strukturu jako „výstavbu osobnosti", vytvářenou podle různých pojetí různými obecnými základními znaky. V tomto smyslu existují ***různé strukturní modely osobnosti,*** např. psychoanalytický, faktorově analytický a další: psychoanalytický chápe osobnost jako systém tří „psychických aparátů" různých funkcí, které reprezentují pudy, morálka (osobní étos) a osobní zkušenosti s realitou; faktorově analytický chápe osobnost jako systém vzájemně propojených nebo – v obecnější rovině pohledu – navzájem nezávislých faktorů, tj. vnitřních determinant výkonu, jednání, postojů atd.

Téma struktury osobnosti je spojováno s různými teoretickými koncepty, a dokonce i s různými filozofickými východisky.

Prvky struktury osobnosti, chápané jako dispozice různých druhů, představují ***psychické vlastnosti osobnosti,*** které tvoří různé třídy podle svých funkcí (schopnosti, temperament atd.) a které se mohou sdružovat v určité syndromy či ***typy osobnosti.*** Zásadně pak lze odlišit strukturování horizontální (souřadné psychické vlastnosti osobnosti) a vertikální, dané vývojem (tzv. vrstvy osobnosti).

Psychické vlastnosti osobnosti

Co vyjadřují takové pojmy jako vřelý, uzavřený, agresivní, bázlivý, prudký apod.? Vyjadřují obvykle více či méně oprávněné zobecnění pozorovaných projevů osobnosti, tedy jakési popisné charakteristiky osobnosti pozorovaného jedince. Existuje několikerý ***způsob charakterizování osobnosti jedince:***

adverbiální modus: bázlivě vstupuje do dveří
adjektivní modus: je bázlivý
substantivní modus: je bázlivec (vyznačuje se bázlivostí)

Uvedené příklady vyjadřují různý stupeň zobecněného pozorování, které má toto východisko: pozorování určitých projevů jedince v různých, ale srovnatelných situacích, tzn. pozorování určitých opakovaných projevů v takových situacích. Za těchto podmínek je možno dospět k obvyklé adjektivní psychologické charakteristice jedince, tj. označit jej určitou vlastností osobnosti, jako je např. bázlivost, označit jej za bázlivého. Co však takové označení vyjadřuje?

V psychologii osobnosti se taková charakteristika obecně označuje jako psychická vlastnost osobnosti nebo rys osobnosti. Je to klíčový aspekt psychologie osobnosti aplikované v praxi, neboť tu jde především o rozpoznání psychických zvláštností jedince, o jeho individuální psychologickou charakteristiku v termínech psychických vlastností či rysů osobnosti. Existují však ***dvě třídy psychologických charakteristik:*** 1. charakteristiky vlastností psychických procesů (jako např. paměti, myšlení, vnímání – ostré vnímání, uspořádané myšlení, přesné vybavování z paměti atd.); 2. charakteristiky psychických vlastností osobnosti (jako např. výše uvedené rysy). V obou případech jde o ***individuální rozdíly v psychice:*** v prvním případě se týkají psychických procesů, v druhém pak dispozic, resp. jejich projevů. V tomto smyslu J. P. Guilford (1959) uvádí, že „rys je relativně setrvalý způsob, jímž se jeden jedinec liší od druhého", a chápe rys jako „predispozici reagovat určitým způsobem v mnoha různých druzích situací". S. Feshbach a B. Weiner (1982) k tomu dodávají, že „rys je rozlišující personální charakteristika, která je relativně stabilní a trvalá." Osobnost je pak chápána jako „relativně setrvalý vzorec chování a rysů", jimiž se lidé odlišují. Avšak tím ještě otázka, co vlastně rysy osobnosti vyjadřují, nebyla zodpovězena. Existuje ***dvojí pojetí rysů osobnosti:*** 1. rysy vyjadřují relativně konzistentní způsoby chování a 2. rysy vyjadřují relativně konzistentní dispozice k určitým způsobům chování.

V obou těchto pojetích je podstatný rozdíl: v prvním případě vyjadřují rysy popisné a v druhém případě vysvětlující pojmy; v prvním případě jsou to na základě abstrakce a zobecnění vyjadřované charakteristiky vnějších projevů osobnosti, ve druhém případě jsou to vnitřní „intervenující proměnné", resp. vnitřní dispozice, které vnější projevy osobnosti vysvětlují, neboť jsou jejich vnitřními determinantami. Rysy obvykle vyjadřují atribuce, tj. na základě pozorování připisované vlastnosti, jimiž se současně vysvětlují charakteristiky chování jedince, přičemž se podává vysvětlení kruhem: chová se líně, protože má dispozici k lenosti, nebo chová se líně, protože je líný (W. Mischel, 1981). Taková „vysvětlení" jsou ovšem psychologicky neuspokojivá.

Podle C. F. Graumanna (1960) jsou vlastnosti či rysy osobnosti chápány buď 1. jako abstrakta a illata (vývody), nebo 2. jako dispozice. Existuje dokonce pokus označovat první jako rysy (popisné termíny) a druhé jako vlastnosti (vysvětlující termíny). R. B. Cattel (1965) v tomto smyslu rozlišil:

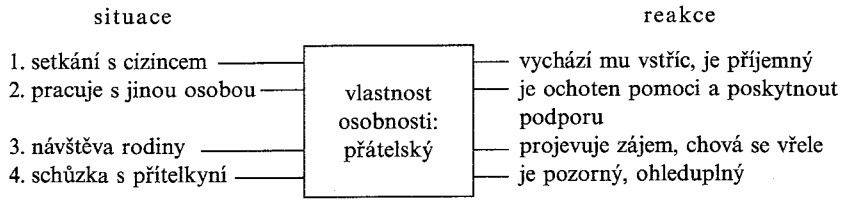
– povrchové rysy („surface traits"), vyjadřující určité propojení a trsy („clusters") tvořící způsoby chování, jako je např. zvědavost nebo altruismus (v tomto termínu jsou zobecněny takové charakteristiky jako např. tendence pomoci sousedovi, který má problémy, tendence k dárcovství krve a další projevy obětavého vztahu k jiným lidem);

– pramenné rysy („source traits"), které jsou kořeny nebo psychologickými příčinami těchto behaviorálních trsů (např. introverze – extraverze, dominance – submise, „síla ega" atd.); jsou označovány také jako faktory osobnosti nebo osobnostní determinanty chování.

Toto ***rozlišení rysů osobnosti*** jako vnitřních determinant a jako popisných termínů pro vnější projevy osobnosti je správné, neboť má své zjevné důvody. Chování osobnosti může být popsáno ve stech termínů a ne každý z těchto termínů vyjadřuje současně vnitřní dispozici, neboť pak by bylo možné jen vysvětlování kruhem, jak bylo uvedeno výše. Rysů jako popisných termínů je mnohem více než rysů jako vnitřních dispizic. Podle G. W. Allporta (1937) „rysy jsou poslední reality psychologické organizace osobnosti"; v tomto smyslu jsou prvky její vnitřní struktury i dynamiky. Tak vzniká ***otázka rysů jako dispozic,*** skutečných vnitřních determinant či faktorů chování osobnosti. Například výše zmíněný altruismus je obecnější popisný termín, nebo je to vnitřní, dále nerozložitelná dispozice? Rysy jako dispozice by měly nejen vysvětlovat způsoby chování, ale také to, co je pro existenci psychologie osobnosti podstatné, relativní vnitřní jednotu duševního dění člověka a její zdánlivý protiklad, relativně nízkou konzistenci způsobů chování (např. to, že ne ve všech srovnatelných situacích se jedinec chová určitým způsobem, např. agresivně). K tomuto problému se však ještě vrátíme.

Zastavme se ještě u teorie rysů osobnosti příkladem, který ilustruje, o co zde vlastně jde, a také to, že tu jde o skutečné, dosud ne zcela spolehlivě řešené

problémy.* Eva věnuje mnoho hodin rozmluvám s jinými lidmi, navštěvuje večírky, kde ráda konverzuje, a v čekárně u zubaře navazuje rozhovory s čekajícími pacienty. Naproti tomu Dan věnuje více času shánění a čtení knih než styku s jinými lidmi, na večírky chodívá zřídkakdy a v čekárně u zubaře zásadně mlčí. Eva je proto pokládána za přátelskou, Dan nikoli. Přátelskost je zde chápána jako rys osobnosti ve smyslu dispozice, která je klíčem k Evině chování, ale může to být jen hypotetický výklad, neboť je možná i jiná interpretace. S jinými lidmi Eva hovoří proto, že je zvědavá a snaží se od nich leccos dozvědět, konverzace na večírcích pouze zastírá skutečný motiv jejich navštěvování (může tam např. chodit proto, že se ráda stýká s muži, aby byla obdivována) u zubaře se v čekárně baví s ostatními pacienty, protože je úzkostná a rozmluvou se poněkud zbavuje vnitřního napětí. Z uvedeného je především patrné, že ***smysl chování*** dávají především jeho vnitřní důvody, motivy. Dále je z uvedeného patrné, že týž způsob chování může mít u různých jedinců různý psychologický smysl, tj. může vyplývat z různých motivů, resp. z různých vlastností osobnosti. Dále zde vystupuje, mimo jiné, klíčový ***problém konzistence rysů osobnosti,*** tj. otázka, zda určitý rys vystupuje vždy v různých srovnatelných situacích. Navenek se osoba nejeví jako konzistentní, ale to neznamená, že není konzistentní vnitřně. Podle W. Mischela (1981) rys jako dispozice sjednocuje situaci a reakci a může se v různých situacích projevovat různým způsobem. Nicméně tyto způsoby jeho projevu mají něco společného, a to je to, co tvoří obsah rysu jako dispozice a v čem je současně vyjádřen i jeho psychologický smysl. Mischel podává následující příklad:



(W. Mischel, 1981)

Uvedený syndrom (trs) způsobů Evina chování je možno vysvětlovat přátelskostí, extraverzí, sociální agresivitou, zájmem o lidi, sebedůvěrou a jinými dispozičními vlastnostmi osobnosti. Které vysvětlení je však správné? Osobnost je teoretický konstrukt vytvořený k vysvětlení skutečnosti, že v téže situaci se různí lidé chovají různě. Osobnost může být v tomto smyslu chápána jako systém dispozic, které vysvětlují individuální zvláštnosti chování v té které situaci. Psychologové se domnívají, že každý jedinec má několik základních

* Uváděno v přepracované podobě podle: SCARR, S.–ZANDEN, J. V.: Understanding Psychology, 4. vyd., New York 1984, s. 432n.

rysů – dispozic, z nichž lze vysvětlit systém jeho chování; lidé se liší jen mírou (váhou) těchto univerzálních dispozic. Konzistence je tedy jev vnitřní, intrapsychický. Nicméně W. Mischel (1973) a jiní zjistili, že lidé, kteří jsou konzistentní v určitých rysech, nejsou nezbytně konzistentní v jiných rysech. Avšak soudí, že lidé se často projevují jako vnějšně inkonzistentní, jsou-li posuzováni druhými. Je-li však jejich chování zkoumáno z jejich vlastní perspektivy, jeví se spíše jako konzistentní. Lze říci, že konzistence je předpokladem ***predikce chování:*** jestliže někdo často rozmlouvá s cizími osobami v samoobsluze, lze předpokládat, že bude usilovat o konverzaci i v jiných situacích, např. na večírku nebo na veřejné schůzi. Nicméně taková predikce není nikdy zcela spolehlivá, protože smysl chování propůjčují motivy a v různých situacích se mohou uplatňovat různé motivy. Kromě toho mohou být objektivně srovnatelné situace jedincem různě interpretovány a způsob chování je také vždy funkcí interpretace situace jeho subjektem. Proto A. Angleitner (1980) zdůrazňuje, že rozhodující je atribuovaná intencionalita jednání, nikoli jednání samo a jako atributy osob (připisované vlastnosti) pak mohou být rysy, jak už víme, chápány buď jako „kauzální dispozice", nebo jako „kategoriální souhrnné pojmy"; ponejvíce jsou však, podle Angleitnera, chápány jako konzistentní vzorce chování. Z inkonzistence na úrovni chování však nelze jednoznačně usuzovat na inkonzistenci na úrovni rysu jako konstruktu vnitřní determinanty: např. úzkostnost se v některých situacích u některých osob projevuje excesivním mluvením, u jiných naopak mlčením. Avšak to se týká spíše různých projevů téhož rysu – dispozice u různých osob v téže situaci.

Problém vnitřní ***konzistence rysů – dispozic*** je problémem motivace. H. Hartshorne a M. A. May (1928) prováděli výzkumy na školních dětech, aby si ověřili existenci obecného rysu nečestnosti, resp. konzistenci jeho vnějších projevů. Zjistili, že mnoho dětí, kterým to bylo nenápadně umožněno, kradlo, lhalo a podvádělo v některých situacích a v jiných nikoli, a také, že mnohé děti, které např. lhaly, nepodváděly. G. W. Allport (1937) kritizoval jejich interpretaci výsledků tohoto výzkumu, že neexistuje obecný rys nečestnosti: některé dítě může lhát, aby odvrátilo zlobu učitele, ale nemá důvod ke krádežím, jiné může krást peníze, aby si „kupovalo" přízeň svých spolužáků dárky; chování jednoho dítěte je více koncentrováno na dospělé, chování druhého spíše na vrstevníky. Jestliže je pak chování nahlíženo z hlediska tak obecného rysu, jako je nečestnost, rysu zahrnujícího množství situací s rozdílnými motivy reagování, zjistí se snadno jeho inkonzistence i to, že obecný rys nečestnosti neexistuje. Allport zdůraznil, že rys se vztahuje spíše k situacím, které jsou „funkčně ekvivalentní", tj. mají pro jedince stejný význam, a tak jedinec může mít pro řadu i rozdílných situací stejnou odpověď. Rozhodující tu není podobnost objektivní, ale ***podobnost významu situace*** pro jedince: táž situace může mít pro různé jedince různý význam a pro téhož jedince mohou mít stejný význam různé situace.

G. W. Allport (1965) vydal knihu Letters from Jenny (Dopisy od Jenny), obsahující mimo jiné 172 dopisů, které psala J. Mastersonová ve věku 58 až 70 let svému příteli, a jeho psychologickou analýzu těchto dopisů, zaměřenou na hledání základních vlastností pisatelky, které její dopisy vykazují. Našel 198 slov, která roztřídil do 8 základních kategorií, například nezávislá, egocentrická („self-centered"), sentimentální a další. Pak to srovnal s počítačovou analýzou četnosti výskytu určitých slov používaných v dopisech a vyjadřujících určité způsoby chování pisatelky. Shledal, že oba postupy vedly vcelku ke shodným výsledkům: vnější rysy Jenny vyjadřují vnitřně jednotnou osobnost na základě „setrvávajících konzistencí v jejím přístupu k životu"; jevila se zde jako nezávislá žena. Lze ovšem namítnout totéž, co proti výzkumům pomocí dotazníků, totiž že se v dopisech projevuje spíše určitá sebestylizace (autoprezentace ve vztahu k adresátovi dopisů) než skutečné chování. Konzistence a jiné problémy spojené s konceptem rysu osobnosti bývají zkoumány takovým umělým způsobem. Příkladem jsou „hypoteticky představované situace a reakce", které jsou reprezentovány položkami následujících dotazníků:*

List odpovědí (z dotazníku na úzkostnost):

Položky:

1. Cítím se polekán...	vůbec ne	1 2 3 4 5	velmi
2. Třesu se po celém těle...	vůbec ne	1 2 3 4 5	velmi
3. Mám zlost, myslím-li na to...	vůbec ne	1 2 3 4 5	velmi
4. Chtěl bych se ze situace stáhnout...	vůbec ne	1 2 3 4 5	velmi
5. Mé srdce bije rychleji...	vůbec ne	1 2 3 4 5	velmi
6. Chtěl bych do někoho nebo do něčeho udeřit...	vůbec ne	1 2 3 4 5	velmi
7. Mám nedobrý pocit...	vůbec ne	1 2 3 4 5	velmi
8. Potím se...	vůbec ne	1 2 3 4 5	velmi
9. Chtěl bych se sám potrestat...	vůbec ne	1 2 3 4 5	velmi
10. Jsem jakoby strnulý	vůbec ne	1 2 3 4 5	velmi
.....	.....		

Situace (z dotazníku na výzkum nepřátelství):

Položky:

1. Vstáváte, abyste měl projev před velkou skupinou...
2. Jdete tmavou ulicí a zadrží vás skupina hlučných mladíků...
3. Stojíte frontu u pokladny a dva mladí lidé se derou před vás...
4. Jdete se skupinou jiných lidí na večírek a někdo si dělá legraci z vašeho oblečení...
5. Zatímco jste zaměstnán tím, že pro závěrečnou zkoušku pracujete na těžkém úkolu, zavolá vás váš profesor a prosí vás, abyste přišel co nejrychleji do jeho pracovny...

.....

Některé výzkumy rysů osobnosti vycházejí z méně abstraktních přístupů: např. D. Bem a A. Allen (1974) zkoumali rysy přátelskosti a svědomitosti,

* Příklady jsou uváděny podle: ANGLEITNER, A. (1980, sv. I., s. 30n.).

přičemž přátelskost byla zkoumána čtyřmi druhy hodnotících škál: sebepopis, posouzení otcem, matkou a vrstevníky a ze dvou laboratorních testů: latentní doba od podnětu k zahájení konverzace, častost a trvání mluvního projevu ve skupinové diskusi. Probandi, kteří sami označovali své chování v daném směru za variabilní, měli korelaci +0,27, zatímco ti, kteří se sami označovali za konzistentně přátelské, měli korelaci +0,57.

S problémem konzistence souvisí, jak již bylo naznačeno, také ***problém existence obecných vlastností,*** tj. korelace specifických rysů téže kategorie. Nebo existují jen specifické vlastnosti? Tak např. G. D. Dudycha (1936) zkoumal obecnou vlastnost dochvilnosti u studentů jako problém korelací včasných příchodů na schůze, rozhovory, shromáždění, košíkovou atd. Zjistil, že existuje jen specifická dochvilnost, neboť korelace mezi uvedenými včasnými příchody byly nízké, nevýznamné, avšak 20 % studentů s extrémními hodnotami včasného příchodu vykázalo výraznou konzistentní dochvilnost, která se projevovala i v dalších situacích, jako např. ve včasném odevzdávání vypůjčených knih. Nicméně časové závazky jsou přece jen spojeny s psychologicky velmi rozdílnými situacemi a motivacemi (včasné vracení vypůjčených peněz a včasné dostavení se na schůzku s děvčetem), a tak celkem výjimečná konzistence v dochvilnosti souvisí s nějakým faktorem osobnosti, který je silně zastoupen jen u některých osob. Vzácně se vyskytují obecné vlastnosti, jako je např. čestnost, související obvykle s tendencemi, které jsou produktem systematické výchovy, nebo s vrozenými dispozicemi, např. introverze, dominance a jiné, o nichž bude ještě pojednáno dále.

Allport rozlišil ještě ***společné a individuální rysy:*** první vystupují u každého, druhé jen u určitých osob jako interindividuálně různé vlastnosti. Toto rozlišení vychází z Allportem zdůrazněného dvojího přístupu ke studiu osobnosti: 1. nomotetický přístup (z řec. slova nomos, které znamená zákon), který je zaměřen na studium většího počtu osob a na hledání obecných zákonitostí osobnosti; 2. idiografický přístup zaměřený na detailní studium jedné osoby, která se pak jeví jako psychologicky jedinečná. Ve skutečnosti existují společné univerzální vlastnosti, jako např. agresivita, ale u různých jedinců jsou jako vnitřní faktory přítomny v různé míře a ve svých vnějších projevech jsou interindividuálně odlišné. Tak je např. každý v určité míře agresivní, někdo více, někdo méně, u někoho se agresivita projevuje spíše otevřenou útočností, u jiného spíše skrytě (např. osočováním, pomluvami), u někoho má hrubou formu (fyzické napadání), u jiného má formu spíše zjemnělou (vyhrožování, vysmívání se, ironie).

Psychologická podstata rysů – dispozic: G. W. Allport (1937, 1961) vyslovil názor, že rysy jsou „mentální struktury", jakési „neuropsychické dispozice", které reprezentují něco „v osobnosti" skutečně existujícího. Co je toto „něco", však není zcela jasné. Podle jiných psychologů jsou to jen více či méně psychologicky užitečné atributy, tj. popisné pojmy, resp. termíny vyjadřující určité vztahy.

Podle W. Mischela (1968) jsou rysy „relativně stabilní, vysoce konzistentní atributy, které poukazují na široce generalizované kauzální vlivy na chování"; jde tu o spojení vnitřních a vnějších podmínek chování, které se vytvářejí učením. V tomto smyslu jsou tedy rysy v podstatě více či méně generalizovanými zvyky, tendencemi chovat se v určitých situacích určitým způsobem, tedy vnitřními činiteli vnějších projevů osobnosti, což je produktem učení. Rysy tedy vystupují jako atribuce a současně vysvětlují chování spíše jako generalizované motivace. „Rysy jsou kontinuitní dimenze, v nichž mohou být kvantitativně uspořádány individuální rozdíly v souhlase s mírou atributu, který individuum má" (Mischel). O vnitřní neuropsychické struktuře rysu to mnoho nevypovídá.

Klinický psycholog G. Witzlack (1977) vypracoval pojetí, které nazval ***vztahová teorie psychických vlastností*** – rozumí se osobnosti. Analyzuje nejprve tři hypotézy o psychologické podstatě rysů: 1. hypotézu identity (psychické vlastnosti jsou vlastnosti chování); 2. hypotézu abstrakce (psychické vlastnosti jsou „generalizované pravděpodobnosti reakce"); 3. hypotézu dispozice (psychické vlastnosti jsou „neuropsychické síly", které regulují chování). Podrobuje tyto hypotézy kritice a soudí, že „psychické vlastnosti jsou interní reprezentace habitualizovaných vztahů osoba–prostředí," tj. vyjadřují naučené vztahy jedince k jeho životnímu prostředí. Vlastnosti v tomto smyslu nejsou materiální entity, jejich podstatou jsou „skryté interakce" mezi osobou a situací. Jsou to vztahové vlastnosti. To však znamená, že nemusí být vždy jen produktem zkušenosti a že se v nich mohou uplatňovat i vlivy genetické a jiné „determinující tendence", nicméně vyjadřují výsledek všech těchto komplexních vlivů. To je blízké pojetí, které se nazývá ***interakcionismus,*** jež se však omezuje na zdůraznění učení (N. S. Endler, D. Magnusson, 1976): chování je determinováno současně osobností i situací, jejím psychologickým významem. Tedy nikoli „je agresivní", ale „je agresivní, když je urážen," což ovšem neplatí absolutně, protože jsou i lidé, kteří na urážku nereagují agresí nebo alespoň otevřenou agresí, když je to pro ně ohrožující. V tomto pojetí je zdůrazněna závislost na vnější situaci, nejde tu však o krajní „situacionismus", obvyklý u behavioristů, kteří zdůrazňují, že chování jedince je řízeno vnějšími odměnami a tresty (B. F. Skinner a další), tedy že je v podstatě exogenní. Osobnost je sice „intencionální aktivní agens", ale to, co produkuje, je situačně podmíněný zvyk, v němž se uplatňuje i minulá zkušenost z podobných situací, jakož i vztah k budoucnocnosti (důsledky, ale i plány).

Naproti tomu představitelé humanistické psychologie (A. H. Maslow, C. R. Rogers a další) zdůrazňují vnitřní zdroje chování, vystupující jako systém určitých potřeb či tendencí, mimo jiné tendence ke stálému růstu (zdokonalování) osobnosti (sebeaktualizaci): rysy jsou v tomto smyslu projevy dynamické funkce ega, které je reprezentováno především individuálním systémem hodnot. Jaký člověk psychicky je, pak určuje např. taková vlastnost, jako je „otevřenost vůči zkušenosti" (C. R. Rogers, 1962) či potřeba sebeaktualizace, tj. „plného fungování ega" (A. H. Maslow, 1954), a další tendence, které jsou obecně

endogenní. Psychologické pojetí rysů je tedy velmi nejednotné a je určováno výchozí teoretickou nebo filozofickou pozicí. Empiricky podporované teorie rysů osobnosti se opírají o intuitivní zobecnění klinických zkušeností nebo o statisticky založený výzkum operacionálně definovaných měřitelných rysů – konstruktů na uměle vytvořených stupnicích, podle nichž jedinec posuzuje své vlastnosti sám, nebo je posuzován jinými (index posuzovaných vlastností je dán). J. C. Marceil (1977) vyjadřuje dosavadní ***rozdíly v přístupu k osobnosti*** takto:

Metodické pojetí		Teoretické pojetí	
		A Lidé jsou si spíše podobní	B Lidé jsou si spíše nepodobní
A	Selektivní zkoumání mnoha osob	AA	BA
B	Intenzivní zkoumání mála osob	AB	BB

– AA-pojetí: vychází z postulátu, že lidé jsou si podobni, a to zejména ve svých vrozených strukturách, jimiž se tyto podobnosti vysvětlují; typickým příkladem je faktorová analýza osobnosti (H. J. Eysenck, 1954; R. B. Cattell, 1965); je preferováno zkoumání korelací mnoha testů a objektivních dat u vybraného souboru osob k určitému časovému momentu; z trsů korelací se extrahují „funkční entity" – podrobněji o faktorové analýze je pojednáno dále.

– AB-pojetí: tato kombinace je zvláštností a vychází z toho, že lidé jsou si spíše nepodobní, ale mohou být použity procedury, v nichž se lidé jeví spíše jako podobní (např. v dotaznících); přijímá se tvrzení, že jedinečnost osoby spočívá v jedinečné konfiguraci rysů osobnosti.

– BB-pojetí: zde převládá metodicky „ipsativní měření", každý jedinec je nahlížen spíše jako jedinečný s vlastními variacemi chování; metodickým nástrojem jsou dotazníky a faktorové techniky; jsou-li pozorovány podobné konfigurace i u jiných osob, usuzuje se na tendenci k homogenitě osob a BB se stává BA (příkladem je Allportova kasuistika „dopisů od Jenny" a fenomenologicko-případové studie R. Mayo).

– BA-pojetí: přijímá se, že může být nalezena homogenita pro podskupinu osob a najde-li se nějaká zákonitost platící pro jednu osobu, může se zkoumat, zda platí i pro jiné osoby (blízké pojetí má H. Thomae, 1968, se svou biografickou metodou studia osobnosti); vychází se z jednotlivých situací a z delších životních úseků, vyžaduje se co možná největší konkrétnost a úplnost informací o individuu, aby byl získán materiál pro konečné zobecnění.

Existují ovšem různé ***metody studia rysů osobnosti,*** různými psychology různě hodnocené a preferované, v některých přístupech se uplatňuje měření odpovědí, studium minulého chování, posuzování cizími osobami, sebepopisování, analý-

za deníků, dopisů, komplexní kasuistické studie, testování, dotazníky atd. R. B. Cattell (1950) rozlišil následující zdroje zjišťování rysů osobnosti:

L-data („life-data", údaje o životě) získávaná z pozorování cizími osobami;

Q-data („questionnaire-data", údaje z dotazníků) získávaná ze sebepozorování;

T-data („test-data", údaje získávané z testů).

Cattell nazývá tyto způsoby studia rysů osobnosti souhrnně ***psychometrie*** a zdůrazňuje, že ten, kdo je používá, musí mít „určitou představu o totalitě lidského chování", kterou lze nazvat „sférou osobnosti" a kterou lze definovat jako „úhrn všech jednání v určitém časovém úseku", např. 24 hodin, a která je rozdílná u různých věkových kategorií a v různých kulturách. L-data nazývá také „životní protokoly", protože se vztahují ke skutečným životním situacím všedního dne, psycholog je obvykle získává z „druhé ruky", tj. od osoby, která posuzovaného zná a která jej na několikastupňové škále posuzuje (např. jeho emocionální stabilitu). Q-data jsou získávána z dotazníků a jsou závislá na introspekci dotazovaného, jemuž musí být předkládány otázky se správně volenými adjektivy; může zde působit, „autoprezentace" zkreslující skutečnost, když dotazovaný odpovídá tak, jak si myslí, že by měl, aby učinil dojem, nebo že je to jinak žádoucí (efekt tzv. sociální desiderability). T-data jsou získávána z testů (příležitostně též dotazníkové formy), na nichž, jak říká Cattell, má být objektivní jejich vyhodnocování. Obecně vzato, metodologická východiska výzkumu vlastností osobnosti jsou velmi problematická, psychometrické přístupy jsou často jen zdánlivě objektivní a přesné. D. Magnusson a N. S. Endler (1977) podávají následující přehled vztahu metod sběru dat k tematice rysů osobnosti a proměnných reakce:

	Metody sběru dat			
Proměnné reakcí	„Ratings"* (R-data)	Popis sebe sama (S-data)	Testování (T-data)	Objektivní měření (O-data)
Pozorovatelné chování	X	X		X
Nepozorovatelné chování		X		
Fyziologické reakce	X	X		X
Uměle vyvolávané chování (např. v experimentu)	X		X	X

* „Ratings" (z angl. „rating", hodnocení): metoda hodnocení individuálních vlastností známých osob, prováděná na dané škále; nahrazuje přesnější měření a slouží jako „pomocný prostředek jen k aspektivní analýze a ke srovnání" (Dorsch F., 1963).

Podle obou výše uvedených autorů je třeba uvažovat vliv vnitřních mediačních či intervenujících proměnných, protože jejich identifikace pomáhá interpretovat chování. Tvoří je následující třídy proměnných:

– strukturní proměnné (např. inteligence, vlastnosti kognitivního zpracování informací);

– obsahové proměnné (situačně určené zkušenosti, např. obsahy situací vyvolávajících úzkostnost);

– motivační proměnné (stavy určující zaměřenost chování, jako např. potřeby, resp. hodnoty).

Zatímco u strukturních proměnných se uvažuje relativně vysoká „transsituační konzistence", u motivačních a obsahových proměnných se spíše předpokládá jejich závislost na situacích (Angleitner), resp. cílových objektech. Uvedený autor zdůrazňuje, že z konzistence nebo inkonzistence na úrovni reakce nelze usuzovat na konzistenci nebo inkonzistenci na úrovni konstruktu, jinými slovy: z inkonzistence projevů chování nelze usuzovat na inkonzistenci rysu osobnosti. Angleitner uvádí jako doklad již zmíněný fakt, že úzkostnost se u některých osob v některých situacích projevuje excesivním mluvením, u jiných naopak mlčením. Uvádí ***rozlišení absolutní a relativní konzistence:*** první je charakterizována stejným chováním v podobných i nepodobných situacích (např. objektivně měřitelná úzkostnost); druhá je reprezentována stabilními hodnotami určitého chování v podobných i nepodobných situacích. Jde tu ovšem o psychometrické přístupy, v nichž se podobnými situacemi rozumí testování osob stejnou metodou v různé době, nepodobnými situacemi se rozumí „prostorově oddělená testování", např. dominance v rodině a na pracovišti. Situace mohou být reálné, aktuální a „hypotetické, představované". Nejčastěji byla studována relativní konzistence v podobných situacích: např. korelace v hodnocení rysů, pohotovost ke spolupráci a sebedůvěra obnášejí hodnotu kolem 0,70.

Podle Angleitnera mohou být nyní ***rysy jako atributy osob*** chápány, jak již bylo uvedeno, jako: 1. kauzální dispozice, 2. kategoriální souborné pojmy. Pak, podle citovaného autora, „kauzální dispozice implikují zákonům podobné vztahy mezi osobou a chováním". V prvním případě to např. znamená, že osoba A se za určitých okolností bude chovat agresivně; v druhém případě to znamená, že slovo „agresivní" je souborné označení pro pozorovatelný trend v chování osoby A. Rysy jsou ponejvíce chápány jako „konzistentní vzorce reakcí", poznamenává Angleitner. Důležité je proto pojetí konzistence.

Pokud se tedy ***konzistence chování*** týče, vymezuje ji K. Pawlik (1987) jako „individuální stálost," tj. „míru, v níž pokusná osoba v různých úlohách, v různých situacích anebo v různých časových okamžicích vykazuje stejné hodnoty, resp. identické chování"; určuje současně stupeň, v němž je chování jedince předpovídatelné; „zda vycházejí různé formy konzistence chování ze společného faktoru osobnosti, je ještě nejasné" (Pawlik). Uvedený autor rozlišuje dále ***konstantnost vlastností osobnosti:*** je to míra, v níž tyto vlastnosti v jejich

individuálním projevu zůstávají v čase nezměněné; je zjišťována tak, že pokusné osoby jsou z hlediska těchže vlastností opakovaně zkoumány.

Z uvedeného je patrné, že tu jde o dva problémy, jeden vystupuje v rovině obecné a druhý v rovině klinickopsychologické. V prvním případě jde o problém vztahu chování a situace vůbec (např. reagují vždy lidé, kteří jsou zesměšňováni, agresí?). V druhém případě – a to je problematika, jíž se zde zabýváme – jde o problém vztahu chování k rysu jako jeho vnitřní determinantě. Je-li tento druhý problém zkoumán psychometricky, je to ovšem značné zjednodušení, jehož podstata už byla naznačena. Původní psychometrie měla za vzor jednoduché fyzikální měření a domnívala se, že rysy budou měřitelné stejně jako např. temperatura termometrem a že „existují široké struktury rysů a vedou lidi, aby se chovali konzistentně", avšak „komplexní interakce mezi dispozičními a situačními proměnnými ovlivňují chování": např. závislost dítěte a jeho školní výkon – vztah mezi dvěma proměnnými – může být moderován mnoha dalšími proměnnými, jako je jeho věk, stupeň inteligence, úzkost, typ úkolu a podmínky testování (W. Mischel, 1981). Citovaný autor patří k těm, kteří mají výhrady ke klasické teorii rysu jako vnitřní determinanty chování.

R. I. Lanyon a L. D. Goodstein (1982) shrnují ***kritické výhrady k pojetí rysu*** jako determinanty chování v následujících bodech: 1. rysy jsou pojaty jako „setrvávající psychické nebo neurologické struktury, nějak lokalizované v mysli nebo nervovém systému", avšak rysy mají spíše genetické a biochemické zdroje (Mischel) a nejsou tedy pouhými abstrakcemi; 2. rysy a jejich změny jsou měřeny různými procedurami, které jsou problematické, neboť neexistuje nezávislé měření rysů; ti, kdož měří rysy pomocí testů, si myslí, že „rysy formují molekulární strukturu osobnosti". Další námitky uvádějí, že „transsituační diference v chování jsou širší než každá teorie rysu" a posléze že „rysy jsou koncepty konstruované spíše vnějším pozorovatelem než nějakým vnitřním stavem aktéra". Mnozí psychologové oddělují situační a dispoziční determinanty chování, avšak – připomeňme si vztahovou teorii psychických vlastností osobnosti – v konceptu rysu osobnosti jsou již vyjádřeny „skryté interakce" mezi těmito determinantami, v nichž se uplatňují i genetické a jiné biologické faktory: rys osobnosti se tak stává jakýmsi pamětním fenoménem, jakýmsi získaným „popudem" či sklonem reagovat na určitou kategorii situací určitým způsobem. Vyjadřuje výsledek interakcí, jejich vnitřně fixovaný psychický smysl. Takové pojetí naznačil již, kromě dalších psychologů, H. A. Murray (1938). Psychologie osobnosti je založena na předpokladu, že chování jedince má určitou konzistenci v čase a v různých situacích a že tedy v osobnosti působí určité vnitřní determinanty tohoto jevu. Toto pojetí však zpochybňuje behavioristická teorie učení, která ve studiu determinace chování klade mnohem větší důraz na jeho vnější podmínky. Pokud se v psychologii osobnosti klade pojetí „osoba versus situace" a dospívá se k objektivistickému situacionismu, je nutno připomenout, že „situacemi" se tu nemíní pouhé vnější

„*objektivní*" *okolnosti; tímto termínem se rozumí naopak situace prožívané,* „psychologické" (O. Kolaříková, 1986).

Závěrem této diskuse lze v podstatě říci, že $B = f(O)$, tj. chování je funkcí osobnosti, avšak za předpokladu, že osobnost je funkcí interakce endogenních činitelů, tvořících její trvalejší biologickou konstituci (K) a výsledných zkušeností (Z), tedy za předpokladu $O = f(K, Z)$. Rysy osobnosti v tomto smyslu tedy nejsou jen „kognitivní konstrukce" těch, kteří zdůrazňují existenci rysů, jak soudí Mischel (1968), jsou to objektivně existující psychofyzické entity, jejichž substancionální základ není ovšem znám. Složitost dané problematiky spočívá v tom, že psychometrický přístup je zjednodušující a že vnitřní struktura osobnosti je velmi diferencovaná, jak na to poukazují fakta, že ***instrumentální povaha chování,*** vyplývající z kognitivního zpracování situace, vede často k vnější inkonzistenci způsobů chování, což nutně neznamená nepřítomnost vnitřní inkonzistence (téhož cíle dosahují lidé v různých situacích různými prostředky). Proto je zatím nejpřijatelnějším pojetím rysu ***interakcionismus,*** který „spatřuje osobnost a situaci, vnitřní a vnější determinanty jako vzájemně závislé" (L. A. Pervin, 1978).

Vztahy mezi vlastnostmi osobnosti: V. Tardy (1964) upozornil na to, že vztahy mezi vlastnostmi mají dvě dimenze: logickou a reálnou (psychologickou). V rovině logických vztahů, např. nadřazenosti a podřazenosti, vylučování protikladů atd., lze posuzovat vztahy mezi vlastnostmi, které náležejí různým osobám. Logicky se vylučující vztahy se nemusí vylučovat psychologicky (reálně): např. vlastnosti, jako jsou šetrnost a rozhazovačnost, se vylučují logicky, ale nikoli reálně (jsou lidé, kteří šetří na jídle a oblékání, ale „rozhazují" peníze třeba za knihy). Za reálné vztahy pokládá Tardy zejména vztahy genetické, když se obecnější vlastnost specifikuje v konkrétní zálibě (např. sklon k dobrodružství v dobrodružném cestování), ale geneticky se formují také vztahy obecného a zvláštního, a to tak, že v ontogenezi se obecnější vlastnosti specifikují (příklad nahoře), a naopak, na základě generalizace, se specifické sklony rozšiřují (např. vztah k matce se může u mužů rozšířit na vztah k ženám jako erotickým objektům, vztah k otci se rozšiřuje na vztah k autoritě vůbec). Další zkušenosti pak mohou vést zase ke zúžení specifických sklonů, např. nedůvěra ženy vůči mužům vůbec se může na základě kladných zkušeností zúžit na nedůvěru jen vůči určitým typům mužů, kteří tvoří subjektivní kategorii, „nedůvěryhodných", resp. jen eroticky nedůvěryhodných.

Různými vztahy mezi rysy osobnosti se zabýval také G. Murphy (1947), podle něhož všechny rysy vyjadřují pohnutky či sklony. Některé rysy rezultují přímo z jiných rysů, např. sklon ke kompenzaci z pocitů inferiority. Jindy dva faktory konvergují k vytvoření třetího rysu, např. silné přání být akceptován jako hrdina může být derivováno ze spojení silného faktoru narcisismu a ze silné identifikace s otcem. Ve vztazích mezi rysy se projevuje také jistá závislost ve smyslu gestaltistickém (určité rysy prostě patří k sobě a vytvářejí určitou rovnováhu),

např. trpělivost a obětavost rodiče vůči dítěti vytvářejí vzájemnou závislost ve výše uvedeném smyslu. Nejvýraznější je zřejmě souvislost rysů, která může vystoupit, když vyvstane životně důležitý cíl, jako je např. souvislost odvahy, obětavosti a úzkosti, když matce onemocní dítě. Tardy uvažuje také ***vztah obecných a specifických vlastností,*** který zde byl již zmíněn, a soudí, že „je možné trvat na tom, že všeobecné vlastnosti v určitém stupni existují u každého člověka" a že „existují-li v hodnotách středních, závisí jejich projevy víc na situaci než v hodnotách krajních" (jako příklad uvádí sklon ke vzteku; prchlivostí může být člověk zachvácen ve velmi různých situacích, zatímco klidný člověk zachovává ve většině i dráždivých situací klid).

Právě ve vztahu obecných a specifických vlastností se výrazně projevuje rozdíl logických a reálných vztahů. Logické vztahy souvisí s lexikální definicí vlastnosti: např. sklon k podvádění v logickém smyslu zahrnuje různé specifické sklony (podvádění v obchodu, ve hře, v manželství atd.) a je zřejmé, že tu nemůže jít o obecnou vlastnost, protože ve specifických případech podvádění vstupují do hry velmi odlišné motivy; podvodník je obvykle specialista. Jiným případem je taková obecná vlastnost, jako je odvážnost, tj. v podstatě pohotovost podstupovat riziko. Je známo, že v jistém smyslu souvisí se silou motivu výkonu: lidé se silnou potřebou úspěchu riskují neradi. Avšak odvážnost má řadu specifických projevů, které jsou spojeny s různými motivy, a proto je nepsychologické domnívat se, že lidé, kteří jsou ochotni riskovat neúspěšnost při řešení nějakého problému, budou také ochotni riskovat svůj život při nějaké akci, která vyžaduje velkou odvahu. A může tu být ovšem i rozdíl v tom, pro koho je jedinec ochoten riskovat svůj život (osoba velmi blízká a naopak osoba neznámá). Obecné vlastnosti určitého druhu existují, ale vzácně; příkladem je čestnost jako produkt systematické výchovy k čestnému jednání. Konečně je nutné ***rozlišení obecných a společných vlastností:*** každá vlastnost je individualizovaná, ale současně může vytvářet typ, např. typ agresivního intrikána. Právem se poukazuje na to, že v psychologii by se mělo operovat především s psychologickými, a nikoli např. etickými pojmy, protože to může být, jak bylo výše naznačeno, zavádějící, i když osobní étos je integrální součástí individuální psychiky.

Klasifikace rysů osobnosti: při třídění rysů osobnosti lze vycházet z různých hledisek, např. S. L. Rubinštejn (1967) vychází ze tří otázek, jejichž zodpovězení definuje kategorii psychických vlastností osobnosti: 1. co člověk chce, o co usiluje (tj. otázka zaměřenosti, postojů, potřeb, zájmů, resp. dalších motivů); 2. čeho je schopen ve smyslu výkonnostním (tj. otázka schopností) a 3. čím je, které tendence a postoje „se staly jeho vlastními a zůstaly v něm jako základní zvláštnosti jeho osobnosti" (tj. otázka charakteru). Rubinštejn tuto kategorizaci vlastností osobnosti chápe spíše jako různé aspekty jejího psychologického profilu, jak říká.

J. P. Guilford (1959) hovoří o „obecných aspektech osobnosti", resp. o „modalitách rysů, reprezentujících rozdílné aspekty osobnosti" jako psychofyzické-

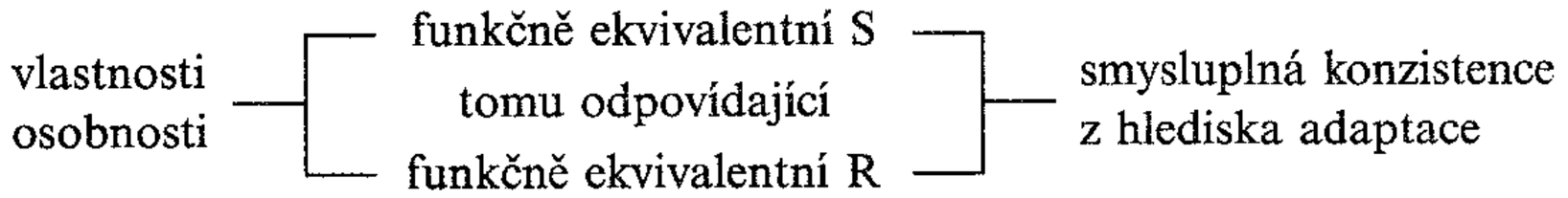
ho celku a dospívá k identifikaci následujících modalit; které zahrnují i fyzickou dimenzi osobnosti: 1. fyziologie, 2. morfologie, 3. schopnosti, 4. potřeby, 5. zájmy, 6. postoje a 7. temperament. To je hledisko behavioristické, resp. psychometrické.

Naproti tomu fenomenologicky orientovaný H. Remplein (1965) rozlišuje následující „individuální zvláštnosti osobnosti": 1. vitalitu (kterou tvoří především popudy a vzrušivost), 2. temperament (formální zvláštnosti prožívání hybnosti a pohybů), 3. charakter (zvláštnosti snah a chtění) a 4. nadání (senzomotorické zvláštnosti a „duchovní nadání" jako jsou paměť, fantazie a myšlení).

Nejjednodušší třídění se omezuje na kategorie temperamentu, schopností a tzv. volních vlastností.

K. Balcar (1983) hovoří o obsahovém rozboru osobnosti a dospívá v tomto smyslu k pojmům temperament, poznání a motivace. Označují také, jak říká, složky osobnosti. K tomu je třeba poznamenat, že uvedené třídy rysů nevyjadřují nějaké vylučující se kategorie rozboru osobnosti, nýbrž vzájemně propojené složky, které tak vyjadřují různé aspekty obsahového rozboru osobnosti, resp. její struktury i dynamiky. Nověji je zaváděna ještě kategorie kognitivního stylu osobnosti, tj., obecně vzato, zpracovávání a používání informací. Dále se budeme zabývat následujícími kategoriemi: temperamentem, schopnostmi, kognitivním stylem, postoji a motivy.

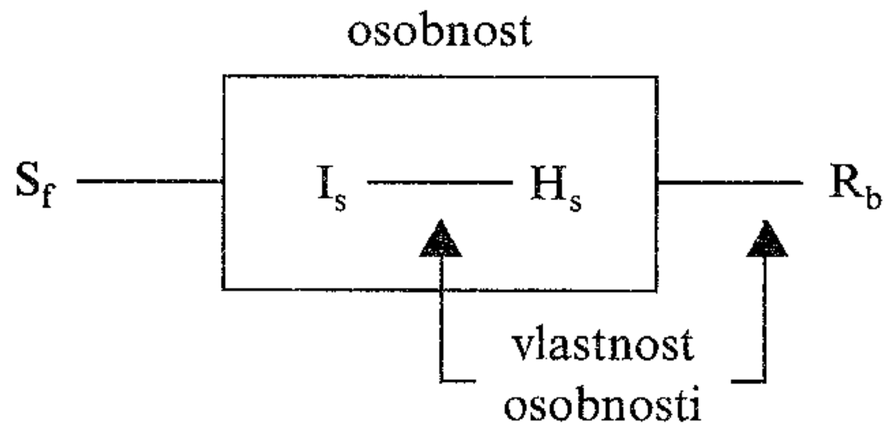
Diskuse k problematice psychických vlastností osobnosti směřuje i dnes k zásadním kontrapozicím, sporům o to, co vlastně pojem vlastností osobnosti vyjadřuje. W. Mischel (1968, s. 177) uvádí, že: „Chování závisí na situacích-stimulech a je ve vztahu k situacím specifické", tzn., že je tu odmítnuto pojetí, že osobnost má stabilní setrvávající dispozice, vyjma snad určitých intelektových, resp. kognitivních rysů. Chování osobnosti je situačně podmíněno. W. Mischel (1968, s. 5) dále uvádí: „Rys je konstrukt nebo abstrakce ze setrvávajících behaviorálních konzistencí a diferencí; jako takový nemá nezbytně nějakou konkrétní reálnou existenci jako věc, stav nebo proces uvnitř osob." To vyjadřuje spor o konzistenci, resp. specifičnost chování, jakož i spor o podstatu vlastností osobnosti. Oproti Mischelovi G. W. Allport (1963, s. 347) soudí, že: „Rys je neuropsychická struktura mající kapacitu činit mnohé stimuly funkčně ekvivalentní, a tak iniciovat a vést ekvivalentní (smysluplně konzistentní) formy adaptivního a expresivního chování." V této formulaci, vyjadřující pojetí tzv. ***funkční ekvivalence rysů osobnosti,*** je o problematice vlastností osobnosti řečeno vše podstatné. Hypotézu lze chápat tak, že rysy osobnosti vyjadřují spojení mezi funkčně ekvivalentními situacemi a funkčně ekvivalentními reakcemi:



Co míní funkční ekvivalencí, vysvětluje Allport na následujícím příkladě: zdvořilý Američan se rychle naučí, že v určitých arabských zemích je projevem zdvoři-

losti (spokojenosti s pohoštěním) hlasité říhnutí, které je ovšem v západní kultuře pokládáno za „faux pas“. Táž tendence je tedy v různých situačních podmínkách vyjadřována různým způsobem. V tomto smyslu je funkční ekvivalence v podstatě generalizací podnětu (stejný význam rozdílných situací) a dodejme, také generalizací reakce (stejný význam různých reakcí v téže situaci). Společným jmenovatelem je tu motivace: týž motiv se realizuje v různých situacích různým způsobem, což vyjadřuje koncept povrchových rysů osobnosti.

Vztahovou teorii vlastností osobnosti zastává také H.-D. Schmidt (1982, s. 94 násl.): vlastnosti objektu se projevují až tehdy, když vystoupí interakce tohoto objektu s jiným objektem. Tzn., že kvalitativní i kvantitativní vlastnosti objektu nejsou dány absolutně, ale vystupují až ve styku s jiným objektem; uplatňuje se při tom specifičnost daného objektu, druh interakce a specifikum referenčního objektu. Podstata předmětu pak může být definována takovými vlastnostmi, které vzdor proměnám interakcí zůstávají relativně konstantní (např. trojúhelník v různých polohách, velikostech a barvách). Jsou to tedy invarianty ve vztažných systémech těchto relací, které vyjadřují podstatné vlastnosti předmětu (H.-D. Schmidt, 1982, s. 101). To, co zde bylo uvedeno, platí pro relace fyzických objektů, ale platí to i pro vztah osobnost–situace? Ve vztahu jedince k situaci se objevuje dvojí druh determinace: 1. informace (interní model vnější situace) a 2. hodnocení (emocionálně-motivační model). Tak se utváří relace vlastností situace, ale i vlastností subjektu, který se k ní vztahuje: Jedinec získává např. kladný vztah k jinému jedinci, jehož chování vůči sobě vnímá jako přátelské. Jde tu tedy o analogii výše uvedené relace mezi fyzickými objekty, v níž jde v podstatě také o interakci dvou objektů: psychických vlastností subjektu a vlastností situace reprezentované v jeho mysli jejím psychickým modelem. „Retrospektivně vzato, je tedy vlastnost produkt minulých činnostních vztahů, prospektivně nahlíženo, je pak základem, předpokladem, podmínkou budoucích činnostních vztahů“ (H.-D. Schmidt, 1982, s. 96). Názorně to lze vyjádřit takto:



S_f = fyzický vzorec situace
I_s = informační model situace
H_s = hodnotový model situace
R_b = behaviorální reakce

V pojetí psychické vlastnosti osobnosti je tedy vyjádřen fixovaný vztah jedince k situaci, v němž se uplatňuje „funkční ekvivalence situací“, resp. prostředků. Proto „k fixaci psychické činnosti ve formě lidské vlastnosti dochází na základě generalizace podmínek činnosti a stereotypizace této činnosti“ (S. L. Rubinštejn, 1961, s. 251). Protože je dosahování téhož cíle v různých situacích spojeno s různým chováním, jeví se jako vnějšně inkonzistentní.

Psychické vlastnosti osobnosti reprezentují funkční vztahy mezi psychickým zpracováním situace a behaviorální reakcí na tuto situaci (v tom se uplatňuje významový vztah situace k individuu).

Rysy osobnosti jako popisné termíny: charakterizujeme-li někoho, vyjadřuje to v podstatě zobecněné pozorování, které jsme učinili o tom, co dělal a jak to dělal; jde tu tedy o abstrakci a zobecnění, opírající se o vícekrát pozorovaný způsob chování ve srovnatelných situacích. Charakteristiky chování jedince mohou mít několikerý modus:

– verbální modus: „osoba X řeší zadaný úkol";
– adverbiální modus: „osoba X řeší zadaný úkol klidně, soustředěně" atd.;
– adjektivní modus: „osoba X se při řešení úkolů chová klidně" atd.;
– substantivní modus: „osoba X je kliďas" (vlastnost je substancionalizována a z těchže projevů více osob se usuzuje na substancionalitu určitého znaku, který v určité míře mají všichni lidé – např. rozvážnost).

Th. Herrmann (1973) rozlišuje dvě ***třídy predikátů*** (výpovědí), vztahujících se k pozorování projevů osobnosti:

– predikáty pozorování: rezultují z konkrétního pozorování (např. X reagoval v čase 0,4 sek. na signál);
– predikáty dispozic: vyjadřují přímo nepozorovatelné, tedy v objektu pozorování skryté vlastnosti, působící jako dispozice či vnitřní podmínky jeho projevů pozorovatelných (např. úzkostnost).

Výše uvedené mody pak vyjadřují pojmenování psychologických predikátů a Herrmann (1973, s. 100) s nimi spojuje následující aspekty:

Modus	Výpověď	Proces	Otázky s tím spojené
verbální	X řeší úlohu	popis	přiřazení znaků jevům
adverbiální	X řeší správně úlohu	normované zhodnocení	jak konzistentní je chování tohoto druhu?
adjektivní	X je inteligentní	závěr z opakovaného pozorování X	obecná, nebo specifická vlastnost?
substantivní	inteligence X je vysoká	závěr na kategorii vlastností	univerzální, nebo singulární vlastnost?

Základní otázkou nyní je, kdy lze použít adjektivní formu charakteristiky, resp. s tím spojený problém srovnatelných situací (X je agresivní doma, ale nikoli v zaměstnání) a kdy lze z pozorovaných projevů osobnosti usuzovat na její vnitřní dispozice k těmto projevům. Dále je to otázka univerzality nebo singularity určité vlastnosti, např. jsou všichni lidé v určité míře agresivní (tj. liší se od sebe jen mírou agrese a způsoby jejích projevů), nebo jsou také lidé neagresivní?

Vlastnosti jako vnitřní determinanty jsou v podstatě univerzální, jak prokazuje faktorová analýza osobnosti, ale to nevylučuje existenci singulárních vlastností u příslušníků velmi specifických kultur (např. absence majetnických vztahů a s tím spojené tendence k akvizici cenných věcí u příslušníků jistého přírodně žijícího národa). Singulární vlastnost není totéž co vlastnost individuální. Univerzální vlastnosti, např. agresivita, se projevují interindividuálně odlišným způsobem (každý je v určité míře svým osobitým způsobem agresivní). Univerzálnost vlastnosti se vztahuje k příslušníkům téže kultury, resp. srovnatelných kultur.

Dále se budeme zabývat jednotlivými kategoriemi rysů osobnosti, resp. jejich dispozic. Jejich určování vychází z různých aspektů, zde vycházíme z následujících kritérií:

dispozice ke vzrušivosti	– temperament
dispozice k mentálnímu (resp. i senzomotorickému) výkonu	– schopnosti
dispozice k hodnocení	– postoje
dispozice k zaměřování a k energetizaci jednání	– motivy

Strukturní prvky osobnosti (jednotlivé dispozice tvořící výše uvedené kategorie) jsou integrovány do funkčního celku, který je označován jako ego. V tematice ega vrcholí jednota strukturních a dynamických aspektů osobnosti.

Temperament

Základní vlastností lidského duševního života, která se projevuje různým způsobem už u novorozence, je vzrušivost, dispozice, která určuje formální vlastnosti reagování, jako je jeho síla a trvání a další. Obecně tedy jde o formální vlastnosti osobnostní dynamiky, které se projevují např. intenzitou pohybů, jejich tempem, ale i např. hloubkou prožívání a dalšími znaky. Temperament se spojuje úzce s vlastnostmi stavby a činnosti nervové soustavy (I. P. Pavlov) nebo široce se způsobem, jakým probíhají akce jedince (J. P. Guilford). V tomto druhém pojetí pak už temperament, který je úzce spojován s emocionalitou, je chápán jako styl činnosti vůbec, což vyjadřuje již určité propojení obsahu a formy. V tomto smyslu spojuje temperament s charakterem S. L. Rubinštejn (1967), který za základní dimenze temperamentu pokládá impulzivnost a tempo psychické činnosti a temperament chápe jako „dynamickou charakteristiku psychické činnosti individua"; je pro ni příznačná především síla psychických procesů, která se pojí s určitým stupněm napětí (vztah mezi vyvolanou silou a možnostmi jejího projevu navenek). K tomu přistupuje i rychlost průběhu psychických procesů.

E. Kretschmer (1963) spojuje temperament přímo s činností „pudů" a s afektivitou a chápe jej jako energetickou stránku pudových a afektivních jevů, např. jako energetické proměny sexuálního pudu, zdůrazňuje však, že pojem temperamentu se týká především afektivity. „Temperamentem nazýváme pro celou individualitu obecně charakteristické celkové projevy afektivity v obou jejích hlavních faktorech: dráždivosti a popudu" (Kretschmer). „Habituální dráždivost" pak vykazuje dvě, pro temperament základní, navzájem nezávislé citové škály: 1. psychestetickou, mezi póly „senzibilní" a „tupý", a 2. diatetickou, mezi póly veselý a smutný. V popudovém komponentu afektivity se temperament vykazuje jako psychické tempo a jako psychomotilita (osobní způsob pohybu jak podle rychlosti nebo pomalosti, tak i ve speciálním rytmu). „Psychestézie a nálada na jedné, psychické tempo na druhé straně vytvářejí z psychologické stránky jádro pojmu temperament" (Kretschmer).

Citovaný německý psychiatr vyslovil zároveň přesvědčení, že ***podstata temperamentu*** je biochemická – to odpovídá také etymologickému významu slova temperament (z latin. temperare, ladit) – jde tu, zjednodušeně řečeno, o jakési

biochemicky založené vyladění osobnosti. Kretschmer poukazuje na souvislost temperamentu s afektivitou a s jejími „humorálně-nervovými" základy. Souvisí to s vlivem farmak na temperament (excitancia, sedativa). Slovo temperament mu tak zahrnuje afektivní, vegetativní, humorální a morfologické vlohy celého organismu.

Ke stejnému pojetí temperamentu dospěl W. McDougall (1923), podle něhož může být temperament definován jako „souhrn účinků metabolických nebo chemických změn, které konstantně vycházejí ze všech tkání těla, na mentální život". Některé z těchto změn souvisejí s krevním chemismem, některé s činností nervové soustavy, na jejíž výkon působí různé chemické substance. Příkladem je, podle McDougalla, vliv narkotických a anestetických drog, jako je alkohol nebo chloroform; některé drogy aktivizují, jiné utlumují činnost nervového systému. Výrazný vliv mají hormony, produkované žlázami s vnitřní sekrecí do krevního oběhu, které působí přímo na tkáň mozku. Hyperfunkce nebo hypofunkce endokrinních žláz výrazně ovlivňuje celkový psychofyzický stav jedince. Podle Kretschmera (1921), jak poznáme dále, existují určité korelace mezi typy temperamentu a typy stavby těla, které lze vysvětlit vlivem humorálních činitelů. Tuto humorální koncepci temperamentu, vycházející ovšem z naivních představ o „šťávách" v lidském těle, podali již Hippokrates a Galénos. Specifický vliv mají např. sexuální žlázy (varlata u muže a vaječníky u ženy), determinují vývoj tzv. sekundárních pohlavních znaků, které fyzicky i psychicky odlišují muže a ženy, senzitivizují sexuální pud, a tak „determinují sexuální apetenci individua" (McDougall).

V souvislosti s biochemickými základy temperamentu je však nutno rozlišit dva důležité pojmy, ***genotyp a fenotyp:*** první vyjadřuje vrozenou psychofyzickou konstituci člověka, s níž bývá temperament někdy jednostranně spojován; druhý vyjadřuje již zkušeností modifikovaný trvalejší stav vzrušivosti jedince nebo jeho stav vůbec. Genotyp může omezovat vliv zkušenosti a naopak zkušenost může do jisté míry měnit znaky genotypu: extrémně vzrušivý jedinec např. obtížně vypracovává útlumy, což se může projevit různými výchovnými potížemi spojenými s nedostatkem zábran, ale naopak systematická výchova může vést k určitému snížení vrozeného stupně vzrušivosti, pokud není abnormálně vysoký. K převratným změnám na vrozené škále temperamentu však nedochází a extrémní hodnoty na této škále jsou ovlivnitelné jen málo. Vzrušivost se zaměřuje u někoho spíše navenek (extraverze), u jiného spíše dovnitř (introvert) a spojuje se s určitou mírou sebekontroly (cholerik se ovládá obtížněji než flegmatik, který je méně vzrušivý). Tak se i ***nálady*** jako trvalejší stavy emočního ladění osobnosti utvářejí v interakci vrozených dispozic, resp. již jejich genotypického základu a aktuálních zkušeností (např. taková nálada, jako je skleslost, nebo její opak, rozjařenost, je dána fenotypickými zvláštnostmi jedince, ale současně i aktuálními zážitky neúspěchu nebo naopak úspěchu atd.).

McDougall charakterizuje náladu jako „afektivně konativní fakt bezprostřed-

ní zkušenosti"; jako taková může vznikat reexcitací určité emoce, z vědomí průběhu určitého jednání nebo jeho perspektiv, ale i z vlivů nevědomí atd. Vliv organických faktorů na vznik a obsah nálad však připouští spíše jen v extrémních případech (např. u dlouho setrvávajících „morbidních nálad"). Avšak i takové výrazné nálady, jako je např. úzkost, mohou být ovlivňovány určitými psychofarmaky. Také nálady jsou spojeny s aktivitou, resp. inaktivitou jedince; např. rozjařenost (elace) se zvýšenou pohyblivostí (rozradostněný člověk poskakuje, živě gestikuluje a hovoří) a naopak skleslost (deprese) je spojena s útlumem pohybů a s celkovou inaktivitou až strnulostí. Již tady se projevuje propojení formálních vlastností reagování s určitými obsahy.

Zajímavá ***teorie temperamentu*** pochází od holandských psychologů G. Heymanse a E. D. Wiersmy (1906) a byla již ve své době založena na statistickém zpracování odpovědí získaných s pomocí mnoha lékařů dotazníkem, na který odpovědělo více než 2500 respondentů, dospělých i dětí. Z odpovědí byly odvozeny následující tři dimenze temperamentu:

– emocionalita – nedostatek emocionality: emoční vzrušivost projevující se přiměřeností emoční reakce, tj. její silou a přítomností nebo nepřítomností;

– aktivnost – pasivnost: aktivní či pasivní vztah k práci, k trávení volného času, k závazkům (plní je okamžitě, odkládá plnění) atd.;

– primární funkce – sekundární funkce: převažující primární funkce znamená okamžitou a silnou reakci a současně její rychlé odeznění, zatímco převládající sekundární funkce znamená počáteční slabou reakci, jejíž síla postupně narůstá a dlouho doznívá i potom, co již podnět přestal působit; O. Gross (1902) označil jako sekundární funkci doznívání duševního děje, i když už není uvědomován; podle H. J. Eysencka (1960) se primární funkce vyznačuje impulzivností a rezignovaností a je charakteristická pro extraverty, zatímco sekundární funkce se vyznačuje vytrvalostí a uzavřeností a je charakteristická pro introverty.

Heymans a Wiersma pak kombinací těchto tří vlastností temperamentu vytvořili základní ***typy temperamentu:***

Emocionalita	Aktivita - inaktivita	Převaha prvotní (P) nebo sekundární (S) funkce	Typ temperamentu
+	+	P	sangvinický
+	+	S	flegmatický
–	+	P	cholerický
–	+	S	impulzivní
+	–	P	amorfní
+	–	S	apatický
–	–	P	nervový (neurotický)
–	–	S	sentimentální

Oba uvedení psychologové rozšířili pojem temperamentu na emoční a volní vzrušivost a zjistili, že stupeň emocionality je nezávislý na stupni aktivity. Nervózní osoby jsou impulzivní a nedůtklivé; vášnivé osoby mají vyvinutou sekundární funkci (doznívání zážitků), jsou aktivní a emocionální; sentimentální jedinci mají rovněž vyvinutou sekundární funkci a emocionalitu, ale jsou nerozhodní; apatičtí jedinci jsou jen slabě emocionální a aktivní, flegmatici jsou na rozdíl od nich více aktivní a důvěryhodní, ale mají slabší emocionalitu.

Uvedená typologie se však už více týká charakteru než jen temperamentu, což je nepochybně blíže skutečnosti, neboť temperament je vývojem již provázán s postoji. Charakterologicky propracoval tuto typologii R. Le Senne (1946). N. Sillamy (1967) ilustroval jednotlivé typy historickými postavami, např. apatický byl Ludvík XVI., nervózní byl Baudelaire, sentimentální Rousseau, cholerický Danton, vášnivý Beethoven atd.

Klasické typy temperamentu vytvořili již Hippokrates (nar. 460 př. n. l.) a Galénos (129–199 n. l.), oba lékaři, kteří na základě pronikavého pozorování objevili podstatné souvislosti psychických rysů. H. J. Eysenck (1947) tyto klasické typy, jak uvidíme dále, definoval svými faktory osobnosti. Psychologický obsah klasických typů temperamentu je následující (podle H. Rempleina, 1965):

	Sangvinik	Melancholik	Cholerik	Flegmatik
Základní nálada	veselá	smutná	mrzutá	vyrovnaná
Forma prožívání				
síla	slabé	silné	silné	slabé
hloubka	povrchní	hluboké	povrchní	část. hluboké
trvání	prchavé	trvalé	prchavé	část. trvalé
průběh	nestejnoměrné	stejnoměrné	nestejnoměrné	stejnoměrné
Způsob pohybu				
tempo	rychlý	pomalý	rychlý	pomalý
síla	silný	slabý	silný	slabý
trvání	prchavý	trvalý	prchavý	trvalý
průběh	nerovnoměrný	rovnoměrný	nerovnoměrný	rovnoměrný (zkráceno)

W. Wundt (1911) zjednodušil psychologickou charakteristiku klasických typů temperamentu na kombinaci dvou základních vlastností emocionality, na její sílu a proměnlivost:

Síla emocí		silné	slabé
Proměnlivost emocí	rychlá	cholerik	sangvinik
	pozvolná	melancholik	flegmatik

Psychometicky určené dimenze temperamentu: C. Burt (1937) vyšel z tzv. prvotních emocí, které se sdružují s instinkty (jejichž index je ovšem spekulativní a byl převzat od McDougalla), a z jejich hodnocení na určené škále u široce pojaté šetřené skupiny, která zahrnovala vedle dospělých i děti a vedle osob normálních i neurotiky, a dospěl faktorovou analýzou výsledků ke třem faktorům temperamentu: 1. obecná emocionálnost (emocionální nestálost), 2. stenické (expresivní) emoce – astenické (utlumené) emoce a 3. příjemné emoce – nepříjemné emoce.

Ještě rozsáhlejší výzkum pomocí faktorování pak provedl J. P. Guilford (1959), resp. J. P. Guilford a W. S. Zimmerman (1956). Nejprve bylo extrahováno 13 faktorů, resp. „dimenzí", které však byly zčásti na sobě závislé, a z nich pak byl vytvořen následující systém „ dimenzí temperamentu":

Druh dimenze	Vztažné oblasti chování		
	obecného	emocionálního	sociálního
Pozitivní vs. negativní	sebedůvěra vs. pocity méněcennosti	veselost vs. skleslost	prosazování se vs. bojácnost
Responzivní vs. neresponzivní	bdělost vs. nepozornost	nezralost vs. zralost	společenskost vs. soběstačnost
Aktivní vs. pasivní	impulzivnost vs. rozvážnost	nervozita vs. klid	sociální iniciativa vs. pasivita
Kontrolovaný vs. nekontrolovaný	zdrženlivost vs. bezstarostnost	stabilita vs. cykloidita	přátelskost vs. nepřátelskost
Objektivní vs. egocentrický	objektivnost vs. hypersenzitivita	nesmělost vs. sebevědomost	tolerantnost vs. kritičnost

Guilford ve výše uvedené tabulce ukazuje, jak se temperamentové dispozice projevují obecně a dále v oblasti emočního reagování a sociálního chování. Východiskem byla faktorová analýza odpovědí na specifický dotazník. Některé faktory temperamentu, podle Guilforda, spoluurčují všechny možné způsoby chování, zatímco jiné zůstávají omezeny na oblast emocionality nebo na oblast sociálního chování. Tři základní oblasti, v nichž se temperamentové dispozice uplatňují, pak mohou být ještě, každá z nich, zhruba děleny na podkategorie, např. zda přinášejí pozitivní nebo negativní postoj obecně, emočně nebo vůči sociálnímu okolí, zda reprezentují kontrolovaný nebo nekontrolovaný, objektivní nebo egocentrický vztah apod. Jednotlivé faktory pak charakterizuje takto:

Faktory obecné dispozice:

– Sebedůvěra vs. pocity méněcennosti: víra v sebe sama, přesvědčení jedince, že je akceptován jinými lidmi, že ovládá své úkoly vs. pocity nedostatečnosti (týkající se např. výšky těla), pocity viny, egocentrická vztahovačnost.

– Bdělost vs. nepozornost: má pocit, že je ve styku se svým okolím a že si ho dobře uvědomuje, nebo naopak; faktor se nekryje s pozorností, ale vykazuje spíše pohotovost ke spontánnímu příklonu.

– Impulzivita vs. rozvážnost: impulzivitu reprezentují takové položky dotazníku jako: poddává se bez přemýšlení okamžiku, říká věci a později toho lituje, neplánuje si předem svou práci a další.

— Zdrženlivost vs. bezstarostnost: jde o dvojí zásadně odlišný způsob života, přemýšlivý, vážný anebo naopak vesele bezstarostný; v prvním případě netouží po senzacích, má přiměřené chování; Eysenck (1953) vyslovil domněnku, že tento faktor je identický s jeho faktorem introverze – extraverze.

– Objektivnost vs. hypersenzitivita (věcnost vs. přecitlivělost): blíží se dimenzi objektivita – subjektivita s tím, že hypersenzitivita znamená silnější egocentrické zabarvení a vyznačuje se lehkou zranitelností citů.

Faktory emocionality:

– Veselost vs. skleslost (radostnost vs. deprese): depresivně laděná osoba se cítí být poražena, „vidí budoucnost černě“, cítí se tělesně vyčerpaná, dělá si starosti a bojí se něčeho a je obvykle smutná, cítí se periodicky silně osamělá.

– Emoční nezralost vs. emoční zralost: „emočně nezralá osoba činí dojem dítěte“, které se nenaučilo ovládat své emoční reakce, snaží se vyvolávat sympatie, je domýšlivá, bojechtivá, infantilní a egocentrická, denní emoce večer perseverují, takže těžko usíná, je lehce emočně vzrušivá, je např. bez sebe, když prohraje ve hře, a oddává se dennímu snění.

– Nervozita vs. klidná mysl: na jednom pólu vystupuje napětí a těkavost, na druhém klid, uvolněnost; nervozita je dezorganizující aktivita, klidná mysl je naproti tomu rovna inaktivitě; nervózní osoba si nechá snadno odvrátit pozornost vnějšími vedlejšími podněty, je neschopna uvolnit se, snadno se vyleká neočekávanými podněty, v napjatých situacích se snadno hroutí, často trpí nespavostí, mívá neurotické zlozvyky (např. okusování nehtů), snadno se zpotí, je stále unavená a neklidná, je spíše vzrušivá – napjatá než klidná – uvolněná.

– Stabilita vs. cykloidita nálad: jde tu o vyrovnanost nálad proti jejich kolísání; náladová labilita má následující atributy: osoba je bez zřejmého důvodu nebo s viditelným odůvodněním ve velmi dobré, nebo ve velmi špatné náladě a snadno přechází do jiné nálady, cítí se často bídně, „je náladová“.

– Nesmělost vs. sebevědomost: „nesmělá osoba je zmatena, když vstoupí do sálu naplněného osobami; má zábrany, když má veřejně hovořit, rozpakuje se říci něco o sobě, když ji jiní pozorují, ruší ji to v práci“; nesmělost je opakem družnosti (sociability) často jen zdánlivě, naopak někdo může být velmi družný a přitom velmi nesmělý a osoba velmi sebejistá nemusí mít nutně potřebu kontaktů; zdá se, že nesmělost je egocentricky zabarvena sebeoceňováním.

Temperamentové faktory sociálního chování:

– Prosazování se vs. bojácnost (podřídivost): ukazuje se však, že často málo se prosazující člověk nemusí být nutně podřídivý, podřídivosti je vlastní spíše určitá závislost (Guilford); protikladem prosazování se („ascendancy“) je proto spíše bojácnost, ostýchavost, plachost („timidity“) a prosazování se má spíše co

činit se sebe-potvrzováním („self-assertion“) než s potřebou ovládat, s dominancí; kdyby zde byl akcent na ovládání druhých, šlo by spíše o motivační dimenzi (Guilford); prosazující se osoby trvají na svých právech (protestují, např. když je číšník špatně obsluhuje), přebírají společenskou iniciativu (např. když se večírek stává nudný) a zdá se, že tato vlastnost úzce souvisí, nebo se dokonce kryje s tím, co je dnes nazýváno asertivitou.

– Společenskost (potřeba společnosti) vs. soběstačnost: vyjadřuje zejména tendenci pracovat sám a sebedůvěru; existují určité souvislosti mezi soběstačností a schopností tvořivé práce (korelace +0,33), poněkud větší u humanitně než přírodovědně tvořivě pracujících odborníků.

– Sociální iniciativa vs. pasivita: sociálně iniciativní osoba získává snadno přátele, organizuje spolky, snadno se lehce s kdekým baví a je často žádána, aby organizovala společné podniky, ale tento faktor se liší od prosazovaní se.

– Přátelskost vs. nepřátelskost: oba tyto póly tvoří komplex různých vlastností; na pólu přátelství se nachází pohotovost k souhlasu a laskavost, na negativním pólu sklon k bojovnosti a střetávání; nepřátelsky založená osoba se protiví nařízením, znectívá své spoluobčany a mnohdy je pokládá za hloupé, vztek při práci si často vylévá na nástrojích; přátelsky založená osoba má mnoho přátel a známých.

– Tolerance vs. kritičnost: sklon akceptovat druhé lidi nebo přehlížet jejich slabosti, anebo naopak (negativní pól) stálá pohotovost ke kritice (v lidské povaze hledá všude chyby, shledává, že jsou sociální poměry špatné, podezřívá druhé osoby z pokrytectví, vyšší společenské vrstvy z korupce).

Kromě výše uvedených faktorů temperamentu se Guilford zmiňuje ještě o celé řadě dalších, které označuje jako „další potenciální faktory temperamentu“. Pozoruhodné jsou z nich zejména následující dva:

– Maskulinita vs. feminita (mužskost vs. ženskost): indikátory tohoto faktoru popisují pohlavní rozdíly a jsou současně indikátory různých jiných faktorů (Guilford); např. ženy často uvádějí, že jsou emočně vzrušivější než muži, ale lehká emoční vzrušivost je také indikátorem emoční nezralosti; maskulinní osoba zdůrazňuje mužské profesní zájmy (např. spíše o nákladní automobily než o pěstování květin), jde raději na fotbal než na taneční zábavu, ráda potlačuje svůj emoční výraz (veřejně např. nepláče) naopak femininní osoba má soucit (stará se např. o ptáčka vypadlého z hnízda), snadno je obtěžována pocity hnusu, „nemá nic proti tomu, když je středem pozornosti“. Z faktu, že muž má vysoké skóre feminity a žena vysoké skóre maskulinity, lze jen s velkou opatrností usuzovat na jejich sexualitu; nemohou z toho být vyvozovány spolehlivé závěry o homosexualitě.

– Možné faktory sugestibility: patrně neexistuje jediná jednotná dimenze sugestibility a jsou různé varianty sugestibility nebo, píše Guilford, může být sugestibilita vysvětlena jinými rysy osobnosti; psychiatrie naznačuje možné souvislosti s hysterií. Vyhodnocování korelací mezi různými indikátory sugesti-

bility vedlo k protikladným výsledkům, ale zjištěné hodnoty jsou velmi závislé na specifických testových situacích a již jejich malé změny vedou k velkým rozdílům v reakcích pokusných osob. H. J. Eysenck (1947) rozlišuje tři faktory: 1. primární sugestibilita (motorické reakce na slovní podněty), 2. sekundární sugestibilita (souvisí se sugerováním čichových pocitů a tepla a později s odpovídajícími jevy ve zrakovém vnímání), 3. sugestibilita prestiže („prestige suggestibility"), ve které jde o pohotovost převzít autoritární, „prestiží nabité" výroky. Nicméně studium faktorů sugestibility, její vigilní i hypnotické formy, je dosud plné problémů.

Četné Guilfordovy faktory temperamentu, zejména ty, které se uplatňují ve sféře sociálního chování, by bylo možno již nazvat temperamentem akcentované rysy charakteru, ale k tomuto tématu se ještě vrátíme v příslušné kapitole o charakteru. Poukazují totiž na to, že se formální znaky vzrušivosti integrují s postoji, a tak se vytváří určitá, individuálně svérázná jednota formálních vlastností a obsahů chování (např. individuální způsob projevování soucitu nebo pohrdání apod.). Rysy temperamentu tak lze jen vyabstrahovávat z celkových vzorců chování. Temperament tvoří surovinu charakteru (Allport).

Experimenty na zvířatech poukazují na výrazný ***vliv dědičnosti na temperament:*** E. A. Rundquist (1933) selektivním párováním motoricky aktivních krysích samečků se samičkami se stejnými vlohami a motoricky pasivních samečků se samičkami stejných projevů – v obou případech šlo o míru spontánní aktivity – dostal ve dvanáctém pokolení dvě odlišné populace krys, jednu motoricky aktivní a druhou motoricky pasivní, s velkými rozdíly ve výkonech, které spočívaly v obracení běhového bubínku: v průběhu 15 dnů docílily „aktivní" krysy 123 000 a „pasivní" jen 6000 obratů.

Existují však i jiné výzkumy, které ukazují vliv zkušenosti, např. výcviku, na vrozené neuropsychické vlastnosti, dokonce i na morfologické zvláštnosti nervových elementů, zejména synapsí, jejichž morfologická struktura určuje průběh nervové činnosti (V. S. Merlin, 1964). Primární vliv dědičnosti na vytváření genotypických zvláštností temperamentu potvrzují především výsledky výzkumů provedených na jednovaječných dvojčatech vychovávaných v různých podmínkách (H. J. Eysenck, 1959, a další). Současně však platí, že i „hranice změny vlastností jsou determinovány geneticky" a že „čím je individuum mladší, tím větší je možnost změn vlastností", což zřejmě souvisí s tím, že „struktura typu dozrává časem a neutváří se najednou", a tak se přece jenom rozhodným způsobem uplatňují ontogenetické vlivy (V. S. Merlin, 1964). Rozhodujícím způsobem se mohou uplatnit afektogenní zkušenosti a systematická výchova, resp. výcvik.

V posledním desetiletí se objevuje nový pohled na funkci temperamentu, uvažuje se vztah temperamentu k systému regulování stimulace, resp. ***vztah temperamentu k aktivačnímu systému,*** ke specifické neurologické struktuře, která se podílí na regulaci stavu aktivace organismu. Obecně vzato, jde tu, mimo jiné, zejména o proces regulování stimulace, který je určován také rysy temperamentu.

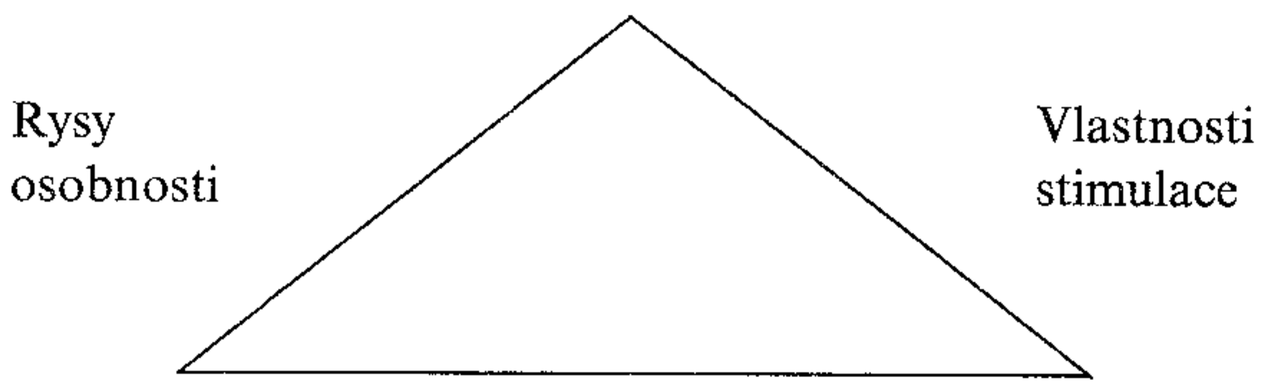
Nověji shrnul poznatky k tomuto problému polský psycholog A. Eliasz (1981), který na tomto základě vytvořil tzv. ***transakční model temperamentu.*** Kdysi se soudilo, že temperament je relativně stálý komplex vlastností a že jeho fyziologické mechanismy jsou vcelku nezávislé na vlivech prostředí. Dnes je však nutno dívat se na temperament jako na složku systému psychické regulace, jako na jev, který se podílí na mechanismech regulování stimulace, které jsou součástí fenoménu aktivace. Tak temperament tvoří vztahy k vnější stimulaci a také k rysům osobnosti; temperament v tomto smyslu souvisí s psychofyziologickými mechanismy reaktivity.

Jakýmsi „rigidním článkem interakce" mezi organismem a jeho vnějším prostředím, který odolává změnám, je sama ***reaktivita*** a její fyziologický mechanismus, zahrnující, mezi jiným, senzorickou citlivost a odolnost vůči silným podnětům – toto kdysi běžné pojetí je však dnes již neudržitelné. Ve fyziologických mechanismech reaktivity, majících vliv na regulaci stimulace, se uplatňuje velikost potřeby stimulace, odpovídající udržování optima stimulace, resp. aktivace. Toto interindividuálně odlišné ***optimum aktivace*** je psychofyzický stav, jenž je závislý také na přílivu vnější stimulace, která tak může být buď pod, nebo nad tímto optimem, nebo – ovšem v ideálním případě – míra vnější stimulace tomuto optimu odpovídá. Empirie ukazuje, že se organismus brání jak před nadměrným snížením, tak i nadměrným zvýšením aktivace, a v tomto smyslu tedy i nadměrnému přílivu, nebo naopak odlivu stimulace. A tak v situacích nízké nebo nadměrné stimulace, které hrozí poklesem nebo vzestupem aktivace nad její optimální úroveň, reaguje organismus komplexně celou řadou adaptačních mechanismů, např. zmenšením nebo zvětšením senzorické citlivosti, negativními emocemi a dalšími změnami. Optimální stav aktivace je podmínkou dobrého sebecítění a lidé mají tendenci uchovávat aktivaci na střední úrovni jejího kontinua (D. E. Berlyne, 1960): snížená úroveň aktivace je prožívána jako nuda, která vyžaduje jakousi dodatečnou autostimulaci, nadměrná úroveň aktivace vyvolává nepříjemné pocity, neschopnost soustředit se a tendenci vyhnout se stimulaci. Při střední úrovni aktivace se také jedinec nejlépe vyrovnává se svými úkoly, jsou to optimální předpoklady mentální i manuální práce.

A. Eliasz (1981) formuloval hypotézu, že u silně reaktivních osob dochází ve větším stupni než u slabě reaktivních osob k tomu, že rysy osobnosti modifikují proces regulování stimulace. Je možno soudit, že rysy osobnosti ztěžují nebo překážejí regulaci stimulace v podmínkách velmi dlouhého, nebo naopak velmi krátkého působení stimulace z vnějšího prostředí, mohou např. uspíšit nebo zpozdit zapojení procesů fyziologického přizpůsobení. Silně reaktivní jedinci podléhají snáze společenským vlivům a vytvářejí si rychleji standardy, které mohou vytvářet sklony příčící se udržování optima aktivace (např. tím, že přijímají nadměrné množství úkolů, že se příliš angažují apod.). Model souvislosti působení fyziologických mechanismů temperamentu s prostředím a s rysy osobnosti byl nazván transakčním modelem temperamentu: vzájemné

relace mezi elementy mají vliv na stav celku, ale současně celek má vliv na stav elementů a na vztahy mezi nimi. V našem případě jde o tyto relace (obr. 4).

Temperament, zejména jeho fyziologické mechanismy reaktivity (vzrušivosti), je základnou regulování optima stimulace (Eliasz a další). Lze tu uvést následující analogii: vztah k potravě jako podnětu neurčuje jen hlad, ale celkový stav organismu; reakce na situaci – stimulaci, je závislá na uspokojení potřeby stimulace (na hladu nebo přesycení stimulací) tak, že se vytváří tendence k dodatkové stimulaci, nebo naopak k redukci její nadměrnosti. V tomto smyslu je nutno temperament chápat jako fenomén operantní, nikoli respondentní, jako komplex dispozic upravujících reaktivitu individua s ohledem na jeho potřebu stimulace, resp. na jeho přesycení stimulací (Eliasz). Tím se vytvářejí nové souvislosti mezi mechanismy temperamentu a rysy osobnosti. Temperament také v tomto smyslu není nikdy určován „rigidním dědičným naprogramováním", ale je to „relativně stálý element osobnosti", který s dalšími elementy vytváří síť souvislostí, která způsobuje, že se změna jednoho elementu projevuje ve změnách relace k ostatním elementům (N. S. Endler a D. Magnusson, 1976).



Obr. 4 Transakční model temperamentu

Optimum aktivace a ***optimum stimulace*** jsou především jevy excitace mozkové kůry, které jsou spojeny s lidskou aktivitou, její efektivitou a dobrým sebecítěním (C. Leuba, 1965). Úroveň aktivace je určována také cílem činnosti a její motivací a je nutno zdůraznit, že různým situacím odpovídají různé optimální úrovně aktivace; pro plnění různých úkolů mohou mít lidé různé optimální úrovně aktivace, ale učí se udržovat střední úroveň aktivace, která je pro většinu činností optimální. Lidé se liší nejen tím, že optimálního stavu pro svou psychickou a fyzickou činnost dosahují při různé síle vnějších podnětů, ale i intenzitou reakce na neutrální podněty téže intenzity (Eliasz). Existují slabě a silně reaktivní jedinci a obvykle platí, že nervově labilní osoby jsou silně reaktivní (J. A. Gray, 1964). Množství podnětů, které odpovídá optimální aktivaci, se označuje jako optimum stimulace: optimum aktivace a optimum stimulace tak tvoří spojité nádoby. Rozdíl stimulace skutečné a optimální vyvolává tendenci k vyrovnání tohoto rozdílu, a to buď dodatečnou autostimulací, nebo redukcí existující stimulace. V situaci slabé stimulace se často uplatňuje vlastní aktivita jako zdroj

doplňkové stimulace, ale objevují se např. i změny hormonální, např. zvýšené vylučování hormonu štítné žlázy, který zvyšuje vzrušivost nervového systému (M. Zuckerman, 1971). Silnou potřebu vnější stimulace mají extraverti, a proto bývají permanentně „nedostimulovaní", což se projevuje, mimo jiné, jejich zvýšenou spontánní činorodostí; současně se vyznačují nízkou reaktivitou.

A. Eliasz (1981) rozeznává aktivní a pasivní regulaci aktivace a stimulace: aktivní formou rozumí regulaci na úrovni chování. Uvádí, že při úbytku nebo při nadměrném vzrůstu aktivace, způsobeném nedostatkem nebo nadbytkem vnější stimulace, se aktivita subjektu stupňovitě omezuje na stále více návykové a jednoduché formy chování; nejdříve je poškozena způsobilost subjektu zabývat se aktivitou vyžadující složité operace. Mechanismy regulování stimulace se vyvíjejí, podléhají učení, neboť člověk se učí odlišovat podněty signalizující deficit nebo nadbytek stimulace, takže některé podněty jsou pak např. vnímány jako negativní zpevnění. Rozdíl mezi skutečnou a optimální aktivací vyvolává negativní emoce. U osob s nízkou reaktivitou proces učení se regulaci stimulace probíhá obtížněji než u osob s vysokou úrovní reaktivity. Osobám s nízkou reaktivností hrozí v procesu uspokojování jejich silné potřeby stimulace závislost na prostředí, avšak toto nebezpečí hrozí jen tehdy, když regulace optimální úrovně stimulací zprostředkované aktivace je řízena touhou po dobrém fyzickém a psychickém sebecítění (Eliasz). O regulaci stimulace může jedinec usilovat aktivně preferencí určitých situací a určitých aktivit, které jsou spojeny s optimální stimulací.

J. Reykowski (1976) ukazuje, že osoby s velkou potřebou stimulace se mohou častěji chovat agresivně, když je takový způsob chování zdrojem silné stimulace, kterou potřebují: osoby se silnou potřebou stimulace mohou „aktivně vyhledávat okolnosti pro realizaci agresivních činů". Podle Reykowského je to zvláštní druh agresivity, zcela odlišný od reaktivní agrese obranného typu. Sklon vyhledávat dobrodružství, např. sexuálního druhu, může mít původ spíše v navyklém způsobu autostimulace prostřednictvím sexu než v intenzivní příslušné motivaci, v tomto případě sexuální. Tak se mohou vytvářet zvláštní druhy substitučního chování, tj. chování, jehož původní cíl se stává jen prostředkem dosažení jiného cíle. Potřeba stimulace ve výše uvedeném příkladu substituuje sexuální potřebu. Fyziologický mechanismus reaktivity působí na regulaci stimulace právě prostřednictvím velikosti potřeby stimulace, spojené s udržováním optimální úrovně aktivace; temperament jako komplex dispozic k reaktivitě tak reprezentuje podstatný článek systému regulování stimulace, ale jeho vliv podléhá substitučním změnám.

Obecně uznávaná ***relativní stálost rysů temperamentu,*** připisovaná kdysi vlivu dědičnosti, je dnes vysvětlována různě, i když silný vliv dědičnosti není popírán. A. Thomas a S. Chess (1977) to vysvětlují relativní stabilitou interakce individua a prostředí a jistou komplementaritou podnětů a reakcí, např. postoje rodičů vůči dítěti jsou do značné míry určovány chováním dítěte samého, v němž se

ovšem uplatňují i rysy temperamentu, které, pokud nejsou extrémní, jsou sociálním okolím obvykle akceptovány, a tak je upevňováno to, co bylo zděděno. Zdrojem variance chování není výlučně ani osobnost, ani prostředí: chování se vyjasňuje z poznatků o interakci zvláštností individua a zvláštností situace, nikoli jen jedním nebo druhým (N. S. Endler, 1976). Dále se zde uplatňuje vztah mezi úrovní reaktivnosti a preferencí odpovídajících situací, který se učením přetváří ve zvyk, v němž jsou tak obsaženy i původní znaky reaktibility, tj. temperamentu. Zdrojem stimulace je ovšem nejen vnější prostředí, ale i vlastní činnost, a tak se uvedené zvyky vytvářejí s ohledem na oba tyto aspekty, situační a vnitřní. Tak „lze očekávat, že jedinci mající určitou svobodu ve výběru prostředí nebo činnosti budou obojí vybírat či organizovat tak, aby to korespondovalo s jejich temperamentem" (J. Strelau, 1978). Rysy temperamentu mohou být ovšem výrazněji měněny zejména traumatizujícími a kataklyzmatickými událostmi.

Emocionalita

Za zvláštní dimenzi temperamentu lze pokládat emocionalitu; základní temperamentová dispozice, vzrušivost, je též základním znakem emocí. Emocionalitu jako specifickou dimenzi psychiky identifikoval již C. Burt (1946). Emocionalita nebo emotivita je chápána jako „citlivost vůči situacím, které vzbuzují emoce" (P. Fraisse, 1967), a pomocí faktorové analýzy byla identifikována jako činitel nasycující dvě třetiny primárních faktorů získaných z dotazníků a z posuzování chování.

Přehled faktorově analytických souvislostí emocionality jako faktoru osobnosti podal K. Pawlik (1968), který zdůrazňuje význam emocionality pro klinickou psychologii: emoce jsou rozhodující složkou lidské psychiky. S intenzitou a kontrolou emocionálních reakcí souvisí ***primární faktory emocionality,*** kterými, podle Guilforda, jsou: emocionální stabilita, osvobození se od deprese, osvobození se od pocitů inferiority, osvobození se od nervozity a objektivita. V dotaznících vystupuje jako primární faktor ještě emocionální integrace (Guilfordova „emocionální stabilita", Cattellova „síla ega"), která je nejdůležitějším faktorem kontroly afektivity, a jako taková silně nasycuje tyto rysy osobnosti: klidný, trpělivý, vyrovnaný, málo kolísavé nálady, uvolněný, zřídka vzrušený nebo nervózní, není ve svých citech tak snadno zranitelný. U psychiatrických pacientů bývá tento faktor nacházen jen zřídkakdy. Dalším faktorem je nedůvěra (u Guilforda „nedostatek kooperativnosti"), která souvisí s následujícími rysy osobnosti: nedostatek tolerance vůči druhým, nedostatek pohotovosti pro pomoc druhým (dále žárlivost, zlomyslnost, hledání chyb u druhých a „nechávání někoho na holičkách"). Dále je to bázlivost, která souvisí s pocity viny a sníženou sebedůvěrou a projevuje se jako bojácnost, úzkostnost, deprimovanost, pochyby o vlastních schopnostech zvládnout obtížné situace a v postoji, že ve výchově dětí je namístě spíše přísnost než shovívavost. Čtvrtým faktorem je napětí (Guilfordova „nervozita", Cattellova „ergická tenze"), které se jako

faktor projevuje prudkými změnami nálad a zvýšeným emočním napětím osobnosti (snadno se dá rozptýlit, je lehce zmatený, snadno se poleká, dělá si často neodůvodněné starosti, je ovlivněný silným kolísáním nálad, stěžuje si na nespavost, cítí se často sklíčený, má pocity napětí a vzrušení). Tento primární faktor je nejjistějším indikátorem neuróz a je podstatným osobnostním komponentem klinických stavů úzkosti (Pawlik). Konečně pátým primárním faktorem emocionality je sebekontrola, zvýšené sebeovládání, které se projevuje následujícími vlastnostmi osobnosti: je energický, pokouší se známé problémy řešit novým způsobem, nepoddává se těžkostem, dodržuje sliby, spoléhá více na zajištění než na své štěstí.

Z uvedených faktorů lze získat ještě ***sekundární faktory emocionality,*** na sobě již nezávislé: u Cattella je to faktor úzkost – emocionální přizpůsobení, u Eysencka emocionální labilita – emocionální stabilita (neuroticismus). „Neuroticismus souvisí s menší flexibilitou myšlení a vnímání, se zvýšenou sugestibilitou, nedostatečnou koncentrací a redukovanou rezistencí vůči tělesnému a psychickému stresu. Tento syndrom vlastností se dalece kryje s klinickým obrazem neurastenie“ (Pawlik). Souvisí s labilitou vegetativní nervové sousavy, je důležitou predispozicí ke vzniku neuróz a Eysenck jej pokládá za převážně zděděný, což ale není jednotně přijímáno; emocionální labilita může být získána jako důsledek dlouhodobého vystavení stresovým vlivům.

Emocionalita jako trvalejší vlastnost osobnosti určuje především dynamiku prožívání emocí, tj. citlivost, hloubku prožívání, jeho délku v čase a doznívání, častost, stálost emocí a přiměřenost emočních reakcí dané situaci. Dále určuje i vnější projev emocí, sílu jejich výrazu, „stupně nasycenosti chování projevy emocí“ (A. J. Olšannikova, 1977), ale i – podle uvedené autorky – sklon k jedné ze tří prvotních emocí – radosti, strachu a hněvu. Kdo má sklon ke strachu, „stále nachází důvod něčeho se bát… ve všem spatřuje těžkosti a nebezpečí“; kdo má sklon k radosti, je radostně naladěn a rychle zapomíná nesnáze; kdo má sklon ke hněvu, je často rozzloben i nejmenšími překážkami, nesnáze jej činí předrážděným (Olšannikova).

Základní charakteristikou všech živých bytostí, od nejjednodušších až po člověka, je jejich zaměřenost na dosahování „pozitivních, životní pozici zlepšujících situací“, a naopak na vyhýbání se situacím, které životní pozici bytosti zhoršují. Proto přibližování se a vyhýbání se náležejí k základním „instrumentům chování“: v tomto smyslu pak „emoce představují geneticky zakotvené zaujímání vztahů bytosti k situacím v daném prostředí“ (K. Schneider, 1990). Proto je také učení, tj. formativní vliv zkušenosti, funkcí emocionálně podmíněných odměn a trestů – emoce v podstatě rozhodují o tom, co se člověk naučí, determinují volbu jeho prostředků i cílů, která bývá nezřídka racionalizována, takže rozum často vystupuje „ve službách emocí“. A v tomto smyslu také, jak uvádí G. W. Allport, temperament je „surovinou“ („raw material“), z níž se utváří osobnost. Jinak řečeno, emocionalita, tj. určitými obsahy vybavený tem-

perament, je surovinou, z níž zkušenosti formují tvar osobnosti. Vývojem se temperament přetváří v emocionalitu, tj. v systém emoční výbavy osobnosti, který je rozhodujícím činitelem jejího chování.

Člověk se nachází buď v relativně „chladném" kognitivním stavu (má např. vjem určitého neutrálního objektu), nebo v „horkém" emočním stavu (např. pociťuje vztek). Emoce vyjadřují vždy subjektivní význam objektu (věci, události atd.), který je vyvolává (vyvolává je proto, že mají význam). Podle S. Schachtera (1964) jsou ***emoce*** jakousi syntézou stavu vzrušení a kognitivní interpretace stimulace. V rovině psychologie osobnosti se uvažuje o emočních reakcích na sebehodnocení a hodnocení subjektu druhými. Současně se emoce, resp. jejich zdroj, spojují také s atribucí kauzality při prožívání úspěchu či neúspěchu a s reakcemi na vědomí zdroje kontroly, který je buď vnitřní (pocit svobody), nebo vnější (pocit tlaku zvnějška), případně s fenoménem tzv. naučené bezmocnosti (pocit ztráty kontroly situace), resp. „sebe-monitorování". Emoční reakce na sebehodnocení a hodnocení druhými mají následující základní dimenze (+ znamená pozitivní a − negativní hodnocení):

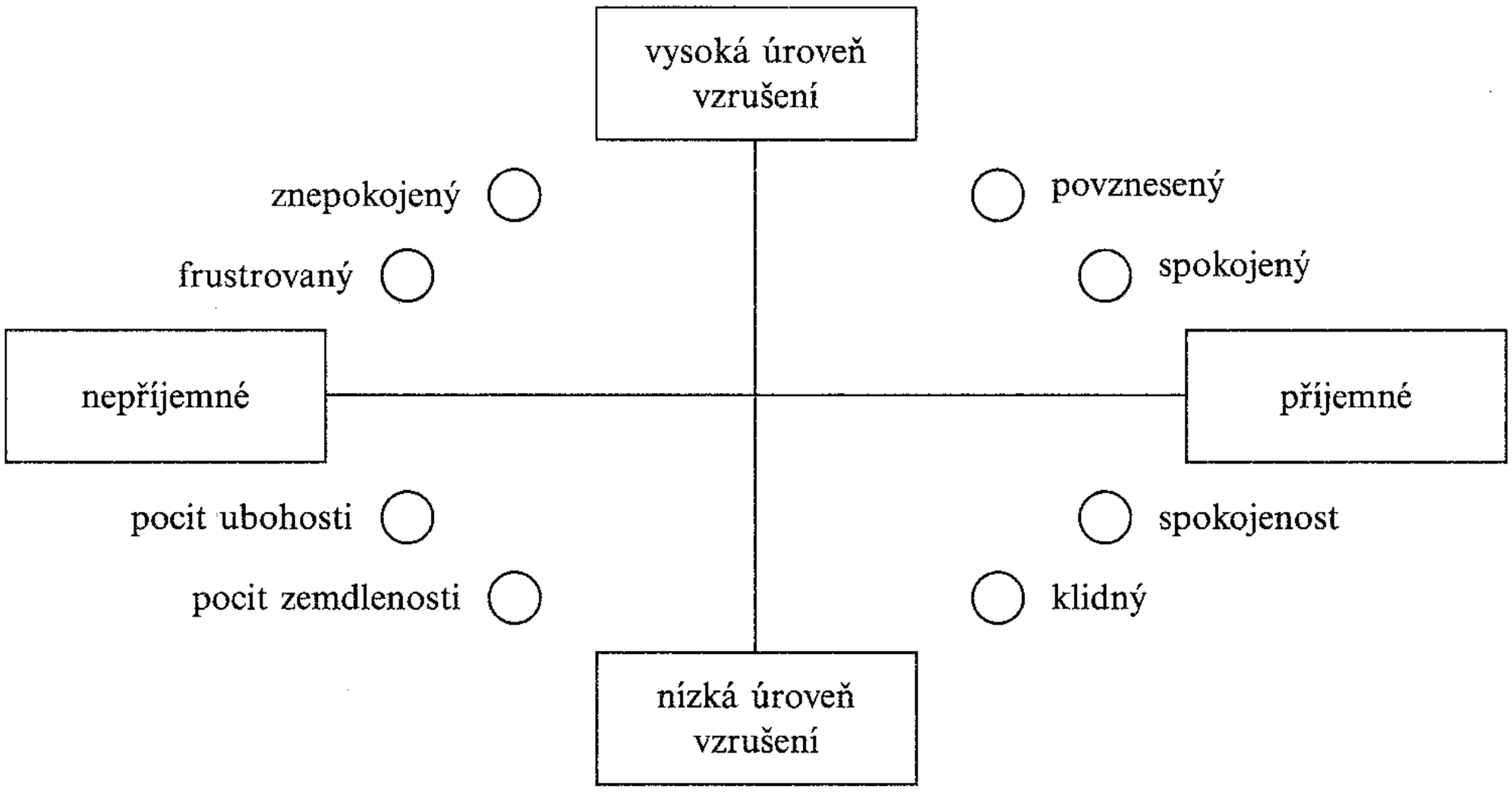
		ideální ego	reálné ego
posuzování sebe sama	+	spokojenost	spokojenost
	−	nespokojenost	vina
posuzování druhými	+	hrdost	jistota
	−	stud	nejistota

Atribuce příčin výkonu, resp. neúspěchu (S. Feschbach, B. Weiner, 1991, s. 420):

	nedostatek úsilí	nedostatek schopností
neúspěch přisuzuje sám sobě	vina	stud
svůj neúspěch přisuzuje druhým	hněv	lítost

Principiálně tu jde o ***ego-vztažné emoce,*** které mají významný vliv na postoje, motivace a jednání jedince, přičemž povahu tohoto vlivu naznačuje obsah uvedených emocí (např. snaha o redukci negativních emočních stavů). Atribuce příčin neúspěchu (o atribuci příčin úspěchu se tu nezmiňujeme) mohou mít povahu ego-obranných reakcí.

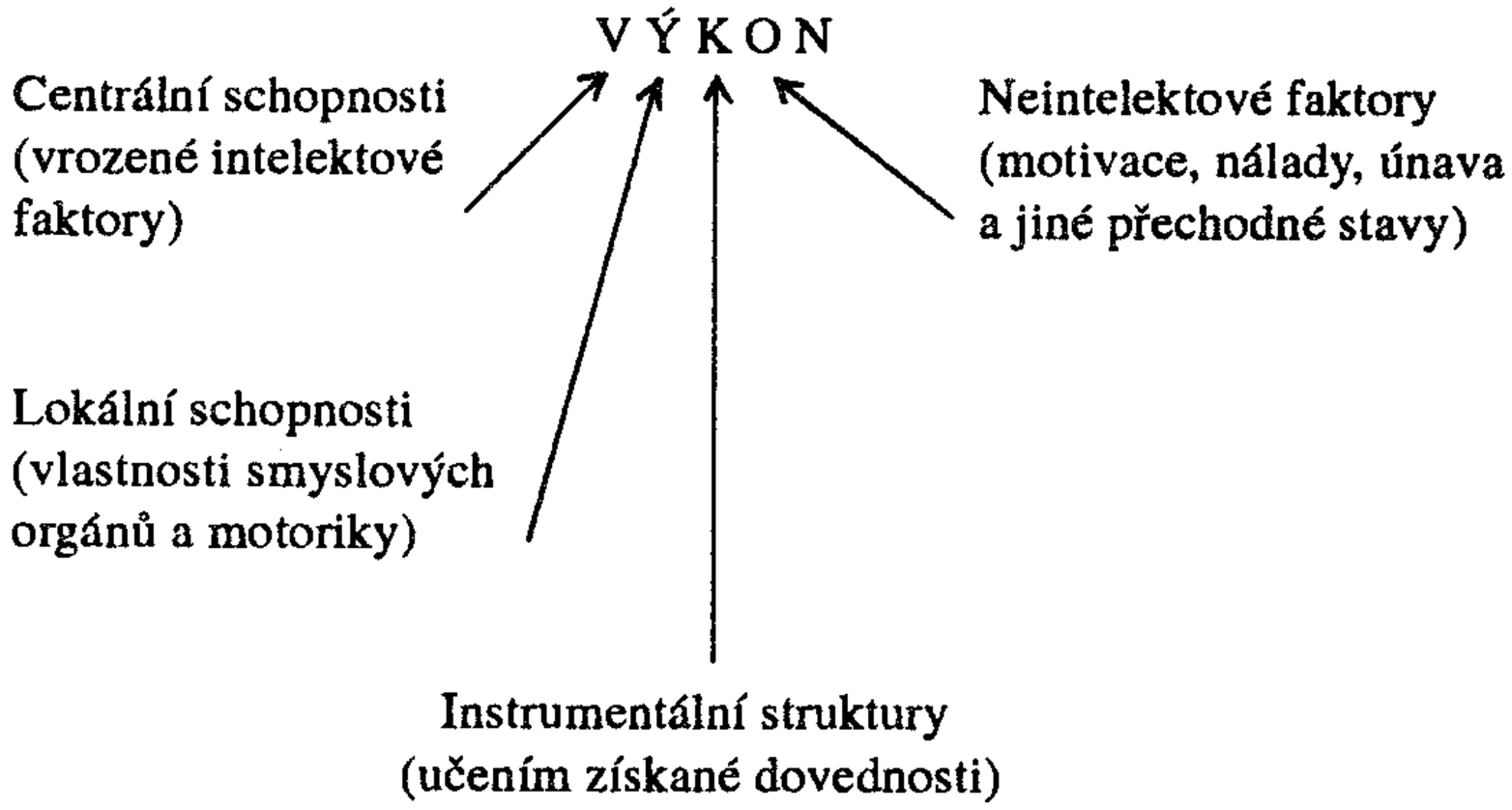
Významný vliv na jedince mají ***nálady,*** setrvávající emoční stavy, vytvářející jakési zážitkové pozadí aktuálních dojmů, resp. jakési ladění osobnosti, které má vztah k temperamentu (elace-rozjařenost, spojená s aktivací a činností, a depre-se-skleslost, spojená s dezaktivací a nedostatkem činnosti). J. A. Russell (1960) uvádí následující „dimenze emocí", které jsou ve skutečnosti dimenzemi nálad:



Individuální diference v náladách: vztah nálad a osobnosti zdůraznil zejména A. Tellegen (1985), který extrahoval ze sebeposuzování šetřených osob sekundární faktor pozitivní–negativní emocionalita, zatímco H. J. Eysenck (1950) zhruba ve stejném smyslu hovoří o dimenzi emoční stabilita–labilita (neuroticismus). Dále byly identifikovány faktory „neutrálně" a „expresivně" orientované emocionality (R. F. Bales, S. P. Cohen, 1979). Nálady jsou důsledkem celkového psychického a somatického stavu individua, v jejich utváření se uplatňují jak minulé zkušenosti, tak i očekávání a vědomí určitých životních perspektiv, ale i stav organismu, spojený např. s průběhem metabolických procesů. Takové emoce jako zklamání, úzkost, naděje a pocit jistoty mohou v čase doznívat a znovu se vracet tak, že si jedinec vždy plně neuvědomuje jejich příčiny. Fenomenologickou analýzu podstaty nálad podal O. F. Bollnow (1956): nálady či „životní pocity" jsou podle něho nejspodnějším stupněm, základem celého duševního života, a reprezentují jeho nejpůvodnější formu; vyjadřují druhově určené hodnocení a jejich významnými dimenzemi jsou zvláště veselost–smutek, napětí–uvolnění, lehkomyslnost–starostlivost.

Schopnosti

Důležitým aspektem lidského života je výkonnost a výkon, který člověk vykazuje při plnění různých úkolů. V kvalitě i kvantitě výkonů se lidé podstatně liší, protože výkon je determinován mnoha činiteli. Mezi ně patří i vnitřní dispozice pro mentální a motorické, resp. psychomotorické výkony, které lze souhrnně označit za výkonnost. Sám ***výkon,*** tj. dosažení určité úrovně splnění daného úkolu, je však determinován i vnějšími okolnostmi a dalšími činiteli. R. B. Cattell (1971) podává následující přehled determinant výkonu (obr. 5).



Obr. 5 Determinanty výkonu

K těmto determinantám je nutno přičíst výše zmíněné vnější okolnosti: pracovní výkon může být ovlivněn např. horkem, atmosférickým tlakem, hlukem, nedostatečným osvětlením pracoviště apod., jakož i sociálními vztahy na pracovišti, stylem řízení práce vedoucími pracovníky atd.

Psychofyzické dispozice k výkonu se nazývají ***schopnosti:*** R. Meili (1987) je definuje jako „úhrn psychických podmínek, které jsou nutné k provedení nějaké činnosti". V tomto pojetí, na rozdíl od výše uvedeného pojetí Cattellova, se rozlišují jen psychické (subjektivní) a nepsychické (objektivní) podmínky. To je velmi důležité zásadní rozlišení, neboť při zhruba stejných schopnostech různých osob může být jejich výkon ovlivněn jak jejich motivací k danému výkonu či úkolu, tak i vnějšími podmínkami jejich činnosti, a to je vhodné rozlišovat. Je

např. známo, že mentální výkony žáků ve škole, které se vyjadřují úrovní jejich prospěchu, nejsou ovlivněny jen jejich inteligencí, ale i motivací, což obvykle souvisí s tím, co nazýváme pílí. Jejich prospěch ale ovlivňují také podmínky, které pro svou školní přípravu mají (rodinné, ale i bytové poměry), návyk učit se a ovšem i objektivní hodnocení učitelů a další. Schopnosti jsou obvykle chápány jako naučené, získané dispozice na rozdíl od ***nadání,*** které je chápáno jako vrozené předpoklady k výkonu. Schopnosti jsou pak chápány jako zkušeností, např. školením, výcvikem, rozvinuté nadání. Empiricky je však často nemožné rozlišit vrozené a získané psychické podmínky výkonu (Meili). Nejednotně je chápán ***talent:*** buď jako mimořádné nadání, nebo mimořádné schopnosti. Velmi široce jsou chápány ***vlohy*** jako vrozené „morfologické nebo funkcionální diference" uplatňující se v určitém výkonu (P. Leyhausen, 1987), např. hudební vlohy, které jsou spojovány s hudebním sluchem, vrozenou schopností rozlišovat hudební tóny, a s dalšími vlastnostmi. Vlohy se v průběhu vývoje vlivem zkušenosti mohou, patrně s jistým omezením, rozvíjet v předpoklady k výkonům a výkonovým systémům, činnostem. Schopnosti pak lze chápat jako získané dispozice k určitým druhům činnosti. Pojmy vlohy a nadání se významově zaměňují, resp. nadání je chápáno jako mimořádně velká vloha.

Schopnosti a činnosti: záměrně účelné a organizované lidské aktivity se nazývají činnosti, jejich příkladem jsou různé druhy pracovních profesních činností, jako je např. práce jemného mechanika nebo účetního či prodavače, ale patří sem i zájmové a rekreační, umělecké a jiné druhy činností, jako jsou např. určité druhy sportu, hra na hudební nástroj apod. Činností je mnoho a nelze je dost dobře třídit, lze se však domnívat, že předpokladem dobrého výkonu v té které kategorii činnosti je určitý komplex schopností. Současně lze předpokládat, že táž schopnost se podílí na výkonu v různých oborech činnosti: např. schopnost provádět jemné motorické úkony se uplatňuje jak v práci telegrafisty, tak i hodináře. Strukturu činností tvoří komplexy na sebe navazujících úkonů a lze předpokládat, že schopnosti jsou dispozice k provádění takových úkonů. Zásadně lze rozlišovat tři ***druhy úkonů,*** které lze obvykle od sebe oddělit jen uměle: 1. percepční úkony, 2. intelektové úkony a 3. motorické úkony. V určitých druzích činností mohou dominovat určité druhy úkonů: např. v činnosti vědeckého pracovníka v oboru sociologie dominují nepochybně úkony intelektové, v činnosti řemeslníka-hrnčíře úkony motorické apod. Typickým případem úzkého propojení percepčních, motorických a mentálních schopností v jediný funkční komplex je výkon chirurga. Úkolem psychologie schopností je identifikovat elementy psychomotorických úkonů, tj. dále nerozložitelné psychomotorické dispozice. Schopnosti pak můžeme chápat buď jako určité komplexy těchto dispozic, nebo jako tyto dispozice – elementy. Prakticky se rozlišují v oblasti mentální ***vědomosti*** a způsobilost jejich praktického použití, ***dovednosti,*** v oblasti motorické ***zručnosti*** (dispozice k manuálním úkonům) a ***obratnosti*** (dispozice k pohybům celého těla, jak to např. vyžadují různé druhy tance nebo akrobacie

na létající hrazdě). Praktický smysl má také třídění na ***obecné a zvláštní schopnosti:*** první se uplatňují ve více druzích činností, druhé jen v činnostech určitého druhu, např. ve hře na určitý hudební nástroj. Uvedené pojmy jsou však dosti neurčité. Zvláštním případem jsou pak již zmíněné percepční schopnosti, které se týkají funkční způsobilosti jednotlivých smyslových orgánů (např. ostrost zrakového a sluchového vnímání umožňující diskriminaci zrakových a sluchových podnětů). Ty se obvykle spojují s pohyby a ovlivňují jejich přesnost a rychlost: to, co se lidově označuje jako „šikovnost", je ***senzomotorická koordinace,*** tj. sladění smyslových dojmů a pohybů v přesný a rychlý úkon, jaký např. vyžadují reakce hráče tenisu. Z uvedeného je patrno, že se v psychologii schopností operuje s mnoha pojmy, často neurčitého obsahu, přičemž i pojmy konkrétních schopností nemají vždy zcela jednotný obsah.

Příkladem složitosti problému je pojem hudební činnosti. Jde tu o celý komplex různorodých činností: interpretační hra na hudební nástroj, skládání hudebních děl, zpěv a další. Za společný předpoklad jsou považovány hudební vlohy, jejichž součástí je hudební sluch, schopnost rozlišovat tóny blízké výšky, která je předpokladem jak poslechu, tak i aktivního provozování hudby a další. B. M. Těplov (1965) uvádí tři druhy hudebních schopností (smysl pro tonálnost, sluchová představivost a smysl pro hudební rytmus), G. Révész (1972) jich rozlišuje osm a S. H. Sheashore (1919) dokonce dvacet pět.

Podobně je tomu např. s tzv. matematickými schopnostmi. V. A. Krutěckij (1968) vyšel z analýzy řešení matematických úloh a rozeznává čtyři druhy všeobecnějších a v jejich rámci třináct specifických matematických schopností. Jednu z těchto obecnějších schopnost tvoří např. schopnosti uplatňující se při zpracovávání matematických informací (logické myšlení ve sféře posuzování kvantitativních a prostorových vztahů).

Existují tedy ***různá pojetí podstaty schopností:*** od „primárních dispozic" dále nerozložitelných (Thurstone) přes staticky pojaté dispozice, které jsou funkcí několika činitelů (Guilford), až po interakční pojetí, podle něhož je výkon dán spolupůsobením několika činitelů (Cattell), a další pojetí (S. Nosal, 1979). Teoretickou neujasněností je zatížen ***empirický výzkum schopností,*** založený na psychometrii, neboť schopnosti lze měřit jen nepřímo na konkrétních výkonech a měření předpokládá vymezení kvality, která se měří, vychází z „předběžného obecného pojetí toho, co chceme měřit" (V. Tardy, 1964). Ukazuje se, že schopnosti nejsou převoditelné na primární dispozice, ale spíše jsou to soubory určitých podmínek, které lze analyzovat pomocí faktorové analýzy , např. korelace mezi výkony v různých mentálních úkolech. Tak se dále ukazuje, že existuje mnoho příbuzných intelektových schopností, např. že tzv. matematické nadání není tak zcela odlišné od řečového, jak se mělo za to, a že se tedy různé specifické i komplexní schopnosti překrývají, tj. mají zčásti podobné podmínky projevu (Meili). Nicméně ***faktorově analytické pojetí schopností*** nedospělo u různých autorů ke stejným výsledkům, což je způsobeno nestejnými východisky, např. hypotetickými výchozími koncepty, tím, že kvalitativní zvláštnosti je nutno převést na měřitelné výkony – to, co do faktorové analýzy vchází, ovlivňuje to, co z ní vychází, a identifikovat faktory tak pestrého spektra, jako jsou činnosti,

znamená především určit, které činnosti mají pro identifikaci schopností diagnostický význam. Systematický pokus v tomto směru výzkumu schopností učinil J. P. Guilford (1959), jenž používá termín „aptitude" (schopnost, způsobilost), který se mu zdá být méně obecný než termín „ability" (do češtiny překládaný rovněž jako schopnost). Rozlišil následující ***druhy schopností určených faktorovou analýzou;*** označuje je jako dimenze:

– ***Dimenze vnímání:*** faktory vizuálního rozlišování barev; faktory zvukové senzibility; faktory sluchové rozlišovací způsobilosti; kinestetický faktor; faktory (statického) smyslu pro rovnováhu; faktor pozornosti; faktor oceňování velikosti (míry); faktor senzitivity vůči vizuálnímu pohybu.

Obecně jde o „primární schopnosti" v oblasti vnímání, týkající se různých smyslových modalit.

– ***Dimenze psychomotoriky:*** faktory síly; faktory zrychlení; faktory motorické rychlosti; faktory statické přesnosti; faktory koordinace pohybů; faktory flexibility.

Obecně jde o schopnosti, které souvisejí s anatomickými předpoklady a fyziologickými vlastnostmi motoriky, jež mají vztah k činnosti nervové soustavy a svalů.

– ***Dimenze inteligence:*** faktory paměti; kognitivní faktory (faktory myšlení).

Obecně jde o faktory inteligence, komplexní schopnosti, o níž bude jednáno dále. V její struktuře se rozlišuje paměť a dispozice k myšlení, které se dále třídí na: 1. kognitivní schopnosti (nalézání, objevování informací), 2. produktivní schopnosti (použití známých informací k získání nových), 3. faktory hodnocení (poznávání správnosti, přijatelnosti, použitelnosti daných informací). Faktor produktivního myšlení se dá dále dělit na: 1. konvergentní myšlení (užívající známého způsobu řešení problému) a 2. divergentní myšlení (hledající nový způsob řešení problému). Dispozice k divergentnímu myšlení se také nazývá tvořivost (kreativita). Uvedené dimenze lze, podle Guilforda, dále analyzovat, jak ukazují následující matice:

Matice faktorů paměti

Druhy zapamatovaného	Druhy obsahů paměti		
	obrazové obsahy	symbolické obsahy	sémantické obsahy
Látka	vizuální paměť sluchová paměť	rozpětí paměti	abstraktní paměť pro významy a ideje
Asociace		paměť pro smysluprosté souvislosti	paměť pro smysluplné souvislosti
Systémy	paměť pro prostorové uspořádání		paměť pro časové průběhy

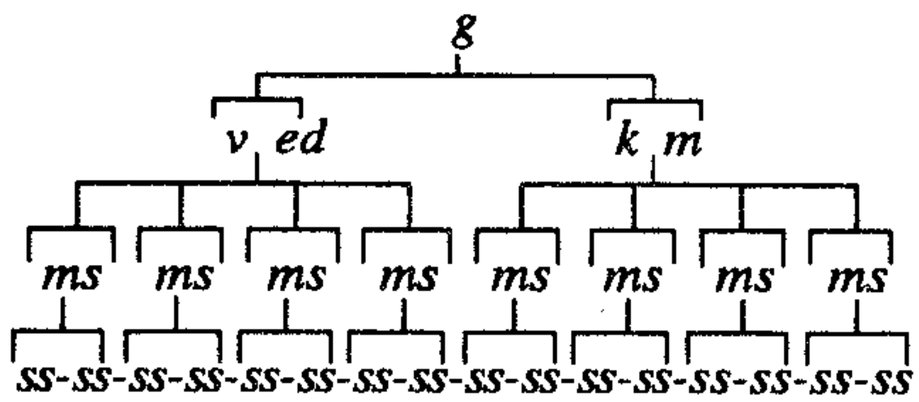
V podstatě tu jde o faktory obrazově názorné paměti (schopnost reprodukovat a znovupoznávat obsahy tohoto druhu, např. schopnost reprodukovat řadu geometrických figur předložených k zapamatování, reprodukovat v určitém časovém odstupu slyšenou melodii apod.) a o rozsah zapamatovaného (např. řady čísel). Konečně tu jde o „abstraktní paměť" pro významy a ideje (schopnost reprodukovat určitý obsah, např. text podle významu, nikoli doslova), dále zapamatovat si určité asociace (např. český význam anglických slov), polohu určitých prvků v prostoru a o zapamatování časové posloupnosti určitých událostí. Uvedené schopnosti se zjišťují různými testy paměti. Faktory paměti a myšlení (kognitivní faktory) tvoří funkční jednotu, neboť myšlení pracuje s informacemi (myšlenkové operace), které jsou dány, s informacemi uloženými v paměti a s informacemi, které jsou z daných a v paměti uložených informací odvozovány. Pojem „logické paměti" může být sloučeninou mechanické paměti a logického myšlení (P. Říčan, 1972).

Matice kognitivních faktorů (myšlení):

Druhy poznávaného	Druhy obsahů poznání		
	obrazové	symbolické	sémantické
Jednotky	vizuální poznávání sluchové poznávání	symbolické poznávání	verbální porozumění
Třídy	obrazová klasifikace		sémantická klasifikace
Vztahy	poznávání vztahů mezi obrazy	poznávání vztahů mezi symboly	poznávání sémantických vztahů
Systémy	prostorová orientace	odvozování systémů symbolů	obecné promýšlení (usuzování)
Implikace	na vnímání závislá anticipace		pojmová anticipace

Také tyto primární faktory poznávání (myšlení) mají co činit s informacemi, jejich znovupoznáváním, objevováním. Obecně tu jde o operace s určitými obsahy a v rámci určitých druhů poznávání, které jsou definovány konkrétními testy. Podle B. Hornowského (1978) faktorová analýza spíše zatemňuje než vyjasňuje strukturu schopností, protože se zabývá spíše jejich projevy než strukturou. Jeden z prvních pokusů v tomto směru reprezentuje Ch. E. Spearman (1904, 1927) se svou dvoufaktorovou teorií inteligence: ve všech výkonech se projevuje jakýsi generální faktor (***g***) a v jednotlivých specifických výkonech specifické faktory (***s***). Faktor ***g*** vyjadřuje blíže neidentifikovanou podstatu inteligence, snad chápání vztahů. Tento generální faktor ***g*** je to, co se nazývá obecnou inteligencí, soudil Spearman, aniž by se jej pokusil blíže psychologicky identifi-

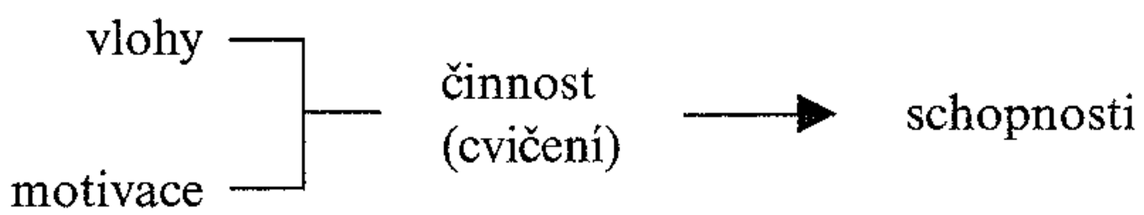
kovat. Ke stejnému pojetí dospěl C. Burt (1950), který hovoří o obecné schopnosti („general ability"). Jak již však bylo poznamenáno, povaha zjištěných činitelů závisí na povaze užitých testů, z jejichž výsledků byly činitele výkonu extrahovány. Na faktorově analytické pojetí schopností navázal P. E. Vernon (1949), který vypracoval ***model hierarchické struktury schopností*** (obr. 6): z výsledků určitých testů, které použil, dostal analýzou jejich korelací kromě činitele ***g*** ještě dva skupinové činitele: verbální (***v***) a schopnosti učit se (***ed***). Tyto činitele extrahoval z výsledků testů vědomostí, početních a verbálních schopností. Další skupina testů, které použil, byla zaměřena na praktické schopnosti, mechanické a prostorové vztahy a z jejich výsledků byly získány další dva skupinové činitele: prostorový (***k***) a mechanický (***m***). Dalším zpracováním výsledků pak dostal ještě řadu „menších skupinových činitelů" (***ms***) a konečně „specifické skupinové činitele" (***ss***). Současně zjistil, že se ve výkonu uplatňují, kromě činitelů schopností, ještě různé činitele osobnostní (např. temperament a další). Ideu „hierarchického uspořádání mysli" podpořil také C. Burt (1949): „Mysl, tak jako centrální nervový systém, vykazuje systematický typ organizace – hierarchické schéma, uspořádané ve čtyřech nebo pěti rovinách vzrůstající komplexity a obecnosti."



Obr. 6 Vernonův model hierarchické struktury schopností

Teorii obecné inteligence (činitele ***g***) oponoval L. L. Thurstone (1938), který na základě vlastních výzkumů objevil následující nezávislé „základní shopnosti" (činitele inteligence): 1. prostorový činitel (operace s představami prostorových vztahů), 2. percepční činitel (schopnost vnímat rozdíly a shody v podnětech), 3. chápavost (soudnost), 4. slovní plynulost (lehkost vyjadřování a slovní zásoba, „verbální porozumění", např. pochopit pointu), 5. numerický činitel (provádění základních početních operací), 6. paměť. Faktorová analýza těchto činitelů však vedla k extrakci obecného činitele, který vysvětluje korelace mezi těmito činiteli prvého řádu (Z. Pietrasziński, 1975).

Vývoj schopností: jak už víme, schopnosti se vyvíjejí z vloh učením, popř. systematickým výcvikem, což se týká zejména takových schopností, jako jsou např. hudební, artistické a další. Člověk může mít „hezký hlas" a hudební sluch, ale např. operním pěvcem se může stát jen systematickým výcvikem. Za základní faktory vývoje schopností jsou pokládány tyto: 1. včasná stimulace dané vlohy, 2. systematické a intenzivní cvičení již v dětství, 3. navození a udržování příslušné motivace. Obecná sekvence těchto jevů je následující:



K úspěšnému provozování určité činnosti, např. určitého druhu podnikatelství, sportu apod., je třeba určitých znalostí (systematických poznatků, což je víc než singulární vědomosti), resp. dovedností (způsobilosti používat znalosti v praxi) a určité míry praktického výcviku, který zahrnuje nejen transformaci znalostí v příslušné dovednosti, ale v mnoha případech i senzomotorické učení (zdokonalování senzomotorické koordinace, např. v činnosti tenisty nebo houslisty apod.). Ve schopnostech jsou zahrnuty dovednosti, mentální i motorické návyky.

Z podobnosti mezi schopnostmi rodičů a jejich dětí nelze vždy usuzovat na dědičnost takových schopností, protože podobnost může být důsledkem systematického vedení či školení v rámci rodinné výchovy vycházející z určité rodinné tradice. Tak byly např. zkoumány hudební tradice v rodu Johanna Sebastiana Bacha, kde nezvykle vysoké procento hudebníků nasvědčovalo vlivu dědičnosti hudebních vloh. Nicméně tento závěr není zcela spolehlivý, protože nelze vyloučit vliv rodinné výchovy a motivační vliv slavných rodinných tradic. Také u W. A. Mozarta, hudebního skladatele, který prokázal svou genialitu již v dětství, nelze spolehlivě říci, že byla dědičná, protože již od dětství byl podroben systematické hudební výchově. A. N. Leontěv (1962) prokázal, že děti, které nebyly schopné napodobit vokalizací vysoké tóny, výcvikem tento nedostatek do jisté míry kompenzovaly. Vlohy nicméně zřejmě kladou výcviku určité meze, a tak se schopnosti vyvíjejí jen do určitého rámce daného vlohami. Uplatňují se přitom i kulturně historické souvislosti (např. změny estetického cítění od konce minulého století, ale i vývoj pracovní technologie a další).

Inteligence

Mentální výkony člověka, ale i chování zvířat v problémových situacích, kdy je třeba dosáhnout určitého cíle určitými prostředky, které mají být stanoveny nebo objeveny, mají něco společného, jakousi obecnou schopnost účelně, adaptivně se chovat. Tuto obecnou schopnost nazval již v minulém století filozof a sociolog H. Spencer inteligencí a na začátku našeho století začala být tato schopnost systematicky zkoumána a měřena.

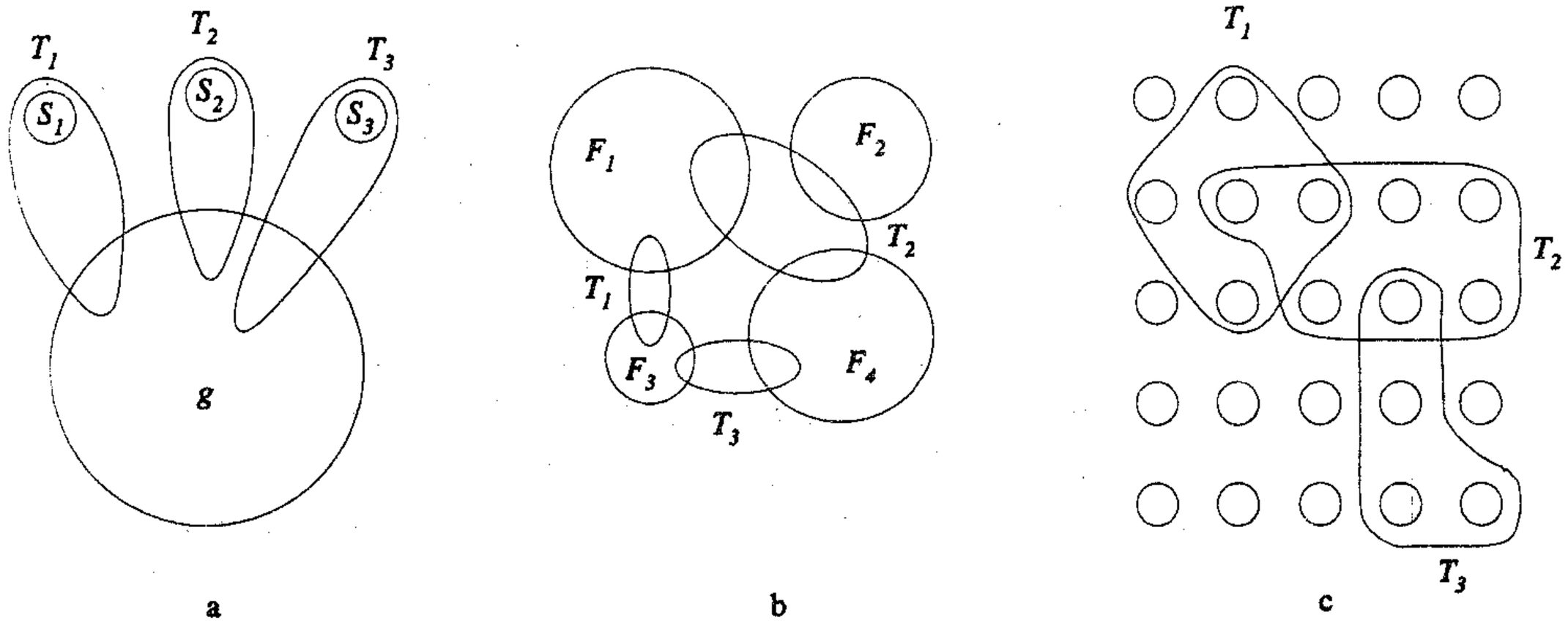
W. Stern (1921) chápal inteligenci jako obecnou schopnost psychického přizpůsobení se člověka novým životním podmínkám a úkolům. Avšak existují různé ***definice inteligence,*** vycházející z různých pojetí: 1. inteligence je obecná schopnost adaptace, existující vedle specifických schopností, 2. inteligence je komplex relativně nezávislých faktorů adaptace, resp. mentálního výkonu (Thurstone, Guilford). Dodnes byla učiněna celá řada pokusů definovat pojem inteligence, ale každý z nich je určitým způsobem sporný, protože i jeho východiska jsou sporná. Proto v jistém smyslu stále platí poněkud ironické vymezení inteligence, které na základě operacionálního přístupu podal E. G. Boring (1923): „Inteligence je měřitelná kapacita... kapacita, která se uplatňuje v testech inteligence."

Zásadní pojetí inteligence má velmi široké spektrum, od úzkého pojetí inteligence jako dispozice k myšlení až po široké pojetí inteligence jako dispozice k učení, přičemž převládá pragmatický, faktorově analytický přístup (Spearman, Thurstone, Guilford – nověji R. Meili, 1964, A. O. Jäger, 1973). Podle J. Piageta (1950) je inteligence obecný pojem, který vyjadřuje nejvyšší formu organizace kognitivních procesů. V praxi se ujalo vymezení inteligence, které podal tvůrce známých testů inteligence D. Wechsler (1948): „Inteligence je úhrnná nebo globální schopnost individua účelně jednat, rozumně myslet a vypořádat se účinně se svým okolím."

Toto neurčité pojetí zpřesňují ***znaky inteligentního chování,*** které stanovil H. J. Eysenck (1953): 1. dobrá orientace a dobré myšlení, tj. soudnost, pohotové a přesné vyjadřování, 2. ostré vnímání a dobrá paměť (tj. pohotové a přesné vybavování informací z paměti), 3. koncentrované zaměření na daný objekt činnosti s pružným, rychlým a správným myšlením. Inteligence je tu chápána jako velmi komplexní schopnost vyrovnávat se s životními úkoly a problémy, jejíž jádro tvoří kognitivní dispozice, ale v níž se uplatňují i další faktory osobnosti. Toto pojetí poukazuje opět spíše k výkonu než k jeho psychické podstatě, tj. k otázce, co je psychickou podstatou mentálních výkonů, v nichž se uplatňuje celá řada podmínek psychické i nepsychické povahy.

Ch. Spearman (1904, 1927) se ***o podstatě inteligence*** vyjádřil velmi neurčitě, nazval ji prostě „*g*-faktor" (generální faktor): poukazoval na jeho souvislost s činností centrální nervové soustavy a na to, že jako determinanta mentálního výkonu obsahuje něco „substanciálního", snad chápání vztahů (kauzálních, účelových, funkčních, strukturních atd.). Toto pojetí však, jak už víme, není obecně přijímáno. Obecně lze říci, že podstatou inteligence je myšlení, jehož funkcí je řešení problémů. Inteligence je tedy dispozice k myšlení.

J. P. Guilford (1967), jenž o lidské inteligenci napsal zatím nejobsáhlejší monografii, kterou dokonce nazval Povaha lidské inteligence, rozlišil neméně



a) dvoufaktorová, b) vícefaktorová teorie, c) „teorie vzorků"; v každém výkonu se uplatňuje skupina schopností: T = test, F = faktor, S = specifická schopnost

Obr. 7 Tři modely faktorového pojetí inteligence

než 102 faktorů inteligence, z nichž, jak uvádí, je 82 celkem dobře operacionálně vymezeno. Guilford je přesvědčen, že všechny mentální výkony je možno popsat třemi na sobě nezávislými „dimenzemi": operacemi, produkty a obsahy; jejich vztahy pak tvoří model intelektu, o němž budeme hovořit dále. Je dán kombinací 5 kategorií operací, 6 kategorií produktů a 4 kategorií obsahu – to dává oněch 120 specifických faktorů inteligence.

Zajímavý příspěvek k podstatě inteligence přinesl také R. B. Cattell (1971), který rozlišil inteligenci fluenční a krystalizovanou („fluid" a „crystallized", symbolicky ***gf*** a ***gc***): první je ve své podstatě dána biologickou kapacitou mozku, druhá je utvářena ontogenetickou zkušeností, zejména vzděláním. Podobné pojetí vyslovil D. O. Hebb (1949), který rozlišuje ***dva druhy inteligence:*** vrozenou a „environmentální"(danou prostředím), tj. kulturou, resp. vzděláním v rámci určité kultury. Proto také, zdůrazňuje Hebb (1953) na jiném místě, nelze srovnávat inteligenci příslušníků různých etnických skupin, jak se to dělalo v USA, kde se zjistilo, že černoši mají v průměru nižší úroveň inteligence než běloši. Vysvětluje to však tím, že černoši zde mají méně možností přístupu k materiáliím, z nichž jsou vytvářeny testy inteligence. Ve skutečnosti je tento problém dán především tím, že v různých kulturách a subkulturách existují různé podmínky adaptace: tak se bude příslušník indiánského kmene z nitra Brazílie chovat „nemožně" v americkém velkoměstě, ale stejně tak příslušník tohoto velkoměsta bude stejně „nemožný" v nitru brazilského pralesa.

Také v oblasti inteligence se ovšem uvažuje ***vztah faktorů dědičnosti a prostředí*** (výchovy), ale opět nejednotně, protože není bez problémů prokázat empiricky váhu obou těchto faktorů. Obecně se soudí, že s přibývajícím věkem vlivu dědičnosti ubývá, tj. stále více se uplatňuje zkušenost formovaná určitým prostředím. Někteří psychologové faktor dědičnosti přeceňují. Například C. Burt soudil, že dědičnost má asi 80 % vlivu a jen 20 % vlivu připadá na prostředí. Tzv. křížové experimenty se zvířaty, např. s pokusnými krysami, prokazují rozhodující vliv dědičnosti, avšak výsledky nelze aplikovat na člověka. Experimenty se provádějí s tzv. chytrými a hloupými krysími samečky a samičkami (označení vyplývá z toho, jak pokusné zvíře zvládne cestu bludištěm). Chytří samečkové jsou pak spárováni s chytrými samičkami a jejich potomstvo je opět testováno a roztříděno na „chytré" a „hloupé" a opakuje se znovu párování chytrých s chytrými a hloupých s hloupými. V sedmém pokolení jsou potomci „chytrých" párů všichni „chytří" a „hloupých" párů „hloupí" (R. C. Tryon, 1929).

U člověka se výzkumy vztahů faktorů dědičnosti a prostředí v utváření inteligence soustřeďují na dvojí přístup: zjišťování korelací mezi inteligencí rodičů a dětí a na výzkum jednovaječných dvojčat (u nichž jsou stejné dědičné vlohy), která žijí v odlišném životním prostředí. Korelace inteligence mezi jednovaječnými dvojčaty je o něco vyšší než 0,90; jestliže však dvojčata z daného páru žijí v odlišném prostředí, klesá tato korelace na asi 0,75, avšak u dvojvaječných dvojčat a sourozenců žijících v odlišných podmínkách je tato korelace ještě nižší (0,40); jinak korelace inteligence mezi dvouvaječnými dvojčaty a sourozenci

je 0,54–0,62. R. Meili (1987) z těchto výsledků usuzuje, že u dospělých „naměřený stupeň inteligence“ lze z poloviny až ze dvou třetin připsat vlivu prostředí. Korelace mezi inteligencí rodičů a dětí je poměrně nízká, jen 0,50, což lze vysvětlit rozdíly ve vzdělání a rozdíly generačními. Závěrem lze říci, že dědičnost hraje v oblasti inteligence významnou, byť nikoli absolutní roli. Uplatňuje se v určitém preformování neuroanatomických struktur a fyziologických procesů, které určují rychlost vedení nervových vzruchů, kapacitu paměti a zvláštnosti synaptických spojů, které určují vytváření podmíněných reakcí (M. Amelang a D. Bartussek, 1990).

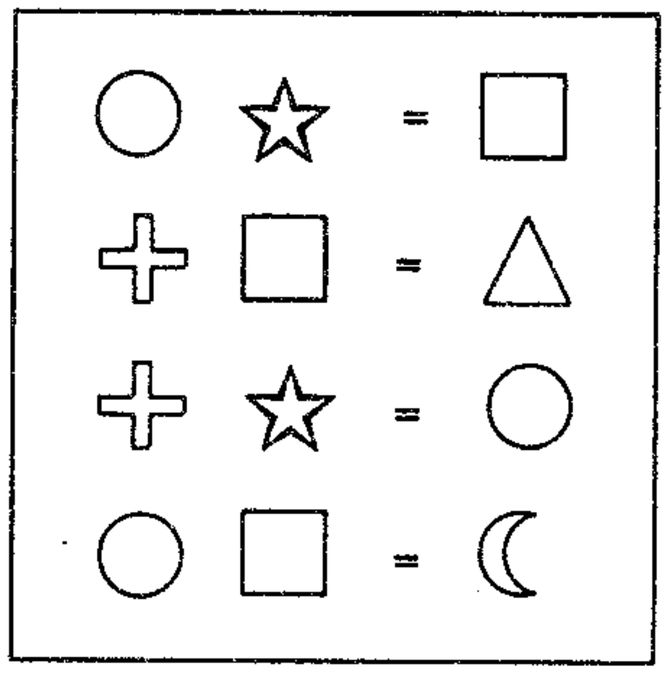
Od začátku našeho století se v psychologii uplatňuje ***měření inteligence*** pomocí „testů inteligence“, které jsou obvykle konstruovány na základě určitých faktorově analytických modelů inteligence a mívají obvykle podobu komplexního testování nebo se omezují na testování reprezentativního faktoru ***g***. Základem testování jsou standardizované podněty – úkoly, vyžadující verbální a výkonové reakce činnostního druhu (např. reprodukce mozaikového vzoru, sestavení figury z jejích částí apod.). Obecně jde o mentální výkony, které jsou podle přísných kritérií hodnoceny skórem, které je podkladem pro výpočet úrovně inteligence. Ta je vyjadřována tzv. inteligenčním kvocientem (IQ) a vyjadřuje poměr tzv. mentálního a chronologického věku: mentální věk vyjadřuje skutečnou úroveň dosaženého mentálního (intelektového) vývoje, chronologický věk je skutečný kalendářní věk probanda. Zjištěná hodnota se pak násobí stem, aby byl odstraněn zlomek. Tedy:

$$\mathrm{IQ} = \frac{\text{mentální věk}}{\text{chronologický věk}} \cdot 100$$

Průměrný IQ se tedy pohybuje kolem hodnoty 100 a vyjadřuje skutečnost, že mentální věk odpovídá věku chronologickému. Hodnota IQ není stálá veličina a může se věkem měnit, nejvýše obvykle o ± 8 stupňů IQ. V různých subtestech, zaměřených na různé faktory inteligence, může proband získávat poněkud odlišné výsledky, a tak se různí jedinci, pokud byli testováni komplexním testem inteligence, liší „profilem inteligence“ (např. ve výkonech paměti, představivosti, chápavosti apod.), ačkoli mohou mít stejnou celkovou hodnotu IQ. Distribuce hodnot IQ v severoamerické populaci podle výsledků Stanfordova-Binetova testu inteligence je následující:

IQ	pojmenování stupně inteligence	% případů
nad 140	vynikající inteligence	1,5
120–139	velmi dobrá inteligence	11,0
110–119	dobrá inteligence	18,0
90–109	průměrná inteligence,	48,0
80–89	nízká inteligence, „tupost“	14,0
70–79	lehká debilita	5,0
pod 69	imbecilita až idiocie	2,5

Osoby s IQ nižším než 70 se označují za slabomyslné: debilové (lehce slabomyslní), imbecilové (středně slabomyslní) a idioti (těžce slabomyslní). Debilové jsou ještě v omezené míře vzdělavatelní a vychovatelní, imbecilové jsou v omezené míře vychovatelní a idioti nejsou ani vychovatelní (tj. nelze u nich vypěstovat ani jednoduché hygienické a jiné návyky).







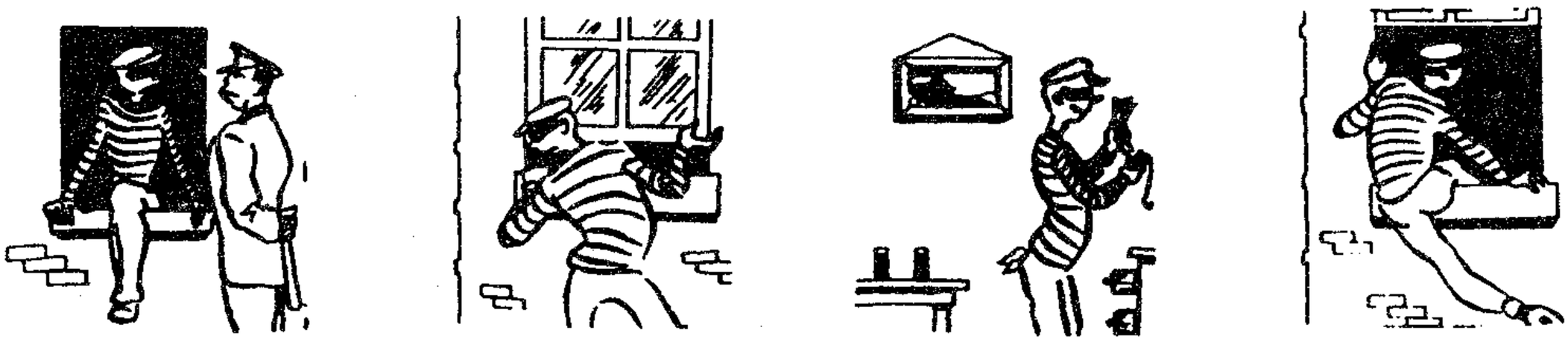
Proband má dány v obdélníku uvedené „rovnice“. Jde o operace s tvary. Který z tvarů *A, B, C, D, E* odpovídá nyní kombinaci uvedené pod obdélníkem? Správná odpověď je: *A*.

Obr. 8 Příklad pro testování schopnosti implikace symbolu (Guilford, 1959, s. 381)

Od obecné inteligence se liší tzv. ***sociální inteligence,*** „schopnost moudrého jednání v mezilidských vztazích“ (E. L. Thorndike, 1920). Jedinci s vysokou úrovní obecné inteligence nemusí být také vysoce sociálně inteligentní. V oblasti sociální inteligence se uplatňují zcela specifické verbální a behaviorální, ale také percepční schopnosti (především schopnost psychologicky přiměřeného posuzování druhých osob a na základě tohoto posouzení schopnost psychologicky přiměřeného jednání s druhými – obě tyto schopnosti nemusí být v souladu, neboť jsou jedinci, kteří vědí jak psychologicky správně jednat s druhými, ale nejsou toho schopni pro určité osobnostní bariéry, např. pro výraznou introverzi). Sociální inteligence prodavače je poněkud jiná než sociální inteligence učitele nebo vojenského velitele.

Koncept sociální inteligence byl dále rozvíjen především jako klíčový problém interpersonálních vztahů. M. Argyle (1967) použil ve stejném významu termínu „sociální obratnost“ (social skill) a poukázal na jeho analogii s motorickými obratnostmi (hra na klavír, řízení auta apod.), neboť je tu řada paralel se sociálním chováním. Sociálně obratný člověk dokáže navazovat kontakty, vést rozhovory, udržovat průběh interakce, přesvědčovat, „měnit emocionální stavy druhých” (tj. např. vtipkovat, ale také eliminovat nedůvěru apod.) a dokonce

„měnit osobnost druhého“ (výchova dětí, psychoterapie). Dovede zkrátka na základě psychologicky správné analýzy situace zahrnující i obraz druhého člověka, partnera interakce, použít psychologicky adekvátní techniky, aby dosáhl svých záměrů. Jde tu o „vědomě kontrolovanou modifikaci chování“ založenou na „verbalizaci správné hypotézy o tom, co se děje“, jakož i o rychlé a správné vyhodnocení zpětných vazeb z reakcí partnera interakce, umožňující eventuální korekce vlastní akce. Když tyto zpětné vazby neobjeví nebo nesprávně identifikuje jejich psychologický význam, jsou jeho akce nepřesné a neefektivní. Sociální percepce jsou tu převáděny na zaměřené sociální techniky. Speciálními rysy sociálních obratností jsou: ustavení těsného vztahu s druhou osobou, „udržování druhé osoby ve hře“, „redukce úzkosti a defenzivnosti v druhé osobě“, vyvolání žádoucího dojmu a další. Otázka, zda existuje obecný faktor sociální obratnosti (inteligence) není ještě zodpovězena a také repertoár sociálních technik je interindividuálně různě bohatý. Někteří psychologové zdůrazňují rozhodující funkci empatie (vciťování), jiní spíše úlohu specifických kognitivních schopností. Mnozí dnes rozlišují ***tři typy inteligence:*** 1. teoretickou, resp. abstraktní (operace se symboly); 2. praktickou, resp. konkrétní (operace s objekty) a 3. sociální (schopnost ovládat jiné). Rozlišuje se dále chytrost a moudrost a pojem „coping“ (zvládnutí), který je vztahován zejména k reakcím na stres, k jeho interpretaci a eliminaci (J. R. Edwards, 1988).



Zkoušená osoba má za úkol tyto obrázky seřadit tak, aby vyjadřovaly děj, který má smysl, tj. musí postihnout správnou sekvenci scén zachycených jednotlivými obrázky.

Obr. 9 Příklad názorového subtestu Wechslerova testu inteligence

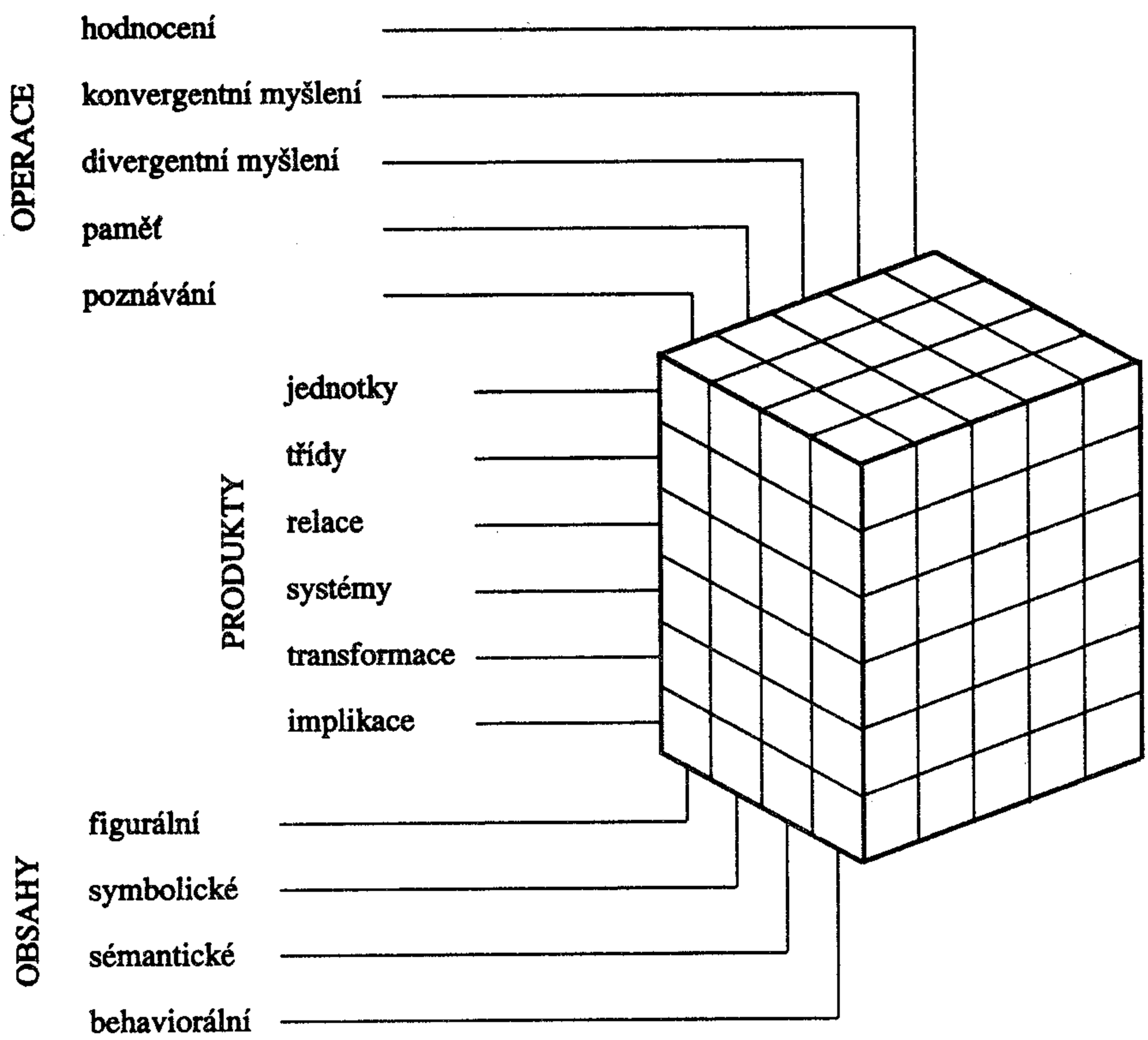
Guilfordův model intelektu: autor jej nazývá „morfologický“ a vychází z faktorově analytické identifikace myšlení, jehož podstatou jsou mentální operace, jejich obsah a produkty. Model je dán kombinací těchto tří uvedených aspektů činnosti intelektu a ta určuje systém „dimenzí“ intelektu. Guilford zdůrazňuje, že jde o výchozí otevřený model, jenž může být upraven na základě poznatků z dalších výzkumů, které ovšem musí být, tak jako východisko tohoto modelu, psychometricky orientovány. Struktura intelektu může být vyjádřena trojrozměrným modelem (obr. 10).

Kombinace těchto tří aspektů ilustrují jednotlivé krychličky modelu, je to celkem 120 základních, na sobě nezávislých faktorů intelektu (schopností). Prvky produktů jsou informace: transformací se rozumí modifikace daných

informací, implikací předvídání, které je možno z daných informací získat. V kategorii obsahu se behaviorálními obsahy rozumějí informace o tom, jak daná osoba jedná, ale i cítí, myslí, jaké má úmysly. Produktem se rozumí způsob či forma, v jaké informace vystupuje. Základním prvkem celého modelu je psychologicky pojatý pojem ***informace,*** jako „to, co organismus rozlišuje"; má různý obsah: symbolická informace je znak, jako je např. číslo, sémantická je nositelem významů, které reprezentují především slova, resp. pojmy (určitá část sémantické informace může být však také neverbalizovaná). Podle V. H. Werkmeistera (1948), jehož pojetí Guilford přijímá, je význam definovatelný jako očekávání něčeho: „předmět či znak má sémantický význam, poněvadž poukazuje na něco, co je za ním samým", a to je jiný druh informace než ta, která je obsažena v produktu, jde o kontext. Transformace jsou změny, modifikace, redefinice apod., ale nejsou to operace. Bližší vysvětlení vyžadují Guilfordovy ***kategorie myšlenkových operací:***

– poznávání: je to rozpoznávání či objevování informací, jejich znovupoznávání v různých formách; objevování nového z toho, co je známo;

– paměť: je to podržování či uchovávání informací a jejich vybavitelnost v té formě, v jaké byly „uskladněny" v paměti;



Obr. 10 Struktura intelektu

– divergentní myšlení: je to generování informace z informací již daných, např. vyvíjení logických alternativ z dané informace, přičemž je položen důraz na novost, množství a význam těchto alternativ;

– konvergentní myšlení: je to rovněž vyvíjení logických závěrů z dané informace, přičemž se uplatňuje jediný možný postup, např. na základě principu dedukce nebo uplatnění poučky apod.;

– hodnocení: srovnávání informací z hlediska dosažitelnosti daného kritéria, např. identity, analogie, správnosti apod.; srovnává se tu informace vytvořená s informací danou, resp. vybavenou z paměti, podle „logických kritérií".

Guilfordovu modelu jsou adresovány různé výtky, např. že předmět jeho psychometrického východiska byl příliš jednostranný (tvořili jej především důstojníci amerického letectva); Pawlik (1968) uvádí, že proti „funkcionální organizaci inteligence" představují Guilfordovy faktory inteligence „čistě logický model", namítá se, že postulovaná nezávislost faktorů inteligence je jen zdánlivá a ovšem že Guilfordův model je zatížen nedostatky faktorové analýzy vůbec.

Tvořivost

Zcela zvláštní komplex schopností představuje tvořivost (kreativita): je známo, že vysoce obecně inteligentní osoby se nevyznačují vždy také vysokou úrovní tvořivosti, ale vysoce tvořiví jedinci bývají také vysoce inteligentní. Co je ***kreativita,*** vyjadřuje E. Ullrich (1987) takto: je to „schopnost poznávat předměty v nových vztazích a originálním způsobem (originalita, nová kombinace), smysluplně je používat neobvyklým způsobem (flexibilita), vidět nové problémy tam, kde zdánlivě nejsou (senzitivita), odchylovat se od navyklých schémat myšlení a nepojímat nic jako pevné (proměnnost) a vyvíjet z norem vyplývající ideje i proti odporu prostředí (nonkonformismus), jestliže se to vyplatí, nacházet něco nového, co představuje obohacení kultury a společnosti".

Z uvedeného vyplývá, že tvořivost je velmi komplexní schopnost, v níž se vedle faktorů kognitivních uplatňují i faktory motivační a neintelektové rysy osobnosti. Zjednodušeně řečeno, podstatou tvořivosti je originalita, ale nikoli originalita za každou cenu, nýbrž originalita společensky hodnotná. Protože tvořivost je zdrojem pokroku ve vědách, technice, umění a v životě společnosti vůbec, stala se předmětem intenzivního zájmu a je dnes pokládána za jednu z nejcennějších vlastností osobnosti. Pro komplexní povahu tvořivosti, která přesahuje oblast kognitivity, byl vytvořen pojem ***tvořivá osobnost,*** který vyjadřuje širší osobnostní souvislosti tvořivosti. Od romantického pojetí tvořivosti, omezeného obvykle na tvořivost uměleckou, jejíž zdroje byly hledány v nevědomí, se dospělo k psychometricky založenému zkoumání faktorů tvořivosti, jakož i k výchově a výcviku tvořivosti. Podstatným znakem tvořivé osobnosti je autonomie (J. P. Guilford) a snaha po seberealizaci (A. H. Maslow). Poukazuje to na určitou výlučnost tvořivých osobností, které lze ovšem najít nejen v umění a ve vědě, ale i v podnikání a dalších oblastech společenského života. Existují ovšem rozdíly v tvůrčích procesech různého druhu (uměleckém, vědeckém apod., což souvisí s rozdíly

v myšlení, např. hudebního skladatele a teoretického fyzika). S pojmem tvořivosti jsou spojovány i pojmy inspirace, intuice a zejména pojem divergentního myšlení.

Psychometricky definované ***faktory tvořivosti*** stanovil J. P. Guilford (1967) se svými spolupracovníky takto:

– Slovní plynulost: testuje se tak, že proband má např. rychle vyjmenovat slova končící nebo začínající určitými hláskami; jde tedy o schopnost vybavovat ze své slovní zásoby rychle množství slov s určitou charakteristikou.

– Ideační plynulost: ideací se zde rozumí představy nebo pojmy; tento faktor se testuje tak, že proband si má vybavit pojmy nebo představy určité kategorie (např. vodní dopravní prostředky).

– Spontánní obrazová flexibilita: jde o pružnost vnímání a představování, která se projevuje např. schopností dospět rychle k určité optické inverzi (setkáváme se s ní např. v kreslených filmech pro děti, kde se rychle mění jedna figurka v jinou, popř. dochází k celé sekvenci takových změn).

– Spontánní sémantická flexibilita: jde o pružnost (flexibilitu) významů, resp. komplexních obsahů, která se projevuje např. schopností vymyslet si rychle variantu k obsahu nějaké povídky, návrhu, použití určitého předmětu, alternativní vymezení něčeho apod.

– Asociační plynulost: jde o schopnost rychle si vybavovat asociace k určitému podnětu, např. nacházet k daným slovům rychle jejich synonyma nebo protiklady, ale i doplňovat ve větě chybějící slovo nebo v určité scéně chybějící obrazový prvek.

– Expresivní plynulost: testuje se např. způsobilostí vytvořit rychle krátké věty z dané sestavy písmen (např. z písmen C-A-D-E je možno vytvořit větu „Co asi dělá Eva?“).

– Obrazová adaptivní flexibilita: testuje se způsobilostí restrukturovat dané obrazce (např. známé „zápalkové hlavolamy“, kdy z daného obrazce se má ubráním nebo přemístěním několika zápalek vytvořit určitý obrazec, např. tři čtverce).

– Symbolická adaptivní flexibilita: jde o podobnou způsobilost, ale s tím rozdílem, že jde o sémantickou transformaci (např. transformace zprávy omezená určitými podmínkami).

– Originalita: testovaná osoba má např. vypravovat krátkou povídku na dané téma nebo k dané obrazové scéně, nebo je jejím úkolem vyjmenovat nejvíce nepravděpodobné důsledky určité činnosti, vyjádřit, co vidí v dané skvrně, apod.; posuzuje se původnost výkonu.

– Figurální a sémantická elaborace: proband má zpracovat nějaký námět, schéma, dokreslit figuru, vymyslet nějaký postup, a to v rovině názorné i abstraktní.

Vyjdeme-li z výše uvedeného Guilfordova modelu faktorů myšlení, jde tu, obecně vzato, o různé schopnosti divergentního myšlení, o divergentní mentální akty, konkrétně o divergentní vytváření jednotek, tříd, relací, systémů, transfor-

mací a implikací ve sféře figurální, symbolické, sémantické a behaviorální. Jedním ze společných prvků tohoto komplexu tvořivého myšlení je nepochybně ***originální fantazie,*** tj. divergentní vizuální a pojmové myšlení, nebo – řečeno slovy básníka J. W. Goetha – jde tu o tvořivé Dichtung und Wahrheit (básnění a pravdu – poezii a skutečnost).

Nověji zdůraznil roli fantazie v tvořivosti ruský psycholog I. M. Rozet (1977). Jde tu ovšem o fantazii usměrňovanou určitými společensky hodnotnými cíli, o tzv. tvořivou fantazii. Otázka faktorů tvořivosti zůstává nicméně nezodpovězená, neboť Guilfordem identifikované faktory jsou jen některé z více faktorů tvořivosti (A. Strzalecki, 1969).

Guilford na základě sebehodnocení 35 tvořivých vědců zkoumal, jakou váhu mají jím identifikované faktory v jejich tvorbě, přičemž nejvyšší hodnocení nezískaly ty faktory, o nichž předpokládal, že je získají. Dotazovaní měli k dispozici sedmistupňovou hodnotící škálu a hodnotili dokonce konvergentní myšlení o něco více než myšlení divergentní. Z faktorů získal nejvyšší ocenění faktor figurální adaptivní flexibility (6,4) a dále symbolická a sémantická restrukturace (5,6 a 5,5). Nejvýše oceňovaný faktor je obvykle testován „zápalkovými hlavolamy".

Existují, jak už bylo uvedeno, také ***neintelektové faktory tvořivosti,*** které byly zjišťovány výzkumem různých skupin tvořivých osobností, např. architektů atd. (D. W. MacKinnon, 1963). Výchozí hypotézou bylo, že tvořivost je funkcí imaginace a obrazu vlastní osoby, tedy relace tvořivosti a seberealizace, přičemž se uplatňuje i role, jakou má osoba v zaměstnání. Zkoumaní architekti byli experty rozděleni do tří skupin podle míry tvořivosti. Rozdíly mezi skupinami málo a značně tvořivých jedinců byly značné. Nejtvořivější jedinci podávali následující sebeoceňování: má fantazii (98 %), je aktivní (92 %), citlivý (92 %), idealisticky založen (90 %). Ve všech třech skupinách se jako nejčastější charakteristika v sebeoceňování objevovala citlivost (ve více než 90 % odpovědí). Dalšími charakteristickými znaky byly: méně konformní, hůře se adaptující, emočně více labilní. Objevila se zejména negativní korelace mezi tvořivostí a schopností adaptace ($-0{,}33$) a pozitivní korelace mezi tvořivostí a emoční labilitou ($+0{,}29$).

U respondentů se dále objevoval rozpor mezi obrazem reálného a ideálního ega, přičemž vlastnosti, které si tvořiví architekti přáli mít, nebyly v rozporu s těmi, které u sebe shledávali, přáli si je mít ve větší míře (např. chtěli být ještě citlivější apod.). Méně tvořiví architekti cítili více odpovědnosti, z čehož MacKinnon usuzuje, že větší pocit odpovědnosti působí na tvořivost jedince tlumivě. Z dalších výsledků zde uvedeme už jen to, že tvořiví architekti uplatňují více estetických hledisek, jsou sebevědomí, pracují raději sami než v pracovních skupinách a pokládají se za kriticky založené. Výzkum vcelku potvrdil hypotézu MacKinnona o závislosti tvořivosti na rozdílu reálného a ideálního ega: tvořiví architekti, mimo jiné, vykázali, že jsou si vědomi profilu ideálního architekta (má být esteticky založen, má být citlivý, oddaný své práci, nekonvenční, originální atd.).

Jiní psychologové zkoumali jiné kategorie tvůrčích pracovníků, rozdíly mezi umělci a neumělci – umělci jsou např. více introvertní, agresivní a nonkonformističtí (E. Müsterbergová a P. H. Mussen, 1953). Zdá se, že existuje ***typ tvořivé osobnosti,*** tj. určitý syndrom rysů spojených s tvořivostí, daný především vysokou inteligencí, silnou motivací a nonkonformismem (F. Barron a další, 1958); k dalším patří výrazná emocionalita, esteticky akcentovaný vztah ke skutečnosti a šíře zájmů. K tomu přistupují faktory tvořivosti, ale uvedené souvislosti je nutno vysvětlit, a to se dosud nepodařilo. Existuje celá řada teorií tvořivosti a tvořivých osobností. Pokud se tvořivé osobnosti týče, lze se především ptát, zda syndrom znaků, jimiž je vymezována, má nějaký psychologický smysl, ale najít odpověď na tuto otázku není lehké.

Pokusil se na ni odpovědět P. Plaut (1929), který ve stejném smyslu hovoří o „produktivní osobnosti". Pokoušel se postihnout smysluplné souvislosti mezi tvorbou a osobností a vycházel z fenomenologického pojmu strukturní souvislosti, který znamená, že každý rys osobnosti musí být uvažován ve vztahu k její totalitě. Pak musí být nalezen zákon, který danou strukturu vytvořil, resp. princip, podle něhož se vlastnosti jedince určitým způsobem strukturovaly a v němž je obsažen nějaký účel, který poukazuje k motivaci. Strukturní souvislosti jsou prožívány, a proto východiskem je analýza zážitků. Plaut se proto opíral o množství protokolů z výpovědí význačných vědců, umělců a jiných tvůrčích osobností, jichž se dotazoval. Rozhodující pro teorii tvořivé osobnosti je analýza její motivace: klíčem ke strukturám je motivace. To se ovšem pokoušeli zdůrazňovat už psychoanalytikové.

Takové východisko pro vytvoření ***teorie tvořivé osobnosti*** zaujal také S. Arieti (1976), který zdůrazňuje, že tvořivost je třeba odlišit od spontaneity a originality a že originální myšlení nemůže být jednoduše identifikováno s divergentním myšlením, jak je popsal Guilford; originální myšlení je širší kategorie. Rozdíl mezi originalitou a kreativitou vystupuje zvláště ve snech: sny přicházejí spontánně a jsou často originální, nicméně nemohou být chápány jako produkt tvořivosti, jsou privátními zážitky a mají, až na nepatrné výjimky, hodnotu jen pro snícího. Kreativita je funkcí ega, dává životu a práci smysl, je zdrojem hlubokého uspokojení, a je tak i zdrojem pozitivního sebehodnocení. V kreativním procesu vystupují kombinace primárních a sekundárních procesů (první jsou funkcí pudů, druhé racionální mysli). Tuto kombinaci označuje Arieti jako terciární procesy a chápe je jako integraci archaických, pudově založených procesů s logickými a racionálními procesy, jako „magickou syntézu", z níž se vynořuje nové, neočekávané a žádoucí.

Podle Freudova pojetí vychází tvořivost ze sublimace sexuální energie v podmínkách frustrované sexuality. Existují v tomto smyslu pokusy prokázat, že např. vrcholná období Goethovy a Beethovenovy tvorby spadají do období jejich erotických frustrací. Avšak fenomén sublimace tohoto druhu nebyl empiricky prokázán, frustrovaný sexus se obvykle nesublimuje v tvořivou činnost, ale

je uspokojován nějakým náhradním způsobem (C. W. Taylor, 1933). Kreativita má být jakousi náhradou sexuálního uspokojování, je ekvivalentní sexualitě. Avšak mnozí vynikající tvořiví lidé měli bohatý sexuální život. Platí sice, že „neuspokojená přání mají popudovu sílu pro fantazie" (S. Freud, 1908), ale nikoli jen pro tvůrčí fantazie, spíše pro jejich únikové formy. C. G. Jung (1940) uvádí, že proces tvořivosti vystupuje ve dvou rovinách: psychologické (zdrojem je zkušenost) a vizionářské (zdrojem je hromadné nevědomí s „depozitářem archetypů" – tvořivost zde spočívá v „nevědomé animaci archetypu", tj. v jeho oživení, a kompenzuje jednostrannost životních zkušeností, ale i dané doby, „velká díla umění transcendují životní zkušenosti").

Střízlivější je psychometrický přístup, na jehož základě podal H. G. Gough (1964) ***přehled rysů tvořivé osobnosti:***

1. Tvořivé myšlení je flexibilní myšlení.
2. Vnímání a asociace tvořivé osoby směřují k menší všeobecnosti a k menší typičnosti.
3. Tvořivý jedinec projevuje zájem o formu a eleganci, který ho vede k tomu, že není poután přesností a pečlivostí.
4. Tvořivá osobnost je intuitivní a emfatická, je psychicky náladová, intraceptivní nebo má zájem o lidské jednání.
5. Tvořivá osobnost je spíše otevřená než usuzující, více vnímá než usuzuje a nachází zalíbení v nových přístupech.
6. Tvořivá osobnost je esteticky senzitivní.
7. Tvořivá osobnost je emocionálně a sociálně senzitivní.
8. Tvořivá osobnost je složitá osobnost.

Jiní autoři uvádějí ještě další rysy. Již zde byl zmíněn ***vztah tvořivosti a obecné inteligence:*** byla zjištěna jen nízká pozitivní korelace, což F. Barron (1955 a pozd.) vysvětluje spojením tvořivosti s řadou neintelektových faktorů a zvláště s motivací; Guilford to vysvětluje tím, že obvyklé testy inteligence měří jen konvergentní myšlení, a nikoli divergentní myšlení, které je podstatou tvořivosti. Je také nutno uvést, že se rozlišují ***různé druhy tvořivosti:*** C. W. Taylor (1960) např. rozlišuje tvořivost expresivní (např. kresba), produktivní (materiální produkty), invenční (vynález, zlepšovací návrh), inovační (nalezení nového řešení problému) a emergentní (dané prvky vstupují do nových souvislostí, a vytvářejí tak vyšší formu). C. R. Rogers (1954) rozlišil konstruktivní a destruktivní tvořivost, A. H. Maslow (1959) rozlišil „speciální tvořivý talent" a „sebeaktualizující tvořivost" a současně také primární a sekundární tvořivost: první vyplývá z hlubinných vrstev osobnosti, z tzv. primárního já, a je to ona „sebeaktualizující se tvořivost", která je méně kritická a v denním životě se projevuje jako impulzivní nápaditost.

Zvláštní téma představují ***psychické bariéry tvořivosti*** a jejich překonávání; zpracoval je podrobně J. L. Adams (1974), který klade důraz na nevědomé

zdroje tvořivosti a soudí, že mnoho tvůrčích nápadů je potlačeno nebo „utlumeno", protože je jejich nositelé nenechají v podvědomí dostatečně uzrát nebo protože ohrožují integritu ega. Adams se odvolává na Schillerovy dopisy Goethovi, v nichž německý básník a dramatik zdůraznil „brzdivý vliv intelektu" na tvořivost: z nevědomí se tvůrčí ideje často vynořují a pod prahem vědomí jaksi dozrávají. Proto je důležitou metodou uvolňování tvořivých sil nevědomí, resp. „divokých myšlenek", metoda „mozkové bouře" („brainstorming"), založená na stimulaci nápadů a současném vyloučení veškeré kritiky. Psychické bariéry tvořivosti jsou analogické jevu fixace myšlení, neschopnosti odpoutat se od konvenčnosti, stereotypie apod. (např. použít propisovačku jako nástavec apod.). Jako příklad bariéry v jasném vnímání problému uvádí Adams případ, kdy bylo vynaloženo mnoho úsilí a času na konstrukci nového druhu česače rajských jablíček, než se přišlo na to, že řešení je ve vypěstování nového druhu rajského jablíčka se silnější slupkou, aby se tak snadno při trhání nepoškodilo.

Kognitivní styl

K dimenzím osobnosti, která může být chápána také jako organizace informací, je řazen tzv. ***kognitivní styl,*** způsob zpracovávání a používání informací, resp. „styl chování při řešení kognitivních úloh" (W. Seitz, 1987). Jako takový lze kognitivní styl chápat jako zvláštní kategorii schopností, která vyplývá z užšího pohledu kognitivní psychologie, jež se zabývá zpracováváním informací u člověka a která úhrn procesů souvisejících s tímto zpracováváním informací nazývá kognitivními procesy (M. G. Wessells, 1990).

Za základní ***druhy kognitivního stylu*** se pokládají: 1. závislost na poli–nezávislost na poli, 2. zkoumání („scanning"), 3. kognitivní komplexita, 4. reflexivita–impulzivita, 5. nivelizace–pointování, 6. zúžená (sevřená) vs. flexibilní kontrola. Někteří psychologové k tomu připojují ještě další druhy, např. „tolerance vůči nerealistické zkušenosti" apod.

W. Mischel (1973) vytvořil na základě „kognitivních proměnných osobnosti" teorii chování, jejímž klíčovým pojmem je tzv. ***osobní konstrukt,*** tendence k určité strategii zpracovávání informací, zahrnující selekci, kategorizaci a interpretaci těchto informací (zkušeností) a vyúsťující v tvorbu konstruktů „skutečnosti", které řídí chování individua.

Autorem termínu personální konstrukt a celé psychologie personálních konstruktů je G. A. Kelley (1955), který konstrukty chápe jako strukturování či kategorizaci zkušenosti a chování jedince pak vysvětluje závislostí na těchto konstruktech.

Mischel třídí ***kognitivní proměnné osobnosti*** takto: 1. kognitivní a behaviorální tendence, 2. strategie kódování a osobní konstrukty, 3. očekávání vzhledem k důsledkům chování a stimulace, 4. subjektivní hodnoty stimulu, 5. seberegulující systémy a plány. Psychologickým smyslem kognitivních stylů, resp. kognitivních proměnných osobnosti, je kontrola chování. Individuální styl pak vyjadřuje jedincem preferovaný způsob zpracovávání informací, tj. získávání zkušeností.

Pojem ***styl*** pak znamená nějakou kvalitativní zásadu organizace elementů, kterou lehce identifikujeme, např. jako malířský nebo řezbářský styl (C. S. Nosal, 1979). V našem případě jde o „styl psychického fungování", jímž se rozumí „relativně stálý, pro daného člověka charakteristický způsob organizování určité činnosti v široké oblasti měnících se požadavků prostředí"; styl je možno ztotožnit s individualitou a soubor stylů, kognitivních, emotivních, interpersonálních, pak s osobností (Nosal). H. A. Witkin (1977) chápe kognitivní styl jako „dimenzi psychiky spojenou s formou kognitivní činnosti" čili jako individuální rozdíly v oblasti toho, jak vnímáme, myslíme a učíme se ve srovnání s ostatními lidmi (Nosal).

Někteří psychologové poukazují na ***rozdíl mezi stylem a schopností,*** který tu nepochybně je – styl je sloh, způsob, schopnost je dispozice, ale i ta se projevuje určitým způsobem konání – dále je tu i společná relace k oblasti poznávání, máme-li na mysli kognitivní styl a schopnosti jako dispozice k mentálním výkonům. Pokud Witkin spojuje styl s kvalitou a schopnost s kvantitou „psychického fungování", je to umělé rozlišení, poplatné jednostrannému psychometrickému pojetí schopností.

Dále se budeme pro ilustraci zabývat jen stručnou charakteristikou dvou kognitivních stylů:

– Závislost na poli–nezávislost na poli: polem se zde rozumí to, co je předmětem vnímání a myšlení; ve vnímání je to známá relace figura – pozadí, obecně pak mentální výkon, který variuje mezi póly diferencovaně analytický a „globální" (celkový): osoby nezávislé na poli se řídí „vnitřním referenčním rámcem" (např. určitým apriorním pojetím toho, co je vnímáno nebo myšleno); osoby závislé na poli se řídí externím referenčním rámcem, jsou méně aktivní v přijímání informací (D. R. Goodenough, 1978); dalo by se snad říci, že první jsou více závislí na svých projekcích, druzí že jsou „objektivnější", avšak Witkin hovoří spíše o rovině vnímání: nezávislost na poli znamená „aktivně analytickou lehkost rozlišování fragmentů pole daných na základě jeho celosti" (Nosal), druzí se orientují spíše pasivně – globálně. Tyto rozdíly mají pak určité důsledky v procesu učení, ve způsobu interpretace skutečnosti a ovšem i v chování.

– Reflexivnost–impulzivnost (analytický vs. funkcionalistický styl); jde o dva protikladné způsoby reagování na požadavky situace; reflexivnost „spočívá v odkladu reakce, v pozvolném generování variant reagování a v malé rychlosti přetváření informací"; impulzivnost „se projevuje rychlým reagováním, které se opírá o první nabízející se pohyby, asociace, objevy, hypotézy atd." (Nosal). Jsou to, jak uvádí citovaný polský psycholog, dva „styly organizace kontroly reagování (chování)"; první se vyznačuje orientací a anticipací, kontrola se opírá o rozmýšlení, úvahy o důsledcích jednání, kompletní analýzu toho, co je dáno. Oba styly charakterizují i odlišné „logiky": reflexivnost se váže s kontrolou podle schématu a priori, impulzivnost s kontrolou a posteriori (tj. předem a potom). Uvedený kognitivní styl koreluje s různými rysy osobnosti, způsobem řešení

problémů, vlastnostmi pozornosti, věkem a dalšími znaky. Reflexivita má pozitivní vztah ke stylu nezávislosti na poli a k inteligenci (G. Köstlinová-Glogerová, 1978). Společným jmenovatelem jsou rozdíly v rozhodování, a proto jako zvláštní případ stylu reflexivnost–impulzivnost vystupující v neurčitých situacích je opatrnost–rizikovost (riskantnost). Nosal spojuje rozdíly mezi reflexivností a impulzivností s rozdíly mezi anticipací a retrospektivní analýzou.

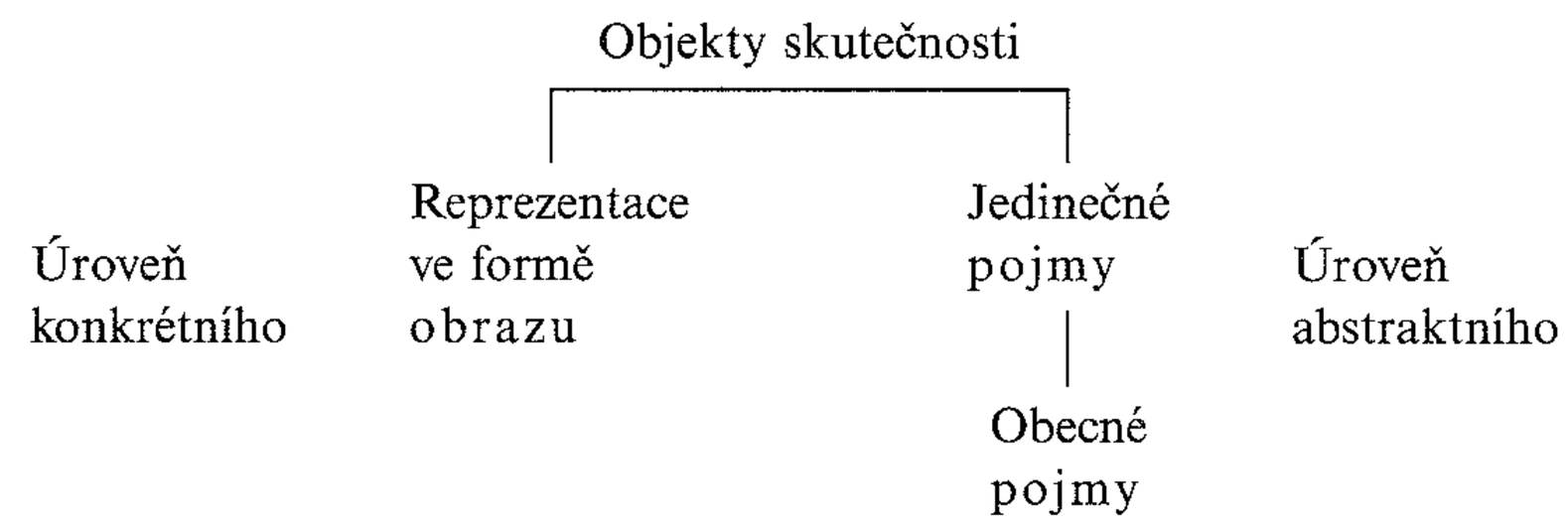
Pojem kognitivní styl, který zavedl G. S. Klein (1949, 1951), vyjadřuje podle M. Sedlákové (1975) abstrakci a generalizaci způsobů řešení problémů, a to jak ve smyslu konvergentního, tak i divergentního myšlení, v němž se uplatňuje fantazie, ale zahrnuje také rozhodování. V tomto smyslu tedy zahrnuje víc než jen komplex kognitivních schopností, podobně jako pojem tvořivosti. D. Flahautová (1985), podle I. Sarmányho (1992), rozlišuje 21 dimenzí kognitivních stylů a zdá se, že pro složitost problematiky, k níž se vztahují, to není konečný počet, ačkoli jiní, např. S. Messick (1976), který jich původně rozlišoval 19, je posléze redukoval na 10, resp. 11 (podle Sarmányho).

Kognitivní složky osobnosti ovšem nefungují a neprojevují se jaksi samy o sobě, existuje ***funkční propojení kognice a emocionality,*** neboť emoce za určitých podmínek ulehčují a za jiných ztěžují orientaci v dané situaci, ale také rozhodování a řešení problémů. Podle O. K. Tichomirova (1969), který zkoumal vliv emocí na řešení problémů, se v této situaci uplatňuje „emocionální aktivace", která předchází a připravuje verbalizovatelné řešení tím, že akcentuje jeho „subjektivní hodnotu", např. tím, že subjekt odmítá užití určitých prostředků jako morálně nevhodných a naopak. V tomto smyslu emoce usměrňují jednání vůbec, podstatně spoluurčují výběr prostředků i cílů. Ale také naopak, podle S. Schachtera (1962) kognitivní interpretace situace určuje obsah emoce, kterou tato situace vyvolává: emoce = vzrušení + kognitivní interpretace situace, která vzrušení vyvolala. Emoce jsou reakcí na subjektivní význam situace, a tak týž poznatek může mít pro různé lidi různý význam. V tomto smyslu je nutno rozeznávat ***poznávání a hodnocení*** a jim odpovídající kognitivní a emotivní dispozice osobnosti, např. úzkostnost, která vede k přeceňování hrozeb, ale i k vybavování v paměti uložených poznatků pro danou situaci nepodstatných (H. J. Eysenck, 1981), a v souvislosti s časovou tísní zvyšuje vnitřní napětí subjektu, a tím dezorganizuje jeho chování. Emoce tedy ovlivňují průběh poznávání, ale jsou také poznáním generovány (údiv, úžas a další).

V obecnější rovině rozpracoval problém ***organizace informací jako funkce osobnosti*** W. Lukaszewski (1974), podle něhož v psychologii má smysl kvalitativní, a nikoli kvantitativní pojetí informace: informace tu má být chápána jako „obsah určitého významu", který má funkční vztah k motivačnímu stavu jedince. V tomto smyslu, zdůrazňuje Lukaszewski, je informace vždy zprávou o něčem, pro někoho a s ohledem na něco. Člověk se vyznačuje výběrovým vztahem k informacím, uplatňuje jakýsi filtr informací, což potvrzují modely pozornosti a paměti: vnímá jen určité informace, redukuje nadbytek informací, blokuje přísun

určitých informací a v paměti ukládá a kategorizuje jen některé informace atd. V průběhu ontogenetického vývoje dochází u každého jedince k určitému uspořádání informací, vznikají dílčí „kognitivní mapy" a celkový obraz světa; jedinec si osvojuje ***kognitivní klíče,*** resp. vzorce, které se stávají důležitým prostředkem jednání. Jednotlivé poznatky se systematizují ve více či méně ucelené poznání.

V souhlase s K. Obuchowskim (1970) lze říci, že ***poznávání světa*** u člověka vystupuje na dvou úrovních: konkrétní a abstraktní, na úrovni obrazu světa a na úrovni pojetí světa, v němž se vedle poznání uplatňuje i emociogenní hodnocení (morální, estetické a další). Na první úrovni existuje poznání v názorné formě (obrazy), na druhé úrovni ve verbalizované formě (pojmově logického myšlení). Třídění informací na úrovni konkrétna probíhá na základě fyzické podobnosti stimulů – objektů, na druhé úrovni, abstraktní, na základě obsahové (významové) podobnosti jako spojování významů se znaky (tj. řečovými a jinými symboly). Skutečnost je tedy v systému poznání u člověka reprezentována systémem dvou základních prvků, ***obrazy a pojmy,*** což lze, podle Lukaszewského, ilustrovat následujícím schématem (obr. 11).



Obr. 11 Reprezentace skutečnosti v systému poznání

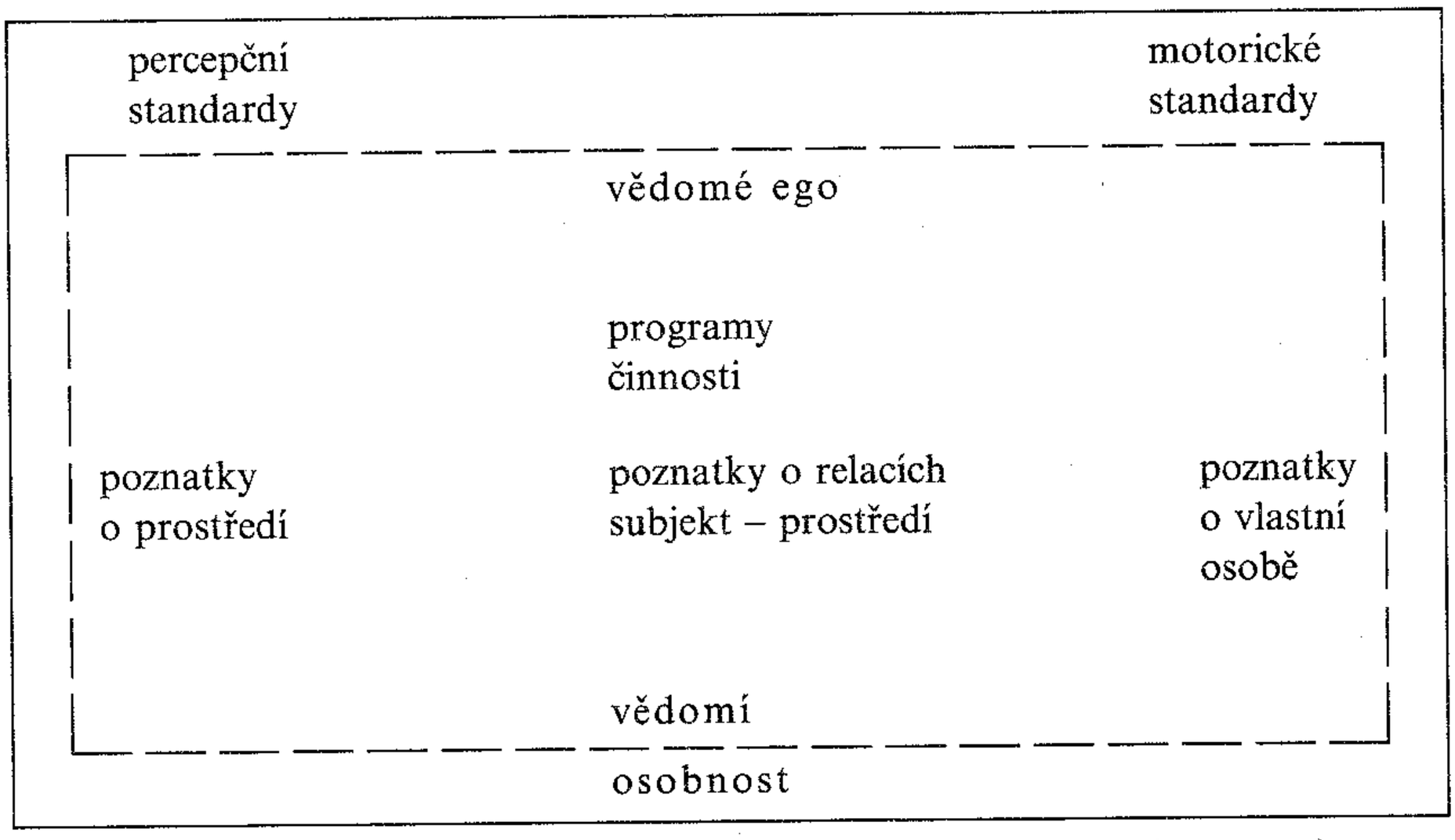
Jeden a týž objekt může být klasifikován, resp. reprezentován jak v rovině konkrétního, tak i abstraktního (obraz jablka, pojem jablka). Reprezentace v rovině pojmů však umožňuje vyšší úroveň poznání, protože v pojmech je reprezentováno zobecněné poznání. Podle Lukaszewského ***informace o vnějším světě*** vystupují ve třech základních kategoriích: 1. informace o vlastnostech objektů, 2. informace o funkcích objektů, 3. informace o vztazích mezi objekty (časoprostorových, kauzálních, účelových atd.). Zásadně se pak rozlišují ***konkrétní a abstraktní vlastnosti objektů,*** tj. jejich vnímatelné a představitelné charakteristiky spojené se smyslovými dojmy a charakteristiky, které plynou ze vztahu objektu k jiným objektům: konkrétní vlastností vody je její teplota, barva, vlhkost, abstraktními vlastnostmi vody jsou její způsobilost rozpouštět, hasit, omývat atd. Abstraktní vlastnosti jsou zakódovány v pojmech.

Uspořádávání informací v osobnosti vystupuje v několika formách; základní formou jsou tzv. ***percepční standardy,*** které reprezentují „nejprvotnější systém informací o světě", tj. poznání smyslových vlastností objektů a jejich časoprostorových vztahů. Východiskem jejich utváření jsou abstrakce a zobecňování ve vnímání, vztahující se k tomu, co je v proměnlivém světě vjemů stálé (invariant-

ní), a praktické zacházení s objekty. Proto se vedle nich vytvářejí ***motorické standardy*** jako vzorce instrumentálních, účelných pohybů, které umožňují zacházení s objekty. Objekty se jako takové vyčleňují díky souhře percepčních a motorických standardů. Vývojově vyšší syntézou se dále utváří nejprve ***obrazový model světa*** jako určitý systém fyzických a strukturních znaků objektů, jehož součástí jsou i emoce asociované s těmito objekty a vztahy mezi nimi (W. Szewczuk, 1966). Posléze se vytváří ***abstraktní model světa*** jako „verbalizovaná reprezentace skutečnosti" (Lukaszewski), jako určité pojetí světa přírody a kultury, jehož součástí je emociogenní hodnocení jeho složek, a světa vcelku. To jsou vývojově vyšší ***kognitivní standardy*** a člověk má tendenci vybírat si z množství informací ty, které jsou ve shodě s jeho modelem světa nebo jej doplňují, a odmítat ty, které jsou v rozporu s tímto modelem (N. T. Feather, 1962).

Obrazové a pojmové modely skutečnosti mají v osobnosti funkci „psychické reprezentace prostředí" (Lukaszewski) – nikoli jen kognitivní, nýbrž psychické, tj. obsahově širší reprezentace, která zahrnuje i emoční a motivační prvky. A tyto modely pak plní funkci standardů regulace chování (standardy slušnosti, správnosti, mravnosti atd.). Reprezentují nejen skutečný, ale i žádoucí stav jako modely toho, „co je", a toho, co „má být", ale i toho, „co bude". Lukaszewski v tomto smyslu hovoří o „vizích skutečnosti" a domnívá se, že jsou extrapolací zkušeností: chápe je jako „zverbalizované projekce", resp. anticipace toho, jakou by skutečnost měla být, resp. jakou bude.

Obecně vzato, jde zde o organizaci informací jedinci vlastním typickým způsobem (tj. v rámci určitého kognitivního stylu), v němž se uplatňuje jako ***organizační princip,*** který je současně dynamickým činitelem používání této organizace v chování a jímž je ego, resp. jeho tendence k získání evalvace a zabránění devalvaci (Lukaszewski v tomto smyslu hovoří jen o vědomí sebe sama). Podává pak následující schéma této organizace:



(upraveno)

Způsob zpracování informací souvisí s ***plány chování*** (G. I. Miller, E. Galanter, K. H. Pribram, 1960), které jsou generovány dvěma způsoby: 1. relací mezi aktuálním stavem potřeb a návyky jejich uspokojování (má-li subjekt hlad, uspokojí jej ve standardních podmínkách naučeným způsobem); 2. neshodou vnitřního stavu osoby s informacemi o vnějším světě – tímto vnitřním stavem je „obraz světa" asociovaný s určitými úkoly či popudy – neshoda generuje naučenou operaci, která má přivodit shodu mezi poznáním toho, co je, a tím, co má být, shodu, která je dána určitým vzorcem uspokojení zahrnujícím transformaci dané situace v situaci žádoucí. Nejde tu tedy jen o kognitivní procesy, ale o jejich interakci s motivacemi, resp. emocemi jako zdrojem uspokojení. Regulace chování tak probíhá jako stálé testování shod či neshod mezi tím, co je dáno vnitřně jako kognitivně motivační komplex a co je dáno vnějšně a co je zvnitřněno jako „obraz světa", tedy jako stálé porovnávání toho, co „je", s tím, co „má být".

Postoje

Zvláštní prvky ve struktuře osobnosti představují postoje, ale psychologové nejsou zajedno v tom, co pojem postoje vyjadřuje. Často jsou postoje chápány jako formy motivů, což je však zavádějící. Důležitým aspektem vztahu člověka ke světu je ***hodnocení,*** které je komplementárním procesem poznávání, resp. je samo výsledkem komplementarity poznávání a cítění. Může být vyjadřováno slovy, ale může mít i povahu neverbalizovaného vztahu. Vyjadřuje subjektivní prožívání významu objektů, tj. osob, věcí, jevů, idejí i jejich dílčích vlastností a vztahů mezi nimi. Hodnocení je více či méně vědomé prožívání hodnoty objektů, jejich tříd a vztahů, vyjadřuje jejich subjektivní význam, a jako takové zahrnuje všechny tři komponenty psychiky: poznávání, cítění a snahy. Hodnotou je subjektu to, co pro něj má osobní význam – a ten může být větší či menší, pozitivní a negativní, popř. ambivalentní, nebo v užším smyslu to, co je pro subjekt žádoucí (subjektivní pojetí dobra). Kladná hodnota objektu spoludeterminuje apetenční chování, které je na tento objekt zaměřeno, a čím je hodnota objektu větší, tím je objekt atraktivnější (jídlo, sexuální objekt apod.). Existují ovšem různé kategorie hodnot v kladném smyslu: biologické (život, zdraví, pohodlí, požitek), kulturní (zábava, estetické zážitky, práce), duchovní (poznání, morálka, náboženské, politické a jiné ideje), sociální (manželství, přátelství, láska) a další. Za hodnotu budeme považovat pozitivní význam objektu pro jedince (co považuje za dobré).

Vztah k hodnotám tvoří obsah postojů, a tak ***pojem postoje*** může být vymezen jako hodnotící vztah; postoj vůči něčemu – a předmětem postoje může být cokoli – vyjadřuje hodnocení objektu subjektem, které se pohybuje v kontinuu, jehož krajní póly tvoří naprosto pozitivní a naprosto negativní vztah, tj. např. naprostý souhlas či nesouhlas s určitým výrokem (např. „náboženská víra zušlechťuje člověka“), naprostou přitažlivost nebo odpudivost apod. Extrémní postoje ovšem zaujímá jen malá část lidí. Z hlediska subjektivní významnosti se rozlišují ***centrální a okrajové postoje:*** centrální jsou ty, které se týkají významných objektů (rodiče, zaměstnání, daňová politika státu), okrajové jsou méně významné (zahraniční politika Indie, vedoucí místního školského úřadu). Týž objekt může být ovšem u různých osob předmětem různých postojů, např. týž politik je někým hodnocen velmi příznivě, jiná osoba ho zavrhuje, třetí osobě je lhostejný apod.

Také G. D. Wilson (1987) považuje za základní znak postojů, že jsou orientovány na hodnoty a že jsou afektivní, ale to se podle našeho soudu týká jen centrálních postojů a nevylučuje to jejich komplexní povahu. Psychologicky důležitým aspektem je ***funkce postojů***. Centrální postoje mají integrativní funkci, utvrzují jedince ve vztazích, které jsou pro něj psychologicky významné: konformní postoje pomáhají redukovat úzkost z ohrožení existence, změna pozitivního postoje v negativní vůči erotickému partnerovi, který se dopustil nevěry, napomáhá k restauraci vnitřní rovnováhy, některé postoje kompenzují nevědomé komplexy, např. pohrdání „bílými límečky" (vzdělanci) kompenzuje komplex vlastní intelektuální inferiority apod. Postoje tedy mohou upevňovat sebevědomí, mohou ale i přispívat k sebevyjádření, sebeospravedlňování, mohou překonávat nejistotu a úzkost. Postoje, které mají takový osobní význam, jsou odolné vůči změnám.

Dále uvedeme ***základní vlastnosti postojů:*** 1. komplexnost (postoj má kognitivní, emotivní a snahové komponenty), 2. konzistence (uvedené komponenty se vyznačují větší či menší soudržností, vzájemně se podporují, jsou v tom případě konzistentní nebo jsou inkonzistentní, resp. disonantní, např. když negativní smýšlení o někom je současně spojeno s jistou mírou obdivu nebo uznání vůči téže osobě), 3. konsonance trsu postojů (postoje vytvářejí určité kategorie, resp. trsy, které se mohou vyznačovat jistou mírou konsonance postojů, jež takový trs tvoří, např. postoje vůči vládě nebo vůči náboženství apod. – má-li někdo např. pozitivní postoj vůči náboženství, nemusí mít nutně také pozitivní postoj vůči církvím, může mít antiklerikální postoj, ale má-li tento postoj, nemůže mít kladný vztah např. k církevnímu školství, pokud jej má, je to disonantní; uplatňují se tu ovšem více psychologické než logické vztahy), 4. rezistence postoje vůči změně (centrální a extrémní postoje jsou vůči vlivům působícím na jejich změnu nejodolnější), 5. intenzita postoje (každý konkrétní postoj může být chápán jako pozice v určitém kontinuu od extrémně kladného přes neutrální až k extrémně zápornému hodnocení; největší intenzitou se vyznačují extrémní postoje, verbálně vyjadřované např. jako „naprosto souhlasím", „rozhodně ano", „umělé potraty musí být bezpodmínečně zakázány" apod.).

V souvislosti s tím, co bylo o postojích uvedeno, je třeba upozornit na některé rozdíly. Především je to ***rozdíl mezi postoji a motivy:*** motivy aktivizují chování, postoje se projevují v jeho obsahu; Th. M. Newcomb (1950) uvádí tento pěkný příklad: křik dítěte aktivuje motiv mateřské péče o dítě, ale jakým způsobem se bude matka vůči dítěti chovat, závisí na jejím postoji k dítěti, v případě slabě pozitivního postoje nemusí být její pečovatelské projevy nijak výrazné, naopak, je-li pro ni dítě velkou hodnotou, bude ho něžně utěšovat a starostlivě pátrat po příčině jeho chování.

S tím souvisí ***rozdíl postoje a behaviorálního vzorce,*** tj. způsobu chování vůči určitému objektu: způsob chování je určován situací, v níž probíhá, přičemž se uplatňují schopnosti, rysy temperamentu, kognitivní styl zpracování situace,

a v různých situacích může být tedy téhož cíle dosahováno různými způsoby, např. sympatické osobě může subjekt v určité situaci poskytnout pomoc nebo vyjádřit podporu jiným způsobem, než by to učinil v jiné situaci, např. v takové, která by nebyla předmětné osobě nepřátelská. Ve způsobu chování se tedy uplatňují nejen postoje, ale i kognitivní zpracování situace.

Konečně je zde ***rozdíl mezi postojem a chováním:*** chování, jak víme, je často adaptivní, účelné, situačně podmíněné, a proto nemusí vždy vyjadřovat skutečný postoj jedince; to potvrdily již klasické výzkumy R. T. Lapierra (1934): tento americký sociální psycholog navštívil s čínským manželským párem více než 250 hotelů a restaurací v USA a jen v jednom jediném případě byla čínskému páru odmítnuta obsluha. Později zaslal Lapierre všem těmto navštíveným hotelům a restauracím dotazník a ve více než 90 % odpovědí uvedli majitelé těchto podniků, že Číňané jako hosté nejsou u nich žádoucí a nebyli by obslouženi.

Také další výzkumy potvrdily relativně nízkou pozitivní korelaci mezi postoji a chováním. Chování vyjadřuje skutečný postoj tím méně, čím větším tlakem s hrozbou negativních sankcí za vyjádřený postoj se situace vyznačuje: tato skutečnost je dobře známa z každodenního života v totalitní společnosti, kde negativní postoje vůči jejímu režimu a k vládnoucí závazné ideologii musely být skrývány. Proto je postoj správně označován za pohotovost k reakci, nikoli za její jednoznačnou determinantu.

Rakouský sociální psycholog W. Herkner (1991) proto navrhuje, aby se rozlišovalo mezi „postoji k chování" a „postoji k podnětu nebo k pojmu", neboť „s chováním jsou zejména často spojena zcela odlišná mínění (a očekávání) než s pojmovým objektem postoje"; např. někdo, kdo má pozitivní postoj k určité politické ideologii, se ještě nemusí odpovídajícím způsobem politicky chovat, neboť je příliš úzkostný nebo líný, než aby šel např. podpořit demonstraci, tak říkajíc, „své strany". Chování je určováno situací a anticipovanými důsledky a právě ve vztahu postojů a chování se projevuje dvojakost lidské psychiky či dvojí tvář lidské psychiky. „Velmi často je uskutečňováno postojově diskrepantní chování, tj. chování, které je v rozporu s postoji, protože je zpevňováno nebo protože jsou očekávány pozitivní konsekvence... Často se špatně zachází i s pozitivně hodnocenými osobami, protože v opačném případě jsou ze třetí strany očekávány negativní konsekvence," píše W. Herkner, ale dodává, že přesto postoje a chování také často souhlasí, protože se uplatňuje faktor sebezpevňování: „Je příjemné vědět, že se jednalo konzistentně, tzn. v souhlase s vlastními postoji (přesvědčeními, hodnotami). Opak (postojově diskrepantní jednání) je ponejvíce nepříjemný" – subjekt pociťuje rozpaky nebo se za sebe stydí.

Taková konzistence (tj. otevřenost, upřímnost, zásadovost) však předpokládá, podle Herknera, odpovídající socializaci: lidé se „slabým svědomím" jen zřídka a v malé míře reagují na své vlastní rozpory mezi postoji a jednáním, jejich chování je řízeno téměř výlučně vnějšími zpevněními, ale jsou-li vnější zpevnění a tresty velmi intenzivní, může i u „svědomitých" lidí docházet k postojově

diskrepantnímu chování. Proto také předpovědi o chování individuí, vycházející z poznatků o jejich postojích k objektu chování, jsou nepřesné a nespolehlivé. To je koneckonců potvrzeno empiricky (M. Fishbein, 1967).

Každý jedinec má svůj vlastní ***systém postojů,*** tj. jeho jednotlivé postoje jsou určitým způsobem uspořádány a jsou mezi nimi určité vazby. Uvedli jsme zde, že vztahy mezi postoji jsou spíše psychologické než logické, malý počet postojů může být izolován, a naopak určitá množina postojů může vytvářet pevně propojené seskupení, jehož uspořádání vychází ze zobecněných zkušeností nebo je převzato od určité autority či podpořeno emočně kognitivním zpracováním. Vytváří se tedy systém postojů, ale kritéria uspořádání jsou obvykle subjektivní (určitou mírou subjektivity je zatížen každý systém poznání, tím více systém emociogenního poznání a hodnocení).

Zobecněný systém postojů vytváří ***osobní ideologii,*** tj. subjektivní pojetí a hodnocení světa a života, jeho různých aspektů, např. mezilidských vztahů apod. Avšak „jen zřídkakdy vykazuje jednotlivec tak vysoký stupeň jednoty postojů, že bychom byli oprávněni říci, že má jedinou ideologii anebo životní filozofii. Většinou jsou politické, náboženské, umělecké a vědecké ideologie jednotlivce do určité míry oddělitelné... Není možné předpokládat, že pro každou oblast lidského života, kterou můžeme označit zvláštním pojmenováním, existuje nutně u každé osoby odpovídající seskupení homogenních postojů“ (D. Krech, R. S. Crutchfield a E. L. Ballachey, 1968). Osobní ideologie opět představuje pozici mezi póly intelektualismu a iracionalismu či emocionalismu, tzn. že u některých osob převažuje racionální, u jiných emocionální hledisko. Podle dominance toho kterého psychického prvku mohou být postoje označovány různými termíny: přesvědčení je vnitřně kompaktní postoj s vyváženými emotivními a kognitivními prvky, je to jednota citového vztahu a poznání vzhledem k určitému objektu; názor je postoj, který je založen spíše jen na představě; mínění je slovy vyjádřený postoj, v jehož obsahu může převládat emoční či kognitivní obsah; soud vyjadřuje dominanci kognitivity, tzv. sentiment zase dominanci emocionality.

Zvláštním druhem postojů jsou ***předsudky,*** jsou to obvykle převzaté, tradicí udržované iracionální postoje, které se udržují u jedince jako afektogenní vztahy podporované často racionalizací. Jejich předmětem mohou být etnické menšiny (cikáni, židé), ale i náboženská, politická a jiná témata, sociální a jiné problémy. Jsou obvykle živeny politickými a náboženskými demagogiemi (neodůvodněnými, emoce podněcujícími tvrzeními). Jako takové jsou těžko přístupné racionální protiargumentaci a lpění na předsudcích často souvisí s výše uvedenou funkcí postojů (např. rasistické předsudky mohou souviset s komplexem méněcennosti, umožňují jedinci identifikovat se s „lepší“ skupinou); to doložil Th. Adorno v konceptu „autoritární osobnosti“.

Sociální psychologie chápe ***postoje jako produkty učení,*** což znamená, že zdrojem jejich formování jsou individuální zkušenosti – vyjma předsudků, které,

jak jsme naznačili výše, jsou převzaté – postoje tak vznikají jako důsledky individuálních kontaktů a interakcí, ale současně již hotové postoje tyto kontakty a interakce ovlivňují; uplatňují se při tom v různých kulturách a subkulturách odlišné normy. Takové postoje, jako např. nedůvěra spojená s přesvědčením, že lidé určitého druhu jsou falešní, vyplývají obvykle z bezprostředních osobních zkušeností, jiné, týkající se např. zásad zdaňování, vyplývají spíše z přijatých informací, jindy se uplatňují jak osobní zkušenosti, tak i převzaté poznatky, např. postoje k výchově dětí, vedení domácnosti apod.

Vedle speciálních zkušeností a přejatých informací se ve vytváření postojů uplatňují i vlivy modelů (tj. napodobování) a institucionální faktory, tj. ideje a normy, které prezentují církve, politické strany, kluby a jiné organizace, s jejichž ideologií se jedinec ztotožňuje. Například postoj k sexu mohou silně ovlivňovat náboženské normy hříšnosti, a tak sex může být asociován s úzkostí nejen v důsledku osobního selhání u muže nebo s obavami z jeho důsledků u ženy; postoj k sexu může být ovlivněn tím, že přirozené sexuální impulzy jsou vlivem výchovy nebo převzatých náboženských norem asociovány s pojmem hříšnosti. Takto vytvořené postoje pak ovlivňují prožívání sexuálních styků, mohou vést k odmítání určitých sexuálních praktik, předmanželského sexuálního života, užívání antikoncepce atd. Např. H. Malewska (1967) zjistila zásadní významné rozdíly v prožívání sexuální stimulace u polských žen, „horlivých" a „lhostejných" katoliček. V postojích je zahrnuta interpretace objektu a emoční vztah k němu, což je vyjadřováno termínem hodnocení a což poukazuje na to, že postoje reprezentují funkční jednotky psychické činnosti, která se označuje jako hodnocení.

Chápeme-li postoje jako hodnotící vztahy, vystupuje tu ovšem ***problém hodnot v psychologii,*** který je znovuzaváděním pojmu hodnoty v psychologii znovu tematizován. Hodnota v kladném smyslu je zde chápána jako subjektivně pojaté dobro: hodnotné je to, co je pro subjekt dobré, z čeho se může těšit, co mu přináší nějaké uspokojení. Hodnoty jsou tedy subjektivně žádoucí či pozitivně významné vlastnosti objektů (věcí, činností, bytostí atd.). Hodnotné je to, co je atraktivní, a to se označuje také jako ***incentiva*** (motivující vlastnost určitého objektu, např. to, že je vnímán jako zábavný, chutný apod.). Zatímco však incentiva představuje hodnotu vznikající ve vztahu k aktuální potřebě (jídlo – nasycení), je ***hodnota*** trvalejší pojetí dobrého, užitečného, příjemného atd. Incentivy souvisí s aktuálními potřebami, hodnoty ne vždy: za hodnotu považuji např. obětavost, ale právě teď nepotřebuji od nikoho žádnou oběť, ani ji nemusím sám podstupovat. Dále tu vystupuje ***vztah hodnot a norem:*** normy jsou preskripce určitých hodnot jako obecně závazných povinností vykazujících určité společenské dobro. Ne všichni se s nimi ztotožňují, nebo nikoli v plné míře. Kromě toho normy nejsou jediným zdrojem hodnot: např. přátelství není obecně závazné, ale je obvykle pokládáno za dobro. Objevuje se různé ***třídění hodnot,*** obvykle na: 1. materiální hodnoty (jídlo, bydlení, majetek, zdraví,

pohodlí), 2. sociální hodnoty (láska, přátelství, spolupráce), 3. duchovní hodnoty (intelektuální, jako je pravda, morální, jako je nadosobní dobro, a estetické, jako je krása). Ale to je jen velmi hrubé a nepřesné třídění. Hodnoty jsou často šířeji definovány jako „emocionálně tónovaná pojetí dobra a zla" (I. Sarnoff, 1962, s. 79). Pojetí určité hodnoty, např. spravedlnosti, vyrůstá ze zobecnění určitých pravidel, norem či zkušeností a je dále generalizováno, takže se neomezuje jen na dílčí jevy a konkrétní situace. Tak vznikají ***ideje,*** např. idea spravedlnosti jako určitý morální kód (I. Sarnoff, 1962, s. 296). Ideje jsou zakotveny v pojetích, která byla abstrahována ze způsobů jednání druhých, s nimiž jsme byli konfrontováni, např. ze zastrašování, jemuž jsme byli vystaveni, tedy z hrozeb, jimž jsme byli vystavováni, a vyjadřují tedy v tomto případě obranu před těmito hrozbami. Nemusí tu jít o konkrétní fyzické hrozby, ale i o abstraktní napomenutí, jimiž rodiče napomínají své děti, jde tedy o zdroj, jímž je internalizace rodičovské autority. Běžně jsou hodnoty odvozovány z chování, které nám přináší uspokojení, jde tedy o abstrakce a zobecnění určitých důsledků takového chování: v tomto smyslu je pro mnohé lidi hodnotou dobré jídlo, pohodlí, sexuální styky, ale také opora a důvěra druhých atd. Vlastní ego dítěte je jím stále více zahrnováno mezi objekty, stále více se stává objektem vlastní percepce, a tak se zdrojem hodnocení stává také ***objektivace vlastního ega,*** tj. jedinec poznává a pociťuje, co je dobré pro udržování pozitivního sebecitu a vědomí hodnoty sebe sama. Hodnoty vztahující se k vlastnímu bytí jsou shrnovány v matrici percepcí, z nichž je vyabstrahováváno pojetí toho, co je pro subjekt dobré a co nikoli. Hodnoty se stávají součástí sebepojetí a s nimi jsou pak spojovány centrální postoje. Sebepojetí jedince nebere zřetel jen k percepcím jeho fyzických charakteristik, ale také k emocionálně saturujícím ideacím, které jsou spojovány s různými fasetami vlastní osoby (Sarnoff, 1962, s. 138). Jedinec si vytváří obraz toho, jakým má být, kontroluje, aby tento obraz nebyl narušen, a tím jsou u něho vyvolávány i hodnotící (evaluativní) procesy a vytvářeny příslušné postoje jako hodnotící vztahy. Vytváří se individuální ***hierarchický systém hodnot,*** tj. pojetí různých materiálních, sociálních a duchovních statků, od nejvyšších až k nejnižším, od nezbytných až k postradatelným. Tento systém hodnot je ovšem závislý na dalších zkušenostech individua a může se, a to i dramaticky, měnit (např. po vážném onemocnění se nejvyšší hodnotou, tj. největším žádoucím dobrem, může stát zdraví). Psychologické pojetí hodnot je ovšem určitým zjednodušením problému hodnot, který je komplexnější a je třeba odlišovat individuální a společenské hodnoty. Obecněji se tematikou hodnot zabývá zvláštní obor, tzv. axiologie, která ovšem zahrnuje i psychologické aspekty fungování hodnot.

Motivy

Ke struktuře osobnosti patří i funkční prvky, které určují směr a intenzitu jejího chování a které jsou nazývány motivy; vyjadřují psychologické příčiny či důvody lidského chování, dávají mu psychologický smysl. V psychologii však existují ***různé významy pojmu motiv***: v užším smyslu vyjadřují motivy vědomé záměry či vědomé cíle jednání, v širším smyslu vyjadřují cíle chování vůbec, tj. i nevědomé účely chování.

J. Nuttin (1987) vymezuje motiv jako „faktor aktivace a řízení způsobů chování" a poznamenává, že jako takový znamená buď objekt ve vnějším světě, který u individua vyvolává určitou pohotovost k chování, nebo vyjadřuje tuto pohotovost samu: v prvním případě se jím označuje např. jídlo, v druhém případě hlad. V obou případech však finálním efektem je dosažení určitého psychického stavu uspokojení (v našem případě nasycení); dosažení objektu je pouze prostředkem dosažení tohoto vnitřního uspokojení. Chování vyplývá obvykle z interakce určitých objektů a určitých vnitřních stavů, např. – vrátíme-li se k výše uvedenému příkladu hladu (nebo apetitu) a jídla: jídlo jako objekt se stává žádoucí jen tehdy, když má individuum hlad nebo apetit. V některých případech má člověk hlad a vydává se vyhledat jídlo, kterým by ho ukojil, v jiných případech vnímání nějaké lahůdky vyvolává apetit a snahu dosáhnout jí a zkonzumovat.

Jsou-li motivy ***psychologické příčiny***, jsou to pohnutky k dosahování určitých finálních psychických stavů, tzv. dovršujících reakcí či uspokojení. Vnitřní motivující pohnutka se stává motivem až tehdy, když se zpředmětňuje, tj. nachází objekt, jehož dosažením dospívá k uspokojení. Na existenci konkrétních motivů se neusuzuje ze způsobů chování ani z objektů, ale z obsahu uspokojení, k němuž chování směřuje: objektem přítulného chování dítěte může být matka, ale dítě tím může uspokojovat různé potřeby (např. kontaktu, bezpečí, něžnosti atd.). Motiv vyjadřuje vždy stav vnitřní pohnutky, nikoli vnější objekt.

Pojem psychologické příčiny je nicméně významově širší než pojem motivu: chování je ve svém směru a síle determinováno motivy, ale jeho způsob je determinován i situačními faktory: chování se přizpůsobuje situaci, a tak v různých situacích může být téhož cíle, např. dosažení jídla nebo sexuálního partnera, dosahováno různými způsoby chování. Proto je výše uvedená Nuttinova

definice motivu nepřesná. Pojem psychologické příčiny zahrnuje i kognitivní zpracování situace, v níž je chování realizováno. Pak je ovšem třeba původní formulaci o motivu jako psychologické příčině chování zpřesnit v tomto smyslu: motivy jsou psychologické příčiny směru a intenzity chování. Motivy vysvětlují, proč má chování člověka určitý směr a probíhá s určitou silou (s vynaložením určité míry energie, což se projevuje např. při zdolávání překážek či vytrvalostí vynaloženou na dosažení cíle). Tímto vnitřním „proč" je vždy dosažení nějakého druhu uspokojení. Motivy v tomto smyslu vystupují jako ***vnitřní determinanty směru a síly chování***, určují tak jeho psychologický smysl, zatímco kognitivní zpracování situace, v níž se chování odehrává, determinuje způsob tohoto chování.

V psychologii se odlišují ***formy a druhy motivů***: formy jsou vyjadřovány takovými termíny jako potřeby, zájmy, ideály; druhy motivů poukazují na jejich konkrétní obsah, tj. na konkrétní uspokojení, jehož má být dosaženo (potřeba bezpečí, jistoty), nebo, což není zcela přesné, na výchozí motivační stav (hlad). Za základní formu motivů jsou pokládány ***potřeby***, ostatní formy motivů se z potřeb vyvíjejí. Druhů motivů je mnoho, zásadně existuje následující ***třídění druhů motivů***: 1. biogenní či fyziologické (motivy vyjadřující biologické potřeby organismu, jako je potřeba potravy, pohybu, odpočinku atd.), 2. sociogenní či psychogenní motivy (vyjadřují potřeby člověka jako sociální bytosti, např. potřeba výkonu, opory, kompetence atd.). Existují pokusy sestavovat ***indexy konkrétních druhů motivů*** od několika málo základních lidských potřeb či jejich kategorií až po desítky konkrétních motivů. Některé z těchto pokusů uvádíme dále. Motivy vyjadřují tendenci k odstranění rozporů ve fyzické rovině lidského bytí.

Pojem potřeby vyjadřuje základní formu motivu, a to ve smyslu nějakého deficitu (nedostatku) v biologické či sociální dimenzi bytí. Je však nutno rozlišovat psychologický a nepsychologický (např. biologický či ekonomický) význam pojmu potřeby. Energetická složka psychofyziologických potřeb bývá nazývána popud (angl. „drive"), ale tento termín se zdá být nadbytečný, chápeme-li pojem potřeby čistě psychologicky jako stav puzení k aktivitě, která je zkušeností konkretizována, tj. zaměřena na dosahování určitého cíle. V psychologicky pojatém obsahu pojmu potřeby jsou obě stránky, pudivá (dynamická) a direktivní (naučená konkretizace, zaměření na cíl), již obsaženy. Biologicky pojatý pojem potřeby má jiný význam: vyjadřuje stav fyziologického deficitu, stav porušení vnitřní fyziologické rovnováhy organismu (homeostázy), přičemž některé tyto biologické potřeby nemají psychickou odezvu, a nezakládají tak ani žádnou vnitřní psychickou pohnutku (např. nedostatek určitých substancí, např. vitaminů apod., není pociťován jako motivační stav). Potřeby jsou základní motivy, které vyjadřují nedostatky na úrovni fyzického i sociálního bytí člověka, a cílem chování, které je s nimi spojeno jako instrumentální aktivita, je redukce těchto potřeb, jež je prožívána jako různé druhy uspokojení (nasycení, odpočí-

nek, pocit úlevy při vyhnutí se nebezpečí, pocit jistoty, úspěchu, osobního významu atd.).

A. H. Maslow (1960) razil pojem ***metapotřeby*** a vytvořil teorii „metamotivace", jíž chtěl vysvětlit fungování vývojově vyšších potřeb z „biologicky zakořeněných hodnot života". Systém těchto vývojově nejvyšších potřeb je vyjádřen v pojmu sebeaktualizace či sebeuskutečnění, které vyjadřuje touhu člověka po dokonalosti a osobním růstu. Seberealizující se lidé jsou, podle Maslowa, motivováni něčím vyšším, než jsou prosté fyziologické a sociální potřeby, mají pocit vlastní ceny a sebeúcty, pocit, že někam patří a mají někde své kořeny; podmínkou toho je však uspokojení v oblasti základních potřeb a zdraví. Všichni „metamotivovaní" jsou oddáni nějakému úkolu, nějaké „milované práci", odevzdávají se něčemu nadosobnímu, nesobeckému. Příkladem je žena, která se oddala svému úkolu být matkou, a u řady žen „mít dítě" je nejvyšším stupněm seberealizace: „chci" se zde ztotožňuje s „musím", povinnost s radostí. Obsahem metapotřeb jsou určité životní ***hodnoty*** a tyto potřeby jsou spojeny s „morálně volními vlastnostmi" (Maslow); duchovní hodnoty jako ideály jsou vpojeny do vlastního já (spravedlnost, pravda, svoboda atd.). Hodnotami jsou zde významné aspekty života, biologického i kulturního. Člověk dosahuje a usiluje o dosažení určitých materiálních a duchovních hodnot a systém jeho motivů je v tomto smyslu vytvářen určitým systémem hierarchicky uspořádaných hodnot. V pojmu hodnoty je současně vyjádřeno funkční propojení motivů a postojů (hodnotících vztahů): hodnota představuje určité pojetí žádoucího a chování směřuje k dosažení žádoucího a k vyhnutí se nežádoucímu, k prosazování žádoucího a k eliminaci nežádoucího, k obhajobě žádoucího a k odmítání nežádoucího, přičemž pojetí žádoucího se generalizuje ze subjektivně žádoucího a nežádoucího na obecně žádoucí a nežádoucí, z konkrétních cílů na abstraktní principy.

V souvislosti s odlišením základních (fyziologických a sociálních) a vyšších potřeb (metapotřeb) rozlišuje Maslow i ***dva odlišné vzorce uspokojování***: vzorcem uspokojení základních potřeb je jejich redukce (redukce hladu nasycením, redukce strachu dosažením pocitu jistoty atd.); vzorcem uspokojení metapotřeb (tj. potřeb spojených s růstem, seberealizací) je naopak indukce motivačního stavu, takže se tyto „vyšší potřeby" stávají fakticky neuspokojitelné a jejich motivační vliv je trvalý, což je charakteristické pro zájmy. Avšak ***pojem zájmu*** patří v psychologii vůbec k nejproblematičtěji a nejrůzněji vymezovaným pojmům a je obvykle chápán čistě operacionalisticky jako činnost, na niž je člověk ochoten vynakládat úsilí, peníze a čas, anebo, velmi úzce, jako trvalejší snaha o poznávání něčeho. Rozlišuje se asi 15 nezávislých dimenzí zájmů: technika, přírodověda, hospodářství, politika, historie, hudba, umění atd.

W. Arnold (1969) odvozuje zájmy z pudů, např. z pudu ke zkoumání a k uměleckému tvoření s tím rozdílem, že zájmy jsou, na rozdíl od pudů majících vztah k organickým procesům, zaměřeny na psychické. Naproti tomu G. Murphy (1947) spojuje zájmy se „světem hodnot" a považuje je za podmíněné prostředky

dosahování hodnot (člověk např. ztrácí zájem o vstupenku na koncert, když se dozví, že jeho oblíbený pianista, který měl původně vystoupit, nevystoupí). To je ale velmi specifické pojetí zájmu, které poněkud splývá s pojmem pozornosti; zájmy vystupují sice jako prostředky, avšak dlouhodobé: např. čtenářské zájmy jsou prostředkem uspokojování dlouhodobějších tendencí, specifikovaných na určité oblasti (příroda, historie, společenský román, „krimi", erotika atd.). Zájem je zaměřen do sféry poznávání, které je tu prostředkem uspokojování: četba románu např. umožňuje čtenáři identifikovat se s hrdinou – tzv. zástupné zpevňování v imitačním učení či učení podle modelu, o němž hovoříme v kapitole o genezi osobnosti.

Naproti tomu ***záliby*** („koníčky", „hobby") jsou zaměřeny spíše na činnost, která je tu prostředkem uspokojování (různé druhy sportů, zahrádkářství apod.). Mnohdy se však zájmy a záliby spojují (např. modelářství, turistika apod.). H. Piéron (1957) charakterizuje zájem jako „shodu mezi určitými předměty a sklony osoby zajímající se o tyto předměty, které díky tomu přitahují její pozornost a usměrňují její činnost". V této charakteristice je naznačeno, že zájmy představují jakousi extenzi či extrapolaci potřeb, ale za jakých podmínek k ní dochází, není dosud vysvětleno.

Faktorová analýza motivace se pokouší stanovit konkrétní motivy chování či tzv. hormetické dimenze (J. P. Guilford, 1959), tj. dimenze motivace, prvky její struktury. Tyto faktory či dimenze motivace jsou ovšem stanovovány způsobem, který současně, jako každé faktorování, určuje výsledek (závislost výstupů na vstupech je ve faktorové analýze zvláště výrazná). Fyziologické potřeby závisí ovšem na metabolických změnách probíhajících v organismu a lze se, podle Guilforda, ptát, zda, jako např. hlad, jsou jednotné povahy. P. Th. Young (1948) např. ukázal, že krysy vykazují nejméně jedenáct různých forem hladu vztahujících se k jedenácti rozdílným substancím (uhlohydráty, tuky, proteiny, vitaminy, sůl atd.) a že tyto „specifické hlady" jsou reakcí na příslušné deficity (např. na nedostatek určitého vitaminu v těle). U člověka vystupují spíše tzv. apetity (chuti na určitý druh jídla), které jsou naučené a vyjadřují často spíše návyk než potřebu (návyk konzumovat určité pochutiny, jako je např. káva).

Podobně je tomu u člověka a domestikovaných zvířat se sexem; vyjadřuje spíše naučenou apetenci, tj. návyk, než skutečnou fyziologickou potřebu determinovanou hladinou pohlavních hormonů v krvi. Podle Guilforda tzv. pohlavní pud u člověka sestává z více komponentů, které jsou u různých osob různě zvýrazněny, a kromě toho existuje specifický „mužský pohlavní pud", který se objevuje jen ve faktorově analytických výzkumech mužů; jedinec s mužskou sexualitou se vyznačuje následujícími vlastnostmi: není sužován pochybnostmi o své potenci, je přesvědčen o tom, že muži jsou nadřazeni ženám, má antifemininní pocity (míní, že žena patří do domácnosti), chce milovat hezkou ženu, má rád ženu se sexappealem a čte rád milostný román. Tento faktor je protikladem touhy po „mravní čistotě" (Guilford). Na tomto příkladě je demonstrováno, že ve fakto-

rové analýze jde o vysvětlení variability určitých kategorií chování, o identifikaci faktorů, které tuto variabilitu určují – v našem případě tedy o identifikaci faktorů sexuálního chování, resp. sexuálních postojů.

V tomto smyslu pak byly faktorováním objeveny mnohé ***specifické motivační faktory*** či potřeby, např. potřeby určitého prostředí (např. potřeba komfortního prostředí, potřeba „trapné přesnosti", tj. pořádku, systematiky a čistoty, a další). Podrobnější přehled takových specifických potřeb by přesahoval možnosti této publikace, jejíž rozsah je omezen. Uvedeme zde pouze tři okruhy motivací, jejichž faktory byly intenzivně studovány: faktory potřeby výkonu, faktory potřeby sebeurčení (zahrnující mimo jiné potřebu svobody) a faktory sociálních potřeb (zahrnující mimo jiné potřebu sdružování, „stádní pud"). K. Pawlik (1968) poukazuje správně na to, že tyto motivační faktory, extrahované z různých dotazníků a testů, se dají psychologicky obtížně interpretovat, pokud není známo, zda a jak souvisí s jednotlivými faktory osobnosti: zda např. motiv „stádnosti" představuje něco jiného než známé faktory dominance a cyklothymie.

R. B. Cattell (1950, 1957) rozlišil přirozené motivy („ergy") a naučené motivační cíle („sentimenty"). Příklady motivů jsou: strach, pud k obživě, rodičovská péče, sebeuplatnění („self-assertion"); příklady „sentimentů" jsou: povolání, manželství, jáství. Motivy a sentimenty jsou navzájem a na faktorech osobnosti nezávislé. Faktorováním postojů, jimiž míní určité chování v určité situaci, dospěl Cattell k motivačním faktorům, které nazývá ***komponenty motivace*** a které označil řeckými písmeny: 1. „alfa-faktor" (komponenty motivačního komplexu, pro nějž je použito psychoanalytického pojmu „ono") zahrnuje „naivní přání já", sklon věřit tomu, co odpovídá vlastnímu přání a s tím spojené racionalizování, rychlé rozhodování se pro to, co chce osoba ráda učinit nebo mít: „tento komponet zahrnuje zájmy a přání, které nestrpí žádný odpor prostředí," píše Cattell; 2. „beta-faktor" souvisí s projevy zralejších zájmů, které jsou reálné a souvisejí se znalostmi určitého předmětu, což podle Cattella znamená, že „když má někdo zájem o určitý předmět, pak má také dobře fundovanou představu o možnostech, s jejichž pomocí může dosáhnout svého cíle v této oblasti", což je ovšem sporné. Tento komplex je také nazýván ego-komponent a obsahuje zájmy fundované poznáním a schopnostmi; 3. „gamma-komponent" naproti tomu reprezentuje kvalitu „nad-já" („měl bych se o to zajímat"), resp. „nerealizované super-ego", a koreluje s fantazií (+0,54); 4. „delta-komponent" souvisí výlučně s fyziologickými proměnnými a stejně jako „faktor alfa" působí „pod úrovní vědomí"; vyjadřuje tedy biologicky determinované tendence či, jak Cattell říká, „zájmy"; 5. „epsilon-komponent" souvisí s projevy psychogalvanického kožního reflexu a se špatným zapamatováním určitého materiálu, což jsou indikátory komplexů; tento komponent souvisí s „nevědomou motivací, raně dětskými fixacemi a konfliktními zážitky," píše Cattell.

Nověji rozlišil tento představitel faktorové analýzy ***integrované a neintegrované složky motivace***: integrované reprezentují faktory „beta" a „gamma", neintegrované „alfa" a „delta" (nevědomí); jsou to faktory druhého řádu. Korespondují poněkud s pojmy vědomí a nevědomí, neboť k neintegrovaným faktorům patří zčásti i vědomé aspekty, a naopak integrované komponenty nemusí být plně vědomé (odpovídají psychoanalytickým pojmům ego a superego). K znázornění složitých souvislostí motivů a chování zavedl Cattell model „dynamické sítě", kterou tvoří svérázně definované motivy („ergy"), „sentimenty" a postoje a která vyjadřuje zásadu: činíme ***A***, abychom mohli učinit ***B***, aby tím bylo možno dosáhnout uspokojení ***C*** (např. muž se chce naučit účetnictví, aby si udržel místo ve velkém podniku, aby vydělal dost peněz a mohl se oženit).

V psychologii byly prosazovány také ***fenomenologické systémy motivů***, které vycházely z pouhého pozorování, popř. z klinických zkušeností, a které jsou reprezentovány celou řadou indexů s různým počtem motivů. Nejobsáhlejší index motivů, jak sám říká, potřeb, podal pracovník Harvardovy psychologické kliniky H. A. Murray (1938); potřeby byly určeny tímto způsobem: čtyřiadvacet psychologů posuzovalo množství osob, pacientů kliniky; posudky byly pak předkládány diagnostické radě, složené z pěti klinických psychologů-expertů. Šlo tedy o zpracování psychodiagnostického materiálu, který byl získán užitím a vyhodnocením celé řady testů, ale také klinickými rozhovory a studiem anamnestických údajů.

Murray pak sestavil index tzv. viscerogenních (fyziologických) potřeb, v němž rozlišil: 1. potřeby vyjadřující nedostatky (např. potřebu potravy, dojmů atd.), 2. potřeby vyjadřující nadbytky (např. potřebu exkrementace) a 3. potřeby vyjadřující vyhnutí (např. škodlivinám, horku, zimě atd.). Již tento index je však neúplný (chybí zde např. potřeba vyhnutí se vyčerpání, projevující se potřebou odpočinku a spánku). Murrayův systém psychogenních potřeb pak obsahuje 20 zjevných a 8 „skrytých" potřeb, dále 4 „vnitřní faktory" vyjadřující obecné tendence. K tomu připojil seznam 12 „obecných vlastností", které charakterizují spíše jednání a nejsou již motivy v pravém smyslu (např. nesmělost, tvořivost, projekce – objektivita, impulzivnost – inhibovanost a další). K indexu psychogenních potřeb přidal pak ještě sedm dalších. „Skryté potřeby" souvisejí s mechanismem potlačování a patří k nim, mimo jiné: agrese (nenávist a sadismus), ovládání (panovačnost), poznání a slídičství, potřeba pomoci (vycházející z obavy subjektu, že zůstane v obtížné situaci bez pomoci), sexualita. „Vnitřní faktory" se týkají superega integrovaného (egem asimilované imperativy svědomí, ztotožnění se vědomého chtění s tlakem svědomí), superega v konfliktu (asociální sklony soupeřící se zábranami, které vycházejí z pocitů viny, studu, a s výčitkami svědomí); dále se týkají ideálního ega (potřeba realizace skrytých ideálů) a narcismu (všechny formy lásky k sobě samému). Index zjevných psychogenních potřeb obsahuje, mimo jiné, tyto potřeby: dosažení výkonu, připojení se, agrese, autonomie, opozice, poddání se, obrany, předvádění se, vyhnutí se

snižování, pořádku, zábavy, zážitků, sexu, záchrany, porozumění. Potřeby vystupují jako reakce na vnější tlaky, resp. na nedostatky v sociálním životě jedince a vyjadřují napětí mezi egocentrismem a adjustací (proto mohou být i protikladné, jako např. potřeby autonomie a poddání se).

Více se ujal též klinickopsychologicky založený ***hierarchický systém potřeb***, který podal jiný americký klinický psycholog A. H. Maslow (1943, 1954), jenž chápe potřebu jako podmínku udržování fyzického a duševního zdraví. Mentální obsah potřeb reprezentuje poslední cíle (tj. psychologicky dále neanalyzovatelné cíle) lidského chování, a proto se v termínech potřeb vysvětluje, a tedy i chápe, chování člověka. Potřeby jsou uspořádány hierarchicky, a to z hlediska naléhavosti, s jakou jsou prožívány jako vnitřní tlaky k jednání. Maslowovo hierarchické uspořádání potřeb, uváděno od nejnižších, „základních", k vývojově nejvyšším, je následující:

A. Základní potřeby:
   a) fyziologické potřeby (uspokojení hladu, žízně, sexu);
   b) potřeby bezpečí (vystupují v situacích vyvolávajících ztrátu pocitu jistoty, v situacích nebezpečí, ekonomického selhání);
B. Psychologické potřeby:
   a) potřeby přináležitosti a lásky (být milován druhými, být akceptován a patřit někomu);
   b) potřeby uznání (potřeba výkonu, kompetence, respektu, důvěry, získání souhlasu);
C. Potřeby sebeaktualizace: potřeby realizovat své schopnosti (svůj duševní potenciál – „být tím, kým mohu být"), osobního růstu, zahrnující kognitivní a estetické potřeby (potřeby objevovat, tvořit, uspořádávat).

Vyšší potřeby jako prožívané pohnutky vystupují teprve tehdy, když jsou alespoň do jisté míry uspokojeny potřeby nižší (pokud má člověk hlad, žije jen chlebem, píše Maslow). Vývojově nejvyšší potřeba sebeaktualizace vystupuje jen u mála lidí, kteří jsou dobře adjustováni a jsou uspokojeni ve svých základních a psychických potřebách, váží si sebe sama a respektují své sebepojetí. Maslow nazývá tento komplex motivů také potřebami růstu („growth needs"); jejich výrazem jsou tzv. ***metapotřeby*** (jednoty, rovnováhy a harmonie, spontaneity, individuality, hravosti, autonomie, smysluplnosti a další). Tyto metapotřeby jsou ve srovnání se základními potřebami méně naléhavé, ale jejich vystoupení a uspokojování „posiluje vývoj k pravé lidskosti, k vyššímu štěstí a radosti" (Maslow, 1960). A tvoří patrně zvláštní jednotu, neboť např. pravda musí být definovatelná, je krásná, dokonalá, dobrá, spravedlivá, jednoduchá, uspořádaná, nedílná, jednoznačná, zábavná. Vyjadřují však spíše možnost než skutečnost a ačkoli vyjadřují kulturou podmíněný duchovní život, mají biologické kořeny, je to „druh vyšší živočišnosti", vyšší druh slasti („metahédonismus"). Vyjadřují potřebu transcendence, překročení každodenní zkušenosti, potřebu vyššího

duchovního života a transpersonální zážitky (vědomí rozšířené za rámec empiricky daného vědomí já, času a prostoru).

Z principu hierarchického uspořádání potřeb existuje několik výjimek: 1. někteří lidé jsou vrozeně tvořiví, 2. u některých osob může být trvale snížena aspirace na vyšší cíle v důsledku masivní deprivace základních potřeb v minulosti. 3. někteří lidé mají vysokou toleranci k frustraci fyziologických potřeb a jesliže byly jejich základní potřeby dlouhou dobu uspokojovány, mohou časem ztratit svůj význam, 4. potřeba úcty může být silnější než potřeba lásky, protože získání úcty se stává prostředkem získání lásky (milováni bývají často lidé silní a úspěšní, vzbuzující respekt a úctu). Maslowova teorie hierarchie potřeb je velmi rozšířená i v oblastech aplikované psychologie (ovlivnila např. nová pojetí v psychologii řízení), ale je také předmětem ostré kritiky jako čistě spekulativní.

Pokus o ***syntetický index motivů*** založený na srovnávacích studiích empiricky prověřených motivů podal dánský psycholog K. B. Madsen (1961). Rozlišil primární a sekundární motivy: „Primární motiv je centrální motivace, která od narození (nebo též po procesu maturace) je ve funkční relaci k periferním motivačním impulzům nebo stimulům – sekundární motiv je centrální motivace, která je po procesu učení determinována periferními motivačními stimuly." Jinak řečeno, primární motivy jsou vrozené, sekundární naučené, první mohou být aktivovány periferními impulzy (např. sex stimulací genitálií), oba druhy pak také vnějšími podněty, tzv. motivátory (např. sex sexuálně atraktivním objektem). Exogenní aktivace motivů (tj. aktivace vyvolaná vnějšími podněty) je charakteristická zejména pro sekundární (naučené) motivy. Centrální motivy jsou „hypotetické dynamogenní proměnné", periferní motivy jsou všechny „empirické dynamogenní proměnné"; centrální jsou tedy logicky vysouzené z pozorovaného chování, jeho zaměření, periferní jsou odvozeny z vnějších podnětů, které motivují, tj. stimulují zaměřené chování.

Madsen pak sestavil index 16 motivů, z nichž prvních deset jsou motivy primární a zbývajících šest jsou motivy „emocionální", které jsou zčásti primární a zčásti získané.

– Primární motivy tvoří: hlad, žízeň, sexus, motiv péče („mateřský pud"), teplota, vyhnutí se bolesti, exkrementace, získávání kyslíku a vylučování kysličníku uhličitého, odpočinku a spánku, aktivity.

– „Emocionální motivy" tvoří: bezpečí (strach), agrese (hněv).

– Sekundární motivy (společné všem lidem): sociální kontakt, výkon, prestiž, vlastnictví.

Jak již bylo poznamenáno, dělení motivů na primární (vrozené) a sekundární (naučené) je dosti umělé: např. hlad jako motiv souvisí vrozeně s metabolickými procesy (především s nedostatkem glukózy v krvi) a s kontrakcemi prázdného žaludku, ale naučeně je determinován stimuly z potravových objektů a fakticky vystupuje jako naučený systém apetitů; podobně je tomu se sexem, který je determinován koncentrací pohlavních hormonů v krvi a naučeně vnějšími sexu-

álními podněty a stává se fakticky hédonickým návykem, relativně nezávislým na fyziologických podmínkách. Původní vnitřní popudy (pohnutky) se konkretizují tím, že se v průběhu učení zpředmětňují, tj. nacházejí objekt uspokojení, resp. s objektem spojený vzorec uspokojení, interindividálně různý.

Základní charakteristika motivů je podle E. R. Hilgarda (1962) následující:

– Projevy lidských motivů se liší od kultury ke kultuře a v rámci téže kultury se liší od osoby k osobě (rozdíly v naučené konkretizaci), protože jsou determinovány kulturněhistorickými zvláštnostmi života lidí v té které kultuře (vliv náboženských představ, morálních norem, tradic, obyčejů atd.).

– Stejné motivy se mohou projevovat různými způsoby chování: např. nepřátelství nebo averze vůči určité osobě se může projevovat napadáním této osoby nevěcnou kritikou, pomluvami apod., ale i tím, že se jí vyhýbáme.

– V témže chování mohou být vyjádřeny různé motivy: návštěva divadla může být u někoho motivována zájmem o divadelní umění, u jiného demonstrací sociálního statusu („sluší se, abych se objevoval v divadle“) apod.

– Motivy se často projevují ve skryté formě (substituční chování): např. motivem krádeže nemusí být u dospívajících zisk, ale získání obdivu u vrstevníků v partě.

– Každý jednotlivý akt v chování může být projevem několika motivů: vědecká práce v laboratoři může být motivována úsilím o objevování, ale i touhou po získání prestiže a finančním ziskem – všechny tyto motivy mohou působit současně.

Výše uvedené indexy motivů podávají obecně lidské motivy, které vyjadřují obecné podmínky lidského života, ale cíle lidského jednání jsou velmi individuální, variují s interindividuálně odlišnými zkušenostmi. A tak individuálně vystupují velmi specifické lidské cíle jako ***individuálně naučené motivy***, přičemž se na jejich vzniku podílejí známé principy učení (např. naučený strach ze psů vycházející třeba z asociace konkrétního psa s úlekovou reakcí). Většina naučených motivů vzniká patrně transformací prostředků v sekundární cíle a asociací určitého objektu nebo reakce s dosaženým uspokojením (tak je např. možno vysvětlit vznik některých deviací sexuálního chování, např. masochismu jako asociace výprasku se sexuálním vzrušením, jak to ve svých vyznáních popsal J. J. Rousseau – to, co je asociováno s příjemným vzrušením, se může stát sekundárním cílem). Především je to však přeměna prostředků v cíle, která je experimentálně potvrzena už u zvířat: to, co se stává opakovaně prostředkem k dosažení cíle, se vyděluje samo jako sekundární cíl (u lidí jsou to často peníze, ale i kontakty s osobami, které subjektu přinášejí určitý druh uspokojení, např. když potvrzují jeho sebepojetí, informují ho apod.).

J. Reykowski (1967) v této souvislosti hovoří o získávání nových potřeb a píše: „Získávání nových potřeb je proces, jehož podstatným elementem je přetváření vnějších požadavků ve vnitřní, tzv. zvnitřňování (internalizace). Ale člověk

přebírá nejen požadavky, přejímá také vzory (stanoviska, tvrzení, způsoby jednání atd.). Vzory se liší od požadavků tím, že jejich přijímání nezahrnuje momenty vnějšího přinucování.“ Geneticky vzato, jsou vnější a vnitřní požadavky něčím odlišným, ale mají i mnoho společného, např. mnoho vnějších požadavků jsou pravidla splnění vnitřních požadavků (např. pravidla, za nichž je možno získat jídlo). Avšak vnější požadavky se také často mění v požadavky vnitřní: to, co bylo nejprve např. příkazem matky, se stává vlastním vnitřním imperativem, např. mytí rukou, udržování čistoty těla a oděvu vůbec, zdravení sousedů a známých atd. Rozhodující roli v organizaci chování hrají emoce, které tvoří podstatu odměn a trestů, vnitřních i vnějších, které nejen rozhodují o tom, jak se člověk chová, ale i proč se tak chová. A tak je zejména ***podmiňování emocí***, tj. asociace určitých podnětů s emočními reakcemi, východiskem utváření nových motivů, např. podmiňování strachu vede k vyhýbání se určitým objektům a činnostem a podmiňování příjemných zážitků naopak k jejich vyhledávání. Tak se na základě učení (individuálních zkušeností) vyvíjí individuální systém apetencí a averzí s příslušnými motivy. Dalším zdrojem, jak už víme, je napodobování modelů a zejména pak důsledky vlastního chování: máme tendenci neopakovat nepříjemné, a naopak opakovat příjemné zážitky. V tomto smyslu jsou sekundární (získané) motivy funkčně spojeny s odměnami a tresty, které jedinec zakusil, a jsou tedy ***naučené tendence k apetencím a averzím,*** tj. k vyhledávání příjemných zážitků a k vyhýbání se zážitkům nepříjemným.

Zájmy: jak již bylo uvedeno, jsou zvláštní formou motivů, velmi nejednotně pojímanou, ačkoli jejich význam a vystupování v každodenním životě je značný a zdálo by se, že jejich vymezení by nebylo obtížné. Projevují se preferencí určité poznávací aktivity a účastí na ní, na předmět zájmu se upíná pozornost, je lépe zapamatováván a ve vnímání vyčleňován (D. E. Super, 1964). S. Lacerbeau (1955) rozeznává v určování zájmu tři prvky: 1. mobilizaci pozornosti, 2. citový vztah a 3. snahové tendence. Nejde tu o pouhý příklon pozornosti, ale o zaujaté zabývání se něčím, přičemž dominantou je tu poznávání, ale není to totožné s potřebou poznávání; zájmy přitahují pozornost trvale a aktivně a subjekt je ochoten přinášet pěstování svých zájmů různé oběti. R. Meili (1961) uvádí, že analýza zájmu vede často do hlubin osobnosti, v jeho pozadí stojí nějaká potřeba, event. celý komplex potřeb. V tomto smyslu jsou zájmy také hlubší než tzv. „hobby“, jež W. C. Menninger (1942) charakterizuje jako činnost, která uspokojuje sama o sobě, na rozdíl od činností, které jsou uspokojující proto, že vedou k určitým užitkům; to platí i pro „koníčky“, které však jedinec může pěstovat, i když mu nepřinášejí žádný užitek (jako jsou např. různé druhy sběratelství, do nichž se investuje, aniž by se očekával zisk). J. P. Guilford (1954) uvádí následující kategorie a faktory zájmů:

Kategorie	Faktory
umělecké	uznávání a exprese
lingvistické	uznávání a exprese
vědecké	výzkum a teorie
mechanické	manipulace a konstrukce
o venkovní práce	příroda a atletika
obchodně-politické	merkantilismus a vůdcovství
o sociální aktivitu	přesvědčování a sdružování
o osobní přispění	osobní služba a sociální blaho
o úřadování	písařské a početní činnosti

Uspokojování zájmů je analogické uspokojování potřeb růstu A. H. Maslova: také zájmy jsou neukojitelné a s jejich uspokojováním se zesiluje jejich motivační naléhavost.

Typy osobnosti

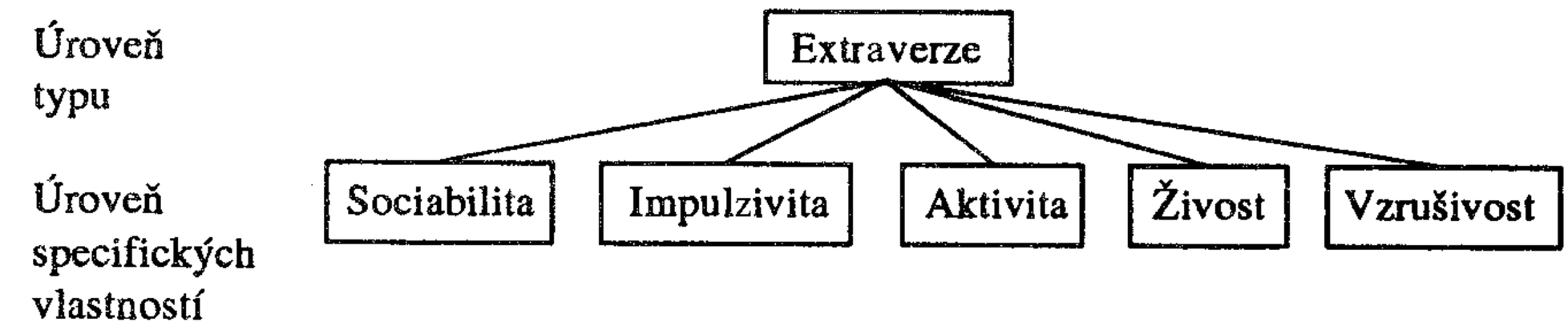
V běžné řeči se často používají výrazy jako „měšťák“, „intelektuál“, „byrokrat“ nebo také „ňouma“, „balík“ apod. Tyto výrazy vyjadřují určitou svéráznost daného jedince, která však nepřísluší jen jemu, nýbrž řadě dalších lidí, kteří tak v rámci určité svéráznosti vytvářejí skupinu, označovanou jako typ. Být typický znamená být svérázný, rázovitý, ale nikoli jedinečný, termín ***typ*** vyjadřuje sdílený svéráz, charakteristiku, která je vlastní celé skupině lidí, nikoli všem, ale jen některým lidem, kteří mají něco výrazně společného a kteří se od sebe v řadě dalších znaků liší (např. úrovní inteligence, zájmy apod.).

Člověka charakterizuje především jeho ***individualita,*** tj. osobitost, jedinečnost, a to nejen psychická, ale i fyzická, která s přibývajícím věkem po určitou mez narůstá. Současně se však u mnoha lidí projevuje ***jednota individuality a typu,*** tzn. že jsou jedineční, ale současně mají s některými lidmi něco společného, co je výrazně charakterizuje jako určitou skupinu. Výše uvedené příklady jsou případy lidového typizování. Ale i v oblasti různých věd, umění a literatury se objevovaly pokusy o konstrukci typů, tzv. ***typologie,*** např. typy kultury učitele, řídícího pracovníka, básníka atd. A idea typu sehrála důležitou úlohu v literatuře, divadelním umění a jinde.

Psychologické pojetí typu vychází z poznatku, že psychické vlastnosti vytvářejí určité syndromy (soubory), které mohou být charakteristické pro určitý počet lidí. H. J. Eysenck (1987) soudí, že pojmy typ a vlastnost ve smyslu faktoru jsou významově téměř totožné: řekneme-li např. o určitém člověku, že má vlastnost družnosti nebo že to je „družný typ“, znamená to v podstatě totéž. Někdy však, pokračuje Eysenck, pojem typu poukazuje na tzv. bimodální rozdělení určitého skóre získaného testy, tj. dělení na dvě kategorie, např. inteligentní/neinteligentní, zatímco pojem vlastnosti poukazuje na unimodální a patrně též normální rozdělení, avšak přesto mnohé, co se říká o vlastnostech, lze říci i o typech. Nověji představují typy krajní hodnoty v kontinuu určitého škálování a třídění vlastností od vylučujících se kategorií je upouštěno: nelze říci, že existují lidé tlustí a hubení, vysokého nebo nízkého vzrůstu ani jen inteligentní nebo neinteligentní; mezi těmito póly existuje přechod, a ten, podle Gaussovy křivky rozdělení četnosti jevů, reprezentuje největší počet případů.

Eysenck ***způsoby třídění vlastností,*** které byly uvedeny, označuje jako dimenzionální a kategoriální; první vychází ze statistických hledisek a z předpokladu

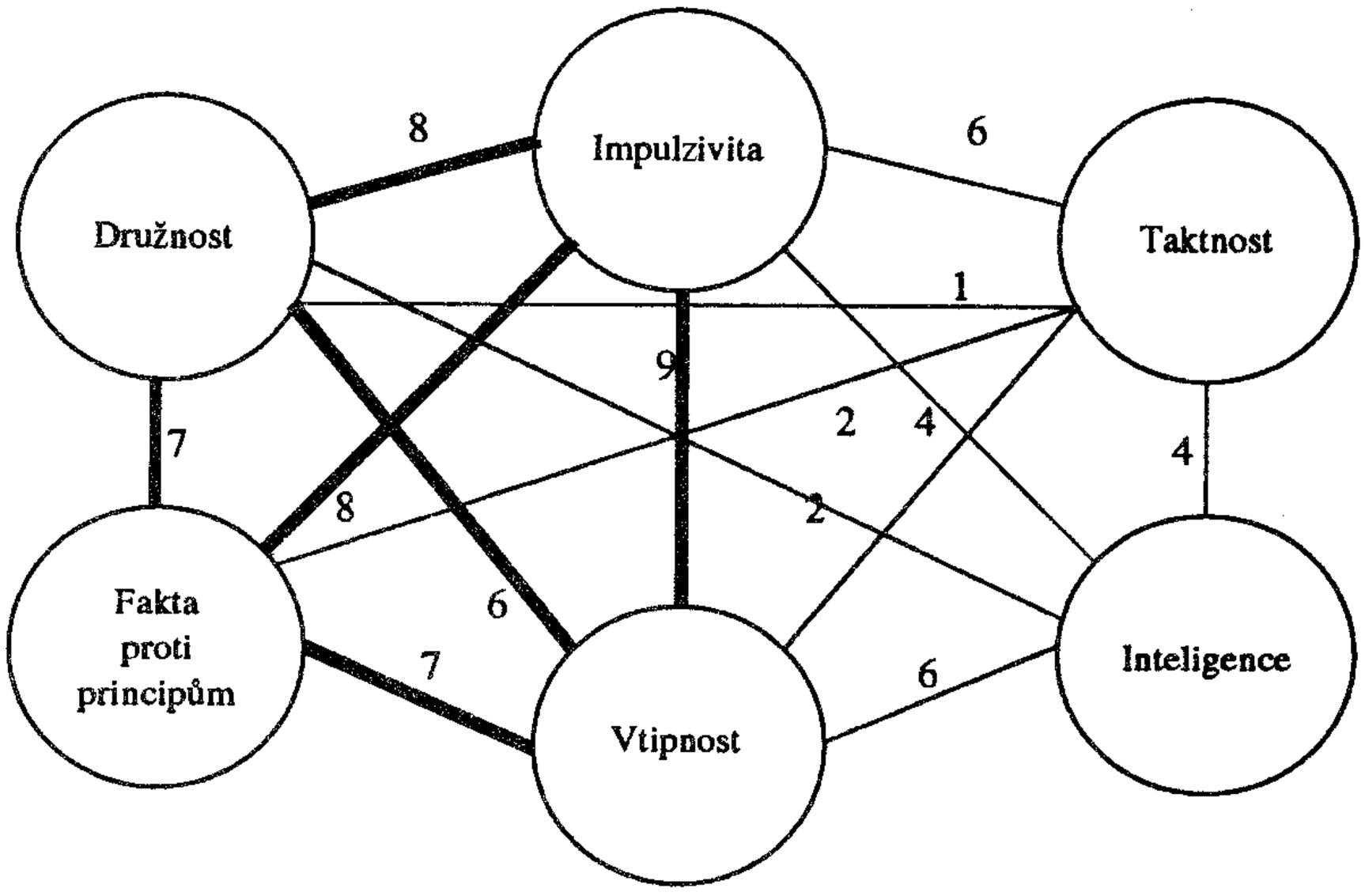
kontinua hodnot, druhý je určitým zjednodušením a přechodné vlastnosti mezi oběma póly kontinua vylučuje jako nevýrazné. Název určitého typu pak vyjadřuje zobecnění těch specifických vlastností, které jej tvoří, které se tedy seskupují do určitého syndromu (obr. 12).



(Eysenck, 1960)

Obr. 12 Typ jako zobecnění specifických vlastností

Eysenck sám ztotožňuje pojem typu s pojmem faktoru osobnosti, neboť podle něho nejde jen o pouhé zobecnění vlastností tvořících syndrom, ale o identifikaci faktoru, který stojí za tímto syndromem (trsem) vlastností.

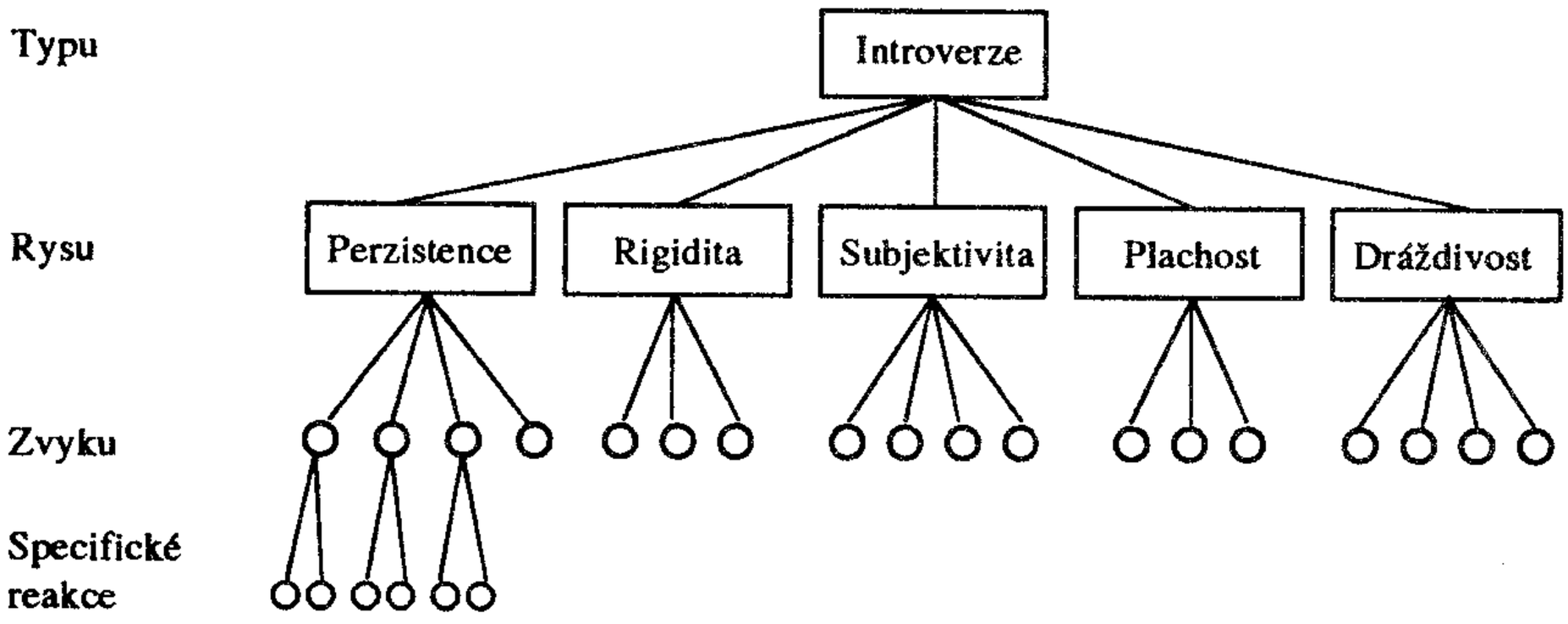


Silnější čáry spojují rysy vytvářející trs. Čísla vyjadřují koeficient korelace mezi danými rysy.

Obr. 13 Interkorelace psychických vlastností sdružujících se v syndromu (Cattell, 1950)

Skepticky se k psychologickému pojetí typu stavěl G. W. Allport (1961), podle něhož teorie typu neříká nic víc, než že určití lidé jsou jiným lidem v určitém ohledu podobní, a existuje tolik možných hledisek, podle nichž je možno lidi třídit, že týž člověk může příslušet mnoha různým typům. To je v podstatě správná námitka, neboť ***typologická charakteristika*** postihuje sice něco výrazného, podstatného, ale zdaleka charakteristiku osobnosti nevyčerpává, a tak, jak

již bylo poznamenáno, příslušníci téhož typu se v celé řadě dalších hledisek od sebe mohou odlišovat. Mnohé nevědecké typologie tento fakt ignorují a prezentují určitý typ jako vyčerpávající charakteristiku osobnosti (např. typy různých literárních, filmových a divadelních „hrdinů" tzv. socialistického realismu).



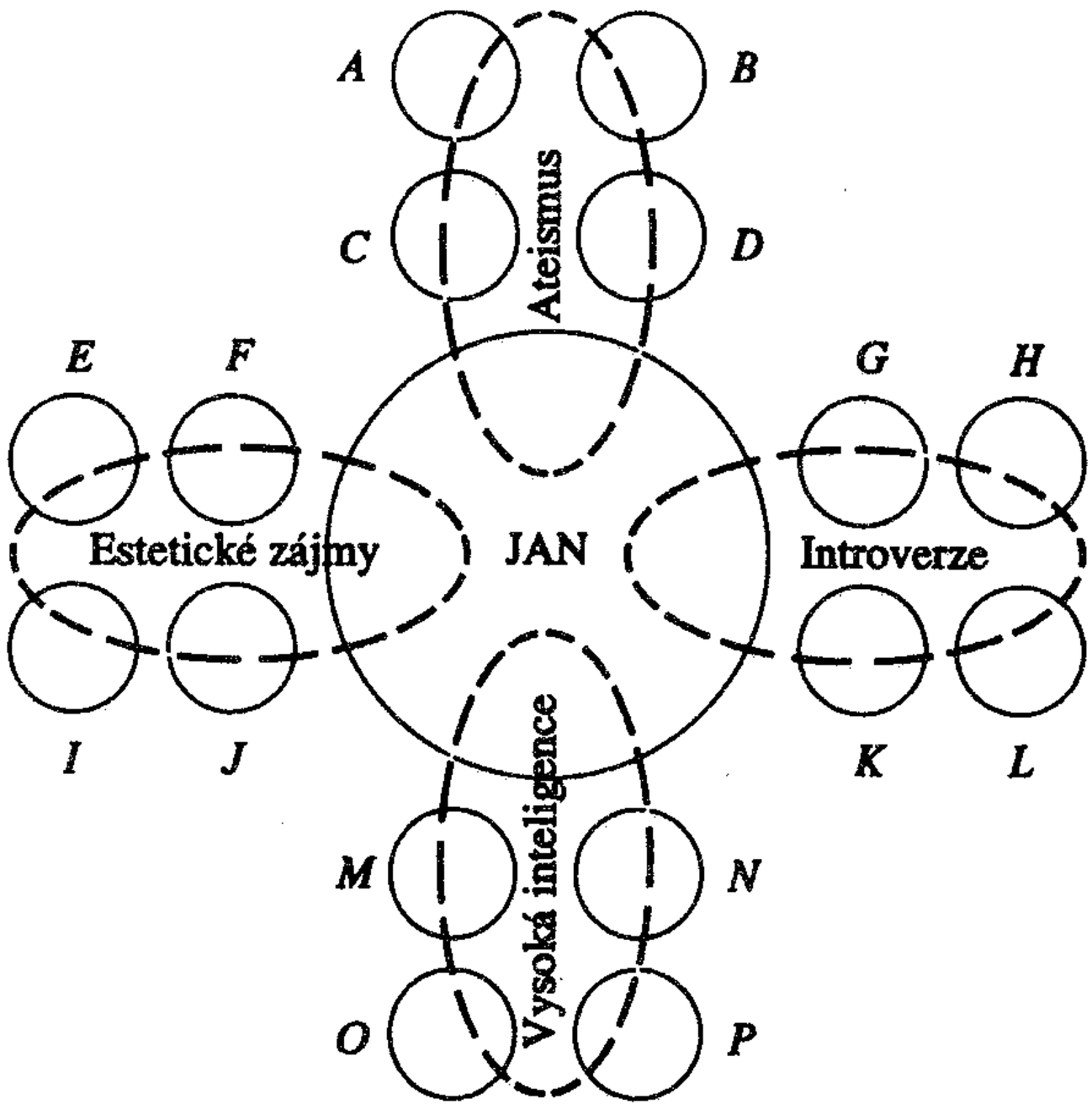
Obr. 14 Eysenckův hierarchický model organizace osobnosti

První ***psychologické typologie,*** tj. pokusy o konstrukci typů, vznikaly již ve starověku. Příkladem jsou Hippokratovy typy temperamentu z konce 5. stol. př. n. l. Za nejstarší typologický systém je pokládáno astrologické třídění lidí podle data jejich narození do dvanácti znamení zvířetníku z období asi 3000 let př. n. l. (babylónští Akkadové), dále to byly fyziognomické typy lidí, které údajně jako první sestavil Pythagoras v 6. stol. př. n. l. V minulém století a na začátku našeho století byly oblíbeny konstituční typologie, které vycházely ze spojování psychických vlastností s typy stavby těla (Rostan, 1826; Sigaud, 1908, a další). V jisté době byly též populární psychoanalytiky vytvořené typy – anální, orální a genitální. Jejich východiskem, stejně jako u Hippokrata, bylo pozorování a je pozoruhodné, že mnohé pozorované souvislosti Hippokratových i psychoanalytických typů byly potvrzeny výsledky empirického výzkumu.

Vlastnosti tvořící určitý typ spolu častěji výrazně nesouvisejí, protože „čisté typy" jsou extrémní případy daného kontinua vlastností. Proto se v psychologii používá ***pojem ideálního typu,*** který vyjadřuje skutečnost, že typologie jsou spíše ideální případy, a k těm, podle Allporta, se nedospívá exaktním výzkumem konkrétních lidí, jsou odvozovány racionálně, nikoli empiricky. Někteří lidé se těmto ideálním typům jen v určitém stupni přibližují. Ideální typy byly objeveny u psacího stolu, nikoli v laboratoři, konstatuje Allport.

Skutečnost, že typy, jak je prezentují různé typologie, se reálně vyskytují jen zřídka, značně omezuje praktické, např. psychodiagnostické využití typologií. Naproti tomu H. Mogel (1985) spatřuje přednost typologií v tom, že „redukují komplexitu", což znamená, že i za cenu ztráty informace přece jen postihují něco psychologicky významného. Jde tu o pokusy určitým způsobem uspořádat

individuální rozmanitost (P. R. Wellhöfer, 1977). Nutné je ***odlišení typů psychických procesů a typů osobnosti:*** první vyjadřují typy aktuálních procesů, druhé typy dispozic. Dále se budeme zabývat pouze několika psychologicky nejvýznamnějšími a nejpopulárnějšími typologiemi, které byly vytvořeny v první polovině našeho století jako typy vlastností osobnosti. Později typologické pokusy zeslábly.



(podle G. W. Allporta, 1937)

A - P = jednotlivé osoby: schéma naznačuje, že jedinec JAN může příslušet k více typům a že příslušnost k typu osobnost nevyčerpává.

Obr. 15 Typologie a individualita

Typologie extraverze a introverze

Autorem této pozoruhodné typologie, která vnesla do psychologie důležité pojmy extraverze a introverze, byl švýcarský psychiatr C. G. Jung (1921), který se rozsáhle zabýval srovnávacím studiem dosavadních typologií a vlastní typologii pak sestavil na základě svých klinických zkušeností a své teorie psychiky. Stručná zmínka o této teorii je nutná k pochopení Jungovy typologie.

Jung rozlišuje čtyři psychické funkce, nezávislé na obsahu: racionální myšlení a cítění, iracionální čití a intuici. Čití a intuice pracují s dojmy a bez hodnocení; intuice je „vnitřní vnímání". Myšlení ve spojení s čitím vede k empirii a ve spojení s intuicí ke spekulaci (intuitivní myšlení). Myšlení je hodnocení prostřednictvím poznatků, rozlišuje správné – nesprávné. Cítění je hodnocení prostřednictvím emocí, rozlišuje příjemné – nepříjemné. Myšlení a cítění informují; první o faktech, druhé o hodnotách, proto je Jung označuje jako racionální funkce,

ačkoli cítění je obvykle pokládáno za protiklad racionálního. Racionální a iracionální funkce se doplňují: je-li někdo vědomě racionální, je současně nevědomě iracionální, a naopak. Rozlišení uvedených funkcí je nutné, protože určují varianty obou základních typů, introverze a extraverze. Pozorujeme-li lidi, říká C. G. Jung, zjišťujeme, že někteří jsou koncentrováni na sebe, jiní na své okolí. To jsou dva základní životní vztahy, které vytvářejí habitus (celkový stav), a zabarvují tak zážitky i jednání. Projevuje se v nich zaměření životní energie (libida) dovnitř (na subjekt) nebo navenek (na objekt, okolí). Podle tohoto zaměření lze pak lidi třídit na introverty a extraverty.

– ***Extravert:*** je víc zaměřen navenek, na realitu, na objekty, je společensky založený, otevřený, přístupný, činorodý, závislý na mínění ostatních, myslí, cítí a jedná ve vztahu k objektu, je adaptabilní a prakticky založený.

– ***Introvert:*** je více zaměřen na sebe sama, na svůj vnitřní svět, žije více vnitřně, má bohatou fantazii a představivost, má negativní vztah k objektu a vnější svět ho spíše obtěžuje, je uzavřený, nepřístupný, spíše pasivní, zdrženlivý, nespolečenský, nedůvěřivý, ze situace se často stahuje do sebe, v jednání je váhavý, má plno zábran.

Vědomá extraverze je kompenzována nevědomou introverzí a naopak. Oba uvedené typy mají ***varianty,*** které jsou dány dominancí jedné z výše uvedených funkcí v introvertním a extravertním založení:

– extravertně myšlenkový typ: je to charakteristický empirik, který má především užitkový vztah ke skutečnosti;

– extravertně citový typ: je závislý na společenských konvencích, přebírá hotová schémata hodnocení;

– extravertně čivý typ: představuje krajního realistu, který má za skutečné jen to, co sám vidí nebo co mu jako skutečnost prezentuje věda;

– extravertně intuitivní typ: typický plánovač realizací vlastních citů;

– introvertně myšlenkový typ: je to charakteristický intelektuál, jemuž jsou myšlenky, ideje a abstrakce více než fakta;

– introvertně citový typ: představy a subjektivní pocity jsou mu víc než objektivní skutečnost, jeho doménou jsou knihy;

– introvertně čivý typ: člověk vyznačující se senzitivitou a vciťováním se;

– introvertně intuitivní typ představuje charakteristický snílek, mystik.

U obou základních typů, introverze a extraverze, vyjadřuje jejich charakteristika zaměření vědomí, které, jak již bylo poznamenáno, je kompenzováno zaměřením nevědomí, jež je vědomému zaměření komplementární, „infantilně archaické“ a vykazuje často destruktivní tendence (je to nevědomá negace vědomého vztahu k sobě samému a ke světu):

– nevědomá extraverze: jako kompenzace potlačení subjektivity se vytváří silně egocentrická tendence jdoucí až k infantilnímu egoismu (R. Albonico, 1970);

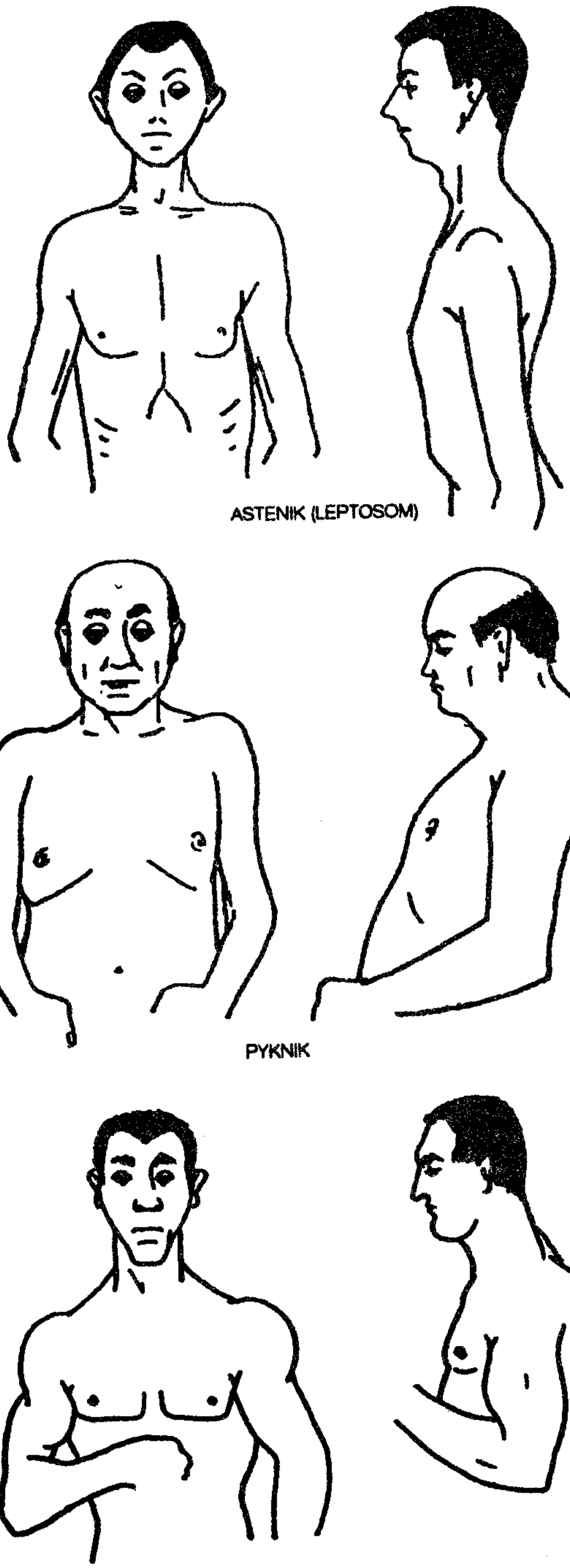
– nevědomá introverze: nevědomě zesiluje vliv objektů, vystupují fantazie o moci a vládě a úzkost z podlehnutí cizím vlivům (Albonico), nevědomě je subjekt přitahován určitým typem lidí a upadá do závislosti na nich.

Konstituční typologie

Termínem konstituce se v užším smyslu rozumí utváření těla člověka, nověji pak všechny jeho morfologické a funkční tělesné znaky. Konstituční typologie vycházejí ze souvislostí mezi znaky utváření těla a psychickými vlastnostmi. Novodobým představitelem konstituční typologie, která získala velký ohlas v Evropě, byl německý psychiatr E. Kretschmer (1921), který tuto typologii proslavil dílem Stavba těla a charakter (25. rozšířené vydání vyšlo v r. 1967).

Východiskem Kretschmerovy typologie bylo pozorování souvislostí určitých typů stavby těla s určitými druhy psychického onemocnění. Protože Kretschmer předpokládá, že mezi psychickou normalitou a psychickým onemocněním existuje plynulý přechod, který reprezentují psychopatie, mohl posléze svá původní pozorování zaměřit i na psychicky normální osoby. Kretschmer si především povšiml, že osoby se schizofrenním onemocněním mají převážně tzv. astenickou a osoby, které onemocněly tzv. cyklofrenií, převážně pyknickou stavbu těla. Kretschmer hovoří o souvislostech určitého typu stavby těla a určitého charakterového typu, ale ve skutečnosti tu jde, geneticky vzato, spíše o typy temperamentu. Zjištěné souvislosti pak byly experimentálně a statisticky prověřovány a zčásti potvrzeny. Souvislosti mezi typem stavby těla a typem „charakteru" vysvětluje Kretschmer hypoteticky, že jsou způsobovány vlivem nějakého biochemického faktoru. U Kretschmera tedy v podstatě jde o ***psychofyzické typy,*** resp. o jejich obecně konstituční variantu; další varianty reprezentují typy pohlaví, stáří a rasy. Typ pokládá Kretschmer za přírodní fenomén: „příroda nepracuje s ostrými hranicemi a precizními strukturami" (Kretschmer).

Především je nutno charakterizovat ***typy stavby těla,*** vedle tzv. dysplatického, neurčitého typu rozlišuje Kretschmer následující tři typy stavby těla: 1. astenický či leptosomní, který se vyznačuje jakýmsi protaženým vzrůstem; úzká ramena a boky, dlouhé horní a dolní končetiny, skrovná muskulatura činí celkový dojem hubenosti, vytáhlosti, slabosti či subtilnosti; 2. pyknický typ se naproti tomu vyznačuje sklonem k tloušťce, má měkký široký obličej, masivní krátký krk, zdůrazněné břišní proporce, krátké horní a dolní končetiny; svého charakteristického vzezření dosahuje pyknik až mezi 30. a 40. rokem věku, kdy se začíná obvykle jevit jako podsaditý, obtloustlý; 3. typem je atletik, který se vyznačuje širokými rameny, plastickou muskulaturou, nápadné jsou relativně štíhlé nohy, oproti mužům mohou ženy tohoto typu mít více podkožního tuku a vykazovat v obličeji i v tělesné stavbě znaky „mužatek" (Albonico). Charakteristické rozdíly mezi těmito typy jsou i v utváření lebky a obličeje: astenik má vejčitou lebku a malý obličej, pyknik má lebku a obličej kulaté, atletik má hrubý, kostnatý obličej i lebku.



Obr. 16 Základní typy stavby těla (podle Kretschmera)

Podle Kretschmera existují nyní následující ***vztahy mezi typy stavby těla a typy charakteru:***

Stavba těla:	Pyknická	Astenická (leptosomní)	Atletická
Psychická struktura	cyklothymní	schizothymní	viskózní
Psychopatie	cykloidní	schizoidní	epileptoidní
Psychóza	cyklofrenie (maniodepresivní psychóza)	schizofrenie	epilepsie

Poznámka: pojem epileptoidní obvykle nevyjadřuje druh psychopatie, stejně jako pojem epilepsie nevyjadřuje druh psychózy, nýbrž neurologicky pojatého onemocnění.

Následuje stručná ***charakteristika typů charakteru,*** podaná převážně podle Kretschmera (1967):

– ***Cyklothym:*** tento typ povahy má dvě varianty: „vesele živí" a méně četní „těžkopádně měkcí"; mezi oběma těmito póly pak leží tzv. syntonní temperamenty, mezi ně patří „klidní humoristé", „činorodí praktikové", „požitkáři", obecně jde o charakteristiky mezi dvěma póly: veselost – čilost a zádumčivost – těžkopádnost; obecně jde o společensky založené osoby, jejichž nálady kolísají mezi oběma uvedenými póly s převahou jednoho nebo druhého ladění, mají smysl pro humor, ale snadno se i rozpláčí a jsou smutné, splývají s dobou a s prostředím, milují požitek a pohodlí, žijí realisticky, spíše v přítomnosti a bez větších zábran, jsou to lidé otevření, sdílní, jsou dobře adaptovaní a mají smysl zejména pro aspekty užitečnosti (utilitaristé); požitkář má variantu jedince s malou inteligencí a úzkým duchovním obzorem, ve vyšších vrstvách je to naopak překultivovaný estét, střední variantou jsou „činorodí praktikové", které lze najít všude, kde se něco děje, jsou přetíženi aktivitou a jsou rádi přetíženi, jsou rezolutní, dobré nálady, dobrosrdeční, jiní milují spíše klid a pohodlí a reprezentuje je „dobrý, trochu flegmatický chlapík".

– ***Schizothym*** je naproti tomu člověk záhadné a složité povahy, jsou to lidé, kteří mají povrch a hloubku, ale za jejich fasádou lze jen stěží nahlédnout jejich skrývané nitro: „jsou schizoidní lidé, s nimiž můžeme žít deset let a nemohli bychom s jistotou říci, že je známe"(Kretschmer), schizothymie je poněkud zmírněnou formou schizoidity; obecně jsou to osoby uzavřené, vážné, plaché, citlivé, často podivínské, jsou to lidé plní rozporů, mají intenzivní vnitřní život, jsou spíše nepraktičtí, citliví a chladní zároveň (přecitlivělí jsou zejména v dospívání), je to velmi diferencovaný typ, v jehož oblasti nacházíme jemné aristokraty, ale i chladné zločince, patetické idealisty, ale i mrzoutské podivíny, bohémy

a darmošlapy, dále i exaltované blouznivce; za základní varianty pokládá Kretschmer „jemnocitné“, blazeované ironiky, „chladné intelektuály“, další jsou „světu odcizení idealisté“ upřednostňující abstrakta a abstraktní postuláty ctnosti, další variantou jsou „chladné panovačné povahy“ a egoisté reprezentovaní často vyššími a starými byrokraty, „povahy skrznaskrz nudné“, ctižádostivé, bez skrupulí; poslední variantou jsou „suchaři“ bez vtipu a bez ohně, „trochu přátelští“, „trochu nepřátelští“, „nudně tlachající“.

– ***Viskózní charakter (ixothym):*** psychomotoricky klidní a pomalí, v extrémních případech těžkopádní a neobratní, jsou mezi nimi často úspěšní boxeři, vykazují „rozvážný, prostý způsob myšlení“, malou citlivost a vzrušivost, relativně nejčastějším afektem je u nich „explozivní zuřivost“, jsou převážně flegmatičtí a nevyznačují se silnou vůlí, jak se dříve soudilo.

Celkový přehled typů (podle H. Rempleina, 1959)

Stavba těla	Pyknická	Leptosomní	Atletická
Temperament	Cyklothymní	Schizothymní	Ixothymní (viskózní)
Postoj k světu	realista	idealista	pro sebe žijící
Postoje k jiným lidem	družnost, sdílnost, přimknutost	autismus, povrchní kontakty, uzavřenost	pasivní družnost
Ladění	mezi veselostí a smutkem, malá afektivní vzrušivost, rychle odeznívající vzrušení	mezi přecitlivělostí a tupostí, značná vnitřní vzrušivost, dlouho se udržující vzrušení	mezi flegmatičností a explozivitou, vnitřní vzrušivost nevelká, vzrušení rychle odezní
Psychické tempo	výkyvy mezi pohodlností a pohyblivostí	výkyvy mezi čilostí a utlumeností	bez výkyvů; klidný, pomalý, stejnoměrný
Reflexe	velká citová rezonance při malé trvalosti a síle	méně lehce rezonantní, ale hluboce a trvale	malá rezonance až citová rigidita
Mysl	srdečnost, dobromyslnost, spoluúčast	chladnost až studenost	závislost, věrnost
Myšlení	konkrétní	abstraktně formalistické, schematizující	analytické, střízlivé, pedantické
Adaptabilita	veliká	malá	dostatečná
Úchylnost	malá	vysoká	nejmenší

Konstitucí rozuměl Kretschmer souhrn vrozených vlastností individua a zajímal se jen o jeden aspekt těchto „genotypicky zakotvených“ vlastností, jmenovitě o stavbu těla a její vztah k charakteru, jímž rozumí „soubor všech afektivně volních reakčních možností člověka, jak vyvstávají v průběhu jeho „životního

vývoje“, tedy z dědičných vloh a „exogenních faktorů“, jako jsou prostředí, výchova atd. Temperament je podle E. Kretschmera spoluurčován krevním chemismem a humorálně a má vliv na afektivitu a obecné psychické tempo; v tomto smyslu se stává jakousi základnou pro vývoj charakteru.

Osobnost reprezentuje ***somatopsychický funkční systém,*** k němuž patří i formy těla, které souvisí, stejně jako psychika, s tělesným metabolismem, činností endokrinního systému a dalšími biologickými činiteli, což potvrzují empiricky získané korelace i výsledky fyziologických a patofyziologických experimentů. Typ stavby těla je určitá vitální konstanta, s níž souvisejí určité konstanty psychické, přičemž obojí je určováno společným činitelem a vytváří určité typy. Základní psychické funkce mají konstitučně typické vazby a typy jsou v tomto smyslu vždy psychofyzickými typy, které „mají pevné jádro, ale žádné pevné hranice“. „Psychofyzické konstituční typy představují vyformování určitých růstových tendencí a funkčních sklonů lidských organismů, za nimiž je nutno přijmout důležité základní zákony života“ (Kretschmer, 1967).

Toto Kretschmerovo pojetí je krajně deterministické až fatalistické, neboť psychický život jedince je v podstatě osudově dán, stejně jako stavba jeho těla. Kretschmer však tento fatalismus své teorie typů odmítá. To je v rozporu s názory těch psychologů, kteří zdůrazňují rozhodující vliv zkušenosti. Experimentální psychologie typů, v níž šlo zejména o srovnávání různých psychofyziologických funkcí u pyknika a asteniků, dosaženými výsledky Kretschmerovu teorii typů jednoznačně nepodporuje. Například štěpitelnost pozornosti má být u pyknika malá a u asteniků velká; experimentálně se zkoumá tak, že pokusná osoba vykonává dvě činnosti najednou, např. zvedá závaží na ergografu a zpaměti provádí určité početní úkony, ale má-li být prokázána jako obecnější vlastnost, musí být zkoumána více testy, jejichž výsledky musí pozitivně korelovat. Otázkou je, zda takový přístup postihuje podstatu schizothymie.

R. W. Payne (1955) použil 17 testů štěpitelnosti, ale jejich výsledky vlastnost štěpitelnosti nepotvrzují. To však lze interpretovat také tak, že tyto testy nepostihují tuto vlastnost. Celkový přehled výsledků experimentální typologie podal H. Rohracher (1956), který soudí, že Kretschmerovy charakteristiky obou typů jsou na úrovni základních psychomotorických funkcí empiricky potvrzeny a navíc „vytvářejí vzájemný vnitřní vztah a vzájemně se podmiňují“.

Z uvedeného je patrné, že Kretschmerův schizothym má mnoho společného s Jungovým introvertem a cyklothym s extravertem. Vyplývá to i ze srovnání historických osobností: typickým cyklothymním básníkem je G. Keller, schizothymním Hölderlin, tj. realismus extravertů proti romantismu introvertů; typickým cyklothymním-extravertním vůdcem je Luther, typickým schizothymním-introvertním vůdcem despotou a fanatikem je Kalvín. Nicméně Kretschmerovy typy zahrnují jen poměrně malé procento populace.

Typologie W. H. Sheldona

Američan W. H. Sheldon (1940) vyšel ve své typologii rovněž z předpokládané korelace tělesných a psychických vlastností, postupoval však oproti E. Kretschmerovi více statisticky. Své poznatky shrnul spolu s S. S. Stevensem (1942) v monografické práci, která vzbudila ohlas zvláště v USA. Ačkoli jsou Sheldonem navržené typy stavby těla v podstatě identické s typy E. Kretschmera, dospěl k nim jinou cestou. Zatímco Kretschmer vycházel z antropometrických měření, vycházel Sheldon především z fotografování těl zepředu, zezadu a ze stran. Sheldon dospěl k těmto typům stavby těla:

endomorfní typ – tělo je utvářeno vnitřně – tuk
mezomorfní typ – tělo je utvářeno vnějšně – svaly
ektomorfní typ – tělo je utvářeno křehce – nervy

Jde tedy o tři komponenty, tuk, svalstvo a nervová soustava, typ je dán převahou jedné z komponent. Výzkumy typů tělesné stavby založil na fotografiích 4000 posluchačů Harwardovy univerzity a nalezl uvedené dimenze. Příslušné psychologické typy (jak uvádí – typy temperamentu) pak nalezl hlavně pomocí dotazníků, z jejichž údajů (nikoli však faktorovou analýzou) extrahoval primární komponenty, které nazval: viscerotonie, somatotonie a cerebrotonie. Viscerotonii přiřadil endomorfnímu typu stavby těla, somatotonii mezomorfnímu a cerebrotonii ektomorfnímu typu. Korelace mezi tělesnými typy a typy temperamentu jsou podle Sheldona a Stevense (1942) a podle Childa (1950) tyto:

Dimenze temperamentu:	Dimenze stavby těla:					
	endomorfie		mezomorfie		ektomorfie	
viscerotonie	+0,79	+0,13*	−0,23	+0,13	−0,41	−0,15
somatotonie	−0,29	+0,03	+0,82	+0,38*	−0,53	−0,37
cerebrotonie	−0,32	−0,03*	−0,58	−0,38	+0,83	+0,27*

Poznámka: Na prvním místě jsou vždy uváděny nálezy Sheldona, na druhém Childa. Z tabulky je patrno, že Childovy nálezy zcela nesouhlasí s nálezy Sheldona a Stevense, vážnější rozpory jsou označeny hvězdičkou.

– Viscerotonní typ temperamentu se vyznačuje realismem, společenskostí, požitkářstvím, pohybovou pomalostí a rozvážností (je tu zřejmá korespondence s cyklothymií).

– Somatotonní typ temperamentu se vyznačuje aktivitou, energií a touhou po moci, sebeuplatňováním, agresivitou a jistou nezdrženlivostí (je tu určitá korespondence s typem viskózního charakteru).

– Cerebrotonní typ temperamentu se vyznačuje přecitlivělostí, utlumeností, sklonem k samotářství, vnitřním životem, fantazií (je tu zřejmá korespondence se schizothymií).

Konstituční typy určil Sheldon z 12 000 fotografií pořízených u 4000 vysokoškoláků, charakteristiky temperamentu především z explorace 200 mladých mužů, prováděné především pomocí rozhovoru. Jeho typologie se však výrazně neprosadila. Platí-li Kretschmerova teze, že čisté typy se vyskytují jen asi u 10 % populace, je tímto faktem praktická hodnota typologií jejich kritiky zpochybňována.

Sheldonovy temperamenty byly pak na základě výzkumů popsány každý ve dvaceti podstatných rysech:

	Viscerotonie:	Somatotonie:	Cerebrotonie:
1.	relaxace v póze a pohybu	jistota pózy a pohybu	omezenost v póze a sešněrovanost pohybu
2.	záliba ve fyzickém pohodlí	záliba ve fyzických dobrodružstvích	fyziologické nadsazování reakcí
3.	pomalé reakce	potřeba potěšení	záliba v soukromí
4.	záliba v jídle	energičnost	přehánění
5.	socializace obživy	záliba v dominanci	hyperkoncentrovanost, starostlivost
6.	dobré zažívání	záliba v riziku a v odvaze	emocionální omezenost, tajnost v cítění
7.	záliba ve zdvořilostních ceremoniích	smělá přímost chování	sebevědomý výraz očí a obličeje
8.	záliba ve sdružování	fyzická odvaha k boji	strach před sdružováním
9.	nediferencovaná roztomilost	konkurenční agresivita	sociální zdrženlivost
10.	chtivost afekce a souhlasu	psychologická necitlivost	rezistence k návyku a chudá rutinovanost
11.	orientace na lidi	klaustrofobie	agorafobie
12.	hladce plynoucí emoce	krutost, není choulostivý	nepředvídatelnost postojů
13.	tolerance	nezdrženlivý hlas	hlasově omezený a obecně iritován hlukem
14.	vlídnost	spartánská lhostejnost k bolesti	hypersenzitivita k bolesti
15.	hluboký spánek	obecná hlučnost	chudý návyk spánku a chronická únava
16.	nedostatek charakterové pevnosti	zralost vystupování	mladickost, směřování k uhlazenosti
17.	přímost, časná emotivní komunikace, extraverze	horizontální mentální ulpívání, extraverze	vertikální mentální ulpívání, introverze
18.	relaxace a sociofilie pod vlivem alkoholu	troufalost a agrese pod vlivem alkoholu	rezistence k alkoholu a jiným drogám
19.	potřeba lidí, když má starosti	potřeba akce, když má starosti	potřeba osamocení, když má starosti
20.	orientace na dětství a rodinu	zaměření na cíle a aktivity mládí	orientace na pozdější období života

Jak je z přehledu patrno, existuje určitá nevelká afinita Sheldonova cerebrotonika s Jungovým introvertem a Kretschmerovým schizothymem. Další afinity k dosud uvedeným typologiím by bylo možno shledávat jen těžko.

Podle L. A. Pervina (1970, s. 11) vychází Sheldonova typologie ze tří principů: (1) neexistují diskrétní typy somatotypů, ale spíše kontinuitní dimenze variace, proto může být tělo spíše určováno počtem dimenzí, než kategorizováno; (2) existuje vztah mezi morfogenotypem (biologickou strukturou), vyjádřeným individuálním somatotypem, a dynamikou osobnosti, vyjádřenou v temperamentu; (3) individuální somatotyp je provždy konstatní. Ačkoli Sheldon sám vytýkal Kretschmerovi nedostatek statistických zřetelů, jeho metodologické východisko se vyznačuje dosti umírněnou návazností na americké statistické tradice v psychologii: Sheldon vyšel ze 650 vlastností popisovaných v literatuře a vyňal z nich 50 rysů, které byly podkladem sedmistupňového škálování temperamentu. Škála byla podkladem interviewů, které byly provedeny na 33 mužích.

L. A. Pervin (1970, s. 13) podává tuto shrnující a pregnantní charakteristiku Sheldonových typů: (1) endomorfní typ je žoviální (družný) a miluje rozkoš; (2) mezomorfní typ je rázný a agresivní; (3) ektomorfní typ je introvertovaný a utlumený. Podle Sheldona jsou vztahy mezi tělem a temperamentem transkulturální, avšak co je podstatou těchto vztahů, není v jeho teorii dostatečně zřejmé, Sheldon se spokojil identifikací uvedených dimenzí těla a temperamentu. G. W. Allport (1961, s. 62) si klade otázku, zda vztah mezi somatotypem a temperamentem je vrozený, nebo zda je to důsledek životních zkušeností.

Jako příklad, na němž rozvíjí své úvahy, uvažuje Allport mladíka, který je somaticky vysloveně ektomorfní (tj. gracilní, asthenické stavby těla) a tělesně slabší než jeho kamarádi. Ve sportovních činnostech si nedovolí nic zvláštního. Co učiní – táže se Allport – vyvine utlumenou, staženou a introvertní povahu? Baculaté dítě stejně jako slabé se učí, že sportovní hřiště přináší úspěchy mezomorfnímu (tj. svalnatému) typu. Nelze prokázat, že jsou to jen tyto životní zkušenosti, které způsobují korelaci mezi stavbou těla a temperamentem, avšak hrají pravděpodobně roli, uvádí G. W. Allport a pokračuje: opačná interpretace se opírá o nálezy, že již sedmileté dítě, které se sotva seznámilo se světem, vykazuje charakteristiky, které popisuje Sheldon. Ektomorfní děti tohoto věku se již jeví jako úzkostnější, podrobivější, neklidnější a opatrnější než děti, které přísluší k jiným tělesným typům (Davidson, McInnes a Parnell, 1957, zde podle G. W. Allporta, 1961, s. 63).

Sheldonova typologie je méně literární než Kretschmerova, přináší nesporně zajímavé a cenné nálezy, ale tak jako Kretschmerova, spíše než by přispívala praxi, staví teorii řadu otevřených otázek.

Typ autoritární osobnosti

Po druhé světové válce začal Th. W. Adorno se svými spolupracovníky zkoumat fašistické postoje (F-škála) a antisemitské předsudky, které byly součástí nacistické ideologie a vedly k brutálnímu vyhlazování příslušníků židovské rasy v nacistických koncentračních táborech. Objev zajímavých souvislostí a psychoanalytický rámec jejich interpretace pak vedl k rozšíření původního výzkumného programu a posléze k vypracování obsáhlé monografie o „autoritární osob-

nosti“ („authoritarian personality“ – T. W. Adorno, E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson, R. N. Sanford, 1950). Uvedení autoři nehovoří vysloveně o typu, ale spíše o syndromu postojů. O typu autoritární osobnosti hovoří jeden z kritických interpretů její teorie P. R. Hofstätter (1963, s. 394). Alternativními názvy pro autoritární osobnost jsou antidemokratická nebo fašistická osobnost, resp. významovým ekvivalentem autoritarismu je antidemokratismus nebo fašismus. M. Rokeach (1960) však zdůrazňuje, že autoritarismus nemá být interpretován ideologicky nebo politicky, je to syndrom sociálních postojů a kognitivní koncept.

Za základní ***znaky autoritarismu*** jsou pokládány: etnocentrismus, konvencionalismus, rigidní dogmatismus a agresivita. Někteří hovoří o „vrchnostenském komplexu“ a za jeho složky pokládají zejména „autoritární agresi“, zaměřenou proti jinak smýšlejícím, spojenou s postojovou intolerancí vůči etnickým menšinám. H. Schmidt-Mummendeyová (1972) charakterizuje, mimo jiné, autoritářskou osobnost jako odmítající to, co je nekonvenční v rámci určitého konzervativismu a nacionalismu (např. „demokratické metody jsou neúčinné, aby blbce přivedly k rozumu“). V podstatě tu jde o určitý komplex předsudků, resp. o kovarianci určitých iracionálních postojů, které jsou spojeny s vyhraněně zaměřenou agresí a hostilitou vůči určitým skupinám „nepřátel“ (za ty jsou považováni obvykle židé a černoši – antisemitismus a antinegroismus). Z pohledu hlubinné psychologie se tento ***komplex hostility*** jeví jako pokus o kompenzaci vlastních pocitů méněcennosti (identifikace s rasistickými názory, tj. s „lepší“ rasou proti „horší“) a jako projekce pocitů nepřátelství („našimi nepřáteli jsou především židé“), resp. jako generalizace pocitů ohrožení. Osoby s autoritárními postoji vykazují vysoké hodnoty na škále fašistických postojů, jsou plny nenávisti a podezírání, agresivity a cynismu, vykazují intoleranci a dogmatismus, jakož i rasové předsudky a nekritický obdiv k idealizovaným autoritám. Mají tendenci integrovat se se „silnými“ a „lepšími“ proti „slabým“ a „méněcenným“, proto se stávají členy fašistických či fašistoidních, nacionalistických, resp. šovinistických organizací.

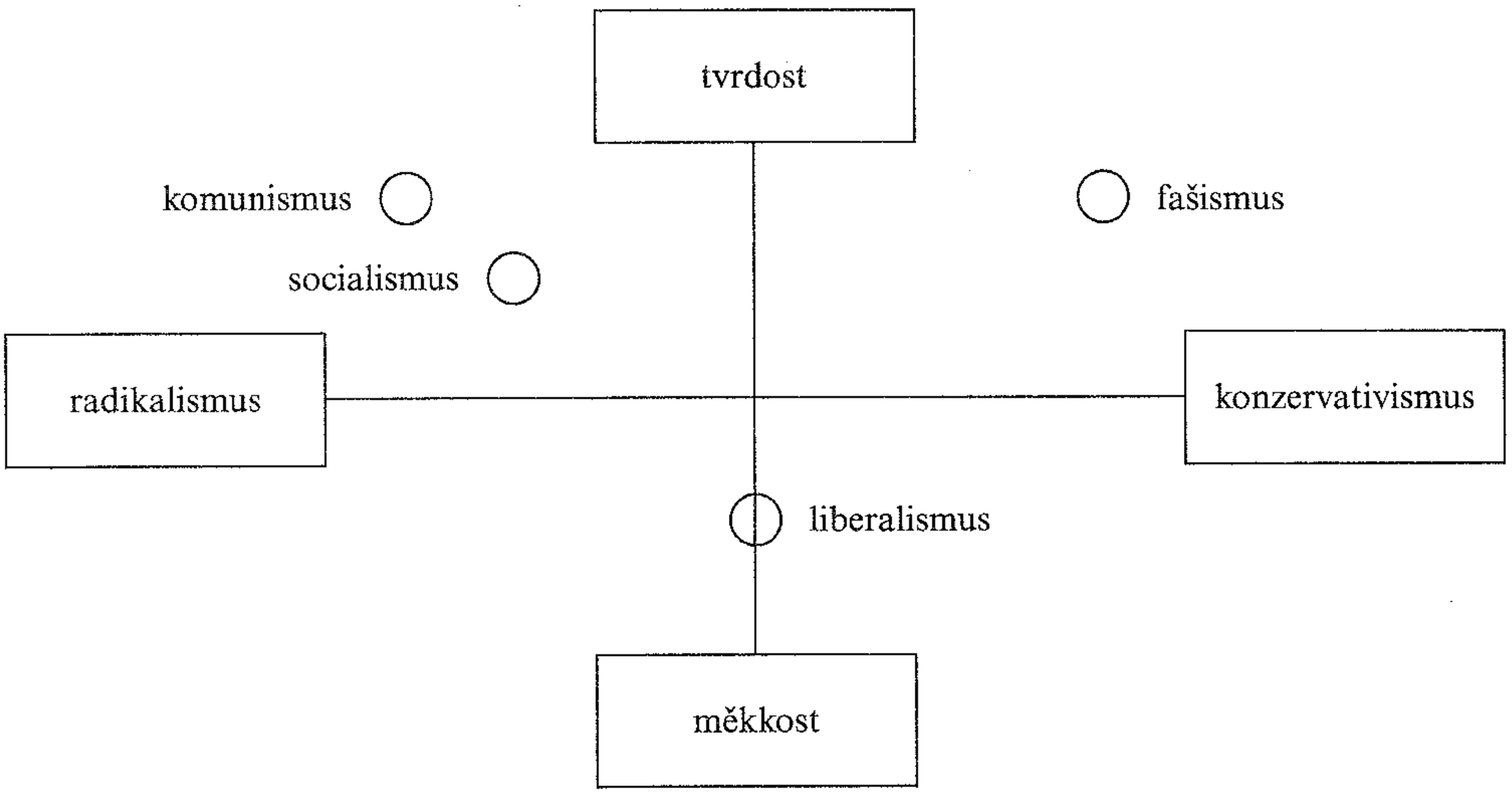
Komplex postojů či typ označovaný za ***autoritarismus*** se vyznačuje těmito složkami:

- konvencionalismus: ctění a hájení norem střední třídy;
- autoritární podřídivost: nekritický vztah k idealizovaným vůdcům jako morálním autoritám;
- autoritární agrese: tvrdé zaměření proti těm, kteří poškozují či ohrožují tradiční hodnoty (např. proti „rozkladnému“ a „zvrhlému“ umění);
- anti-intracepce: odmítání názorové měkkosti, shovívavosti a dobromyslnosti (např. „těžké zločiny musí být trestány smrtí“);
- pověrčivé a stereotypní chování: víra v osudovost a v mystické síly;
- preferování pozic moci a síly: identifikace s lidmi v silné pozici, kteří mají moc;

– slast z ničení a cynismus: vyhraněné nepřátelství vůči lidem jinak smýšlejícím;
– sklon k projekcím: zejména pocitů ohrožení („ve světě se dějí nebezpečné věci“);
– dogmatismus a myšlenková rigidita: nedostatek kritičnosti a smyslu pro humor;
– nadměrné zabývání se sexuálními problémy společnosti: konzervativně založené moralizátorství.

Uvedené postoje tvořící syndrom jsou jádrem, resp. podstatnou složkou typu, který je označován jako ***autoritární osobnost*** a který se vyznačuje následujícími znaky, zjištěnými u severoamerické populace:
– antisemitismus (často spojený s antinegroismem – tj. rasové předsudky vůči židům spojené s předsudky vůči černochům);
– etnocentrismus (zdůraznění hodnoty vlastní rasové či národní příslušnosti spojené s nepřátelstvím vůči národnostním menšinám);
– autoritarismus (tj. výše uvedený komplex antidemokratických, resp. fašistických postojů);
– politicko-ekonomický konzervativismus (kritický vztah k „pokrokářství“ všeho druhu – tento znak je však pokládán za sporný, neboť se tu objevuje pozitivní vztah ke „státnímu kapitalismu“.

P. R. Hofstätter (1963) pokládá za nezávislé faktory autoritární osobnosti, vedle antisemitismu a antinegroismu, ještě nacionalismus, puritanismus a státní socialismus. Empiricky byly zjištěny pozitivní korelace autoritární osobnosti s „vírou ve spravedlivý svět“ (Z. Rubin, L. A. Peplau, 1975), s etnocentrismem 0,80 a s fašistickými postoji 0,73. Etnocentrismus, resp. nacionalismus, je v některých zemích – výše uvedené údaje se týkají Spojených států severoamerických – spojen s nepřátelskými postoji k cizincům (xenofobie v současném Německu, ale i Francii, kde je množství přistěhovalců z cizorodých kulturních prostředí, Turků a Arabů). H. J. Eysenck (1957, 1964, s. 265 násl.) se zabýval vztahem osobnosti a politických postojů zahrnujících i autoritarismus. Rozlišil dvě dimenze politických postojů, jejichž kombinace vymezuje také určení autoritarismu a dalších typů politických postojů: z přehledu na následujícím schématu je patrno, že autoritářství, resp. antidemokratismus, má velmi mnoho společného s komunismem. Zásadně lze říci, že komunismus a fašismus reprezentují dva sociálně-psychologicky nepodstatně odlišné protiklady liberalismu. Rozdíly mezi komunistickými a fašistickými postoji však Eysenck nepostihuje přesně, neboť také fašismus obsahuje prvky radikalismu (revoluce proti parlamentarismu, tradičnímu kapitalismu atd.). Jde tu o rozdíly ideologické (třídní boj, boj za rasovou čistotu atd.), ale také o velmi obecnou příbuznost smýšlení (předsudky, dogmatismus, intolerance atd.). Eysenckovo schéma dimenzí politických postojů je následující:



(Eysenck, 1964, s. 281)

Eysenck sám pokládá výše vymezené pozice typů politických postojů za hypotetické a v souhlase s tím, co tu bylo výše uvedeno o vztazích mezi komunistickými a fašistickými postoji, lze říci, že je to i určení velmi problematické: komunistické a fašistické postoje k sobě mají rozhodně blíž, než je uvedeno v Eysenckově schématu. Oba typy těchto postojů jsou dvě varianty totalitarismu. K tomu je ještě nutno poznamenat, že pojem politického postoje, resp. jeho typu, se významově nekryje s pojmem té které politické doktríny či ideologie. Současně to neznamená psychologizaci komunistického a fašistického hnutí.

Dalším důležitým aspektem typologie autoritární osobnosti je objev její etiologie, skutečnosti, že je produktem určitých rodinných poměrů, resp. určitých zkušeností z dětského období. Ale i v tomto směru jsou základní tvrzení Adorna a jeho spolupracovníků problematická. Tvrdí totiž, že autoritarismus, který vyjadřuje „hluboce v osobnosti spočívající rys" (Adorno a další, 1950, s. 1), je v podstatě produktem patriarchálních rodinných poměrů, vyznačujících se nedostatkem vřelosti (zejména ve vztazích otec–děti) a požadavkem bezpodmínečné poslušnosti dítěte vůči rodičům. To znamená, že ***geneze autoritární osobnosti*** má základy v rodinné výchově. Dítě místo lásky zakouší pocity povinnosti, potlačuje hostilní cítění vyvolané odlidštěnými rodinnými poměry a vztah k nepřístupnému otci kompenzuje idealizovanou autoritou. Avšak R. Stagner (1944) podává jiné hypotetické souvislosti předsudků proti minoritám, které jsou složkou autoritárního komplexu postojů: šťastné dětství a vztahy dítěte k rodičům plné pohody vedou ke konzervativním postojům vůči politickým a hospodářským otázkám a výše zmíněným negativním postojům vůči minoritám (podle P. R. Hofstättera, 1963, s. 295). Psychoanalytický výklad, který podali Adorno a jeho spolupracovníci, má ovšem dost stupňů volnosti, aby byly shledá-

ny výše uvedené souvislosti. Také jedna ze základních hypotéz, že vysoký stupeň etnocentrismu souvisí s rodičovskou disciplínou a přísnou výchovou, nebyla potvrzena (R. Epstein, S. S. Komorita, 1965). Platí tedy spíše výše uvedený výklad R. Stagnera, který potvrzuje již na základě empirie E. H. Witte (1989, s. 431): „Nadprůměrný etnocentrismus je vytvářen pozitivním vztahem k rodičům… extrémní etnocentrismus podřídivým postojem k rodičům"; avšak podřídivý postoj dítěte k rodičům vystupuje jak ve vřelém, tak i v chladném rodinném prostředí. K výkladu geneze autoritární osobnosti je tedy nutno přibrat další činitele socializace, resp. rodinné výchovy. Jedním z nich, jak upozorňuje Witte, je vlastní politický postoj rodičů. Zdá se, že problém ***předsudků jako rysů osobnosti*** a předsudků jako psychologického jádra autoritárního typu osobnosti je složitější, než jak byl zpracován Adornem a jeho spolupracovníky: nejde tu jen o přenos potlačované agrese v dětství, vyvolávaný přísnou výchovou. Kromě toho mohou být antidemokratické postoje vyvolávány také zklamáním určitých osob s fungováním demokracie vcelku nebo jejich institucí (zejména parlamentu), odporem k přehnanému destruktivnímu liberalismu atd.

Existuje tedy oprávněná ***kritika teorie autoritární osobnosti*** (T. F. Pettigrew, 1958, P. R. Hofstätter, 1963, a další), jakož i hlavního nástroje (F-škály) použitého k formulaci tohoto typu osobnosti a jeho geneze. Dostatečný zřetel nebyl brán ani k prostředí, v němž byly výzkumy prováděny.

Vrstvy osobnosti

Strukturování osobnosti probíhá ve dvou směrech: horizontálně (časově souřadné vlastnosti, resp. faktory) a vertikálně (v průběhu vývoje se na sebe vrstvící funkce). Vertikální uspořádání osobnosti, tj. z hlediska vývoje zanikající a nově nastupující funkce, se snaží postihnout tzv. ***teorie vrstev osobnosti,*** založená na analogii geologického vrstvení, tj. ukládání novějších vrstev na starší s tím rozdílem, že v psychice jde o vrstvení funkcí, v němž platí zásadně to, že staré funkce (tj. vývojově původnější) nezanikají, ale jen ustupují funkčně do pozadí a funkčně dominantními se stávají vrstvy vývojově novější. Zjednodušený příklad: chování dítěte postupně přestávají ovládat pudy a postupně se v regulaci jeho chování uplatňuje volní jednání; to neznamená, že se i u staršího dítěte, dospívajícího nebo i dospělého, nemohou za určitých okolností znovu uplatnit pudová hnutí; nicméně funkční dominance pudů je vystřídána funkční dominancí vůle. Klíčovým pojmem teorie vrstev je právě tato ***funkční dominance,*** tj. vývojově převládající funkční systém regulace psychické činnosti, zejména ovšem chování: vrozený pudově afektivní systém regulace je vývojem nahrazován systémem volní regulace, afektivní vztahy nahrazují vztahy racionálně-adaptivní.

Myšlenka psychického vrstvení se objevuje už u Platona a Aristotela: podle Platona nejnižší složkou duše je žádostivost (pudovost), vyšší je vznětlivost (ušlechtilejší city a snahy, jako jsou hrdost, čest) a nejvyšší složkou pak rozum (logistikon, nús). To odpovídá pojetí duše jako nositele života vůbec, nejen psychického dění, proto je rozlišena také duše rostlin, zvířat i lidí; u člověka tomu odpovídá vegetativní (vyživovací a rozmnožovací funkce), senzitivní (vnímavá a cítící) a rozumová. Člověk jako dítě žije nejprve vegetativně a vyvíjí se k senzitivnímu a rozumnému životu. Novodobé teorie vrstev jsou v podstatě rozpracováním této platonské myšlenky, ale opírají se také o poznatky z neuroanatomie a neurofyziologie.

Neuroanatomické předpoklady psychického vrstvení objevil již L. Edinger (1909), který rozlišil tzv. starý mozek (podkorové útvary, zejména mozkový kmen) a nový mozek (mozková kůra). Tomu odpovídá i základní lokalizace psychických funkcí: na podkorová centra se váží pudy a afekty, na činnost mozkové kůry pak vývojově vyšší funkce, jako je pojmově logické myšlení a vývojově vyšší city, které se také uplatňují ve volní regulaci jednání. Proto

F. Kraus (1919, 1926) použil, s přihlédnutím k těmto faktům, termíny „hlubinná osoba“ („Tiefenperson“) a „kortikální osoba“: první označuje psychické funkce vázané na nervové struktury ležící v hloubce mozku (podkoří), druhý pak psychiku vázanou na činnost mozkové kůry.

Novější hlediska na tyto problémy uplatnil P. D. MacLean (1955), který vyšel ze srovnávacího studia savčího mozku, jehož vývoj se začal asi před 200 miliony let v období ještěrů. Mozek člověka v podstatě zachovává strukturu tří typů mozku: jde o nejstarší ještěří (prodloužená mícha a mozkový kmen), starší savčí, který se utvářel kolem mozkového kmene a zahrnuje zejména limbický systém, a konečně mladší savčí, charakteristický pro vyšší savce, jehož vývoj vrcholí u člověka (tzv. neokortex, nová kůra – charakteristický útvar mozku u vyšších savců), zejména schopností vytvářet symboly. Každý z těchto druhů mozku má svou specifickou funkci: pudová, emoční a rozumová strategie chování; u člověka se uplatňuje spíše emočně rozumová strategie.

Teorie trojího mozku: představy o vrstvení psychických funkcí podporuje tedy MacLeanovo neuroanatomické pojetí trojího mozku, k němuž se znovu vrátil holandský psycholog P. Vroon (1989, 1993): z neuroanatomického hlediska lze v mozku rozlišit fylogenetické roviny, reprezentující odlišné systémy či „sedimenty“, které jsou pojmenovány jako „ještěří“, „savčí“ a „lidský“; „naše chování je ovládáno těmito třemi ‚biologickými počítači‘, které jsou poslušny různých druhů zákonů a které zastupují odlišné a navzájem protikladné zájmy“. Výše zmíněnou MacLeanovu teorii lze pak ilustrovat na příkladu pláče: slzy povstávají z fylogeneticky velmi starého mozkového kmene (přesněji řečeno, odtud je uvolňováno jejich vylučování ze slzního vaku, „jsou produktem krokodýla v nás“; jim přináležející cit povstává z větší části z limbického systému, který máme společný se savci, „kůň v nás má tak říkajíc, žal“; konečně nejnovější části mozkové kůry (které má člověk) odpovídají za představu, druh a původ žalu. Protože tyto systémy spolu souvisí jen nedokonale, „je obtížné chápat s pomocí racionálních procesů nebo možností city a pojímat je ve slovech… vyšší kognitivní procesy mohou do nižších proniknout jen v určitém stupni… vyšší procesy mají sotva nějaký přístup k tomuto savčímu mozku“. V ještě silnější míře to platí o instinktivním chování a potřebách, které náležejí k „ještěřímu mozku“: sexuální impulzy lze potlačovat jen stěží. Vroon poukazuje dále na to, že hlavní směry současné psychologie (behaviorismus, psychoanalýza a kognitivní psychologie) se pokoušejí „monopolizovat“ vysvětlování našeho chování, což znamená, že některé procesy nebo způsoby chování pokládají za důležitější než jiné (např. psychoanalýza shledává emoce podstatnější než racionální procesy, kognitivní psychologové nemají co říci, nebo jen málo, k emocím). Další rozdíl je v tom, že každý směr vychází z určité funkční základny, z níž vysvětluje jednotu mnoha psychických procesů: např. behavioristé ji vysvětlují v termínech učení, ale kognitivisté tomu odporují. Představa, že mozek sestává z autonomních systémů odpovědných za odlišné typy procesů se zčásti týká výzkumů na zvířatech; např.

chování ještěrů je z větší části řízeno instinkty. Avšak evoluce nevybavuje organismy bezvadnými adaptivními možnostmi: v současnosti existuje asi milion zvířecích druhů, odhadem jich však existovalo asi pět set milionů; k úbytku mohlo dojít v důsledku náhlého zvratu v klimatických podmínkách Země zasažené velkým meteoritem. Avšak evoluce činí zjevně chyby v konstrukci organismů (např. mozek škorpiónů vyrostl kolem trávicího kanálu, který je tím „strangulován"). Podle MacLeana se lidský mozek vyznačuje nedokonalou integrací tří výše zmíněných funkčních systémů, což znamená, že člověk je fyziologicky i psychologicky rozpolcen (MacLean v tomto smyslu hovoří o „schizofyziologii" a „schizopsychologii"). Dále to znamená, že: „neokortex vykonává jen nedokonalou kontrolu nad jemu nepříslušejícími psychickými procesy. Dalo by se rovněž říci, že jezdec (neokortex) odpadá a padá z koně a že se pak v mozku uplatňují jiné, zvířecí části" (Vroon). Citovaný autor tu používá platonský příměr jezdce a koně, který je ještě rozšířen o vůz; první reprezentuje duši rozumovou, druhý pudovou a třetí tělo. Jistou rozpolcenost v psychickém řízení chování vykazuje např. již silný kuřák nebo velký jedlík; oba vědí, že to, co činí, je nezdravé a přesto to činí. Poukazuje to přinejmenším na to, že poznáním se člověk vždy neřídí. Mozek člověka nepracuje jednotně, tvrdí Vroon a označuje tuto jinými autory často zdůrazňovanou jednotu jako „jednotu v nesmyslu". Sám pak dospívá k této formulaci svého modelu činnosti lidského mozku: „Nervový systém člověka může být nahlížen jako ‚na sebe nahromaděné' tři systémy, jaké se objevují u ještěrů, savců a nás lidí. Jinak řečeno: Náš mozek nevytváří žádnou jednotu. V naší hlavě nemá své sídlo prezident, nýbrž parlament, jehož zástupci sledují různé zájmy. Náš mozek sestává z rozdílných systémů rozdílného stáří, které sledují rozdílné zájmy, podrobují se rozdílným zákonům a nedobře navzájem spolupracují" (P. Vroon, 1993, s. 203). Nelze to v tomto případě chápat jako konstrukční chybu, uvádí dále Vroon, rozumnější je mluvit o dělbě úkolů. Z informatiky je dokázáno, že konnekcionistické, tzn. již související programy pracují mnohem pomaleji a jsou mnohem citlivější na poškození, než „modulárně organizované programy". Dělba úkolů je tedy praktičtější, zajišťuje rychlost reagování a stabilitu systému. Stejná zkušenost, říká Vroon, byla učiněna s roboty: robot je příliš lenivý, protože při každém pohybu je účasten celý program a kromě toho již nejmenší poškození programu celého robota ochromuje (Vroon).

Dělba v činnosti mozku a jí odpovídající relativní funkční oddělení jeho základních struktur je tedy jakousi pojistkou proti selhání individua v určitých situacích, jak bylo naznačeno již výše. Obrazně řečeno, tam kde si člověk neví rady (např. když je zaskočen silnými afekty, jimiž reaguje na ohrožení života – zřejmě nikoli jen biologicky pojatého) reaguje instinktivně. Avšak to neznamená, že je to pro současného člověka vždy účelné a že to tedy vyřeší jeho situaci, neboť instinktivní chování je programováno přece jen pro „prasituace" a nikoli pro situace člověka současnosti. Z hlediska teorie tří mozků v jednom, která

vyjadřuje neuroanatomickou zvláštnost lidského mozku, lze pak říci: „Fungování člověka je možno vcelku dělit na instinktivní jednání, emoce a procesy myšlení, které souvisí s třemi biologickými systémy rozdílného fylogenetického stáří. Tyto systémy až do určitého stupně spolupracují a ačkoli jsou na sobě rovněž biologicky závislé, je jejich kooperace jakkoli jiná než dokonalá" (Vroon, 1993, s. 104). Citovaný autor z toho usuzuje, že: „Náš duch je rozdělen a kromě toho je vše jiné než transparentní, to znamená, že je v mnoha ohledech nepřístupný introspekci". Uvedenému rozčlenění lidské psychiky odpovídá behavioristické členění chování na instinktivní, operantní (emocemi podmíněné) a inteligentní.

Také podle E. Kretschmera (1963) „mozek vykazuje jasnou vývojově historickou výstavbu" a jí odpovídá vývojově historická výstavba „duševních aparátů" (zobrazování, afektivity, výrazových a dalších procesů). Uvedený německý psychiatr poukázal na to, že tzv. motorické šablony (vrozené reflexy), jako je např. sací reflex, které vývojem ustupují od svých původních podnětů (u sacího reflexu je to podráždění rtů), se v patologických případech, např. při úpadku korových funkcí u senilní demence, znovu objevují ve své původnosti: např. podráždění rtů u senilně dementních opět vyvolá sací reflex. Ale objevují se jiné vrozené automatismy, např. „buldočí reflex" (reflex kousání s prodlouženým držením předmětu, do něhož se postižený zakousl).

Kretschmer pak popisuje ***vztah mezi osobou a hlubinnou osobou,*** tj. vztah mezi vůlí a pudy řízeným chováním na následujícím příkladě: když je člověk náhle přepaden prudkým zážitkem strachu, mohou se u něho vyvinout následující dva zcela odlišné druhy reakce: 1. „strukturovaný člověk", pokud mu ještě zbývá čas, okamžitě rychlým pohledem přehlédne situaci a přejde k zacílené obraně nebo k útěku, a sice se „situačně přizpůsobenou řadou motivovaných psychomotorických reakcí"; 2. je-li však úder strachu bleskový, nadměrně silný a postihne-li nadto labilního člověka, nereaguje tento člověk motivovaně, nýbrž „sérií psychofyzických mechanismů, které nejsou řízeny jástvím, nýbrž probíhají ve vysoce integrovaných, vývojově historicky preformovaných šablonách", které pak mohou být označeny jako syndromy strachové reakce, paniky nebo hysterické reakce. V prvním případě – pokračuje Kretschmer – reaguje osoba vědomým, motivovaným rozhodnutím, v druhém případě reaguje „hlubinná osoba", jejíž fungování nepozorujeme jen v „akutně dramatických situacích", ale i při jiných příležitostech, dokonce i v pozadí normálních volních aktů a v již výše uvedených patologických případech.

Neuroanatomicky a fyziologicky nahlíženo jsou nositeli těchto funkcí subkortikální struktury, zejména mechanismy mozkového kmene, které vystupují jako „vysoce integrované automatismy", pohotové reagovat na určité podněty. Projevy hlubinné osoby jsou mimovolní, psychofyzicky integrované a šablonovité a vystupují při útlumech nebo poškození korových funkcí. Kretschmer popsal řadu činností „hlubinné osoby", z nichž zde dále uvedeme jen tzv. ***hyponoické***

a hypobulní mechanismy, které, jak naznačují řecké kořeny jejich názvů, vyjadřují podvědomé kognitivní a volní procesy:

– ***Hyponoické mechanismy:*** v paměti dospělého kultivovaného člověka setrvávají jakési usazeniny jeho dřívějších vývojových stupňů, nejen ontogenetických, ale i fylogenetických. Vývojově starší formy kognice mohou být v mrákotných hysterických stavech, v hypnóze, ve snech a ve schizofrenních poruchách myšlení aktivovány. Jde o aktivaci vrstev řídících tvorbu obrazů; jejich hyponoické mechanismy se uvolňují např. během spánku, kdy dochází k uvolnění duševního života, které je analogické uvolnění muskulatury. Objevuje se jakýsi volný tok imaginace (obrazotvornosti), zbavený kontroly logického uspořádání. Vše probíhá jaksi na okraji vědomí, často jako aglutinace obrazů a v symbolické formě, jako volná asociace představ ve formě „asyntaktických aglutinací", kontaminací (směšování obrazů).

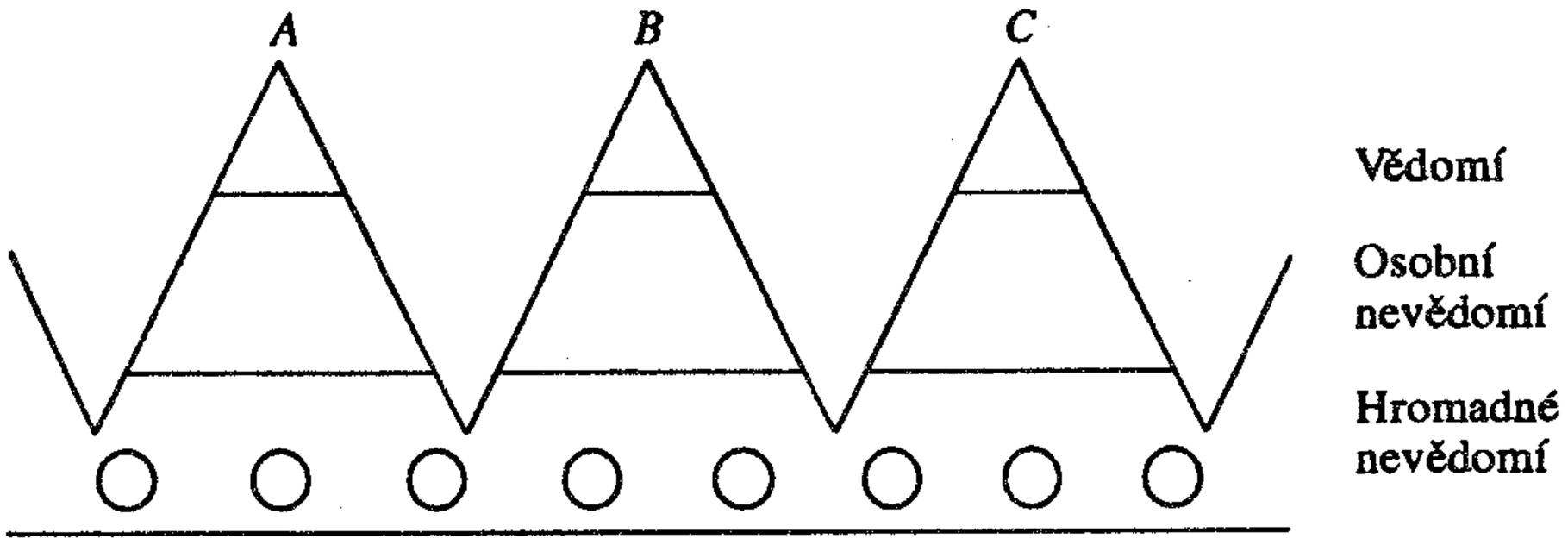
– ***Hypobulní mechanismy*** vycházejí z aktivace vrstev řídících chování; zatímco v předešlém případě šlo o „katathymní aglutinaci obrazů" (emociogenní shlukování obrazů-představ), jde v tomto případě o „psychomotilitu", která se vrací k starším výrazovým formám, jako jsou rytmické pohyby, pohybová bouře (panika a hysterický záchvat). Je-li dospělý kultivovaný člověk náhle vystaven nadměrným podnětům, dojde u něho k útlumu fylogeneticky mladší, vyšší funkční vrstvy a nejbližší nižší vrstva přebírá řízení pohybového aparátu. Objevuje se nadprodukce pudových zkušebních pohybů místo klidného rozvažování. To je případ paniky vyvolané strachem, jak se projevuje masově při náhlých katastrofách, zemětřeseních, požárech divadel apod. Je to slepé hemžení lidí, podobné hemžení nálevníků (druh prvoků) v přehřáté kapce vody. Současně je aktivován celý aparát vegetativních funkcí a vše, co je na těle pohyblivé (rytmické pohyby, třesení, klonické křeče), se aktivizuje, objevují se i prudké projevy činnosti srdce, trávicího aparátu, vyměšovacích orgánů: místo intelektem řízeného programu pohybů se objevuje činnost na sebe navazujících pohybových šablon, která je řízena „hlubinnou osobou". Podobné projevy vystupují v náboženských extázích a v hysterických záchvatech, u nervově labilních jedinců to může být vyvoláno i každodenními afekty.

Za „nejkrásnější příklad atavistické pohybové bouře" pokládá Kretschmer ***hysterický záchvat:*** vedle bohatých rytmických prvků (třesení a křečovité pohyby) je tu nadmíra obranných pohybů. Hysterický záchvat, který Kretschmer nepovažuje za neurotický, ale za instinktivní projev, má podle něho v sobě něco „objektivně teleologického", tj. účelového, je to účelová obranná reakce. Hystericky reagující osoba se nachází v nějaké nepříjemné situaci a snaží se dostat z ní ven: např. žena je nešťastně vdaná a spolužití s manželem je jí nesnesitelné; na svou situaci však nereaguje úvahou o účelném řešení (rozvod, pokus o smíření, dohoda o soužití „vedle sebe" bez hněvu atd.) a jeho prosazením. Je-li nervově labilní a duševně nevyzrálá, nedostane se k promyšlení své situace, ale budou v ní působit afekty a vnitřní napětí, což se posléze projeví v bouři motorických

vybití. Záchvaty slouží k tomu, aby vylekaly manžela a udržely ho od těla, aby u něho navodily soucit, a tak prosadí to, co chtěla: je odloučena od manžela, dostává se jí péče, je obklopena ohleduplnostmi.

Dalšími hysterickými obrannými mechanismy jsou, podle Kretschmera, různé hysterogenní obrny, „stavění se mrtvým" (vrozený reflex známý u řady živočišných druhů, pozice „mrtvého brouka"), tzv. stupor (motorické ztuhnutí spojené s necitlivostí) a další. S těmito jevy souvisí i ***„výpadky vůle"***, projevující se jako „hrubé alternativy", buď jako „otrocké ano", nebo „slepé ne", obojí je ovšem afektogenní zjednodušení problému. Alternativní rozštěp vůle je provázen pohybovými bouřemi, neboť je tu v celém rozsahu aktivován reflexní motorický a vegetativní aparát. Projevuje se to dvěma výše naznačenými způsoby: slepým odporem (negativismem) a slepou poslušností. Negativismus hysteriků se podobá dětskému negativismu.

K „hlubinné osobě" patří i tzv. ***archetypy,*** praobrazy, vystupující ve formě symbolů životně důležitých situací, „cest", vztahů, které jsou analogií instinktů. Jsou to formy typických základních zážitků, vytvořené zkušeností celého lidstva (např. zrození, hledání, putování, setkání s ženstvím atd.) „Archetypy jsou něco jako orgány preracionální psýché" (C. G. Jung, 1953).



A - C = jednotlivé osoby; kroužky = archetypy společné všem lidem

Obr. 17 Schéma hromadného nevědomí a v něm spočívajících archetypů

Systematickou teorii vrstev osobnosti vypracoval E. Rothacker (1938, 1965), který rozlišil „hlubinnou osobu" s dílčími vrstvami „život", „zvíře" a „dítě v člověku" (tj. v podstatě obecně vitální a animálně–savčí funkce) a „personální osobu", „vrstvu já", kterou tvoří kulturními podmínkami života humanizovaná lidská psychika („humánně duševní osobnost"). Mezi oběma vrstvami existuje trvalé napětí, které je zdrojem dynamiky nevědomí, projevující se nejen v chování, ale i ve fantazii a dalších sektorech psychické činnosti.

Faktory osobnosti

Snahou psychometricky orientovaných teoretiků vlastností osobnosti bylo objektivní zjištění pramenných rysů osobnosti, tj. skutečných vnitřních determinant jejího chování. Pokoušeli se dosáhnout svého cíle pomocí metody zvané ***faktorová analýza:*** je to matematickostatistická metoda identifikace faktorů nějakého fenoménu či systému, v tomto případě osobnosti.

H. J. Eysenck (1946) srovnal význam zavedení faktorové analýzy v psychologii s významem, který měl v biologii objev mikroskopu, avšak žádná psychologická metoda nevyvolala tak vášnivé polemiky jako faktorová analýza. Faktorově analytická technika je založena na postupu, který z matice korelací mezi řadou proměnných určuje ony dimenze, v nichž všechny tyto proměnné variují. Předpokladem toho jsou psychometricky získaná data vyjadřující podstatu faktorovaného objektu, v našem případě tedy psychometrické údaje o vlastnostech osobnosti. V ideálně čistém faktorovém pojetí by pak tyto dimenze (faktory) měly vysvětlit variabilitu faktorovaného fenoménu, avšak v reálných datech zůstane část této variability danými faktory nevysvětlitelná. Velmi záleží na tom, co do faktorování vstupuje, neboť tím je samozřejmě určeno to, co z faktorování vystupuje. Protože psychometricky přístupné, tj. měřitelné jsou jen některé projevy osobnosti, je tím předmět faktorování nutně omezen a faktorování samo nemůže objevit všechny skutečně existující vnitřní determinanty projevů osobnosti.

R. B. Cattell (1967) nicméně vyslovil přesvědčení, že faktorová analýza umožňuje „nacházet zákony a sestavit teorie o struktuře a dynamice osobnosti". Současně uvádí, že „faktorová analýza bazíruje na hypotéze, že v osobnosti existují přirozené struktury, které je možno identifikovat s podstatnými rysy. Namísto nekonečně mnoha popisů chceme se koncentrovat na tyto jednotné struktury". Jinými slovy: existují-li přirozené elementy ve formě funkčních jednotek, podobné jednotkám ve fyzikálním světě, pak jsme povinni v našich výzkumech a popisech psychologických procesů začínat s měřením takových podstatných rysů. Faktorová analýza pak staví na tom, že proměnné, které spolu korelují tak, že vytvářejí trs korelací, vytvářejí současně funkční jednotku: za trsem korelací stojí nějaký faktor.

Z obsahu interkorelujících proměnných je pak možno identifikovat tuto funkční jednotku jako určitý faktor, který je společnou determinantou těchto

proměnných, vytvářejících trs interkorelací. Cattell uvádí tento příklad: dejme tomu, že takový trs interkorelací vytvářejí proměnné ***a, b, c*** a ***d*** (tj. ***a*** koreluje s ***b***, ***b*** s ***c***, ***a*** s ***c*** atd.), jiný vytvářejí proměnné ***e, f, g***. Těchto sedm způsobů chování souvisí s dvěma funkčními jednotkami ***X*** a ***Y***, což znamená, že faktor ***X*** „sytí" („nabíjí") ***a, b, c, d***, faktor ***Y*** „sytí" ***e, f, g***. Z těchto „nasycených" proměnných (způsobů chování) pak lze určit povahu vlivů ***X*** a ***Y***, tj. určit psychologický obsah faktorů ***X*** a ***Y***. Víme-li pak, jakou míru ***X*** a ***Y*** má určitá osobnost, můžeme na základě „sycení" usuzovat, jak velké budou její projevy ***a, b*** a ***c***. Jestliže pak např. $c_i = 0{,}9X_i$, znamená to, že c_i je standardní hodnota osoby ***i*** pro chování ***c*** a X_i je její vybavení faktorem ***X***. Identifikované faktory jsou obecné, ale u různých jedinců jsou přítomny v různé míře. Pro faktorové pojetí osobnosti pak platí tato symbolická rovnice:

$$O_i = f(F_{1i}, F_{2i}, F_{3i}, \ldots)$$

Znamená to, že chování individuální osobnosti (O_i) je determinováno řadou faktorů, přítomných v této osobnosti v určité individuální míře (F_{1i} atd.).

R. B. Cattell (1967) pak definuje ***faktor osobnosti*** jako podstatu chování určující vliv, který je odpovědný za část variability množiny způsobů chování; každému faktoru přísluší vzorec chování, který je na vzorcích chování příslušejících jiným faktorům relativně nezávislý.

Podle Cattella jsou východiskem faktorové analýzy osobnosti ***psychometrická data*** trojího druhu: 1. „L-data" („životní protokoly"), údaje o chování v každodenních situacích, uváděné na dané škále pozorovateli; 2. „T-data", údaje získané použitím různých testů; 3. „Q-data", údaje získané z dotazníků, obvykle zaměřených na sebehodnocení. Zdroje pro získání psychologických dat musí být vybrány tak, aby reprezentovaly faktorovaný objekt, v našem případě osobnost, což je velmi sporná záležitost, neboť osobnost je reprezentována celým systémem projevů, resp. vlastností, z nichž podkladem pro faktorování mohou být jen některé, ty, které jsou měřitelné.

Jako ***příklad faktorování*** nám poslouží Guilfordova ilustrace. Následující čtyři položky reprezentují různé projevy osobnosti a každý z nich je doprovázen příkladem, položkou v dotazníku, na niž je dána určitá odpověď. Následuje tabulka interkorelací těchto položek.

1. Obliba společenských záležitostí:
(„Těší vás, když máte mnoho společenských zástojů?" – „Ano.")
2. Družnost:
(„Dáváte přednost práci s jinými lidmi, nebo pracujete raději sám?" – „Raději nepracuji sám.")
3. Sebeobrana:
(„Dovedete dobře předstírat, když se ocitnete v těžkostech?" – „Ano.")
4. Prosazování vlastních práv:
(„Ozvete se vůbec někdy číšníkovi nebo prodavači, když se domníváte, že vám účtoval víc?" – „Ozvu se.")

	Interkorelace těchto položek:			
	1	2	3	4
1	–	0,56	0,11	0,19
2		–	0,07	0,06
3			–	0,49
4				–

Z tabulky interkorelací je patrné, že vysoce korelují odpovědi 1 a 2 a nezávisí na odpovědích 3 a 4, které zase vysoce korelují spolu a nezávisí na odpovědích 1 a 2. Odpovědi 1 a 2 reprezentují jeden a odpovědi 3 a 4 druhý trs interkorelací. Za každým z obou těchto trsů lze předpokládat určitý faktor:

– odpovědi 1 a 2 determinuje faktor A - sociabilita;

– odpovědi 3 a 4 determinuje faktor B - sebeprosazování.

Faktory ***A*** a ***B*** jsou pojmenovány podle toho, co společného má trs korelujících odpovědí, který každý z těchto faktorů reprezentuje. Tím je identifikován psychologický obsah faktoru. Příklad, který zde byl uveden, je ovšem značným zjednodušením celého problému.

Ve faktorové analýze se rozlišují ***dva druhy faktorů:*** 1. faktory prvního a druhého řádu (první vyplývají z trsů interkorelací, které vykazuje základní matice korelací všech sledovaných proměnných, druhé vyplývají z korelací těchto primárních faktorů); 2. faktory na sobě nezávislé, ortogonální, jimiž jsou obvykle faktory druhého řádu, a faktory na sobě závislé, „šikmé“, které spolu ještě korelují a jimiž jsou některé faktory prvního řádu.

Snahou faktorové analýzy je faktory vysvětlit co nejvíce variability daných výsledků a dospět k identifikaci na sobě nezávislých faktorů. Toho se dosahuje také určitou korekcí výsledků původního faktorování, která se označuje jako ***rotace faktorů:*** vychází se z geometrického pojetí faktorů, z prostorové reprezentace faktorových položek, přičemž na sobě nezávislé faktory reprezentuje osová souřadnice (na sobě nezávislé faktory svírají úhel 90 °); osový kříž se pootáčí tak dlouho, až osy kříže zachytí co nejvíce bodů, jejichž trsy reprezentují faktorové položky, tak, aby se faktory nepřekrývaly, tj. byly na sobě nezávislé (tj. aby položky vstupující do jednoho faktoru nevstupovaly do jiného faktoru). Rotací se tak seskupení položek „vyčistí“, jejím smyslem je, aby „maximum každého rozptylu testu bylo vyjádřeno jediným faktorem“ (J. Nuttin, 1965).

Posledním krokem faktorové analýzy, která je v podstatě matematickostatistickou procedurou, je ***psychologická identifikace faktorů:*** matematickým výsledkům vyjádřeným symboly je třeba dát psychologický obsah. A ten, jak již bylo naznačeno, vyplývá ze sémantické analýzy trsů interkorelací. Jeho určení je v tomto smyslu často dosti obtížné, a není to jednoznačný exaktní úkon. Matematickým symbolům musí být dán psychologický smysl, a to již není přísnými pravidly řízená procedura. Nuttin poznamenává, že v identifikovaných faktorech by bylo předčasné „spatřovat přesně vymezené psychologické entity“. Tím je ovšem extaktnost faktorové analýzy zpochybněna.

Cattellův model faktorů osobnosti

Jedním z nejznámějších faktorových modelů osobnosti je model R. B. Cattella (1950, 1957), který své pojetí osobnosti založil na dvou následujících postulátech: 1. pozorování poukazuje na určitou stabilitu některých prvků chování v podobných situacích, 2. pravidelnost a podobnost chování osob umožňuje předpokládat, že tyto osoby mají společné vlastnosti a že je možno tyto osoby popisovat v termínech těchto vlastností.

M. Nowakowska (1975) interpretuje tyto postuláty takto: v chování jedince, jakož i v chování skupiny osob je možno objevit určité statistické zákonitosti, které umožňují, aby bylo možno dospět ke společnému zobecňujícímu názvu a také v určité míře k předvídání budoucího chování těchto osob. První postulát předpokládá vysokou pravděpodobnost projevu daného chování v podobných situacích, a tak je možno na základě faktorového modelu osobnosti konstruovat metodu měření jejího faktorového profilu. Cattell tak na základě svého faktorového modelu osobnosti zkonstruoval dotazník (zvaný „16-PF“, tj. 16 faktorů osobnosti – „personality factors“).

Osobnost je možno podle Cattella (1967) vymezit následující symbolickou formulí:

$$P_{is} = s_{is}T_{1i} + s_{s2}T_{2i} + \ldots s_{sn}T_{ni} + S_sT_{si} + s_{sei},$$

přičemž P_{is} = chování jedince i v situaci s,
T = rys,
s = vlastnosti situace,
s_{sei} = chyba v měření P_{is}.

Osobnost je tvořena systémem faktorů, které determinují její chování v příslušných situacích. Své pojetí pak Cattell ilustroval na tenisové hře. Vychází přitom z hypotézy, že úspěch v tenisu je podmíněn – kromě příslušných motorických obratností – také několika rysy osobnosti, které můžeme označit A, B, C (afektivita, inteligence, síla ega, tj. osobní vyrovnanost); označíme-li tenisovou hru R_i, pak dostaneme nejprve tuto rovnici:

$$R_i = -A_i + B_i - C_i.$$

Zdá se, že v tenisu je inteligence (B) důležitější než afektivita, a tak se na úspěchu v této hře podílí více. Váha inteligence v činnosti R_i se dá vypočítat, neboť bude ve vyšší míře korelovat s úspěšnými tenisty.

Bereme-li pak korelaci faktoru s určitou činností jako jeho váhu v této činnosti, můžeme pak naši rovnici zpřesnit např. takto:

$$R_i = -0{,}1\ A_i + 0{,}6\ B_i - 0{,}4\ C_i.$$

Úspěch v tenisu je ovšem určován také zkušeností, jejíž váhu můžeme v dané formuli určit výrazem $+0{,}7\ T$, který k rovnici přidáme, přičemž T označuje specifickou způsobilost k hraní tenisu. V reakcích na různé situace vystupuje

tedy u různých jedinců různá kombinace faktorů a jejich vah. Nicméně i v tomto výrazně interindividuálně odlišném aspektu chování jedince vystupuje něco obecného, a to jsou všem lidem společné faktory, které různým jedincům příslušejí v různé míře. Základním cílem faktorování u Cattella je zjistit, kolik společných rysů (faktorů) lidé mají. Faktorová analýza pak je založena na hypotéze, že v osobnosti existují přirozené struktury (funkční jednotky), které mohou být identifikovány se základními rysy (faktory).

Podle Nowakowské však získávání poznatků o funkčních vztazích mezi proměnnými, omezené na vyjádření míry stupně lineární závislosti mezi těmito proměnnými (tj. na jejich korelacích), znamená „vážnou ztrátu informace". Jak se to projevuje v Cattellově faktorování, uvedeme ještě dále.

Východiskem Cattellova faktorování, které má zahrnout „celkovou sféru osobnosti", byl slovník, jenž zachycuje v anglické řeči způsoby chování a zkušenosti člověka, resp. seznam „názvů rysů". Takový slovník sestavili G. W. Allport a H. Odbert (1936), kteří jej označili za „psycholexikální studii". Byl to seznam téměř 18 000 slov, jimiž je možno charakterizovat projevy osobnosti. Cattell redukoval synonyma, seznam upravil a dospěl k 171 termínům a posléze k 36 různým proměnným, které nazval „pramenné rysy" a jež reprezentují „standardně redukovanou sféru osobnosti". Tyto rysy pak byly roztříděny podle způsobů jejich měření, které vycházelo z pozorování druhých lidí, sebepozorování a objektivního testování (sebepozorování pak bylo ještě roztříděno na introspektivní proměnné a na proměnné z dotazníku). Psychometrickému šetření pak bylo podrobeno 200 osob. Získané výsledky byly sestaveny do matice interkorelací, z níž vychází vlastní procedura faktorové analýzy tím, že v ní shledává trsy interkorelací, které jsou podkladem pro identifikaci primárních faktorů.

Faktory prvního řádu, k nimž Cattell dospěl, byly následující (v závorce jsou uváděny Cattellovy názvy vytvořené z řeckých slov):

- rezervovanost, chladnost (schizothymie)
- otevřenost (cyklothymie)
- inteligence, bystrost
- mentální defekt
- síla ega, klidný, realistický
- emocionální, emočně méně stálý, vzrušivý
- dominantní, nezávislý, prosazující se, sebevědomý
- submisivní, poslušný, pokorný, závislý
- opatrný, střízlivý (desurgence), melancholická tendence
- bezstarostný, lehkomyslný (surgence), sangvinická tendence
- slabé superego, neodpovědný, „nezralá závislost"
- silné superego, svědomitý, pozitivní integrace charakteru
- smělost, velkorysost (parmia)
- bojácnost, ostýchavost (thetia)
- zralé pevné postoje (harria)
- měkkost, senzitivnost (premsia)
- důvěřivost (alaxia)
- podezíravost (protense)

– prakticky založený, konvenční (praxernia)	– bohémská bezstarostnost (autia)
– bezelstnost, naivnost	– vychytralost, vypočítavost
– sebejistý, klidný	– úzkostný, ustaraný
– konzervativní	– liberální, „volnomyšlenkář“
– sociálně závislý	– soběstačný
– slabá sebekontrola	– vysoká sebekontrola, disciplinovanost
– uvolněný (nízké „ergické napětí“)	– napjatý (vysoké „ergické napětí“)

Poznámka: názvy faktorů nejsou uváděny zcela jednotně a v tomto podání jsou upraveny s přihlédnutím k výše zmíněnému dotazníku „16-PF“. Někdy jsou též tříděny podle zdrojů, z nichž byly převážně získány (např. z dotazníku „Q-data“).

Faktory druhého řádu:

extraverze – introverze
úzkostnost – integrace
senzitivita – rozumovost
rezignace – vzdornost
inteligence – mentální tupost

Kritika: Ponecháme-li zatím stranou všeobecné problémy faktorové analýzy jako metody „extrahování“ faktorů osobnosti z psychometricky získaných údajů o její „sféře“, jsou základní kritické námitky zaměřeny na psychologickou identifikaci faktorů, tj. na způsob, jakým je vyvozován jejich psychologický obsah. Například faktor pojemnovaný „síla ega vs. emocionalita“ se v posuzování pozorovatelů a v odpovědích na otázky dotazníku podle Cattella (1967) projevuje takto:

síla ega:	***emocionalita:***
zralý	nesnese žádné frustrace
stálý, vytrvalý	nestálý
emočně přiměřené reakce	emočně impulzivní
problémy bere realisticky	vyhýbá se nutným rozhodnutím
nepřítomnost neurotické únavy	neuroticky unavený (bez vynaložení námahy)

Na uvedené faktory poukazují odpovědi na následující otázky:

– Kdybyste měl žít svůj život ještě jednou, pak byste ho chtěl
  a) mít v podstatě stejný? b) plánovat zcela jinak?

– Máte často neklidné sny?
a) ano b) ne
– Zdají se vám být vaše nálady někdy neodůvodněné?
a) ano b) ne
– Cítíte se unaven, i když jste nic nedělal, mohlo by to být důvodem?
a) zřídka b) často

Za výše uvedeným faktorem, říká Cattell, nacházíme jakousi jednotu, která může být nahlížena jako ego; její funkcí je „nechat popudy projevovat se dobře kontrolovaným způsobem“. To je způsob Cattellova „psychologizování“, který je ovšem sporný a na jehož problematičnost poukázala celá řada psychologů (G. W. Allport, 1961, H. Thomae, 1961, a další). Zdrcující kritice jej podrobil B. Zawadzki (1970), který poukázal na to, že Cattell nejprve objevil 16 faktorů, aby později zjistil, že je jich nejméně 23. Podle G. W. Allporta (1961) existují v Cattellově materiálu trsy interkorelací, které označuje jako „mišmaš“ („hodge-podge“) a ptá se, zda kladné odpovědi na následující otázky poukazují na jednotný faktor (rys):

„Myslíte si, že byste se měl vyhýbat vzrušujícím situacím, protože vás velmi unavují?“ – „Myslíte si, že takzvaná pokroková výchova je méně rozumná než staré přísloví ‚Šetři metlu a rozmazluj dítě‘?“ – „Máte vcelku raději společnost knih než lidí?“ (odpověď: „Lidí.“) – „Máte neovladatelný strach z určitého zvířete?“

Podle Cattella (1957) reprezentují uvedené odpovědi na tyto otázky položky faktoru „sklon k pocitům viny vs. důvěra“, což je podle Allporta nesmysl: „Statisticky sesazené jednotky obsahují často takové nepochopitelnosti,“ dodává Allport. E. Roth (1969) zase namítá, že Cattellem extrahované faktory nejsou univerzální, jak tvrdí Cattell, ale že byly odvozeny „z životních návyků v severoamerické společnosti druhé poloviny 20. století“. V. Tardy (1964) poukazuje na nedostatečný seznam vlastností, z nichž Cattell vyšel, a poukazuje na alternativní možnosti interpretace získaných výsledků. Zásadně sporná je však Cattellova psychologická interpretace objevených souvislostí, která je někdy zcela nepsychologická a kterou Zawadzki označuje za „logickou nestvůru“, za „výtvor psychologického antitalentu“ a „jakési intelektuální lehkomyslnosti“. Ačkoli je to kritika příliš tvrdá, poukazuje nicméně na to, že Cattell zachází se získaným materiálem často dosti libovolně, snaží se jej buď přizpůsobit některým již známým faktorům, nebo jej interpretuje velmi volně, psychologicky často nepřiměřeně. Ověřování jeho nálezů (W. T. Norman, 1963; zejména E. Horwath, 1976) vedlo jen k jejich částečnému potvrzení.

Eysenckův model faktorů osobnosti

Odlišné východisko ve faktorování zaujal H. J. Eysenck (1946, 1960), který je důsledně přírodovědecky orientován, a staví proto na používání objektivních metod. Teoreticky vyšel z pojetí nervových procesů I. P. Pavlova, a proto jeho

východiskem bylo zkoumání procesu podmiňování objektivními metodami. Eysenck byl skeptický téměř ke všemu, co se v psychologii osobnosti tvrdilo, zjistil např., že mnoho let se udržující teze, že hysterikové jsou sugestibilní, je zcela nepravdivá, přesto ji však přebíraly učebnice psychopatologie celá desetiletí. Aby se předešlo takovým omylům, je třeba používat objektivní metody a vycházet ze solidních, empiricky prověřených základů.

Eysenck zdůrazňuje úzké sepětí experimentu a teorie: „Experiment bez teorie je slepý; teorie bez experimentu je ochromená." Osobnost definuje Eysenck (1960) jako „více či méně stabilní a setrvávající organizaci charakteru, temperamentu, intelektu a těla osoby, která determinuje její jedinečné přizpůsobení se prostředí": pojem charakteru označuje více či méně stabilní a setrvávající systém „konativního chování" („vůle"), temperament systém „afektivního chování" („emoce") a intelekt systém „kognitivního chování" („inteligence"). Podle Eysencka je vhodný následující ***úrovňový systém studia osobnosti,*** který také umožňuje identifikaci jejích faktorů.

– Úroveň teoretické konstrukce: vychází z konstruktů excitace a inhibice (vzruchu a útlumu) a rovnováhy mezi oběma těmito procesy; formulují se hypotézy, v čem se tato rovnováha, jakož i převaha excitace nad inhibicí (a naopak) může projevovat.

– Úroveň experimentálně pozorovatelných jevů: formulované hypotézy se experimentálně přezkoumají, např. že převaha excitace má určitý vliv na trvání následných obrazů ve vnímání.

– Úroveň pozorovatelných rysů chování: chování osobnosti je funkcí konstitučních poznámek a vlivů prostředí, což se projevuje v pozorovatelných rysech chování (tzv. primární rysy), které jsou určitou konstelací jednoduchých reakcí (reflexů) a vlastností těchto reakcí, jako je např. jejich rychlost apod. Vytváří se obecnější koncept, např. introverze a extraverze, které vyjadřují charakteristické vlastnosti reagování (např. rychlejší vytváření útlumu u extraverze; že introverze se vyznačují vysokou rigiditou vnímání, introverze živými a extraverze neživými představami apod.).

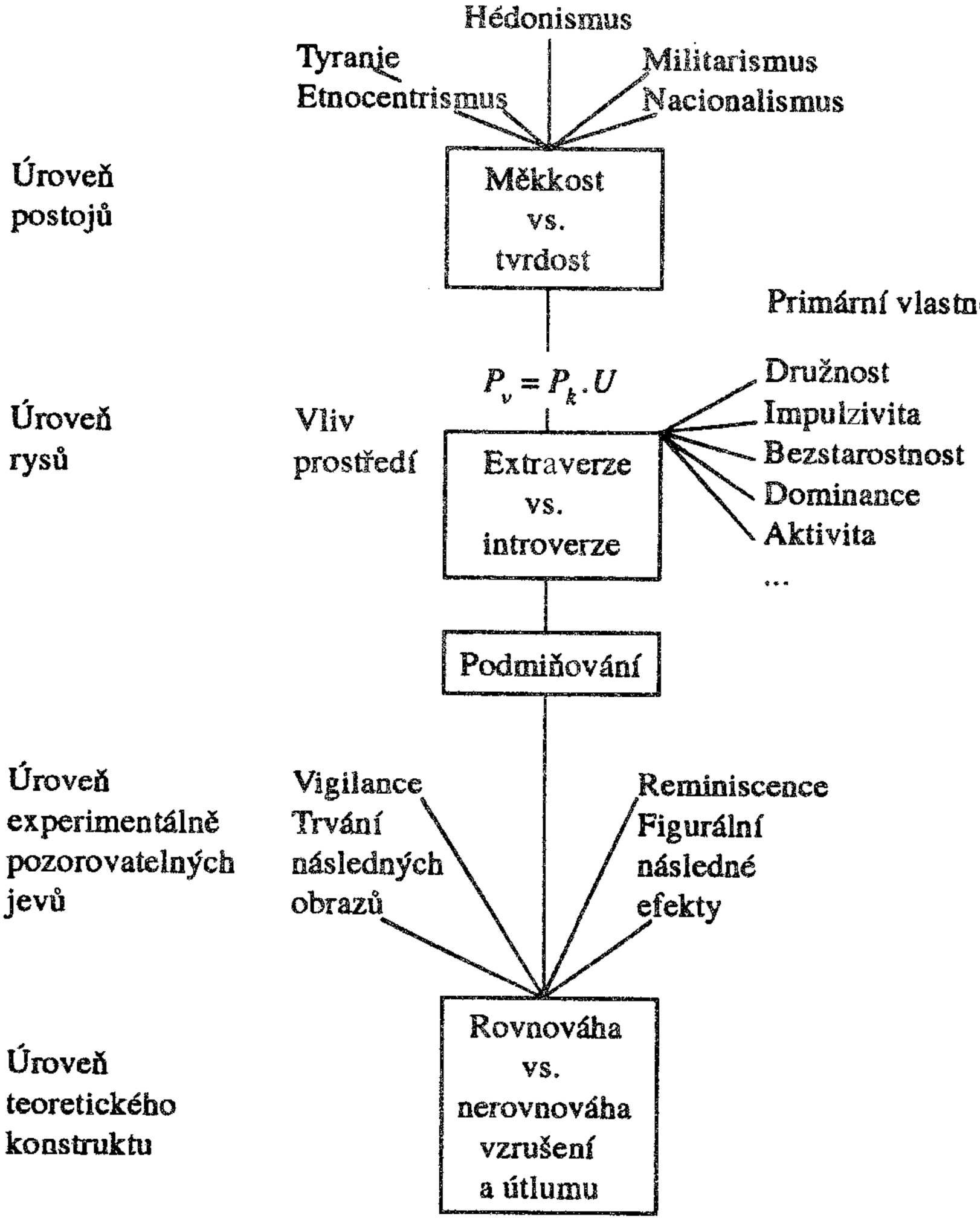
– Úroveň postojů: přezkoumání výše uvedených hypotéz umožňuje další obecnější charakteristiku introverze a extraverze (konstruktů logicky odvozených z výsledků výzkumů na nižší úrovni), takže tyto pojmy nakonec vyjadřují dva různé typy (faktory druhého řádu, tj. na sobě nezávislé faktory) chování, vyznačující se dvěma různými konstelacemi postojů či strukturami rysů osobnosti.

Systémový přístup ke studiu osobnosti podává obr. 18.

Eysenck tedy vychází z neurofyziologického konstruktu vzruchu a útlumu a z procesu podmiňování a dospívá až k úrovni postojů, chování a rysů osobnosti, tedy z genotypických rozdílů k rozdílům fenotypickým na úrovni sociálního chování (impulzivnost, družnost atd.). Jde tu tedy o přísně induktivní postup kontrolovaný experimenty v laboratořích, v nichž se ověřují hypotézy o chování extravertního a introvertního typu. Současně se však jako východisko uplatňuje dedukce z výše uvedených neurofyziologických konstruktů.

Také Eysenck na základě svého faktorového modelu osobnosti vypracoval diagnostickou metodu zjišťování míry „charakterologických faktorů" introverze – extraverze u jedinců, dotazníkový test „EPI" (Eysenck's Personality Inventory, v české verzi EOD, Eysenckův osobnostní dotazník).

V experimentech bylo používáno též psychofarmak, stimulujících látek, které působí „introvertovaně", tj. zvyšují excitaci, a tlumivých preparátů, jež mění chování ve směru „extravertovaného" reagování, tj. zvyšujícího se útlumu. Tak se např. experimentovalo s vytvářením a vyhasínáním mrkacího reflexu (Eysenck, 1963). Není však možno očekávat vysoké korelace mezi fenomény podmiňování a rysy osobnosti, neboť proměnné prostředí, které se zde uplatňují, nejsou dobře kontrolovatelné. Extraverti se vyznačují rychle nastupujícími, trvalými a silnými útlumy, ale pomalu nastupující, slabou a nestálou excitací. Obráceně je tomu u introvertů. To znamená, že podmíněné reflexy probíhají u introvertů rychleji a jsou silnější a trvalejší než u extravertů. Odchylky v rovnováze mezi excitací a útlumem vytvářejí genetické rozdíly v introverzi a extraverzi, které se dají experimentálně ověřovat.



Obr. 18 Schéma systémového přístupu k osobnosti

Schéma vyjadřuje interakci genotypu (vrozených vlastností) a prostředí ve vývoji chování a jeho různých pozorovatelných úrovní. Východiskem je formule:

$$P_v = P_k . U,$$

přičemž

P_k = konstituční vlastnosti osobnosti,
P_v = behaviorální aspekt osobnosti,
U = vliv prostředí.

Osobnost se vytváří z interakce vrozených biologických faktorů (vrozené konstituce) a vlivů prostředí. Tuto formuli pokládá Eysenck sám za „statickou" a použitelnou jen pro relativně vyvinutou osobnost.

Eysenckovy ***základní hypotézy*** zní: vysoký stupeň extraverze souvisí s rychlým a trvalým průběhem procesů útlumu, naproti tomu procesy excitace u výrazných extravertů probíhají pomalu, slabě a nestále; u introverze to platí obráceně, zde se uplatňují procesy korové excitace. Z toho je pak odvozena další hypotéza: podmíněné reflexy u introvertů probíhají rychleji a silněji a jsou trvalejší než u extravertů (to bylo experimentálně potvrzeno, ale neplatí to pro negativní podmiňování, kde se více uplatňuje útlum). Také některé další odvozené hypotézy, např. že extraverti mají větší sklon k podvádění než introverti, že sociální sdílnost je u extravertů vysoká, kdežto u introvertů nízká, a další byly potvrzeny (první z obou uvedených potvrdil J. P. Keehn, 1956; druhou sám Eysenck, 1947). Avšak lze sklony k podvádění a ke sdílnosti interpretovat jako vlastnosti podmíněné útlumy? Dá se říci, že je tomu spíše naopak! Extraverti se obecně vyznačují menšími zábranami, tj. menšími útlumy než introverti, kteří jsou vzrušivější, ale spíše jen vnitřně (prožívají silné emoce a mají velkou fantazii, avšak navenek se to neprojevuje). Patrně lepší je vysvětlení průběhem podmiňování: u extravertů probíhá pomalu a je obtížnější, snad proto hůře vytváří vnitřní zábrany.

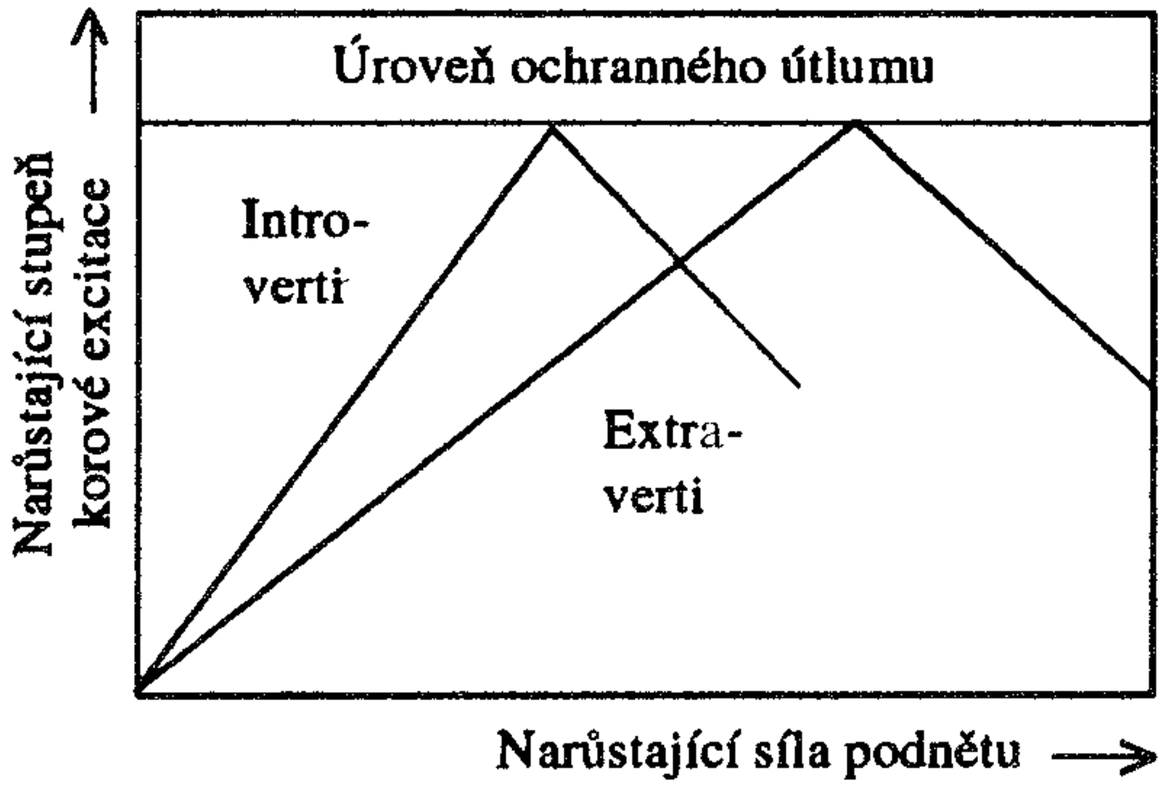
C. N. Franks (1956, 1957) skutečně zjistil, že podmiňovatelnost reakcí je u extravertů slabší a u introvertů silnější. Podle Eysencka je „pohotovější naladění" na excitaci než na inhibici spojeno s činností retikulární formace mozkového kmene: aktivita centrálního nervového systému může být ovlivňována farmaky. Když se užijí ta, která aktivitu centrálního nervového systému snižují, zvyšuje se pohotovost k útlumu, a vyvolává se tak chování extravertního typu. Naopak farmaka stimulující činnost centrálního nervového systému vyvolávají pohotovost k excitaci, a tím i chování introvertního typu.

Na základě svých výzkumů extrahoval Eysenck následující ***faktory osobnosti:*** 1. extraverze – introverze, 2. emoční stabilita – emoční labilita (neuroticismus), 3. inteligence, 4. sklon k psychotickému onemocnění. Avšak jen první dva faktory považuje za charakterologické, a těmi se proto budeme dále zabývat.

– ***Extraverti:*** jsou to osoby milující společnost, sociálně angažované, družné, nenucené, impulzivní, bezstarostné s malými zábranami, mají rády změny, milují

zábavy, rády se předvádějí, jsou otevřené a přístupné, mají sklon k optimismu a k agresi, nejsou vždy zcela spolehlivé a jsou často závislé na mínění druhých lidí.

– ***Introverti:*** jsou to osoby uzavřené, spíše nepřístupné, mající sklon k sebepozorování, společnosti se spíše straní, jsou spíše vážné, nedůvěřivé, dobře se kontrolují, jsou celkem spolehlivé, jsou zdrženlivé, nemají rády vzrušení, jsou opatrné, trpělivé, mají rády pořádek a jsou spíše poněkud pesimistické.



Stimulací vyvolané vzrušení narůstá u introvertů rychleji, u extravertů pozvolněji.

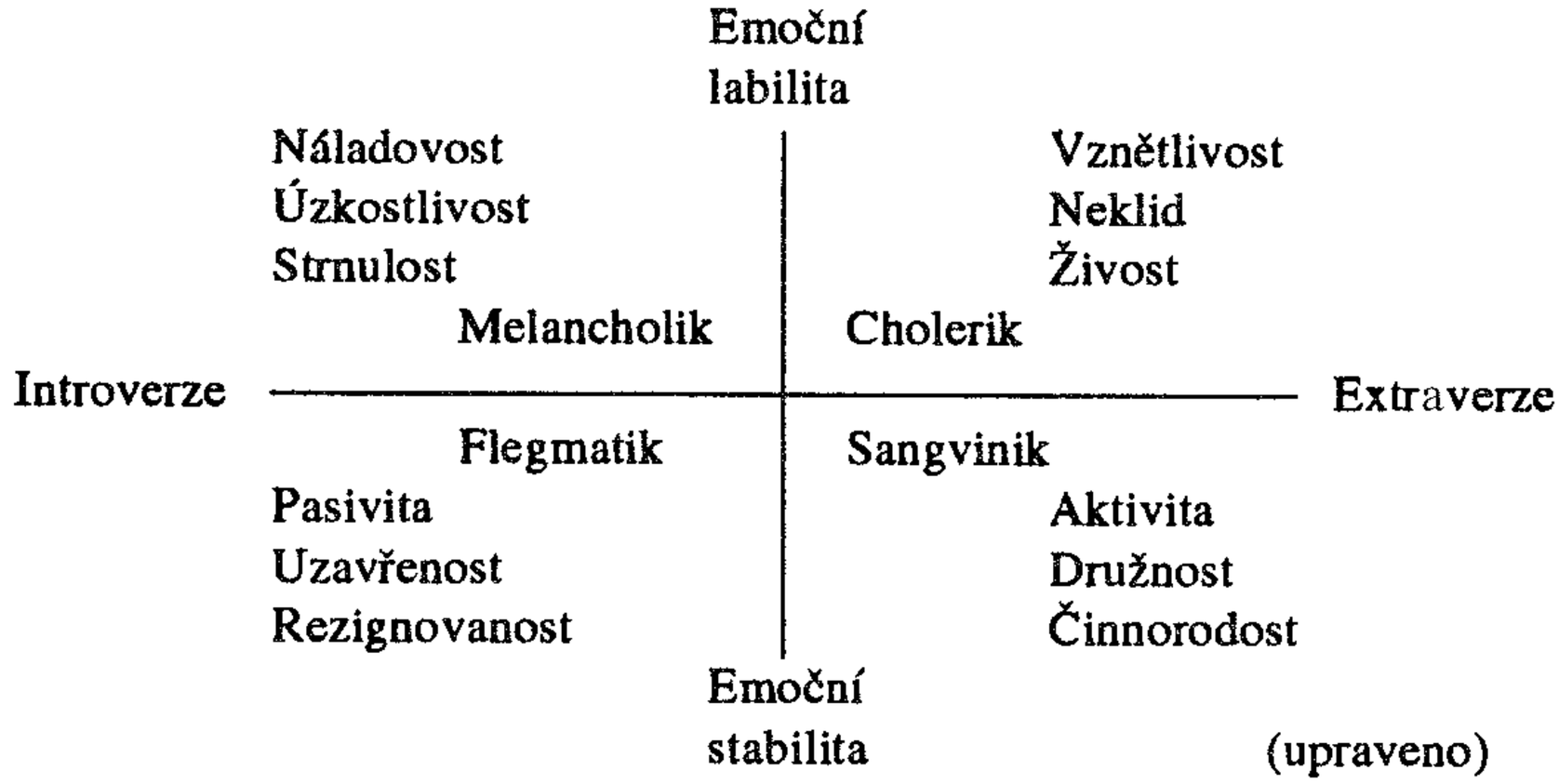
Obr. 19 Vztah mezi intenzitou podnětu a procesy excitace u introvertů a extravertů (N. Brody, 1972)

– ***Emoční stabilita:*** znamená stabilní, vyrovnané a podnětům přiměřené emoční reakce, převažující klid a rozvahu.

– ***Emoční labilita*** (neuroticismus): znamená nestálé, lehce vyvolatelné a podnětům často nepřiměřené emoční reakce, kolísání nálad, neklid, zvýšenou senzitivitu, častou rozmrzelost či rozladěnost, přecitlivělost. Někdy se užívá názvu ***neuroticismus;*** K. Pawlik (1968) jej charakterizuje takto: „Neuroticismus souvisí s malou flexibilitou myšlení a vnímání, se zvýšenou sugestibilitou, nedostatečnou koncentrací a sníženou rezistencí vůči tělesnému nebo psychickému stresu. Tento syndrom vlastností se dalekosáhle kryje s klinickým obrazem neurastenie.“ Podle Cattella faktor neuroticismu tvoří vedle faktoru úzkosti důležitý osobnostní komponent ve vzniku neuróz. Eysenck a D. B. Prell (1951) soudí, že neuroticismus je převážně zděděný. Cattell a jiní se domnívají, že je utvářen spíše vlivy prostředí. Eysenck označuje neuroticismus také jako „nedostatek integrace osobnosti“. Neuroticismus je doprovázen labilitou vegetativní nervové soustavy, a projevuje se proto i jejími příznaky (zvýšená potivost, trávicí a jiné problémy, bušení srdce a další).

Také Eysenckův faktorový model byl ovšem kritizován, faktor extraverze – introverze je však dnes pokládán za nejlépe empiricky doložený a za nejvýznamnější charakteristiku osobnosti. A také Eysenckovo zdůrazění biologické podmíněnosti osobnosti je přijímáno stále více.

Eysenckovy faktory extraverze – introverze a emoční stabilita – emoční labilita lze jako faktory druhého řádu (na sobě nezávislé) vyjádřit souřadnicemi, které je možno současně chápat jako vektory. Jejich kombinací, resp. kombinací jejich míry, lze pak dostat základní typy temperamentu a základní rysy charakteru.



Obr. 20 Eysenckovy faktory osobnosti

Pro Eysenckovy faktory osobnosti (obr. 20) platí ovšem to, co platí pro každý faktorově analytický model osobnosti, totiž to, že kombinací jejich hodnot nelze vyčerpat určení charakterových rysů osobnosti. Řečeno jinými slovy: charakter osobnosti je bohatší než její faktorový model. S Cattellovými souřadnými faktory se Eysenckovy faktory shodují jen částečně. Eysenck chápe tyto faktory také jako typy a ty, jak je patrno z jejich popisu podaného výše, se vcelku shodují se znaky, které jim připsal ve své typologii C. G. Jung. Poměrně vysoké korelace míry obou faktorů u odděleně žijících dvojčat nasvědčují tomu, že se v nich významně uplatňuje dědičnost: nervový systém je vrozeně laděn buď více na excitaci, nebo na inhibici, a tak jsou položeny základy pro vývoj extravertního nebo introvertního chování.

Rozdíly extraverze a introverze: neurofyziologickým základem vlastností extraverze a introverze jsou určité charakteristiky procesů vzruchu a útlumu v nervové soustavě (I. P. Pavlov, 1927, C. L. Hull, 1943): jde o geneticky podmíněné usnadnění nebo brzdění nervových procesů v centrální nervové soustavě. Extraverti mají nižší úroveň vzrušivosti mozkové kůry než introverti. Tato dispozice se uplatňuje v procesu učení. Rozlišují se dva základní druhy útlumu: reaktivní (vyvolaný únavou) a podmíněný (produkt podmiňování). Obecně platí:

– extraverti vytvářejí jen slabé excitační potenciály, ale rychlé, intenzivní a pomalu odeznívající útlumy;
– introverti vytvářejí silné excitační potenciály, ale jen pomalu nastupující slabé útlumy.

Jde tu tedy také o rovnováhu procesů vzruchu a útlumu (excitace a inhibice). Neurofyziologickým korelátem této rovnováhy je také úroveň vzrušení vzestupného retikulárního aktivačního systému: u introvertů se objevuje lehčí, u extravertů ztížené podráždění. Úroveň aktivity retikulární formace souvisí se stavy korového vzrušení a útlumu. Extraverti s ohledem na tyto charakteristiky dávají, oproti introvertům, přednost větší míře stimulace – jsou to „sensation seeking" osoby (H. J. Eysenck a M. Zuckerman, 1978). Potom platí, že: „Výkon a chování rezultují z interakce mezi osobnostně specifickým rozměrem vzrušení, situativním podrážděním a optimální úrovní hédonického podráždění" (M. Amelang a D. Bartussek, 1990, s. 311). Odpovědi v dotaznících pak vykazují extraverzí nasycené primární faktory a sice:

u Cattella: cyklothymie
dominance
soběstačnost
společenská smělost
bezstarostnost

u Guilforda: sociální extraverze
obecná aktivita
rozpustilost
povznesenost

u Eysencka: sociální iniciativa

Eysenckův faktor sociální iniciativy odpovídá v podstatě Guilfordovu faktoru sociability (záliba v účasti na sociálních akcích) a znamená fakticky aktivní vyhledávání kontaktů, nenucené pohybování se ve společnosti, rychlé uzavírání nových přátelství – jsou to podstatné znaky extraverze; jejich opak tvoří podstatné vlastnosti introverze. L. A. Pervin (1993, s. 313) charakterizuje zásadní rozdíly mezi introverty a extraverty takto:
– ve škole jsou introverti lepší než extraverti, zvláště v obtížných oborech;
– extraverti preferují povolání, kde se uplatňuje interakce s jinými lidmi, zatímco introverti mají menší potřebu nových zážitků s druhými osobami;
– extraverti se radují ze sexuálního a agresivního humoru, zatímco introverti dávají přednost spíše intelektuálním formám humoru, jemným vtipům a slovním hříčkám;
– extraverti jsou sexuálně aktivnější, což se týká častosti sexuálních styků a střídání partnerů, než introverti;
– extraverti jsou lehčeji ovlivnitelní než introverti.

Podle Pervina je dále charakteristickou extravertní reakcí kladná odpověď na otázku: „Toužíte často po vzrušení?" U introvertů je to naopak kladná odpověď na otázku: „Dal byste raději přednost četbě než setkání s lidmi?" „Introverti jsou spíše vzrušováni událostmi a spíše se učí společenským zákazům než extraverti. Výsledkem je, že introverti jsou více potlačení a utlumení... introverti jsou v učení více ovlivňováni tresty, extraverti naproti tomu odměnami" (Pervin, 1993, s. 314). Extraverti mají silnější vazby na vnější prostředí a zvýšený nárok na vnější podněty; introverti v prožívání více akceptují já a vnějšímu sociálnímu

okolí přiznávají menší hodnotu (K. Pawlik, 1968, s. 372). Extraverti obecně vykazují větší pohotovost k sociálním interakcím a ke kooperaci než introverti, kteří jsou sociálními podněty často spíše obtěžováni a raději pracují sami.

Kritika faktorové analýzy. Naděje, které byly vkládány do faktorové analýzy přísně objektivisticky orientovanými psychology, se nesplnily. Problematika této metody má tři aspekty: 1. výchozí psychometrická data (měřitelné proměnné), která mají reprezentovat předmět faktorování, 2. střední článek, tj. matematické procedury užité ke zpracování získaných údajů, a 3. psychologická identifikace symbolů, které z těchto procedur vzešly a které mají představovat faktory.

Relativně bezproblémový je pouze střední článek, třetí článek se neopírá o přesně určený postup a je zatížen určitou mírou subjektivismu a posléze první článek je problematický hned v několika směrech, především je to výběr proměnných a jejich psychometrické zpracování, resp. jejich objektivní reprezentace.

Přesně to formuloval J. Nutin (1965): „Nelze očekávat, že faktorová analýza odkryje jiné dimenze osobnosti nebo motivace než ty, které se vyskytují ve výzkumném materiálu" – a ten, jak víme, je omezen na psychometricky získaná data, která zdaleka nevyjadřují životní sféru osobnosti. Tuto námitku formuloval již C. Burt (1940), který řekl, že faktorová analýza nepřinese víc než to, co do ní bylo vloženo – a to, opakujeme, celek osobnosti nereprezentuje. Proto je faktorová analýza osobnosti nutně zjednodušením problému, který má řešit.

F. Merz (1987) má tuto námitku: „Model lineární kombinace faktorů je sice okouzlujícím způsobem jednoduchý, ale právě proto je jeho použití na živé systémy věcnými argumenty, jako je poukaz na známé souvislosti, neoprávněné." H. Thomae (1968) zdůrazňuje, že předpokladem jakékoli analýzy osobnosti je důkladná znalost toho, co je analyzováno: můžeme se např. pokusit charakterizovat gotiku nebo Goetha, uvádí Thomae, ale když o gotice a Goethovi nic nevíme, nebudeme schopni podat popis, který by měl smysl; podobně je možno udělat faktorovou analýzu Homéra nebo koránu shledáváním korelací mezi slovy a kombinacemi slov, ale je otázka, zda by to mělo smysl a co by to vlastně ukázalo.

Podle Thomaeho má 16 Cattellových faktorů asi 400 indikátorů, které lze roztřídit do pěti následujících skupin: 1. rysy zahrnující temperament, sebecit, náladu a zájmy (asi 21 %), 2. rysy činnosti (16,5 %), 3. kvality přizpůsobení a řízení (25 %), 4. sociální postoje (26,5 %), 5. stupeň kontaktu s vnějším světem (11 %). To vůbec neodpovídá klasifikaci psychických vlastností osobnosti a je to velmi málo. Cattell ovšem bere člověka především v jeho vnějších sociálních projevech a nepřihlíží k tomu, jaký je také vnitřně; avšak individuum je třeba brát takové, jaké je, a nikoli jen tak, jak dobře či špatně sociálně funguje (Thomae). Proto má Cattell, pokračuje jeho německý kritik, jen málo indikátorů pro konzistentní způsoby chování a kromě toho 4/5 těchto indikátorů představuje hodnocení z vnějších hledisek, tj. pozorovateli. Proto označuje Thomae

Cattellův přístup jako heterotropní, což se projevuje i v obsahu sekundárních faktorů, které určují především adaptibilitu jedince vůči jeho prostředí, a tak bohatství obsahu lidské osobnosti tím není zdaleka vyčerpáno.

Zásadní námitku proti faktorové analýze vyslovil C. Burt (1940), podle něhož v této metodě nejde o extrakci faktorů, nýbrž o pouhou deskripci: množina fenoménů je redukována na menší množinu, „faktory" jsou principy nebo kategorie klasifikace. Co je poslední strukturou mysli a zda jsou její složky četné, nebo je jich málo a podobnost nebo odlišnost jejích elementů, jsou otázky, které musí být zodpovězeny fyziologickými, biologickými, introspektivními a experimentálními výzkumy, zdůrazňuje Burt. Svou analýzu faktorové analýzy Burt končí zjištěním: „uzavírám, že faktory jako takové jsou pouze statistické abstrakce, nikoli konkrétní entity" a logicky jsou to pouze principy klasifikace. To, co se nazývá analýzou faktorů, je podle Burta analýza variance, resp. její jednoduché funkce, a poukazuje na společný zdroj této variance. Tutéž námitku uvádí Thomae: z deskriptivního prostředku se stává faktor, ale i podle některých faktorových analytiků faktory nejsou příčinami ve starém slova smyslu.

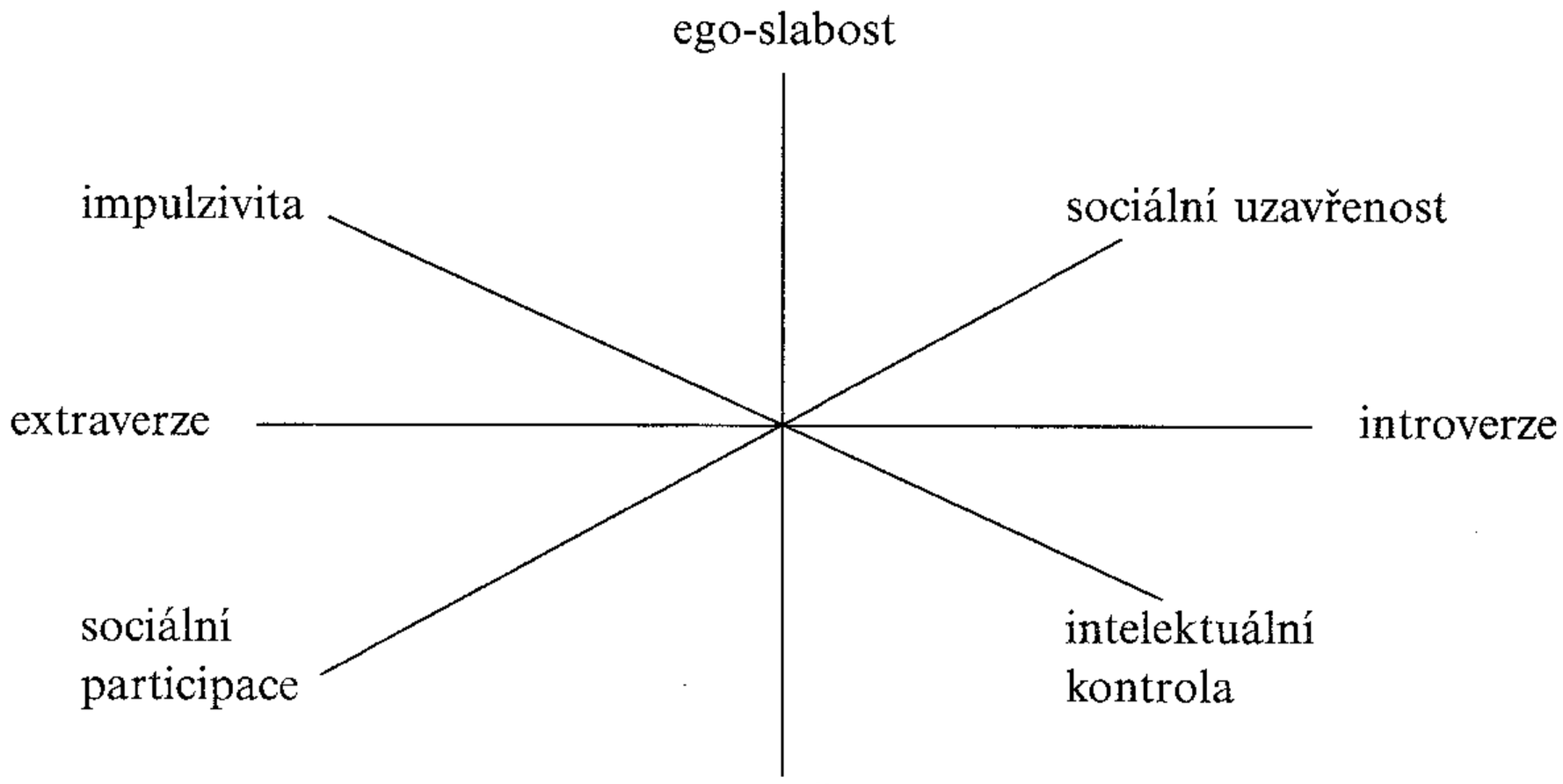
C. Wrigley (podle Zawadzkého) vytkl faktorové analýze její subjektivnost, neboť nesměřuje k jednoznačným výsledkům, a nazval ji „džunglí vytvořenou psychology, v níž žádný moudrý a sebe sama si vážící statistik není povinen bloudit". Subjektivistický aspekt faktorové analýzy se projevuje zejména v jejím posledním kroku, v pojmenování faktorů, ale i ve výběru vstupních dat.

O jakousi syntézu faktorových analýz osobnosti, uplatňující lexikální přístup, se pokusil O. P. John (1990), který vyšel z přirozeného jazyka, jímž lidé popisují sebe samé a jiné. Strukturu osobnosti tvoří ***„pět silných" faktorů,*** resp. znaků „faktorové taxonomie osobnosti" („big-five-factors"):

E: extraverze, energie, entuziasmus,
A: příjemnost, altruismus, citovost („affection"),
C: svědomitost, kontrola, zdrženlivost,
N: neuroticismus, negativní afektivita, nervozita,
O: otevřenost, originalita, otevřené smýšlení („open mindedness").

Jsou to univerzální faktory (dimenze) osobnosti, jejichž obsah je, podle Johna, všeobecně srozumitelný.

O jiný syntetický pohled na systém faktorů osobnosti se pokusili G. G. Kassebaum, A. S. Couch a P. E. Slater (1959): provedli faktorovou analýzu položek známého minnesotského osobnostního dotazníku (MMPI – Minnesota multiphasic Personality inventory), který vyvinuli S. R. Hathaway a J. C. McKinley a který obsahuje 566 otázek zaměřených však převážně na diagnostiku patologických stavů (psychopatie, hysterie, paranoia, schizofrenie a další), vedle otázek zaměřených na diagnostiku zejména introverze a extraverze. Dotazník byl používán v klinické praxi hlavně v psychiatrických zařízeních. Uvedení autoři dospěli k identifikaci následujících faktorů, které lze sestavit do tohoto schématu:



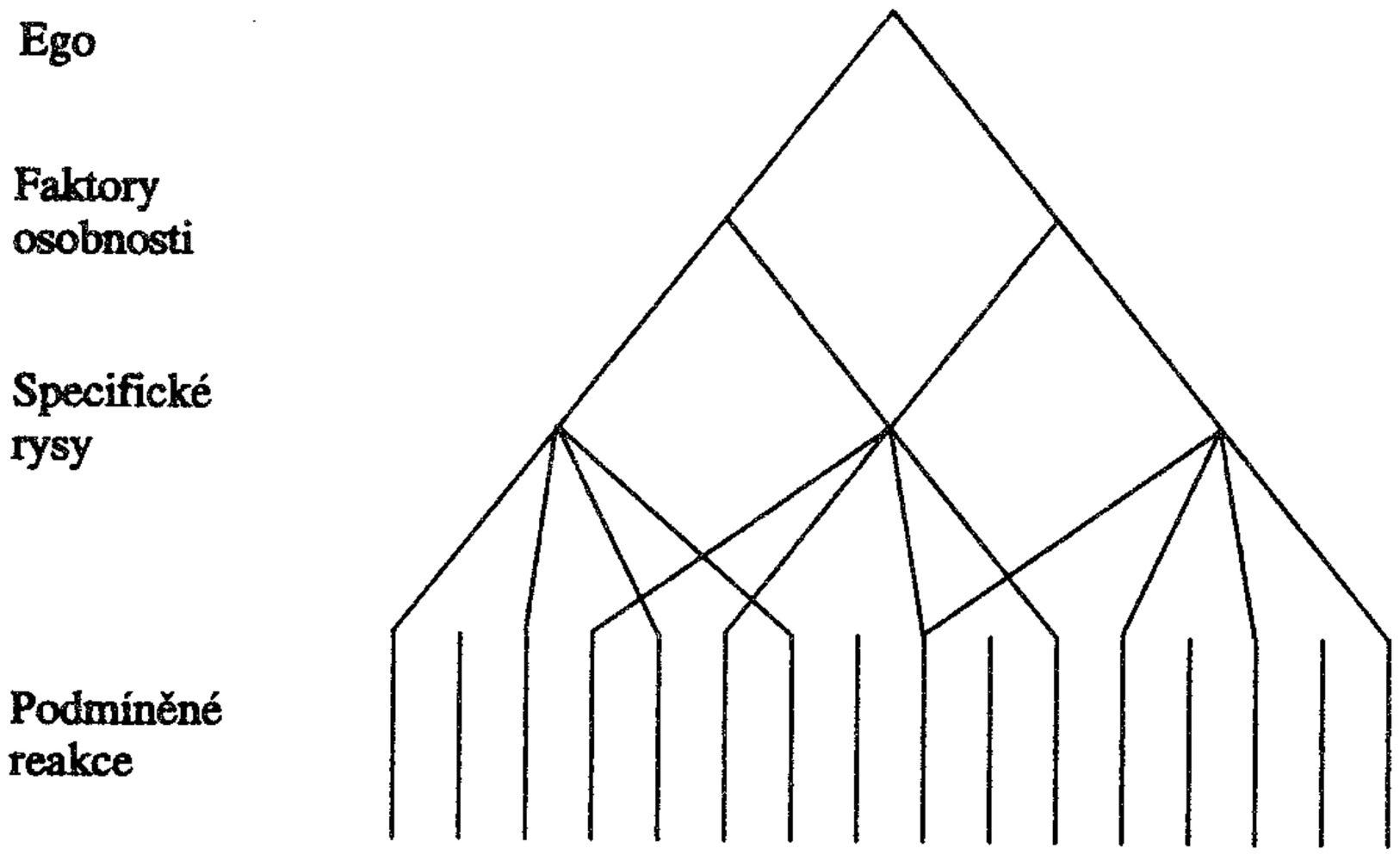
Uvedené dimenze osobnosti lze najít i v Cattellově faktorově–analytickém modelu osobnosti, ale oproti tomuto modelu se systém obou výše uvedených autorů vyznačuje lepší uspořádaností a faktory, které uvádějí, mají také podklad v klinických zkušenostech i každodenním pozorování. V tomto smyslu skutečně reprezentují ony vnitřní determinanty, na které lze usuzovat již ze systematického a dlouhodobého pozorování, jak se lidé chovají v každodenních situacích.

Problematika faktorů osobnosti zůstává otevřena, i když původní nadšení mnoha psychologů pro faktorovou analýzu již opadlo a tato metoda je spíše na ústupu.

Ego

V kapitole o genezi osobnosti bylo popsáno, jak se vznikem vědomí já vzniká specificky lidský „aparát“ organizace duševního života člověka, zvaný ego (latin. já). V psychologii vystupuje ***pojem ega*** v různých významech pro označení různých aspektů já, resp. jáství (v angl. se rozlišuje „I“, „me“ a „self“, v němč. „ich“a „Selbst“; v češtině taková diferenciace neexistuje). V podstatě však pojem ego vyjadřuje dvojí: 1. obraz sebe sama, sebepojetí (představy, smýšlení, které si jedinec vytváří o sobě samém, a pocity, které s tím souvisejí), 2. zvláštní psychický „aparát“, který vyjadřuje nejvyšší úroveň integrace osobnosti a je činitelem specificky lidské organizace duševního života člověka a jeho dynamiky. Pojem ega tu vystupuje v rovině deskriptivní a explanační. Oba tyto aspekty spolu souvisejí, protože organizující a regulativní funkce ega souvisí s jeho významem obrazu sebe sama. Především je tu tedy ***ego jako hypotetický koncept,*** který vysvětluje jednotu, koherenci, resp. konzistenci duševního dění a jeho projevů, vysvětluje fakt konzistence a integrity osobnosti. S použitím původního schématu G. W. Allporta (1961) znázorňuje integrativní funkci ega obr. 21.

Pak ovšem vzniká také otázka, jaký je ***vztah osobnosti a ega:*** pojem osobnosti je širší, zahrnuje také její vztahy k životnímu prostředí a k organismu; pojem já



Obr. 21 Integrativní funkce ega

vyjadřuje funkci, která dělá osobnost tím, čím je: integrovaným, interindividuálně odlišným a jednotně fungujícím celkem duševního života člověka. Ego reprezentuje centrální psychický aparát ve všech třech sektorech psychologické problematiky osobnosti, tj. v oblasti její geneze, struktury i dynamiky. Se vznikem ega vzniká osobnost jako specificky lidský útvar duševního dění, ve struktuře osobnosti reprezentuje ego její syntetický vrchol a v dynamice osobnosti reprezentuje ego ústřední motivační funkci (fakticky to, co bylo ve starší psychologii nazýváno vůlí).

V této kapitole pojednáváme o strukturních vlastnostech a funkci ega. Základní strukturní funkcí ega je ***integrace,*** tj. scelování dílčích zkušeností, to znamená sjednocování právě na základě ega; motem integrace je, jak říká Allport, „ex pluribus unum" (z mnohého jediné). Výše uvedené schéma ukazuje několik rovin integrace, nejvyšší z nich reprezentuje opět ego jako individuální organizace faktorů (pramenných rysů, vlastností) osobnosti. Vytváří ji proto, že se ego stává základním vztažným rámcem pro vnímání, interpretaci a cítění skutečnosti a pro jednání.

Své prostředí, svůj vnější, ale i svůj vnitřní svět vztahuje člověk k svému já a tento elementární ***egocentrismus*** v lidském duševním životě, tak výrazný u dítěte, obecně vzato znamená, že všechny psychické funkce vystupují v relaci k egu. Jsou nejen uvědomovány jako příslušející k já („já myslím, vnímám" atd.), ale ego určuje i jejich zaměření a obsah, protože vystupují v jednotě s činnostmi, které se tak či onak vztahují k egu, k jeho dynamické funkci, tj. k realizaci osobních zájmů, potřeb atd. Lidský duševní život vystupuje jako proud na sebe navazujících činností, které jsou organizovány a mají určitou konzistenci (setrvávají v určité jednotě). Jednotlivé akty chování, ale i v mysli vystupující představy, soudy, pocity a snahy nejsou oddělené jevy – „membra disiecta" (oddělené části), ale procesy, které vykazují určitou jednotu, jejich smysl poukazuje k určitému komplexu motivů, a ten opět k určitým „leitmotivům", a tyto posléze k jednotné tendenci.

Podstatou ega je tedy ***obraz vlastního já,*** který vyvstává, jako každé jiné pojetí, jako rezultát abstrakce a zobecnění určitých zkušeností týkajících se vlastní osoby. Je to tedy určité sebepojetí založené na sebepoznávání, jehož zdrojem jsou relace já – okolní svět, především ovšem svět sociální. Obraz vlastního já (ego) zahrnuje v tomto smyslu nejen soudy a úsudky o sobě samém, ale i pocity, které s tím souvisejí. Jde tu principiálně o hodnocení sebe sama, o ***sebeoceňování,*** v němž se uplatňují nutně určitá kritéria. Ta jsou reprezentována individuálním systémem hodnot, který se postupně od dětství vytváří na základě rodičovských příkazů, zákazů a vzorů, srovnáváním se s jinými a reflexí jejich reakcí.

Již W. James (1890) rozlišil následující ***elementy v obraze vlastního já:*** 1. „já materiální", resp. fyzické, tj. obraz vlastního vzezření, 2. „já sociální", tj. obraz, který si člověk vytváří o své společenské pozici, o své sociální hodnotě, 3. „já

duchovní“, obraz, který si člověk vytváří o svých vlastních duševních vlastnostech. Obraz o sobě samém si subjekt vytváří ve dvou propojených rovinách jako tzv. ***reálné a ideální ego:*** reálné ego je to, co o sobě subjekt soudí, že je, představa o tom, jaký je skutečně; ideální ego je jeho představa o tom, jaký by chtěl být. Zopakujme si, že poměr obou těchto obrazů vyjadřuje pojem ***síla ega*** a lze říci, že ego je tím silnější, čím menší je rozdíl mezi reálným a ideálním egem. Rozdíl mezi tím, za koho se subjekt považuje, a tím, kým by chtěl být (chtěl by být např. průbojnější, méně důvěřivý, některé své vlastnosti by se chtěl zbavit, např. bázlivosti, jinou by rád měl, např. rozhodnost), poukazuje na míru nespokojenosti se sebou samým, jakož i na určitou míru sebeúcty či respektování sebe sama.

Určitá míra rozporů mezi reálným a ideálním egem je motivující a v tomto smyslu je i žádoucí, neměla by však překročit určité hranice. Je-li jedinec příliš nespokojen sám se sebou, má i malou míru sebeúcty. Jedinec často ví, jaký by měl být, ale neví, jaký chce být; ***ideální ego*** vyjadřuje chtěný obraz sebe sama, obraz jedince, jakým by chtěl být. Vyjadřuje identifikace s určitými osobami („chtěl bych být jako otec“), s určitými skupinovými normami a hodnotami („chci být spravedlivý“). „Jako všechny rozpory v poznatcích o sobě, tak i rozpory uvnitř ideálu sebe sama, jakož i mezi poznatky o sobě a ideálem jsou příčinou úzkostnosti jedince, snižují schopnost předvídání, oslabují kontrolu chování a navíc ztěžují racionální řešení problémů“ (R. S. Wylie, 1957, podle A. Brzezińské, 1973). Sebeoceňování, obecně vzato, souvisí s životní úspěšností či neúspěšností a životními aspiracemi, ale opírá se i o reflexe mínění druhých (co si subjekt myslí o tom, jak o něm smýšlejí druzí). Zobecněné sebeoceňování se chápe jako pocit vlastní hodnoty, resp. jako postoj k sobě samému, přičemž se zdůrazňují dvě dimenze tohoto cítění nebo postoje: ***akceptování a odmítání sebe sama***. Jedinec, který akceptuje sám sebe, si v podstatě věří a je schopen využívat svých schopností, což potvrzuje určitá míra jeho životní úspěšnosti; jedinec, který odmítá sebe sama, neakceptuje se, je jedincem neúspěšným, který na svá životní selhání reagoval pocity viny či křivdy, což vede často k vytváření negativních postojů i vůči jiným a může narušovat jeho sociální fungování vůbec (Brzezińská). Člověk může milovat, ale i nenávidět své tělo, své skutky, sebe sama vůbec a tento poměr k sobě samému určuje i jeho poměr ke světu a k životu, který může být vnímán jako zdroj potěšení nebo utrpení atd.

Důležitým komponentem ega jsou snahy, objektivně vyjádřené určitým systémem motivací. G. W. Allport (1961) rozlišil ego-angažované a ego-neangažované motivace, obecně se to označuje jako ***ego-snaha*** („ego-striving“): je to úsilí jedince získat v očích svých i svého sociálního okolí co největší hodnotu, zjednodušeně řečeno, „stát se někým“, kdo je vážen, obdivován, ctěn, kdo má moc, úspěchy, důvěru atd. To všechno jsou zvláštní případy obecně lidské tendence, která je základem dynamiky ega, tendence k evalvaci ega (jeho pozitivnímu zhodnocování), jíž je ovšem komplementární tendence vyhnout se devalvaci ega (jeho znehodnocení).

Obraz sebe sama (ego) se rozvíjí po celý život jedince, a proto vystupuje i ***problém stability ega,*** resp. změn v obraze vlastního já, zejména v kritických etapách života (dospívání, stárnutí) a v kritických situacích (psychická traumata, existenční pohromy). Mění se samozřejmě jak znaky reálného, tak ideálního ega. Dospělost je pokládána za období relativní stabilizace ega. Obecně platí, že: „obraz vlastní osoby je nestabilní, jestliže přesvědčení týkající se různých vlastností se stále mění, ať už pod vlivem prostředí či vlastních skutků jedince tak, že není zcela schopen určit, jaký vlastně je a co dokáže" (A. Brzezińská, 1973). Jde tu vlastně, jak podtrhuje citovaná psycholožka, o stabilitu sebeoceňování, které se týká jednak osoby vcelku a jednak jejích jednotlivých vlastností (jejich sebeoceňování závisí na skutcích jedince a na tom, jak jsou interpretovány jeho okolím). Brzezińska také formulovala postulát stabilního sebeoceňování: poznatky o sobě samém musí být úplné, podstatné a vnitřně spojité; postulátem je tedy systematické sebepoznávání. Není-li tato podmínka splněna, stává se člověk nejistým, nerozhodným, mění svá mínění o sobě i o svých snahách. Avšak i nerealistické poznávání sebe sama může vykazovat rezistenci vůči změnám, sebeoceňování kostnatí a stává se necitlivé vůči vnějším změnám (Brzezińska). Typickým příkladem nerealistického a rigidního sebehodnocení je statná padesátnice, která se stále považuje za „osmnáctiletého diblíka".

Plastické a ***stabilní sebeoceňování*** musí mít podle Brzezińské následující vlastnosti: 1. systematické poznávání sebe sama, 2. jedinec má jasně vymezený vzorec toho, kým chce být, ideálu vlastního já, 3. ideální já má být jen v určitém stupni nesouhlasné s reálným já a nemá překračovat možnosti a schopnosti realizace, 4. v sebeoceňování jedince musí být zahrnut ohled na oceňování, které o jedinci provádí jeho sociální okolí, a informace o vlastních skutcích.

G. W. Allport (1955, 1961) zdůrazňuje existenci jakéhosi intimního jádra osobnosti, které nazývá ***proprium*** (z latin. proprius, bezprostřední) a které vymezuje jako „něco důvěrně teplého a významného", jako všechny sféry našeho duševního života, které považujeme za „naše vlastní". Jde tu o vlastnosti osobnosti, resp. duševního života člověka, které mají těsný vztah k egu. K propriu, podle Allporta, patří:

– Tělesný smysl: jsou to dojmy z těla, z jeho povrchu i z vnitřních orgánů a tkání; vědomí těla, resp. tělesnosti, je obvykle lokalizováno nad kořenem nosu, poněkud pod povrchem lebky („kyklopské oko" já) a tvoří fyzické já, k němuž obvykle patří i oděv, takže hranice mezi fyzickým já a ne-já jsou neostré.

– Vědomí totožnosti (totožnost našeho já): i když se člověk mění, uchovává si vědomí totožnosti (identity), že je stále tím, kým byl jako individuum. Činitelem toho je jednak „organická kontinuita neuromuskulárního aparátu" a jednak určitá konzistence sociálního života. Vedle toho se uplatňuje vědomí autenticity nebo naopak neautenticity, jako je vědomí osobní svobody či nesvobody jednání (být nebo nebýt sám sebou), ale to je jen velmi hrubá charakteristika, neboť kdy se člověk cítí být ve svých činech autentický a kdy nikoli, je složitý problém.

– Povýšení sebe sama: nejvýraznější vlastností propria je „bezostyšné prosazování se“ s inherentními emocemi sebelásky a ješitnosti a s potřebou přežít.

– Rozšíření našeho já: s vývojem se rozšiřuje oblast významných předmětů a nejvýznamnějšími se stávají ty, které označujeme za vlastní a oblíbené; není to pouhé vlastnictví, ale užší vztah k předmětu (např. k dýmce). Avšak já se rozšiřuje především v oblasti sociální na my („my rodina“, ale také „my studenti“ nebo „my slávisté“ atd.) na základě identifikace. Konečně já se může rozšířit i na abstraktní pojmy, na mravní, náboženské, politické a jiné hodnoty.

– Racionální já: já udržuje kontakt se skutečností a vyrovnává rozpory mezi tendencemi individua a možnostmi jejich realizace, resp. mezi realizací potřeb a jejich frustracemi. Racionální činnost slouží jako nástroj řešení problémů, k němuž patří i racionalizace, která neobjevuje, ale spíše zastírá, aby uchránila ego před ztrátou rovnováhy.

– Obraz sebe sama: zahrnuje pojetí o tom, jaký jedinec skutečně je, tj. obraz reálného já, a pojetí, jakým by chtěl být, tj. obraz ideálního já, s nimiž souvisí aspirace. „Obraz o sobě nám pomáhá spojovat pohled na přítomnost s pohledem do budoucnosti“ a má zásadní význam pro dynamiku chování, které směřuje ke kongruenci prostředí s obrazem sebe sama a k realizaci hodnot, které jsou v něm zahrnuty.

– Vlastní úsilí: vyjadřuje podstatu vývoje nejvyšší úrovně motivace; existuje chování, v němž je já angažováno, a chování, v němž angažováno není; ego-angažované chování (motivace) je „chování propria“, a to je víc než uspokojování jednotlivých potřeb, směřuje k sjednocení osobnosti, k vytváření a realizaci jednotných cílů. Výjimku snad tvoří neasimilovatelné komplexy např. viny, méněcennosti apod.). Úsilí plynoucí z já je zaměřeno spíše k budoucnosti.

– Vědoucí já: největší záhada vystupuje, říká Allport, když se ptáme: „Kým je to já, které zná mé tělo, které má obraz o mně samém, jakož i smysl pro identitu po dlouhé období, jež ví, že mám ‚propriální‘ snahy?“ Existuje nějaké substanciální já, nějaké já jako homunkulus v osobnosti a existuje jen jedno nebo více já? I. Kant se domníval, že vědoucí já je prostě transcendentální nebo „čisté já“. W. James a J. Dewey naproti tomu soudili, že „mimo průběh vědění neexistuje žádný substanciální vědoucí“; „vědoucí není nic jiného než organismus sám“ (Allport). Citovaný psycholog soudí, že „jáství jako agens“ nelze ostře oddělovat od „fungování propriálních systémů v osobnosti“.

S tím, co bylo právě uvedeno, souvisejí dále otázky existence více já v téže osobnosti a existence já u zvířat. Především ***problém více já v jediné osobnosti*** je problémem terminologickým: vyjadřují Freudovy termíny „ono“ a „nadjá“ také zvláštní druhy jáství, existuje dvojitá nebo vícenásobná osobnost (něco jako pánové Jekyll a Hyde v jediné osobě)? James se domníval, že existuje v osobnosti tolik sociálních já, kolik kategorií sociálních vztahů osoba má. G. Murphy

(1947) uznává, že od r. 1870 popsali zejména francouzští psychiatři řadu případů dvojitých a vícenásobných osobností a že pomocí hypnózy uvolnili z hlubin nevědomí pokusných osob jakousi druhou osobnost.

Zájem o tuto problematiku narůstal a posléze američtí psychiatři C. H. Thigpen a H. M. Cleckley (1957) popsali známý případ nazvaný „Tři tváře Evy", který byl i zfilmován. Jde o případ náhlé přeměny „bílé Evy" v „černou Evu": „bílá Eva" byla mírná a rozvážná, prostě se oblékala a ve svých stycích byla zdrženlivá a náhle se proměnila ve svůj protiklad, v „černou Evu", která byla družná, „dětsky marnivá", egocentrická, oblékala se pěkně a lehce vyzývavě, v mluvení užívala hrubých výrazů. Případ této proměny se vysvětluje tím, že po určitém emočním šoku, který „bílá Eva" prožila, se z jejího nevědomí uvolnily potlačené tendence, které se pak realizovaly (podle H. Schjelderupa, 1964). Tento a jiné podobné případy však patří spíše do oblasti psychopatologie, a proto se o nich jen zmiňujeme.

Problém ***vědomí já u zvířat*** byl zkoumán experimentálně (G. G. Gallup jr., 1970) na šimpanzích: pokusným zvířatům bylo v malé kabině, kde se zdržovala, na dobu deseti dnů postaveno vysoké zrcadlo; vzrůstal počet reakcí zaměřených na sebe (prohlížení se, dotýkání a úprava různých částí těla) a bylo zjevné, že zvířata poznávají sebe sama, což jiná zvířata nedokáží. Experimentátor došel k závěru, že tato zvířata mají „sebepojetí", zahrnující mimo jiné vědomí těla a sebeprezentaci, ale tento výklad je sporný a B. Weiner (1980) poukazuje správně na to, že sebepojetí vyplývá především ze sociální interakce. Fylogeneticky výše vyvinuté živočišné druhy, jako jsou např. opice, mohou mít vědomí vlastního těla (fyzické já), ale to ještě není zdaleka to, co vyjadřuje pojem jáství (ega). V kleci samostatně držený gorilí samec, bývalý vůdce tlupy, zuří, když je krmen jako poslední. Existence pozic v opičích tlupách poukazuje na možnost, že se u těchto zvířat vytváří jakési elementární sociální já.

Za důležitou složku propria pokládá Allport ***svědomí,*** ale přesněji je nevymezuje. Uvádí pouze, že „špatné svědomí" nám sděluje, že jsme nějak „poškodili náš upřednostňovaný životní styl" a musíme pak svědomí uklidnit racionalizací nebo pokáním. Často je svědomí ve spojení s náboženským smýšlením, ale i nenáboženský založení lidé mohou vyvinout ostré svědomí. Jeho vývoj je – s výjimkou určitých psychopatických osobností – normálním jevem. V dětství se vytváří „svědomí musu" („must conscience"), založené na poslušnosti (u dítěte sebevýčitky, že neuposlechlo nějakého příkazu rodiče). U dospělého se vyvíjí svědomí „má být" („ought conscience"), které již není založeno na strachu z trestu jako u dítěte: svědomí mění své centrum z oblasti specifických zvyků poslušnosti k propriu, je méně závislé na vnější sankci a je to spíše „pocit povinnosti", je to druh „pravého sebe-vedení", snahy udržovat obraz sebe sama v přijatelné formě (Allport).

Velmi přesně charakterizoval význam tématu, kterému se v této kapitole věnujeme, J. Nuttin (1956): „Fundamentální strukturou osobnosti je jednota

„ego – svět“, je základním konstitutivním prvkem osobnosti, neboť „osobnost je způsob bytí a chování ve světě, který existuje pro jáství“.

Syntetický přehled problematiky struktury ega podali D. Krech a R. S. Crutchfield (1958). Poukazují především na rozdíly v psychoanalytickém a nepsychoanalytickém pojetí ega a dále na ***rozdíl pojmů já a osobnost:*** pojem osobnosti vyjadřuje „celkovou psychickou strukturu člověka, jeho schopnosti, rysy charakteru, pohnutky, zvyky a procesy poznávání“, je to „vše, co psycholog může vypovědět o individuu“; naproti tomu já nebo jáství („self“) je jedním z více možných aspektů osobnosti, „prožívatelných aspektů“: „každý člověk se poznává jako určitá osobnost“, jako jedinec vybavený určitými rysy charakteru, zvyky a typickými způsoby chování. Člověk o sobě ví, že má určité schopnosti a určité poznatky, ví, že v něco věří, má určité cíle, nároky , určité vazby k svému okolí (má určitý majetek, přísluší k určité společenské vrstvě) atd. Všechny tyto aspekty dohromady utvářejí jeho sebepojetí (koncepci já) a různé složky svého já nahlíží člověk jako více či méně centrální, bližší svému já, jeho jádru, jiné jeho aspekty nahlíží spíše jako periferní či povrchní; také různé předměty v okolí mohou být „jádru já“ bližší nebo vzdálenější, s některými se může identifikovat. Člověk může být např. hrdý na to, že je majitelem auta určité vynikající značky a láskyplně o ně pečuje. To může být označeno jako ***„rozšíření“ já,*** kterému jsou blízké zejména předměty vlastní tvorby.

Vysoce hodnocenou složkou může být jméno, pověst,povolání: ztráta reputace může být prožívána stejně drasticky jako finanční bankrot nebo vážné onemocnění. „Struktura já může být nahlížena v analogii k modelu cibule, tzn. jako sestávající ze sukcesivních vrstev.“ Nejvnitřnější vrstvu, jádro, tvoří jakési nejintimnější, nejosobnější vztahy já („proprium“ G. W. Allporta). Co náleží k periferním vrstvám a co k jádru, je interindividuálně různé; to, co je periferní, není pro naše já rozhodující (význam materiálních statků, tělesná krása, upravený zevnějšek, mínění druhých, sociální postavení atd.), a pak i zvnějšku pozorovatelné chování jedince nemusí vyjadřovat jeho já. Krech a Crutchfield ilustrují výše uvedený model tímto příkladem: Fiktivní pan Novák je postupně připravován o jednu vrstvu svého já za druhou; krach na burze jej připraví o veškeré jmění, jeho reputace je zničena, přijde o přízeň rodiny a přátel a konečně je mu ukraden i oděv z těla. Co nyní panu Novákovi zůstává z jeho vlastního já? Mnohým lidem po ztrátě periferních vrstev nezbude vůbec nic. Někdo může upadnout do stavu stuporu (strnutí), jiný do neukojitelné žízně po pomstě, ale jiní si mohou udržet více či méně intaktní centrální vrstvy, např. určité hodnoty, náboženskou nebo k transcedenci zaměřenou víru.

Podobně jako člověk nahlíží věci ve svém okolí jako „dobré“ nebo „špatné“, nahlíží i některé aspekty svého já jako pozitivní a jiné jako negativní, resp. jako dobře nebo špatně slučitelné s jeho morálními normami. Ví např., že je „dobré“ být tolerantní a nesobecký a že je „špatné“ být líný a neodpovědný, že je dobré mít v práci úspěch a snažit se o „zlepšováky“, udržovat se ve zdraví a spokoje-

nosti a že je špatné nemít úspěch a být nemocen a nešťasten. Některé aspekty se však jeví jako neutrální (např. výška těla nebo dobré jídlo), avšak každý z těchto aspektů osobního já může být za jistých podmínek nahlížen buď jako „vyšší", nebo „nižší".

V hierarchizaci hodnot, které jsou obsahem různých vrstev já, se uplatňuje osobní zkušenost, ale uplatňují se také vlivy skupin a kulturního prostředí, v němž subjekt žije: co je „dobré" a co je „špatné" chování, neurčuje jen jeho subjekt, ale také jeho okolí. Ve struktuře já se uplatňují ***normy chování*** dosazované zvenčí, rodiče v tomto smyslu ovlivňují strukturu já dítěte, když mu ukazují a přikazují, co smí a co nesmí: „odměna a trest napomáhají akcentovat rozdíl mezi ‚žádoucími' a ‚nežádoucími' aspekty já" (Krech, Crutchfield). Tak si individuum vyvíjí představy o tom, „co má být", a tento aspekt jeho já se stává jeho individuálním já, měřítko, s jehož pomocí jsou hodnoceny ostatní aspekty já; toto srovnání skutečného chování s ideálem já se stává „určující veličinou pro popudy a emoční zážitky". Pro některé osoby je však toto ideální já jen „relativně vzdálené něco", které hraje v chování podřadnou roli, pro jiné však jejich ideální já a jiné aspekty já tvoří jednotu a pak „to, co jedinec činí, cítí a v co věří, souhlasí více či méně s jeho ideálním já" (Krech, Crutchfield).

Psychologicky velmi důležitá je nyní ***jednota struktury ega*** (jako každá struktura může být i ego více či méně jednotné): „U některých lidí různé části já do sebe navzájem precizně a harmonicky zapadají. Myšlenky, city, impulzy, jednání pak v prožívání dotyčné osoby vytvářejí uspořádaný celek, který si udržuje jednotný význam. Jsou ve vztahu k jeho zvláštnosti veskrze ‚smysluplné', ať už jde o jejich charakterové rysy, způsobilosti, popudy, vztahy k hodnotám nebo o sociální role. Jiní lidé mohou zakoušet mnohé své myšlenky, city, impulzy a jednání jako nijak nesouvisející, a zážitkově jsou tak dány diskrepance, disonance nebo vnitřní protiklady více či méně významné" (Krech, Crutchfield).

Většina lidí však nezakouší jeden či druhý extrém jednoty: „Já je v těchto případech přístupné jako komplexní struktura, v níž některé části vykazují vyšší, jiné menší stupeň organizace. Nadto může být uvnitř celkové struktury přítomno více různých a více či méně nezapojených ‚podsystémů', z nichž se každý jeví jako do sebe uzavřený a nevykazuje žádný vztah k ostatním elementům," uvádějí dále Krech a Crutchfield a poznamenávají, že v extrémních případech může být oddělení takových „podsystémů ve struktuře já tak akutní, že se celá struktura rozpadne a člověk prožívá dvě nebo více já" („mnohonásobné osobnosti").

Podle uvedených autorů je dále důležitá ***kontinuita identity já:*** za určitých podmínek zůstává já nezměněno a je prožíváno v časovém průběhu jako totožné, pokládáme se stále za tytéž osoby („fenomenální konstantnost"), i když můžeme prožít drastické změny, můžeme však prožívat vlastní kontinuitu a současně změnu. Kontinuita identity já je udržována upevňováním jména, pociťováním vlastního těla, majetnictvím a dalšími činiteli, zejména však chováním druhých lidí vůči nám (jímž může být identita já zčásti definována). Radikální změny

v chování druhých lidí vůči nám mohou vést k proměnám identity já, často doprovázeným „etapovitou dezorganizací já“ spolu s poruchami a nejistotou o vlastní identitě (Krech, Crutchfield). Z vědomí já (tělesného a sociálního) se tedy vyvíjí určité pojetí já, které se současně stává faktorem organizace duševního života jedince a činitelem jeho dynamiky.

Ego a životní prostor: ego není izolovaná entita, je situováno v určitém životním prostoru, který kognitivně zpracovává a přetváří v tzv. fenomenální pole (subjektivně pojatý životní prostor, životní prostředí). Důležitou determinantou lidského chování je subjektivní pojetí skutečnosti, subjektivní pojetí životního prostředí. Aktuální situace, do níž subjekt vstupuje, dostává význam v širších souvislostech, jejichž rámec tvoří jeho zkušenosti.

H. Thomae (1968) zavedl v tomto smyslu pojem „subjektivní životní prostor“, ale již před ním užívali tohoto konceptu jiní, např. K. Lewin (1936), který užíval pojmu pole. Člověk žije v „poli“, v „subjektivním životním prostředí“, v němž interagují objektivní danosti a subjektivní interpretace těchto daností (H.-J. Fisseni, 1986); jde tu tedy o rozdíl objektivních a subjektivních charakteristik situace, o subjektivně psychologické zpracování objektivně daného: tak může subjekt určitou společenskou situaci interpretovat jako pokořující nebo nedůstojnou, jiný tutéž situaci jako přátelskou a povznášející apod. Rozhodující pro chování individua je nyní to, jak určitou situaci interpretuje, tj. jak ji prožívá, a to je funkcí jeho zkušeností. Interpretace situace se totiž opírá o její kategorizaci a v té se uplatňují subjektivně pojatá kritéria této kategorizace.

„Svět, ve kterém člověk žije, je chápán jako něco, co je mu předem dáno, a současně jako produkt, který spoluutváří“ (Fisseni). Empiricky to potvrzují poznatky o kognitivních procesech a motivaci: optické klamy, atribuce kauzality atd.; „subjektivní zákony strukturování spoluřídí kognitivní průběh“, optické klamy zůstávají i potom, co byly prohlédnuty. Totéž platí o motivaci, např. interakce motivace výkonu a atribuování jeho příčin, anticipace budoucnosti, tj. něčeho, co existuje jen v subjektu anticipace často jen jako přání. Podle J. Piageta (1968) člověk aktivně vybírá a interpretuje informace ze svého prostředí, transformuje a reorganizuje vnější data, aby dosáhl adaptace, ale také, jak ukázali jiní, aby si uchoval vnitřní psychickou integritu (vykazuje např. zvýšené percepční prahy pro podněty, které ji ohrožují – tzv. obrana já ve vnímání). Svět není pro individuum nikdy čistou daností, čirou objektivitou, vždy obsahuje současně také – tuto objektivitu nezřídka deformující – psychické projekce, a chování tak není funkcí vnějších objektivních událostí, nýbrž integrací těchto událostí a individua, které je zpracovává v subjektivní pojetí.

D. Krech a R. S. Crutchfield (1958) definují ***životní prostor*** jako „veškerý psychologický svět, ve kterém člověk existuje, včetně minulosti, přítomnosti a budoucnosti, konkrétního a abstraktního, skutečného a neskutečného“. V tomto smyslu má pak tento svět dvě dimenze: subjektivní reality a subjektivního imaginárna (svět fantazií, snění atd.), k němuž mohou patřit např. i před-

mají z nebe a pekla", o neznámých silách apod. Životní prostor [illegible] svět může být více či méně jednotný na základě více či méně promyšlené životní filozofie, která může být více či méně složitá nebo jen velmi jednoduchá, primitivní. Zjednodušení může přispívat k orientaci, pokud neignoruje podstatné znaky a souvislosti. Životní prostor sestává z množství regionů, které se vztahují k činnostem jedince, jeho životním podmínkám a sektorům, jako jsou např. láska, zájmy atd. Různé regiony mají různou přitažlivost, představují různé motivační pobídky (incentivy) a nejvýznamnější jsou ovšem regiony či sektory sociální. V tomto subjektivním kosmu má ovšem své postavení i individuální ego, může a nemusí být jeho centrem – nemusí být, když se tímto centrem stane nějaká idea, např. náboženská. „Čím egocentričtější je člověk, tím pravděpodobněji je jeho životní prostor utvářen tak, že – analogicky k představám starověku o zemi jako středu kosmu – se vše ostatní pohybuje kolem tohoto já" (Krech a Crutchfield). Jedinec může pojímat vše jen z hlediska svých potřeb, tj. z hlediska praktického životního utilitarismu, nebo z hlediska nadosobního, pokud se ztotožnil např. s nějakou náboženskou či politickou ideou. Subjektivní životní prostor je kritériem toho, co se nazývá ***smysluplné souvislosti,*** tj. psychologicky srozumitelné souvislosti mezi činy subjektu: psychologický smysl dávají činům motivy, které mohou být nevědomé, ale v jejich obsahu se opět projevuje interakce individua a jeho životního prostředí jako psychologicky smysluplná, i když si jedinec vždy smysl toho, co učinil a činí, neuvědomuje – v sebereflexi může svým činům přisuzovat i jiný smysl, než fakticky mají, jsou-li jejich pohnutky nevědomé.

Ego a kognitivní procesy: také kognitivní procesy tvoří jistý druh zkušenosti – z jejího celku je možno tyto procesy jen vyabstrahovat – a jako takové se tedy organizují do určitých struktur kolem určitého vztažného „bodu", jímž je ego. Jak k tomu dochází, se pokusili systematicky vyložit dva italští psychologové, V. F. Guidano a G. Liotti (1983), podle nichž nyní tento proces popíšeme. Vychází z evolucionistického pohledu na vztah poznávání a reality: všechny způsobilosti člověka je možno chápat jako produkt dlouhodobé evoluce, která trvá miliony let a v níž se uplatňuje princip přizpůsobení organismů a jejich druhů životním podmínkám. „Náš vnímací aparát není s to poskytnout nám exaktní reprodukci vnější reality, ale dává nám spíše obraz světa, který je jakousi simplifikovanou verzí reality, konstruovanou na základě utilitárního kritéria. Jinými slovy, za tlaku specifických selektivních procesů se tyto percepční a kognitivní vzorce vyvinuly tak, aby byly funkčně adaptovány na průběh informací týkajících se specifických aspektů reality, které měly partikulární význam pro udržování druhu" (Guidano a Liotti, 1983, s. 5). Jinak řečeno, obraz světa, který si ten který živočišný druh vytváří, je druhově specifický, je to obraz světa toho kterého živočišného druhu – to ovšem platí i pro člověka. Naše poznání má povahu nepřerušené série konstrukcí, pomocí nichž pronikáme realitu, abychom objevili její vlastnosti kontinuálním přibližováním se k tomuto cíli. Mysl je

vybavena vrozenými dispozicemi k poznávání světa; K. R. Popper (1963, 1972) je nazývá „expektance“ a za jednu z nejdůležitějších expektancí pokládá „nacházení pravidelností“; je to jakási instinktivní forma psychologického a logického uspořádávání zkušeností. Každý živočišný druh včetně člověka má vrozené dispozice k selektivnímu vnímání, což potvrzuje srovnávací studium smyslových orgánů různých živočišných druhů. „Poznání je přímo derivováno ze smyslových dojmů,“ realita je modelována a anticipována, tj. realita je ***konstrukce „reality“,*** která je pro daný živočišný druh biologicky účelná. Jestliže je každý dojem konstrukcí, „mysl je systém způsobilý produkovat nejen svůj vlastní výstup, ale v širokém rozsahu i vstup, který získává.“ V tomto smyslu W. B. Weiner (1977) vypracoval motorickou teorii mysli: naše mentální procesy jsou „konstruktivní motorické dovednosti… mysl je motorický systém“, neboť poznávání je propojeno s praktickou činností. Mysl „je systém, který konstruuje svůj vlastní model reality, model obsahující zcela základní dojmy zahrnující konstrukci sebe sama“, píší Guidano a Liotti a citují opět Poppera (1974): „vytváříme svět: nikoli reálný svět, nýbrž své vlastní sítě („nets“ – sítě, mřížky), v nichž se pokoušíme zachytit reálný svět,“ tj. vytváříme si užitečný model „skutečnosti“. Od doby M. Polanyiho (1966) se rozlišují ***dva druhy poznání:*** „tacit knowledge“ (tiché, nevyslovené), poznání, o němž nelze hovořit (nelze je verbalizovat), a „explicit knowledge“, poznání, o němž lze hovořit (tedy verbalizované poznání). Tacitní poznání je spojeno se všemi aspekty mentálních procesů a odpovídají mu stavy „rozděleného mozku“, tj. oddělení obou hemisfér v oblasti kalózního tělesa (R. W. Sperry, 1974): vědomí se dosahuje transmisí nervových vzruchů do levé hemisféry mozku, kde jsou řečová centra. Verbalizace zkušenosti umožňuje vyšší úroveň poznání, avšak jen ve směru praxe: poznání se vyvíjelo jako funkce přežívání, úpravy životních podmínek.

V procesech konstrukce reality hraje důležitou roli „učení se být sebou“ („learning to be a self“): získané poznání je uspořádáváno a integrováno kolem ega, které se stává centrem reality. Toto ***učení se být sám sebou*** znamená určitou organizaci zkušenosti, a tedy i poznání, a vytváří jedinečnou osobní identitu: „konstrukce sebe-poznání, která postupně vystupuje v průběhu vývoje, je integrující element všech procesů“ (Guidano a Liotti, 1983, s. 15). To souvisí i s vývojem emocí: emoční zkušenosti se dosahuje až se vznikem ega, do té doby existují jen neintegrované elementární emoční reakce; se vznikem ega vystupují subjektivní významy konstruktů reality, realita se rozpadá na indiferentní a významnou. Dochází k interakci mezi vnímáním vnějšího světa a sebe sama: „Každá percepce vnějšího světa koresponduje s cítěním sebepercepce, které propůjčuje informaci její vlastní status“ (Guidano a Liotti, 1983, s. 24). Sebepercepce je podmínkou pro smysl subjektivní kontinuity v čase. „Emocioální zkušenost poukazuje v každém individuu spíše na znaky organizované zkušenosti než na její fragmentárnost a epizodičnost… Sebepercepce světa jsou simultánní“ (Guidano a Liotti, 1983, s. 25). Podle obou citovaných autorů je ego cosi centrálního

i v organizaci poznávání – to zdůrazňují i J. Eccles a K. Popper: „Každá informace o vnějším světě vždy a nevyhnutelně koresponduje s informací o sobě samém. Tímto způsobem se elaborace poznání jeví jako jednotný proces, který se odehrává jako dynamická hra dvou polarit – já a světa, která může být metaforicky přirovnána ke dvěma stranám mince: subjektovo poznávání sebe sama je vždy korelováno s jeho nebo s jejím pojetím reality“ (Guidano a Liotti, 1983, s. 33).

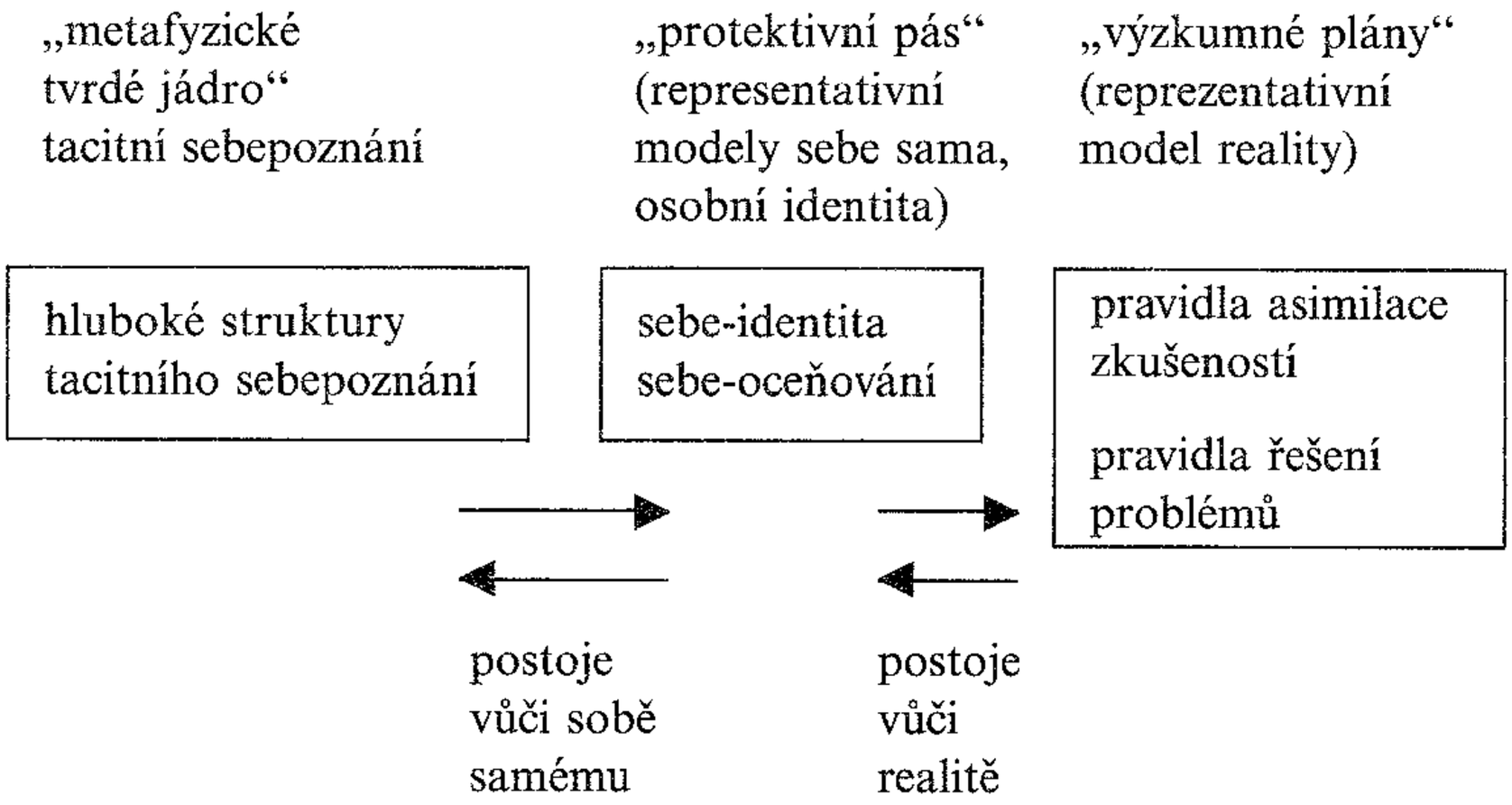
V dětství se vyvíjí relativně stálé ***jádro poznání*** („nucleus of knowledge“), které je „tacitní“ či „implicitní“ a které zaměřuje percepci ega a ovlivňuje volbu modelů, tj. identifikaci s rodiči (atributy maskulinity nebo feminity). V procesu postupné organizace poznávání děti vypracovávají pravidla smýšlení a mínění o sobě samých, o druhých lidech v jejich okolí. V adolescenci je emocionální komponenta modelování již podstatně redukována. Mužští „teenagers“ s dominantní nadprotektivní matkou a relativně absentujícím otcem vykazují iniciativu ve vztazích k dívkám a úspěchy ve flirtování, ale také tendenci uniknout, když se zdá, že by se flirt mohl změnit v trvalejší vztah se silnou emocionální vazbou. Jejich styl afektivního a sexuálního chování se podobá stereotypu Dona Juana (H. B. Biller, 1974). Je to příklad toho, jak se cítění proplétá s myšlením a jak to vyúsťuje v určité charakteristické postoje a jednání. V organizaci poznávání se, počínaje školním věkem, uplatňují schopnosti logicko-deduktivního myšlení: „získané poznání sebe sama reprezentuje základní bázi pro pozdější dekódování a rozšiřování“ – objevují se sebe-analytické schopnosti a sebereflexe spojené se sebeposuzováním. Vznik sebe-analytické způsobilosti rezultující z abstraktního myšlení jedinci umožňuje, aby si vysvětloval a uspořádával do teorií to, co mu bylo dříve známo v tacitní a přímé formě. Vznikají více či méně koherentní „sety smýšlení“. To jedinci umožňuje lépe přemýšlet o sobě samém a definuje to jeho osobní identitu na vědomé úrovni. Objevuje se životní program, který je více či méně konzistentní s aspekty ega.

„Stupňovitý a jednotný proces, který začíná biologickou individuací ega od narození a postupuje v průběhu vývoje k psychologické individuaci (rozpoznání sebe, sebepojetí v průběhu dětství), dosahuje stadia konceptuální a abstraktní formalizace reprezentované osobní identitou… Tato vědomá osobní identita je bazální lidská zkušenost: ztratit ji znamená ztratit realitu“ (Guidano a Liotti, 1983, s. 60). Výsledkem vývoje poznání je mimo jiné ***vědomá identita,*** konstrukce své vlastní psychické podstaty, která se ovšem může dostat, a také dostává, do období krizí, když vzniknou rozpory mezi tím, co jedinec učinil a tím, co bytostně učinit nechtěl; konfrontuje se tu s vnějším tlakem, který ho přiměl být jiným, než kým si myslí, že je. „Explicitní sebepoznání nekoinciduje s totálním sebepoznáním. Kdybychom použili metafory: tacitní sebepoznání je jako schod stupnice, s nímž druhý schod, explicitní sebepoznání (nebo vědomě formalizovaná osobní identita), může být v dynamické rovnováze“ (Guidano a Liotti, 1983, s. 61). Vývojem tedy vzniká kognitivní struktura či ***struktura smýšlení,*** postojů,

jejímž jádrem je sebepoznání, které zakládá životní program; zahrnuje „hluboká obecná pravidla“ determinující invariantní aspekty osobní mentality, pomocí níž jedinec získává tacitně a přímo rámce koordinát, které udržují rozpoznávání ega a okolního světa. Tato ***pravidla*** regulují vzorce vnímání, resp. selektivní pozornosti, extrahujíce jen specifické vzorce pravidelnosti a aktivně vylučujíce ostatní. Lze to přirovnat k mapě, kterou si subjekt sám načrtne tak, že zachycuje nejdůležitější orientační body označující cestu, kterou se chce ubírat. Tak člověk vnímá a myslí svět i sebe sama prostřednictvím referenčního schématu, které si vytvořil. Vývojem se ego stává logickou částí situací samých, z nichž vystupují pravidelnosti a komplikace, které jsou postupně generalizovány. To vede ke koordinaci rytmu vnímání s vnitřní reprezentací reality a deduktivního myšlení s řešením problémů. Hluboké struktury sebepoznání prostřednictvím emocí a emoční paměti řídí a koordinují cítění a imaginativní život jedince. Současně vystupuje syntéza jako vědomá sebe-identita. Každý jedinec má řadu smýšlení, vztahujících se k různým doménám života:

- smýšlení týkající se vazeb (afektivních a interpersonálních vztahů),
- povinností, které musí v životě převzít vůči sobě i jiným,
- hodnot, které respektují pojetí osobního dobra,
- atribucí kauzality (fatalismu či osobní odpovědnosti, s níž se vysvětlují různé životní události, především úspěchy a neúspěchy).

Tyto a další složky tvoří komponenty osobní identity, jejíž další komponentou je sebeoceňování („self-esteem“), které zahrnuje naši „teorii emocí“, již uplatňujeme v našich vztazích (např. „přecitlivělost vede ke zklamáním“). „Postoje k sobě samému vyjádřené osobní identitou usměrňují definici svého vlastního bytí, definici, kterou jedinec považuje za obhajitelnou tváří v tvář událostem a variujícím situacím a která charakterizuje jeho nebo její interakce s prostředím“ (Guidano a Liotti, 1983, s. 68). Oba autoři (1983, s. 72) pak shrnují své pojetí vývoje vztahů mezi poznáváním a egem takto:



Elementy kontrolní funkce osobní identity.

Postoje vůči sobě samému		Postoje vůči realitě	
Trendy ke změně	Trendy k udržování	Trendy ke změně	Trendy k udržování
Nový materiál (fantazie, emočně akcentované informace) má tendenci vystupovat kontinuitně z tacitního sebepoznání. Kdykoli se dají do pohybu logicko-deduktivní procesy a bezprostřední zkoumání dosažitelných informací, jedinec vypracovává další sebedeskripci, aby si vysvětlil nové jevy, a mění se osobní identita.	Selektivní pozornost směřuje k operování jedincovým sebe-monitorováním tak, že jen informace, která je kongruentní s vytvořenými strukturami osobní identity, je abstrahována z emocionálních schémat a zásobuje obraz sebepoznání.	Očekávání odvozené z reprezentativních modelů reality může být uvolňováno probíhajícími událostmi. Jestliže diskrepance mezi očekáváním a vystupujícími akcemi soupeří se současným proudem informací z tacitního sebepoznání, stává se možnou změna v interní reprezentaci reality (zprostředkovaná průvodní změnou v sebe-deskripci: „Byl jsem na omylu, když jsem smýšlel tak a tak.").	Reprezentace reality tenduje k udržování stálosti, když je konfrontována s protikladnou zkušeností. Prostřednictvím selektivní pozornosti a selektivní abstrakce (ulpívající na detailu vytrženém z kontextu, na jehož bázi je pak zkušenost konceptualizována) se reprezentace reality udržuje a zachovává se „emoční věrnost" interní reprezentaci reality. Jestliže se očekávaná událost neobjeví, mluví se spíše o iluzi, než by se uznalo, že predikce byla nesprávná.

Pravidla asimilace zkušenosti definují, které zážitky budou považovány za signifikantní a jejich integraci s utvořenými kognitivními strukturami; pravidla procedury řešení problémů definují signifikanci problémů a strategii jejich řešení.

Kognitivní systém osobnosti zahrnuje vedle vnímání a myšlení také imaginaci (představy a fantazii), ale i jeho jednotlivé kategorie jsou vnitřně diferencovány. Např. verbální myšlení má extrémně odlišné formy, od strukturálního a intencionálního přemýšlení až po více či méně automatický a „stenografický" vnitřní dialog. Ve srovnání s imaginací je verbální myšlení více konstantní a regulérní a propůjčuje interní reprezentaci reality větší stabilitu, probíhá v sekvencích a podle kombinačních pravidel. V tomto smyslu „verbální myšlení je nástrojem uspořádání a koherence pro plnou vnitřní reprezentaci" a ve srovnání s excentricitou obrazů směřuje k precizování obecných i dílčích aspektů problému. Je velmi důležité nejen pro „konceptuální formalizaci poznání" (pro tvoření a operace s pojmy), ale je také podstatnou složkou v procedurách řešení problémů: „sama organizace poznání se vyvíjí a modifikuje v čase prostřednictvím nepřerušovaného procesu řešení problémů" (Guidano a Liotti, 1983, s. 79). Oba uvedení autoři přijímají třídění logických typů myšlení, které podal B. G. Bara (1980):

- „formální řešení problémů": koinciduje se „setem logicko-formálních a matematických procedur" (řešení logických problémů a matematických rovnic, které má jen malý význam v každodenním životě);
- „mundánní řešení problémů": koinciduje se „setem procedur založených na ‚common sense', které přichází z každodenní zkušenosti"; uplatňuje se tu intuitivní „exploatace" a emoční vztah k premisám, který může být ovšem nesprávný, ale životně užitečný;
- „fyzické řešení problémů": zahrnuje „set procedur nezbytných pro vyrovnání se s problémy vztahujícími se k fyzické realitě" (problémy časové a prostorové orientace, vztahy mezi konkrétními fyzickými objekty, např. přicházející bouřka a zahradní piknik);
- „interaktivní řešení problémů": koinciduje se „setem procedur týkajících se sociálních pravidel", a je tak použitelné pro chápání interakcí mezi lidmi (užití abstraktních pravidel sociálního chování může vést k vysvětlení toho, co lze od druhých očekávat);
- „personální řešení problémů": zahrnuje „set procedur užívaných v sociálních interakcích, když individuum je jedním z aktérů" (v tomto případě jsou techniky řešení problémů odvozovány ze sociálních pravidel a sociálního učení a „jsou extrémně personalizovány", tj. jsou ovlivňovány osobní zkušeností jedince, která je tak relevantní součástí organizace poznání a která je užívána tak kontinuitně, každým z nás v průběhu života, že lze říci, že „věškeré chování v sobě zahrnuje určitý stupeň personálního řešení problému");
- „self problem solving" (řešení ego-vztažných problémů): koinciduje se „setem procedur, jimiž reprezentujeme sami sebe v každodenním životě" a jimiž udržujeme konstantní obraz sebe sama („tyto procedury vyjadřují náš postoj

vůči nám samým víc než sebepoznání, které nás charakterizuje“, a lze říci, že „veškeré chování zahrnuje určitý stupeň řešení problému jáství“).

Také systém osobních poznatků slouží v podstatě k udržování a restauraci vnitřní psychické rovnováhy. V tomto smyslu tato ***vnitřní rovnováha*** může být charakterizována relací následujících dvou prvků:

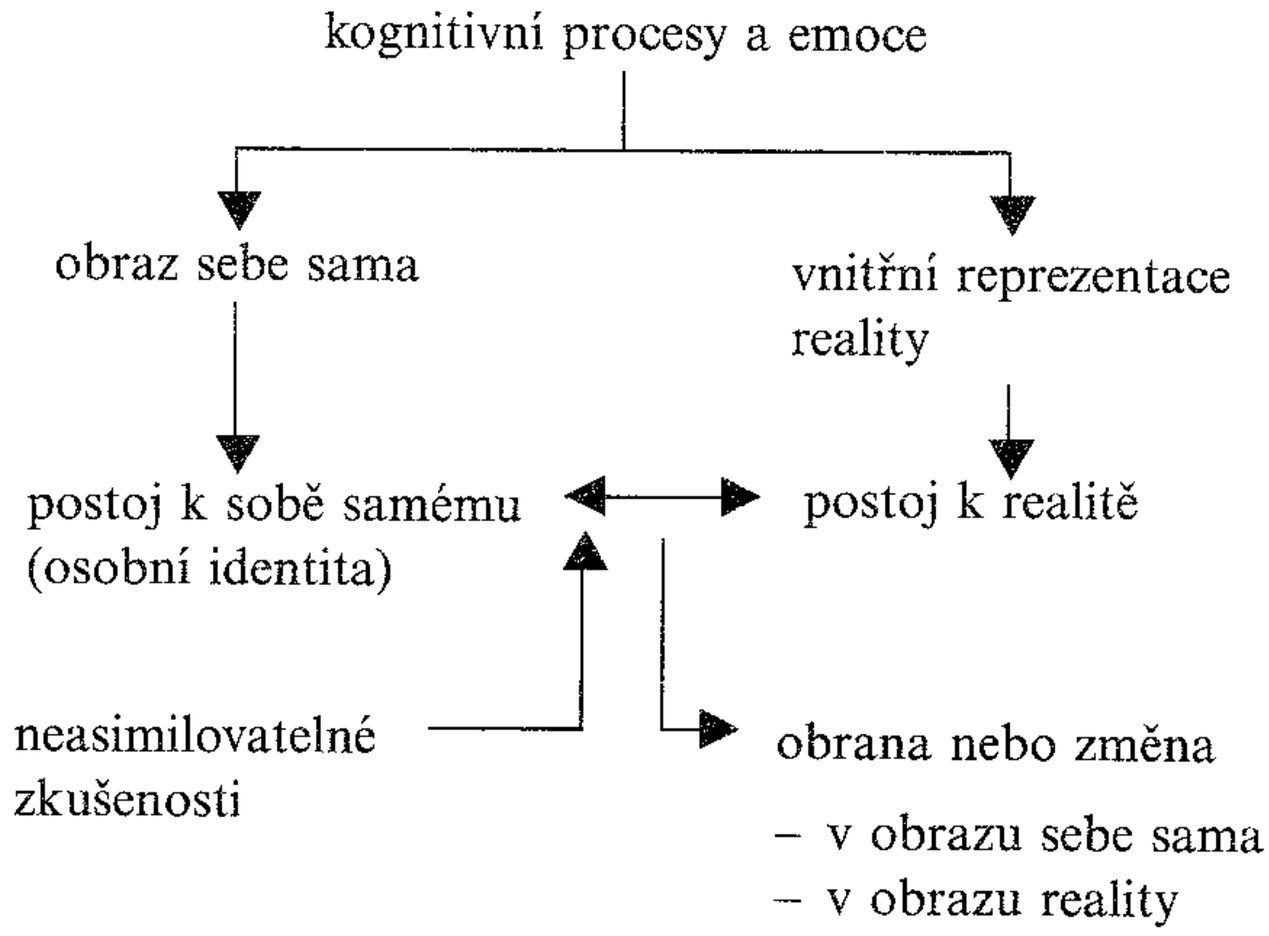
poznání	_____	být
sebe sama		sám sebou

Guidano a Liotti (1983, s. 82) to vyjadřují takto: „Osoba je aktivně a konstantně vystavena hře explicitního obrazu sebe sama a plánování jeho nebo jejího života s bezprostředním a přímým poznáváním sebe sama, které ho nebo ji charakterizuje.“ „Idiosynkratická organizace každého individua“ může být chápána nejlépe, když je lidská bytost pojímána jako „aktivní, sebe-vědomý řešitel problémů, schopný měnit sebe sama nebo sebe samu“. Základem této organizace je ***postoj k sobě samému:*** „formalizujeme naši existenci definitivním způsobem prostřednictvím struktur personální identity… Tato formalizace je vykonávána prostřednictvím dynamického vztahu mezi elementy hlubokých struktur (tj. invariantních pravidel, emocionálních schémat) a emergentních kognitivních schopností (tj. verbálním označováním, distancováním)… Personální identita je emergentní konceptualizovaná polarita tohoto vztahu. Idiosynkratický způsob kontrolování progresivní organizace získaného poznání reality je funkcí personální identity. Personální identita se stává věcí zařazení a kontinuitní konfrontace, s níž jsme schopni monitorovat a hodnotit sami sebe v relaci k realitě, která nás obklopuje“ (Guidano a Liotti, 1983, s. 85). Utváříme sebe samé tím, z čeho jsme utvořeni; kontrola našich intencí, myšlenek a behaviorálních strategií spočívá v nás, v interním zpracování reality.

Individuální ***pojetí sebe sama a světa*** je v kontinuitní interakci s daty z vnějšího světa, a tak obojí podléhá znovu-modelování a readaptaci jako reakce na proměnlivé prostředí, ale uplatňuje se tu tendence k rezistenci vůči změnám, což se projevuje aktivní manipulací s životními podmínkami, reinterpretací dat a dalšími způsoby. „Hluboké změny“, tj. změny v postoji k sobě samému, jsou provázeny rekonstrukcí pravidel pocházejících ze sebepoznání, a to způsobuje i modifikaci osobní identity. Rezistence je tím větší, čím hlubší má být změna (obrana identity). Tlak na změnu osobní identity vycházející ze změn v obrazu reality a sebepoznání vyvolává emoční stres a vystoupení „nonverbální a emocionálně nabité reprezentace (obrazy, fantazie, sny, náhlé vzpomínky atd.), fenomenálně zakoušené jako neočekávané a mihnoucí se ‚intuice‘ “ (Guidano a Liotti, 1983, s. 93). Tak vystupuje ***imaginace a fantazie*** jako druh obrany proti ohrožení stability hlubokých struktur osobní identity. Podrobně identifikovala obrannou funkci fantazie psychoanalýza: podle S. Freuda (v dopise W. Fliessovi) je fantazie náhražkou potlačených přání – proto „šťastný člověk nefantazíruje“ – její obsahy vyjadřují to, co bylo člověku odepřeno v životě. Emocionální

zabarvení informací neslučitelných se sebepoznáním (sebepojetím) tak zabraňuje tomu, aby se taková data stala explicitní, resp. aby byla deformována nebo popřena. V tomto smyslu „emoce hlídají náš život" (V. Vondráček), jsou funkčně svázány s naší vnitřní rovnováhou, signalizují její narušení i restauraci.

Za určitých okolností (dramatické zkušenosti) nastupují tedy uvedené ***změny v obrazu sebe sama a reality*** (oba obrazy jsou komplementární, resp. úzce funkčně propojeny). Znamenají pak vytvoření nových hledisek a nového referenčního rámce a vytvoření větších či menších modifikací životního programu – znamenají rekonstrukci toho, co bylo organizováno na úrovni tacitního poznání, tedy organizaci hlubokých struktur, rekonstrukci pravidel, která z nich vycházejí. Znamenají „nový způsob nahlížení sebe sama" i vnějšího světa a „jsou široce determinovány heuristickou silou, která je intrinsická individuálnímu sebepoznání" (Guidano i Liotti, 1983, s. 95). Instabilita v postojích k sobě samému, která je výchozím momentem těchto změn, se týká struktury osobní identity a vystupuje, když „individuum není s to vyrovnat se s určitými emocionálními zkušenostmi". Objevuje se tu závislost následujících procesů a činitelů:



Oba výše citovaní autoři se odvolávají na přirovnání evoluce k vývoji poznání, které učinil K. Popper (1972): obojí lze ilustrovat stromem. Avšak evoluce stromu poznání vyjadřuje strom postavený korunou dolů; proces biologické evoluce směřuje k progresivní diferenciaci (tedy od kmene k větvím), zatímco proces evoluce poznání k progresivní integraci směřuje od větví ke kmeni. V průběhu svého vývoje si jedinec vytváří „strukturu osobní identity, progresivně regulující jeho postoje vůči realitě a propůjčující jim zvětšující se jednotnost a individualizovaný směr" (Guidano a Liotti, 1983, s. 98).

DYNAMIKA OSOBNOSTI

Úvod do problematiky

Termín dynamika, odvozený z řeckého slova, které znamená sílu, je původně z oboru fyzikálních věd zabývajících se pohybem a silami, jež jej vyvolávají. V psychologii má ***pojem dynamiky osobnosti*** přenesený význam, vyjadřuje téma „sil", které hýbou osobností, tj. určují její chování, resp. v užším smyslu její formálně silové projevy. Proto bývá vztahován buď ke konceptu motivace, nebo temperamentu. Ustálil se však spíše první významový vztah: dynamika osobnosti pojednává o motivačních dispozicích osobnosti, tj. o motivech její činnosti, resp. o motivech jako faktorech regulace chování. Učením je chování organizováno do určitých instrumentálních vzorců a způsob, jakým probíhá, je určován kognitivním zpracováním situace, v níž se uskutečňuje. Ale podstatnými znaky chování jsou také jeho intenzita, trvání a zaměření na dosažení určitého cíle.

Zaměřování chování na určitý cíl je funkcí motivů, a ***motivy*** tak lze chápat jako základní funkční prvky dynamiky osobnosti, které jsou současně složkou její struktury. V tomto smyslu je nutné ***rozlišení motivů a motivace:*** první termín vyjadřuje, jak již bylo naznačeno, strukturní element, dispozici, druhý pak vyjadřuje proces. Obojí ovšem tvoří jednotu, ale psychologie osobnosti se zabývá především dispozicemi, což nevylučuje určité překrývání témat motivace a dynamiky osobnosti. Také koncepty struktury a dynamiky osobnosti se překrývají: ve struktuře osobnosti jsou obsaženy výkonové, dynamické a jiné prvky (funkční elementy) jako dispozice komplexních a vzájemně závislých projevů osobnosti. P. Schmidt a R. Simon (1987) chápou pojem dynamiky v obecné psychologii jako „konstrukt, který vysvětluje pozorovatelnou variabilitu psychických fakt s pomocí dynamických faktorů, jako jsou pud, potřeba, snaha, instinkt atd." Je to poněkud zjednodušené vymezení, které nicméně naznačuje, co tvoří základní téma dynamiky osobnosti, jak bylo zmíněno shora: je to téma motivů chování člověka a problémů, které s tím souvisejí, zejména principů, jež stojí za těmito motivy.

Základní dynamické tendence

Analýza osobnosti není kompletní bez explorace psychodynamiky, neboť „osobnost je dynamická entita“ (R. Stagner, 1961, s. 287). To znamená, že se v ní ustavují určité „síly“, které ji nutí k určitému chování. Tato ***vnitřní dynamika osobnosti*** se ustavuje socializací biogenních popudů: dítě má tendenci uspokojovat řadu biogenních potřeb (mimo jiné např. potřebu pohybu), ale musí se učit činit to konformně s kulturními vzorci, které určují dobu, místo a způsob jednání (ve školní třídě se dítě musí učit svou tendenci k pohybování kontrolovat). Hřiště a hry s pravidly poskytují rámec pro uspokojování potřeby pohybu, kterou spojují s tendencí k soutěživosti. „Fyziologicky zakořeněné popudy konstituují základní plán, na němž je strukturováno mnoho tenzí či motivů“ (J. Honigmann, 1954, zde podle R. Stagnera, 1961, s. 300). Dynamika osobnosti směřuje k udržování určité psychické rovnováhy, ale podle Stagnera v protikladu k principu homeostázy mnoho v chování dospělých směřuje spíše k narušení rovnováhy než k jejímu udržování a obnovení: rovnováha narušuje hledání cílů, soudí Stragner, ale to je pouhé tvrzení, které nemá větší přesvědčivost než jeho opak: hledání cílů vychází z narušení rovnováhy a směřuje k její restauraci. Dynamika osobnosti, jak to dokazuje empirie, se uskutečňuje v rámci, který je označován jako ***dynamické ekvilibrium:*** nejde tu o analogii k fyziologické homeostáze, naopak o udržování a obnovování rovnováhy redukcí rozporů. Zdrojem vnitřního napětí, které je spojeno s více či méně vědomým úsilím o jeho redukci, jsou nejen rozpory mezi pudovými sklony a akceptovanými kulturními vzorci, ale i další rozpory, jako vnímaná a chtěná (žádoucí) realita, ať už se týká prostředí nebo sebehodnocení a další. Podle S. Feshbacha a B. Weinera (1991, s. 385 násl.) je dynamika definována jako síla produkující pohyb, přeneseně pak v psychologii osobnosti jako motivy, resp. principy chování, tedy jako činitel podněcování, pohnutky k akci a jako její psychologický smysl. Pychologický pohyb znamená expresi, ale i útlum exprese emocí a potřeb, vystupování a zanikání snah, očekávání atd. Dynamika osobnosti propůjčuje jejím projevům psychologický smysl, a uplatňují se v ní proto určité principy. Kromě již uvedeného ekvilibria je to ***princip slasti,*** vyjadřující dvě základní tendence: 1. přiblížit se žádoucím objektům a mít z kontaktů s nimi příjemné pocity, 2. vyhnout se nežádoucím objektům a nemít nepříjemné pocity. Tyto dvě základní tenden-

ce, na nichž je dynamika chování založena a které úzce souvisí s principem rovnováhy (nepříjemné pocity rovnováhu narušují, kdežto příjemné ji udržují a obnovují), jsou evolučně preformovány, mají zřejmý biologický smysl, kontrolují biologickou účelnost chování živých bytostí vůbec. Na úrovni osobnosti kontrolní funkci chování přebírá ego: „Kontroly ega jsou nezbytné, jestliže má organismus ve společnosti fungovat a vyhnout se trestům, které by mohly doprovázet bezprostřední sexuální nebo agresivní uspokojení" (Feshbach a Weiner, 1991, str. 397). Není vždy v našem zájmu jako společenských bytostí realizovat určité představy a mít určité pocity, i když slibují být příjemné, protože jsou společností dezaprobovány. Máme také cíle, jejichž dosahování znamená mnoho nepříjemného (např. místo abychom šli na atraktivní film, pracujeme na zadaném úkolu), ale rozhodující jsou konečné cíle (příjemná představa, že splněním úkolu se dosáhne společensky významného postavení, vysokého finančního příjmu atd.). Život je tedy pln rozporů, které jsou odstraňovány, a kontrola chování se stává účinnější s vývojem poznání a zeslabuje se frustracemi a strádáním vůbec. Dosahování uspokojení je spojeno s určitými behavoriálními strategiemi a taktikami, v nichž se uplatňuje dosažená úroveň inteligence a osobní morálky (nápaditost, ohleduplnost, lstivost, obětavost atd.).

Podle I. Sarnoffa (1962, s. 11) dynamika osobnosti znamená, že intervenující proměnné a hypotetické konstrukty fungují: 1. jako determinanty otevřeného chování a 2. interagují jedna s druhou. Dynamiku chování nezákládá jen konfliktní pudovost, ale i ***superego*** (osobní morálka): dítě se učí pocitům viny, když poznává, že některé snahy a pocity jsou dezaprobovány, a to i takové, které jsou už produktem osobní zkušenosti (např. závist, škodolibost). Superego se vyvíjí v závislosti na následujících procesech: podmiňování, identifikaci a formování konceptů. Výrazně se uplatňují ***pocity viny*** jako „bolestné anticipace rodičovského trestu"; z nich se vyvíjejí pocity studu. Zážitky viny předcházejí formování ega: dítě se učí anticipovat tresty, tedy vyhýbat se úzkosti a udržovat si tak pocit jistoty. Učí se tedy prezentovat se tak, aby se vyhnulo trestání, ale má-li pocit viny, pak se může chovat také tak, aby se dosažením trestu tohoto pocitu zbavilo. Dítě se učí nejen vyhýbat se chování, které je antagonistické jeho morálce, ale také trestat se samo za znásilnění této morálky. Dítě se tak stává svým vlastním strážníkem, soudcem a porotou (I. Sarnoff, 1962, s. 342). Tak se dynamogenním činitelem stává i osobní morálka jedince, hlas jeho svědomí či systém hodnot, s nimiž se identifikoval. Nicméně ***napětí mezi vrozenými a naučenými tendencemi*** zůstává základnou duševní dynamiky osobnosti, která směřuje k jejich vyrovnávání. To vyjadřují často nevědomé cíle jednání: některé snahy vyvolávají pocity úzkosti, a jsou proto potlačovány, tj. nepřipouštěny do vědomí, ale to je nezbavuje vlivu na jednání a chování vůbec. Tenze vzniklé z potlačení nemohou být často verbalizovány, ani nemůže být spolehlivě určen jejich původ. Tyto ***neverbalizované zážitky*** (tj. obsahy nevědomí) se stávají často silným zdrojem osobnostní dynamiky – neverbalizovány byly proto, že verbální reakce na ně nebyly nauče-

ny, některé zřejmě ani verbalizovány být nemohou. Proto mají nevědomé tendence často původ v neverbalizovatelných konfliktech z období raného dětství. S dynamikou souvisí ***energie osobnosti,*** která má biologický původ, ale je usměrňována na dosahování cílů, které mohou mít i povahu duchovních hodnot, kultivovaných potřeb či kompromisů mezi pudy a osobní morálkou. Konflikty, které člověk přitom prožívá, mohou vést k funkčním poruchám psychické činnosti či k psychickým onemocněním.

Zakladatelem dynamického přístupu k psychologii osobnosti je nepochybně S. Freud (1915), který se pokusil o systematickou identifikaci činitelů osobnostní dynamiky a jejích principů, i když z poměrně úzkého pohledu na toto téma. Užší pojetí dynamiky osobnosti představuje termín ***dynamické faktory osobnosti,*** které v rámci faktorově–analytického pojetí osobnosti mají popsat rozdíly v oblasti motivace, zájmů, postojů a konfliktů, jak je prezentuje zejména přístup J. P. Guilforda (B. Heinze, 1987). Podstata osobnosti je identifikovatelná především v termínech motivů a motivačních principů, tedy v rámci studia dynamiky, kterou vykazuje, neboť psychický „aparát" vystupuje ve funkci realizace motivů.

Psychologický vztah člověka k životu má dva základní aspekty: cíle a prostředky k jejich dosahování – obojí se často zaměňuje. Volba prostředků je především funkcí kognitivního systému (reálné možnosti, užitečnost atd.), ale mohou se tu uplatňovat i zřetele osobní morálky (odmítnutí působivého, ale nemorálního prostředku, jakým je např. lež). O cílech rozhodují především emoce, neboť vše, co člověk činí, směřuje k určitému druhu uspokojení, tj. k finálnímu kladnému emočnímu zážitku. Intelekt má v jednání funkci nástroje, emocionalita určuje cíle, jejichž realizace, pokud vyvolává rozpory, bývá racionalizována.

Relační teorie dynamiky chování

V dějinách psychologie byla podniknuta řada pokusů o teoretickou syntézu dosavadních poznatků o motivaci (dynamice) chování, avšak tyto poznatky jsou velmi různorodé a byly získány různými metodami (fenomenologicky, psychoanalyticky, behavioristicky). Naprostá většina takových pokusů je proto jednostranně orientována nebo se pokouší jen o integraci dílčích přístupů, např. psychoanalýzy a poznatků z oblasti psychologie učení, přičemž se nevyčerpává problematika dynamiky chování vůbec, nýbrž jen některých jejích aspektů (např. J. Dollard a N. E. Miller, 1950). Jedním z posledních široce založených a – což je důležité – antropocentricky orientovaných pokusů reprezentuje relační teorie dynamiky chování. Jejím autorem je belgický psycholog J. Nuttin (1980 franc.; 1984 angl. v rozšířené verzi). Pokusíme se nyní o nástin této teorie dynamiky osobnosti.

Základem teorie je elementární fenomén, ***relace individuum – prostředí*** (***I–E*** „individuum – enviroment"), která vyjadřuje „základní potřebu živého organismu fungovat v interakci se světem", neboť toto fungování je vitálně důležité pro optimální vývoj živé bytosti a vývoj je dalším fundamentálním projevem života. V interakci ***I–E*** se rozlišují tři úrovně aktivity individua: 1. nižší úroveň reagování na stimulus, 2. iniciativní činnost, např. dětská manipulace s objekty, 3. intervence individua směřující k tomu, aby bylo něco změněno, vytvořeno něco nového.

Lidé nejsou reaktivní bytosti, nýbrž aktéři a diváci; jsou motivováni k tvorbě nových fenoménů, situací, objektů, jsou tvořiví. Mají potřebu aktivního fungování, a ta má dvě důležité charakteristiky: je selektivně a sociálně orientována. Přirozenou složkou fungování je ***dynamika chování*** a platí, že 1. dynamika chování je inherentní behaviorálnímu fungování, 2. behaviorální fungování je relační, tj. zahrnuje zacházení s objekty (příjem potravy, vnímání, vysvětlování, komunikování s lidmi, to vše jsou formy behaviorálního fungování).

Nuttin chápe ***pojem chování*** dost široce, spíše jako mentální aktivitu sdruženou s určitými vzorci pohybů, které – obrazně řečeno – jsou jakousi její vnější slupkou, ovšemže důležitou a funkční. O své teorii Nuttin hovoří jako o konceptu chování „s lidskou tváří". Chování je kognitivně uspořádáno v cíle a behaviorální projekty či plány, jsou v něm integrovány kognitivní, dynamické (motivač-

ní) a motorické procesy. Principiálně jde o kognitivní uspořádání („cognitive processing“) potřeb jako výchozích motivačních stavů s počátečním difuzním zaměřením v pozdější behaviorální plány akce.

Pokud se ***motivace*** týče, Nuttin ji chápe opět jako „zakořeněnou v dynamické povaze funkčního vztahu samého, sjednocujícího oba elementy“, tj. individuum a jeho prostředí: „motivace je primárně inherentní dynamický komponent behaviorálního fungování“ vztahu osoba–prostředí. Obecný a abstraktní termín motivace poukazuje na „dynamický a direktivní (tj. selektivní a preferenční) aspekt chování“. Analýza motivace ve své finální fázi poukazuje na fakt, že chování se vztahuje k jedné kategorii objektů spíše než k jiné, že některé objekty jsou přijímány a jiné odmítány, že má člověk k některým objektům apetenční a k jiným averzivní vztahy. „Motivace je typicky konceptualizována buď jako impulz vycházející z organismu, nebo jako atrakce vycházející z objektu ve vnějším světě“, píše Nuttin, ale nepřijímá toto ostré oddělování vnitřních a vnějších podmínek motivace. Alimentární chování (chování zaměřené na dosažení jídla) může vyvolat hlad (vnitřní impulz), ale stejně tak i atraktivita určitých pokrmů, vzbuzujících apetit: „Motivace je zásadně operacionalizována v termínech behaviorálních relací a reflektuje fakt, že organismus aktivně zaměřuje sám sebe na preferování interakce se specifickými objekty.“

Východiskem motivace jsou ***potřeby***, ty jako termíny s psychologickým obsahem označují „fundamentální dynamismus inherentní behaviorálnímu fungování živých bytostí“. Potřeby poukazují na relace vyžadované individuem pro optimální fungování jako biologické i sociální bytosti, poukazují na dynamiku růstu a vývoje, které jsou inherentní živému organismu; nevyžadují nutně koncept homeostatického deficitu. „Potřeby jsou synonymní se základními behaviorálními pobídkami (urges).“ Naproti tomu termín ***motiv*** vyjadřuje „konkrétní manifestaci potřeb“: „Motivy zahrnují dynamické a direktivní aspekty konkrétní akce... termín ***motiv*** tedy poukazuje na skutečný objekt nebo cíl, který motivuje subjekt.“ (Nuttin uvádí tento příklad: otec může říci, že klid v rodině je motivem toho, že zůstává doma; hlad je motivem jedení atd.) Uvedená formulace však jasně neříká a ani z uvedených příkladů, které dále Nuttin uvádí, vyjma výše uvedeného druhého, není zřejmé, zda motiv, tak říkajíc, spočívá uvnitř individua nebo vně, v jeho prostředí. „Motiv je konkretizovaná forma stabilního a latentního dynamického stavu, který nazýváme potřeba“ – tato formulace zase poukazuje na to, že motivy jsou zpředmětněné potřeby, a to mohou být i objekty ve vnějším světě, což, jak víme, je zavádějící, neboť týž objekt může být spojen s různými motivy. Vnější objekty jsou pouze prostředky k dosažení vnitřního uspokojení (tzv. dovršující reakce, jako je např. pocit nasycení, bezpečí atd.). Motiv nevyjadřuje nic vnějšího, nýbrž vždy vnitřní cílový stav, tj. směřuje k emocím, nikoli k objektům ve vnějším světě.

Chování je zaměřeno na dosažení cíle, tj. konečného stavu aktu, píše Nuttin a my dodáváme, že v psychologii se to nazývá dovršující reakce nebo uspokoje-

ní. Pojmy motivu a cíle jsou někdy chápány jako významově ekvivalentní a jako cílové fenomény chování. Termín uspokojení dostatečně jasně vyjadřuje, že chování směřuje k dosažení nějakého druhu uspokojení (nasycení, vyhnutí se nebezpečí, získání uznání), které je vždy koneckonců nějakým emočním stavem (zážitkem): psychologickým smyslem chování je maximalizovat příjemné a minimalizovat nepříjemné zážitky.

Podle Nuttina je fundamentální orientace potřeb vrozená, ale vyvíjí se a konkretizuje se sama v různé motivy a cílové objekty. Nuttin tedy oba tyto pojmy rozlišuje – a tento vývoj je funkcí učení a závisí na situačních klíčích, závisí tedy na „kognitivním zpracování potřeb". Motivační stav má dvojí zdroj: interní stav individua anebo „objekt, který aktivuje latentní potřebu v individuu". Behaviorálními komponenty jsou intence (úmysl) a pohyb. „Behaviorální potřeby mohou být konceptualizovány jako kategorie vztahů ***I–E***, které jsou žádoucí pro optimální biologické anebo psychologické fungování." Zaměřenost chování je zabudována do „mentálního aparátu", do „funkční jednotky ***I–E***". Přirozeným zdrojem interakce individua a prostředí je tedy motivace.

Nuttin rozlišuje tzv. intrinsické a extrinsické motivace (toto rozlišení zavedl H. Heckhausen), ale velmi neurčitě: u intrinsických motivací je zdrojem potřeby sám organismus, u extrinsických je jím vnější svět (to odpovídá rozlišení pohnutky a pobídky). Avšak existují druhy chování, které mají jak intrinsické, tak extrinsické zdroje, např. již uvedené alimentární chování (hlad, chutné jídlo), nejde však jen o biogenní potřeby nebo apetity. Za typickou intrinsickou motivaci je např. pokládána aktivita dávající subjektu pocit kompetence (E. L. Deci, 1975). Pro významovou neurčitost oba termíny, intrinsická a extrinsická motivace, opouštíme.

Vztah mezi individuem a jeho životním prostředím je komplementární a to činí z individua „nekompletní funkční entitu", která „potřebuje" interagovat s objekty svého prostředí, „aby byla", tj. aby fungovala. Základní jednotkou této interakce, jak již bylo uvedeno, je relační systém ***I–E,*** který má dynamickou povahu. Funkcí motivace je kontinuitní regulování činnosti tohoto systému, tj. aktivní zaměřování chování vůči cílovým objektům: „Základní potřebou živého organismu je fungovat v interakci se světem." Lidské chování je obvykle „naddeterminováno" v tom smyslu, že k primárně motivační cílové orientaci mohou simultánně přistupovat a chování spoludeterminovat některé dodatečné motivy, ale týž způsob chování může mít i více cílů (např. sport může odreagovávat přebytečnou pohybovou energii, ale i uspokojovat potřebu soutěživosti, resp. výkonu apod.).

Individuum není „soběstačnou entitou", ale integrální částí jednoty osoba–prostředí. Environmentální (prostředí se týkající) komponent této dyády sestává ze smysluplné situace konstruované jedincem: „Osoba reprezentuje modalitu interakce s prostředím; tato modalita konstituuje lidskou osobnost." V rámci interakce ***I–E*** vystupuje ***dvojí role individua v chování:*** je aktivním subjektem procesu chování a zároveň může být samo recipientem nebo objektem akce, kterou zaměřuje na sebe (např. když si přeje zlepšit své zdraví); v té době je

individuum současně objektem svého světa. Osoba žije v určitém ***prostředí,*** které může být chápáno ve dvou koncepčních rovinách: jako uspořádání („set") fyzických stimulů, které působí na organismus, a jako konstruované behaviorální pole. Nuttin užívá pojmu ***behaviorální prostředí*** ve smyslu jakéhosi psychického světa, který si člověk vytváří a který přesahuje jeho fyzické dimenze, protože je to u člověka jako sociální bytosti a v prostředí kultury především svět významů. Toto behaviorální prostředí může být rozděleno na percepční prostředí (***pE***) a na koncipované, resp. plánované prostředí (***cE***).

Nuttin to přesně vyjadřuje formulí „subjekt uvnitř situace" nebo relací ***I–E***. Individuum je v roli aktivního subjektu (***S***) v situaci (***E***), a tak (***I–E***) je aktivním činitelem chování. Chování operuje v percipované situaci (***pE***) a je zaměřeno na individuem definovaný cíl, tj. na změnu situace konceptualizované motivovaným subjektem (***cE*** – žádoucí změna situace). Ani ***pE,*** ani ***cE*** individua nemůže působit na ***E*** samo, ale na relaci ***E*** vůči ***I***. Formule zahrnuje následující tři procesy:

1. akce prováděná individuem (***I–E***) v jeho percepčním prostředí (***pE***) je reprezentována zakřivenou šipkou: (***I–E***) $\curvearrowright$ ***pE;***

2. motivační proces produkující cíl a zaměřující chování subjektu je reprezentován rovnou šipkou $\rightarrow$; subjekt směřuje k tomu, aby transformoval ***pE*** v ***cE,*** tedy: ***pE*** $\rightarrow$ ***cE;***

3. výsledek produkovaný chováním je reprezentován symbolem >. Tento výsledek je definován nikoli absolutními termíny, ale s ohledem na subjektem zamýšlený výsledek (***cE***). Tento nový či sekundární stav věcí, který rezultuje z chování, je reprezentován symbolem pE_2, tj. situací po akci subjektu. Relace pE_2 / cE pak determinuje, zda výsledek je vnímán jako pozitivní či negativní: jako pozitivní je vnímán, jestliže výsledek pE_2 a cíl ***cE*** jsou v těsné relaci (shodě); jestliže se liší, má to negativní smysl, výsledek je vnímán jako neúspěch.

Kompletní ***formule motivovaného chování*** (***B***) pak vypadá takto:

$$B = (I–E) \curvearrowright pE \rightarrow cE > pE_2 / cE > \ldots$$

Nový stav věcí (pE_2), ať pozitivně nebo negativně hodnocený, vytváří subjektu novou situaci. Formule definuje následující ***komponenty chování:*** 1. subjekt v dané situaci (***I–E***), 2. jednání v ní ($\curvearrowright$), 3. vnímaný stav věcí, tj. přítomná situace (***pE***), 4. cíl v mysli subjektu (***cE***). Jimi je reprezentován záměrný akt („purposive act") jako celek: jednající ve vnímané situaci usiluje, aby bylo dosaženo žádoucí změny čili cíle, jehož ovšem může nebo nemusí být dosaženo (jde o získání odměny nebo vyhnutí se trestu: pE_2 / cE). Sám výsledek akce má ovšem dvojí rozměr: očekávaný a skutečný; první akci motivuje, druhý ji ukončuje nebo transformuje, když je dosažení cíle frustrováno. Uvedený model vyjadřuje především záměrné (cílevědomé) chování.

Klíčovým pojmem je zde Nuttinův termín ***behaviorální svět,*** který má však širší význam než ten, který by s ním mohl být spojován na základě běžného pojetí slova „behaviorální". Lépe to, co chce Nuttin vyjádřit, vystihuje již

uvedený termín fenomenální pole (D. Snygg a A. W. Combs, 1949), tj. subjektivně pojaté životní prostředí. Oba uvedení psychologové vymezují termín fenomenální pole jako svět zahrnující subjekt, který je „individuem zakoušen v okamžiku akce", jako referenční rámec, který je také označován jako personální pole, privátní svět, behaviorální pole, psychologické pole a životní prostor individua; krátce řečeno, je to subjektivní „realita".

Podle Snygga a Combse to není umělá konstrukce, ale „univerzum naivní zkušenosti, v němž každé individuum žije, každodenní situace ega (self), okolí, které každá osoba bere jako realitu", „je to spíše interpretace reality než realita sama", jediná realita, kterou může jedinec poznat; je mnohem bohatší a úplnější a smysluplnější než objektivní svět fyzikálních věd. A je to samozřejmě svět interindividuálně odlišný, je „arénou" pro chování individua. (Blíže o tom v kap. Vztažný systém a jeho komponenty, str. 54 a násl.)

Německý biolog J. von Uexküll a G. Kriszat (1934) zdůraznili, že každý živočišný druh má svůj vlastní svět. Podle Nuttina behaviorální svět není dán jen přítomnými objekty, tím, co je dáno v percepčním poli nebo ve fyzikální realitě: člověk je schopen být v „kognitivní prezenci" objektů, ale je schopen být i v interakci s objekty, které existují jen na „reprezentační úrovni", tj. jako „zástupná prezence" nebo „prezence na sekundární úrovni", jako obrazy, symboly a pojmy. To je ***sekundární úroveň zkušenosti,*** svět konstrukcí neboli „kognitivní prezence", tj. „svět", který je konstruován na bázi vývojově vyšších forem specificky lidského poznávání, myšlení; je to pomyslná, často abstraktní „skutečnost" symbolů v nejširším slova smyslu.

Pro pravověrného hinduistu je posvátná kráva symbolem božství a chová se k ní např. nikoli jako k dojnici, ale jako k symbolu božství; pro vlastence není státní vlajka kusem látky, ale symbolem vlasti a předmětem úcty atd. Člověk v tomto světě reaguje také na pojmy a symboly, nejen na fyzické objekty. Vykonávání behaviorálních aktů zahrnuje také myšlení, mluvení, tj. symbolické a verbální chování. Behaviorální svět, tak jako „exekutivní chování" (akce a myšlení), existuje ve dvou rovinách: jako manipulace s fyzickými objekty a jako „mentální manipulace" se symbolickými reprezentacemi těchto objektů.

Jednotka ***I–E*** je bipolární a tato ***bipolarita relace I–E*** způsobuje, že obecný dynamismus relačního fungování je vnitřně rozlišen: na jedné straně se vztahuje k subjektu, na druhé k objektu. Dynamismus orientovaný na individuum je základem chování zaměřeného na uchovávání a vývoj subjektu. Dynamismus orientovaný převážně na vnější svět zaměřuje chování na interakce s objekty (např. sociálními). Nicméně subjekt chování může sám sebe považovat za objekt nebo cíl chování, ale nemůže se sám vyvíjet bez interakce s prostředím. Diferenciace tendencí na převážné vztahování se k subjektu a na vztahování se k objektu je vyjádřena také v osobnostních rysech introverze – extraverze a v kognitivních stylech závislost na poli – nezávislost na poli: „někteří lidé dávají přednost tomu obracet se k sobě samým, zatímco jiní se snaží stát se částí kontextu prostředí

a uvažují se v relaci k tomuto kontextu a ke druhým", ti jsou více závislí na poli. Rozlišení já a ne-já patří ke kognitivnímu stylu a k sociálnímu chování. „Na poli nezávislí jedinci jsou více autonomní ve svých interpersonálních vztazích", tendují k udržování větší fyzické distance od lidí kolem sebe a preferují „impresionální situace" (samotu). Opak platí pro ty, kteří jsou závislí na poli; ti jsou druhými vnímáni jako vřelí a více přístupní. Tato introverze–extraverze je základní charakteristikou relace ***I–E***.

Relaci ***I–E*** vyznačuje ***potřeba aktivního fungování,*** a to selektivního; chování je převážně iniciováno jeho subjektem, není to především reakce v pasivním smyslu, ale akce. To je doloženo řadou empirických poznatků: organismus aktivně vyhledává stimulaci (S. Diamond, 1939); lidé i zvířata vykazují tendenci k aktivní exploraci, k průzkumu svého okolí (R. Held a A. Heim, 1963); děti „aktivně vyhledávají zážitky" (Ch. Bühlerová, 1968) atd.

Potřeba aktivního fungování má dvě důležité charakteristiky: je selektivní a sociálně orientovaná; behaviorální selektivita se objevuje již u novorozenců v prvních dnech jejich života (Ch. Bühlerová, 1968): projevuje se jako zvědavost („co se stalo?") a jako intence „něco dělat", později jako snaha vyvolávat nějakou změnu v okolí („funkční slast"), resp. „produkovat nějaký efekt". Charakteristickou aktivní intencí člověka je tvořivost. Velkou oblast, v níž se uplatňuje potřeba aktivního fungování, zahrnují sociální interakce; nedostatek sociálních interakcí je silně deprivující a za určitých okolností vyvolává syndrom „hospitalismu", emoční labilitu, agresivitu, úpadek intelektu (R. Spitz, 1945, a další). Děti preferují konfiguraci stimulů, které se podobají lidské tváři (R. A. Haaf a R. Q. Bell, 1967), tj. sociální zkušenosti.

Za nejvyšší úroveň fungování v interakci s prostředím lze považovat případy, kdy „individuum intervenuje ve spontánně probíhajících událostech", kdy se snaží změnit své prostředí, kdy se snaží „být příčinou" nějaké události (J. Pigaet, 1936, a další). Způsobilost vyvolávat události a manipulovat s nimi se ukazuje být více uspokojující než pouhé vnímání (Nuttin). Psychicky destruktivně může působit „naučená bezmocnost", vědomí ztráty kontroly situace (M. E. P. Seligman, 1975).

Mnoho tendencí funguje jako ***dynamická orientace na sebe sama*** (ochrana sebe sama, vývoj) a poukazuje na interní konzistenci a identitu. „Tato psychologická tendence udržovat vlastní individualitu a personální identitu má svou biologickou paralelu v dynamické konstantnosti interního prostředí organismu (homeostáza)... Behaviorální a verbální inkonzistence způsobují, že individuum pociťuje potřebu ospravedlnit své akce. Naopak kognitivní disonance vede ke korektivním akcím směřujícím k její redukci." Individua často narušují percepci sebe samých, aby udržela konzistenci sebepojetí (např. si mohou říkat: „ne, nejsem zbabělý, jsem jen opatrný" – to je tzv. racionalizace činu, která je psychologicky nejspolehlivějším prostředkem udržování vnitřní rovnováhy).

„Jak na psychologické, tak i na biologické úrovni je evidentní, že individuum usiluje o sebe-konzistenci („self-consistence“) a setrvává v tom být věrno samo sobě uvnitř limitů svého sebepojetí.“ Je-li taková konzistence narušena, vzniká inkonzistence a současně jsou aktivovány korektivní akce zaměřené na její redukci. Dynamickou orientaci na sebe sama potvrzují dále tendence k autonomii a k sebe-determinaci. První je manifestována stavy tzv. ***reaktance,*** tj. reakce na ztrátu svobody, která je pociťována jako nesnesitelná, kdy se ji člověk pokouší opět redukovat (J. W. Brehm, 1966); druhou tendenci demonstrují klasické studie R. L. Kahna a D. Katze (1960): produktivita v práci, odevzdání se práci a pracovní spokojenost narůstají s narůstáním autonomie, která je pracující osobě poskytována v provádění pracovních povinností. Člověk dává přednost tomu, aby mohl vykonat svůj vlastní projekt a určovat, jak a kdy se má co udělat. Tak si udržuje svou osobní identitu kompetentní a autonomní osoby. Tyto tendence jsou funkcí „rozdílu mezi smysluplnými situacemi a vnitřními podmínkami, v nichž subjekt chování nachází sebe sama“. Jsou to, jak říká Nuttin, „separátní motivační entity“. Ve skutečnosti jsou však tyto motivy vázány na strukturu ega, vyjadřují různé aspekty dynamické orientace na sebe sama.

Vyšší formy lidské motivace: rozumějí se tím formy, které překračují biologické zdroje motivace a její ego-vztažné rámce, alespoň na první pohled. Nachází-li se člověk v situaci, které nerozumí, nachází se současně ve stavu aktuální potřeby. V takovém stavu je mobilizován inherentní dynamismus, který vede individuum k tomu, aby aktualizovalo svůj kompletní funkční potenciál, v němž jsou zahrnuty i kognitivní procesy. Vyššími formami lidské motivace rozumí Nuttin poněkud jednostranně zapojování kognitivních procesů do struktury chování: „Kognitivní potenciál dává chování novou dimenzi, v níž se vyvíjí vyšší řád potřeb.“

Zatímco se fyziologické a psychologické potřeby vztahují na biologické a sociální interakce, vývojově vyšší potřeby se týkají interakcí se světem idejí a pojmů. Stav potřeb ovšem na všech úrovních chování aktivuje kognitivní potenciál individua, protože uspokojení potřeb je vždy dosahováno v určité situaci, za určitých podmínek, a to vyžaduje poznávání a orientaci v situacích. Potřeby aktivují kognitivní chování individua v témže rozsahu jako jeho motorické chování: potřeby vedou jak k myšlenkám, tak i k pohybům, „a tak jsou potřeby člověka vyjadřovány v produktech kognitivních procesů, jako jsou ideje a postoje – a to víc než v otevřeném chování“.

Zde je pak nutno rozlišit dvě ***úrovně spojení potřeb a poznávání:*** potřebu chápat konkrétní události a jejich podmínky a potřebu chápat „globální kontext, jehož je lidská bytost součástí“. Jde tu tedy o rovinu konkrétní situace a o rovinu světového názoru. V druhém případě tvoří člověk na ideační úrovni „globální koncept reality, v němž vše, co existuje, má své místo“. Ten zahrnuje obě dynamické orientace, vůči sobě i vůči okolnímu světu, resp. vůči ostatním. Tyto dynamismy pak vyjadřují samy sebe na vyšší kognitivní úrovni, na úrovni abstraktního pojmového myšlení.

Nuttin tvrdí, že existuje ***potřeba integrativního chápání*** či „potřeba reality", tj. potřeba orientovat se ve světě vůbec, chápat smysl dění a smysl vlastního života, tedy jakási potřeba naivní „filozofie", úsilí vysvětlit globální kontext vlastní existence, které člověk projevil již ve tvorbě mýtů.

Člověk má, říká Nuttin, zájem o pravdu a o hodnotu reality, ptá se, zda to, co činí, je hodnotné, a co je pravda, dobro atd. – to jistě platí, ale převážně v egocentrické orientaci. Uvažuje o smyslu své existence a obvykle přejímá již vytvořené pojetí, snaží se dát svému životu určitý smysl – je „po smyslu toužící bytostí" (E. Frankl, 1946). Tím dává svému životu určitou konzistenci, založenou na určitých „leitmotivech" vyjadřujících hodnoty, které vyznává (zdraví, blahobyt, moc, pohodlí atd.). Z hledisek, která si vytvoří, hodnotí motivace a akce své i druhých. Člověk je vždy zaměstnáván otázkami, které transcendují pozorovatelná fakta, a snaha orientovat se ve světě a odpovídat na otázky, které se přitom vynořují, je východiskem umělecké tvořivosti, náboženské víry a vědeckého smýšlení. Individuum má referenční systém, jímž hodnotí akce a objekty, a ten není ničím jiným než „integrativním pojetím reality". Snaží se, aby hodnoty byly na svém místě a v určitém hierarchickém systému (některé hodnoty mají větší „cenu", reprezentují větší dobro než jiné). A tak existují tři ***úrovně relačního fungování:*** biologická, psychologická a ideační („ideational"). V podstatě tu jde o vývoj od vrozených biologických hodnot – norem (příjemná teplota prostředí) k osvojeným hodnotám – normám kulturním a abstraktním idejím (pravda, spravedlnost, mravnost). Kulturnost je dnes často považována za extrapolaci biologického bytí, které ulehčuje, ale zároveň i komplikuje.

Důležitá je nyní ***otázka, jak se potřeby vyvíjejí v cíle a plány chování,*** tj. jak se z původního popudivého impulzu vyvíjí instrumentální vzorec chování. Nuttin to vysvětluje jako zapojování („processing") potřeb do plánů chování, resp. jako propojování motivace a kognice, popř. také jako proces integrace potřeby do motorického a kognitivního systému, jímž se potřeba konkretizuje. Ruský psycholog A. N. Leontěv (1978) to označuje jako zpředmětňování potřeb, které se uskutečňuje jako „setkání potřeby s předmětem", resp. „naplnění potřeby obsahem". Možná že výstižnější by bylo nazvat to setkání potřeby a uspokojení, ale i potřeby a prostředku uspokojení.

Obsah potřeby, říká Leontěv, je čerpán z okolního světa, a tak zaměření potřeby souvisí s vytvářením cíle chování. Proto, říká Leontěv, potřeby řídí činnost subjektu jen když jsou předmětné, tj. když se, jak by řekl Nuttin, konkretizují v cílech chování: „cíl reprezentuje konkretizovanou nebo na něco soustředěnou („focused") potřebu" (Nuttin). Konkretizace potřeby znamená, že ve vnějším světě nalezla svůj objekt, ale ten není totožný s cílem, cílem je tu dovršující reakce či uspokojení, které plyne z určité interakce s objektem. Výrazným příkladem toho je sexus: východiskem je potřeba sexuálního styku, cílem je sexuální uspokojení na sexuálním objektu, kterého se dosahuje určitou interakcí s tímto objektem (sexuálním stykem v širším smyslu).

Je tedy třeba rozlišit tyto pojmy: potřeba, cíl motivovaného chování, jeho objekt a uspokojení (účel motivovaného chování), kterého se dosahuje určitou interakcí subjektu s objektem. Motivované chování v tomto smyslu reprezentuje konkrétní ***vzorec instrumentální aktivity,*** v němž jsou zabudovány potřeby v plánech chování. Psychologie orientovaná na poznatky o učení se to pokoušela vysvětlit „historií zpevňování", tj. v podstatě instrumentálním podmiňováním: člověk si osvojuje instrumentální chování, které mu umožňuje, aby se vyhnul tomu, co bylo v minulosti spojeno s tresty, a aby naopak používal ty způsoby chování, které měly za důsledek získání odměny; instrumentální chování se generalizuje na podobné situace (B. F. Skinner).

Nuttin však takový výklad pokládá za nedostatečný. Za důležitý aspekt vývoje lidské motivace pokládá fakt, že výsledek, který kdysi individuum uspokojil, může ztratit hodnotu uspokojení, výsledek, který byl vnímán jako odměna nebo úspěch (zpevnění), již dále není vnímán stejně, neboť se změnily vnitřní podmínky: individuum si samo sobě stanoví nová kritéria s ohledem na výsledky nebo cíle, kterých si přeje dosáhnout; začnou se uplatňovat vyšší úrovně „odměn" a „trestů", objevuje se proces „sebe–zpevňování" a jedinec přestává být závislý na vnějších odměnách a trestech. Novější vývoj psychologie od této závislosti jedince na vnějších podmínkách jeho existence již upouští, ale podstata vnitřních odměn a trestů není doposud určitěji vysvětlena.

Vraťme se však zatím k původnímu tématu ***vytváření cílů a plánů chování:*** aktivace potřeby je spojena s kognitivním hledáním „behaviorálního východiska" (vyústění), protože je doprovázena vznikem tenze, která má být redukována. Avšak jsou i případy, kdy člověk vyhledává tenzi, protože ta anticipuje dosažení slasti (to platí opět např. pro sexuální chování). Potřeby se tedy spojují s kognitivními procesy a vyjadřují „získané vztahy uvnitř behaviorálního kontextu". Stanovování cílů je proces, v němž potřeba hledá východisko na kognitivní úrovni fungování („cognitive processing of needs", tj. kognitivní zpracování potřeb): potřeba aktivuje nejen motorický, ale i kognitivní systém. Stanovení cílů a plány chování tu nejsou vysvětlovány v termínech asociativního učení, jako naučené cesty, které vedou individuum např. ke stále stejné odměně, ale vysvětlení, které podává Nuttin v komplexnější rovině, je možno schematizovat takto:

	aktivizování		vytvoření plánu
Aktuální potřeba →	motorického a kognitivního systému	→	chování, který zahrnuje cíl a prostředky

Přetvoření motivace v plán chování–cíl je tedy „konstrukce behaviorální cesty", zahrnující „strukturu konečného úmyslu" („means-end structure" – analogie „dovršující reakce" či uspokojení), a jde o výsledek interakce kognitivita – situační faktory (klíče): „stav potřeby se stává kognitivním problémem, který má být řešen... potřeba aktivuje a řídí myšlení subjektu a je zčásti přemě-

něna v problém". „Cíl není právě jen objekt, kterého má být dosaženo, ale spíše něco, co má být realizováno a vykonáno v novém kontextu." Konkrétní podmínky, v nichž má být něco konkrétního realizováno, musí být nejprve analyzovány; subjekt se musí přizpůsobit situaci nebo si musí situaci přizpůsobit.

V plánu chování je zahrnuta i „exekuce", tj. ***dovršující akt,*** vykonání něčeho, co je prožíváno jako uspokojení. Konstrukce „úmyslů chování" („behavior means") mohou fungovat jako „komplikované kognitivní struktury", které fungují jako motivy; to se často nazývá důvody („reasons") pro učinění nebo neučinění něčeho (již zmíněné racionalizace) nebo nastoupení té či oné cesty. Vytvářejí se „kognitivně dynamická koryta", v nichž potřeby nacházejí své uvolnění – uspokojení, svou „výpusť" („outlet"). V kognitivně dynamickém smyslu tedy „cíl je soustředěná potřeba a plán je behaviorální formou potřeby", přesněji jejího uspokojení. Ačkoli jsou užívány naučené dovednosti, cíl i plán se liší závislostí na specifičnosti situace, a tak tu nejde o pouhé opakování předtím vytvořených odpovědí. Fakt, že behaviorální cesty vedou ke stanovení cílů jako takových, dosvědčuje, že to nejsou jen reprodukce naučených způsobů chování, ani vrozených vzorců reagování. Potřeby jsou více či méně vyjadřovány v „personalizovaných konfiguracích chování", které vytvářejí osobnost jedince a její projevy v určitém sociálním kontextu. Individualita jedince je dána právě touto individuální zvláštností všech komponentů behaviorálního fungování a zejména pak behaviorálních plánů, v nichž jsou zabudovány vzorce uspokojení potřeb. Jedinec je tím, po čem touží, a tím, co činí, což spolu vždy nekoresponduje. Existuje tedy následující ***cesta od potřeby k akci:*** 1. senzorický vstup (z vnějšího i vnitřního prostředí), 2. zpracování kognitivními procesy (testování hypotéz o prostředcích v dané situaci), 3. spuštění chování zaměřeného na dosažení cíle.

Jiní psychologové (např. J. W. Atkinson, 1964) stanovili ***podmínky, za nichž motivace přechází v chování;*** uplatňuje se tu interakce následujících činitelů: síla motivačního napětí (M_n), subjektivní pravděpodobnost dosažení cíle (P_s) a hodnota cíle (H_c); chování (B) je pak funkcí těchto činitelů, tedy:

$$B = f(M_n, P_s, H_c).$$

Mezi uvedenými činiteli existují určité silové vztahy, např. s narůstajícím motivačním napětím může klesat hodnota cíle, tj. jeho atraktivita (např. s narůstajícím hladověním klesá náročnost na kvalitu potravy). Vzorec by měl nicméně obsahovat ještě další proměnnou, vyjadřující funkci osobní morálky (superega), zřetel k důsledkům chování. Nuttin formuloval následující ***propozice relační teorie motivace:***

– Potřeby nepůsobí na lidské chování jen vyvoláváním motorických reakcí, ale také aktivováním a řízením kognitivních systémů subjektu tak, že objekty uspokojení jsou uspořádávány jako cíle, jichž má být dosaženo: cíle reprezentují konkretizovanou potřebu.

– Subjekt využívá paměti („sklad informací“) a flexibility svých kognitivních operací (myšlení) k vypracování behaviorálních projektů či plánů, pomocí nichž má být dosaženo cíle: plán je konkrétní behaviorální formou potřeby na kognitivní úrovni její realizace.

– Po dobu, v níž není cíle dosaženo a probíhá chování zaměřené na jeho dosažení, je vnímána diskrepance (inkongruence) mezi aktuálním stavem věcí a vytvořeným plánem, a ta působí jako zpětná vazba na systém behaviorálního fungování.

– Cesta od kognitivně dynamického uspořádání cíle a plánu k otevřené behaviorální akci může být pojímána v kontextu integrovaného fungování živých bytostí, které disponují potenciálem motorických a mentálních operací.

Nuttin ve své pozoruhodné teorii vytvořil nový model motivace chování, založený na interakci individuum–prostředí a na interakci dynamických, motorických a kognitivních systémů. Posunul dosavadní různé pokusy o výklad, založené na použití termínů z psychologie učení, do roviny, která je spíše fenomenologická, ale zdaleka nezodpověděl všechny otázky, jež jsou s daným tématem spojeny, mnohých se jen dotkl. Podal především model, jenž mnohé vysvětluje, ale který je ve své podstatě intelektualistický, resp. voluntaristický, neboť postihuje jen to, co se nazývá volní regulace chování nebo prostě záměrné jednání. V chování, resp. jednání člověka se však uplatňují také iracionální faktory, existují ***nevědomé zdroje chování,*** jak ukázala zejména již klasická psychoanalýza. Také ty se ovšem jako nevědomé potřeby nějak zapojují do konstrukcí cílů a plánů chování, nicméně jejich behaviorální fungování má zřejmě své zvláštnosti a jejich popis i vysvětlování vyžadují zřejmě zvláštní terminologii a zvláštní konstrukty.

Pokusili jsme se něco z této problematiky zachytit v jedné z následujících kapitol a zde chceme jen poukázat na jistou omezenost Nuttinovy teorie; její autor ji ostatně sám označuje jako teorii vědomě řízeného chování. Námitky lze mít také k některým zjednodušujícím pojetím, např. ke kognitivnímu „zpracování“ potřeb a k některým termínům samým, zejména k velmi osobitému užívání termínu chování a adjektiva behaviorální. Vcelku je však Nuttinova teorie srozumitelnou a přehlednou aproximací ve výkladu dynamiky osobnosti.

Podle A. Bandury (1986) chování člověka ovlivňuje také jeho ***pojetí vlastní obecné efektivity,*** tj. míry schopností, kterou si přisuzuje a která určuje důležitou složku psychiky, očekávání. To se uplatňuje dvojím způsobem:

osoba	chování	výsledek
	očekávání efektivity	očekávání výsledku

Člověk se ujímá takových úkolů a vstupuje do takových situací, o nichž se domnívá, že je svými schopnostmi zvládne; ostatním úkolům a situacím se vyhýbá. Víra ve vlastní schopnosti pomáhá člověku překonávat těžkosti, a tak souvisí s mírou vynakládaného úsilí. Síla této víry souvisí s minulými úspěchy a neúspěchy a je více či méně generalizovaná či diferencovaná (někdo si např. věří jako odborník na určitou profesi, ale nevěří si jako muž). Muž, který si jako pohlavní partner nevěří, se stává impotentním: zmizí-li sebedůvěra nějakého jedince, zanikají i jeho schopnosti (F. Heider, 1958). Zážitky neúspěchu mohou zmírňovat kauzální atribuce (připisování jeho příčiny „smůle", špatným podmínkám, vině druhých), resp. racionalizace. Získává-li člověk pocit, že nemůže kontrolovat situace, do nichž vstupuje, vytváří se tzv. ***naučená bezmocnost*** (M. E. Seligman, 1975), stav, který vede k rezignaci, inaktivitě a depresi. Takový jedinec se upíná na svůj stav bezmocnosti a to omezuje jeho kognitivní kapacitu tak, že důsledkem je „výkonový deficit" (J. Kuhl, 1983). Z uvedeného je patrné, že lidské chování je složitě determinováno a že k jeho výkladu je nutný systémový přístup.

Dynamická funkce ega

Pojem ega, který byl vysvětlen na jiném místě, je centrálním pojmem psychologie osobnosti, protože má dvojí podstatnou funkci: 1. organizuje osobnost jako jednotně fungující systém konzistentních prvků – rysů, a propůjčuje jí tím její jedinečnou identitu – obecně řečeno – vytváří z mnohého jediné a 2. propůjčuje osobnosti její individuální dynamiku, když reprezentuje vývojově nejvyšší systém motivace chování. Obě podstatné funkce spolu souvisejí.

To, co je zde nazýváno ***dynamickou funkcí ega*** a co zde vyjadřuje vývojově nejvyšší princip motivace, totiž její vztažnost k egu (rozhodující jsou motivy vyjadřující „zájmy" ega, v jejich obsahu je ego zahrnuto – „ego involved"), se projevuje existencí ego-vztažných motivů, resp. ego-vztažným chováním. K ego-vztažným motivům patří potřeba kompetence, autonomie, sebe-ochrany a další; ego-zahrnující motivace se projevuje, jak dokazuje řada konkrétních empirických poznatků, v tom, že vše, co je asociováno s hodnotou já, si jedinec lépe zapamatovává, lépe diferencuje ve vnímání, v cítění i v myšlení, že odolává tlaku na změnu postojů, které mají funkci udržovat vnitřní stabilitu (integraci) osobnosti (jako jsou např. náboženské postoje) atd.

Uvedeme zde pouze jeden příklad za mnohé experimenty, které byly v tomto směru vykonány a potvrdily svými výsledky výše uvedené skutečnosti. Šlo o experimenty, jež provedli G. S. Klein a N. Schoenfeld (1941) s úkoly, které byly prezentovány pokusným osobám ve dvou variantách, v neutrální a ego-angažované, kdy je výkon měřen, a stává se tak např. otázkou prestiže.

Pokusné osoby měly v obou příkladech hodnotit spolehlivost svého výkonu (šlo o několik testů mentálních výkonů). V neutrálních podmínkách bylo skóre spolehlivosti v různých testech různé a interkorelace byly nízké; v podmínkách angažovaného ega jsou interkorelace spolehlivosti signifikantně pozitivní. Autoři tohoto experimentu uzavírají jeho výsledky tím, že spolehlivost jako sebehodnocení, resp. sebedůvěra jako rys osobnosti, vystupuje, když je angažováno ego, resp. když vystupují ego-angažované pocity („ego-pocity").

Ve struktuře ega jsou zahrnuty motivy sebe-ochrany, prestiže, výkonu a mnohé jiné, jakož i pocity, které souvisejí s potvrzením, zvýšením nebo ohrožením hodnoty ega. Motivy sdružené kolem vědomí já, resp. sebepojetí (ega), vytvářejí strukturu dynamiky ega (I. Chein, 1965). Ve struktuře ega se uplatňuje to, jak

jedinec vnímá, cítí sám sebe a jak o sobě smýšlí, ale netýká se to jen jeho těla, nýbrž také jeho psychických vlastností a jeho chování (H. C. Smith, 1961). Motivy se organizují kolem ega a smyslem jejich fungování je udržování, resp. zvyšování hodnoty ega a jeho obrana. Pojem ***ega*** vyjadřuje hodnocení já, pocit hodnoty sebe sama, v širším smyslu obraz (sebepojetí, sebehodnocení), který si jedinec sám o sobě vytváří.

Struktuře ega je inherentní ***tendence k evalvaci a k vyhnutí se devalvaci ega,*** která se projevuje mnoha konkrétními motivy: podat výkon, získat uznání, úctu, obdiv, kompetenci, autonomii, respekt, vyhnout se pokoření, projevům nedůvěry, pohrdání, neúspěchu a selhání atd. To jsou příklady ego-vztažných motivů. Osobnost, kterou já („self") vytváří, je patrně nejdůležitějším produktem setkávání se já se světem (P. A. Bertocci, 1965). A tak se tzv. ***ego-angažovaná motivace*** („ego-involved motivation" – G. W. Allport, 1943) uplatňuje všude, kde 1. je dána příležitost k udržení vysoké hodnoty ega nebo k jejímu zvýšení, 2. kde je hodnota ega ohrožena, např. neúspěchem. Obecně vystupuje tento druh motivace všude, kde vystupují hodnoty, s nimiž se jedinec identifikoval, především hodnota jeho vlastního já. V takových situacích vykazuje osobnost nejen silnou motivaci, ale i více konzistence v chování. V dynamické struktuře ega jde o udržování psychické rovnováhy s pocitem pozitivní hodnoty já, která je narušována pocity vyvolávanými negativními zážitky (vinou, selháním apod.) a která je udržována vyvolanými pozitivními zážitky (úspěch, obdiv apod.), resp. redukcí negativních pocitů jako důsledků negativních zážitků. Tato skutečnost je zobecněna v teorii sebeospravedlňování („self-justification theory"), jejímž jedním východiskem jsou jevy tzv. kognitivní disonance (jestliže se jedinec chová určitým způsobem, avšak smýšlí jinak, prožívá disonanci a současně tendenci k jejímu odstranění, redukci – L. A. Festinger, 1975).

Uvedeme zde jeden z experimentů, který tuto teorii sebeospravedlňování dobře ilustruje. Provedli jej L. Festinger a J. M. Carlsmith (1959) s pokusnými osobami, které tvořily dvě skupiny studentů. Členům jedné skupiny bylo zaplaceno každému po 1 dolaru a každému členu druhé skupiny po dvaceti dolarech za to, že řeknou osobám čekajícím v čekárně na experiment, že tento experiment, kterému se podrobili a který byl nudný a únavný, je velmi zábavný. Byla tedy na nich vyžadována lež, za kterou jim bylo zaplaceno. Po čase se experimentátoři dotazovali těchto osob, co o tomto experimentu soudí, a zjistili, že osoby, které dostaly 20 dolarů za to, aby lhaly, prohlásily experiment za nudný, zatímco osoby, které za svou lež dostaly jen 1 dolar, shledávaly nyní experiment jako zábavný. Jaké je pro tyto rozdíly vysvětlení? „Dvacetidolaroví" ospravedlnili svou lež značnou odměnou, kterou za ni dostali. Naproti tomu „jednodolaroví" pro poměrně malou odměnu byli vystaveni větší disonanci, kterou posléze redukovali tím, že disonantní lež vyměnili za „pravdu". Festinger a Carlsmith v článku, v němž publikovali tento případ, ilustrují sami teorii ospravedlňování na příkladu mladého muže, který pozve svou přítelkyni na nákladnou večeři.

Aby ospravedlnil své výdaje, hodnotí pak chování své přítelkyně během večeře jako vynikající a z hlediska svých záměrů jako velmi nadějné, i když bylo celkem nevýrazné. Lze to vysvětlit také jako racionalizaci odstraňující diskrepanci mezi „výdajem" a „ziskem", tedy jako udržování psychické rovnováhy.

Východiskem faktů, které uvádíme v této kapitole, je tedy ***angažované ego*** („ego-involvements"); monografickou práci věnovali tomuto tématu sociální psychologové M. Sherif a H. Cantril (1947, 1966) a rozlišili v ní ego-angažované a ego-neangažované situace: ego-neangažované situace jsou pro individuum psychologicky neutrální, zatímco ego-angažované situace jsou takové, které poskytují signály pro udržení, zvýšení, nebo naopak snížení hodnoty ega. Jsou to tedy takové situace, v nichž jedinec může např. vyniknout, upoutat na sebe obdiv, projevy uznání, pozornosti a pozitivního zájmu a kde naopak může být zesměšněn, pohaněn, kde může utrpět porážku, ostudu, odmítnutí atd. Do pozitivně ego-angažovaných situací jedinec vstupuje nebo se je pokouší vytvářet (např. tím, že se nějak předvádí) a negativně ego-angažovaným situacím se naopak vyhýbá nebo se z nich pokouší uniknout. Tak může např. nepříliš atraktivní dívka odmítnout pozvání své přítelkyně, aby s ní šla na večírek, a může argumentovat tím, že nemá čas nebo že ji to nebaví; ve skutečnosti však odmítá proto, že by na večírku neupoutala dostatečnou pozornost mužů, a vyhýbá se tak více či méně vědomě devalvaci svého ega. Silný pocit devalvace ega vyvolává nevšímavost sociálního okolí, pocit člověka, že je „nýmand", a nedostatek pozornosti vůbec (což platí zejména pro ženy, které jsou potěšeny, když jsou středem pozornosti).

Pojmy ***evalvace a devalvace*** (pozitivní zhodnocení a znehodnocení) ega vyjadřují tedy základní aspekty dynamického fungování ega, které má tendenci získávat evalvaci a vyhýbat se devalvaci. Nejvýznamnějším zdrojem evalvace a devalvace ega jsou ovšem sociální situace, a tedy postoje a chování druhých lidí vůči individuu: vyslovená pochvala nebo projevená úcta či obdiv znamenají evalvaci, naproti tomu opomíjení, podceňování, výsměch či pomluva znamenají devalvaci. Sherif a Cantril uvádějí: „Ego-angažovanost je obecný deskriptivní termín, který může mít mnoho specifických a přesnějších významů (takových jako ‚ego-povýšení', ‚ego-uspokojení', ‚ego-frustrace', ‚ego-podpora', ‚ego--pochybení', ‚ego-expanze', ‚ego-rozbití'), závisejících na jednotlivých uspořádáních okolností, v nichž je ego angažováno."

Sociální psychologové P. F. Secord a C. W. Backmann (1964) zavedli ***pojem stabilizačních mechanismů,*** které se týkají výše uváděné tematiky hodnocení ega v rovině sociálních interakcí. Za jádro ega pokládají sebepojetí („self-concept"), jehož vnější stránkou je určitá „veřejná identita" a jemuž je inherentní tendence, aby postoje a chování sociálního okolí byly kongruentní s obsahem sebepojetí (resp. aby jeho soukromá a veřejná identita byly v souladu). Protože naprostá většina lidí má pozitivní pojetí sebe sama, více či méně vědomě vyžaduje, aby toto pojetí bylo druhými respektováno, aby se druzí chovali souhlasně (tj.

kongruentně) s tímto pojetím. Proto vyžadují projevy úcty a souhlasu a odmítají projevy neúcty a nesouhlasu.

Stabilizační mechanismy pak vystupují jako zvláštní případ obrany ega proti inkongruenci, tj. proti chování sociálního okolí, které je inkongruentní se sebepojetím subjektu. Ten se spíše nevědomě brání devalvujícímu vlivu takového chování, typicky např. tím, že se vyhýbá interakcím s osobami, které se nechovají kongruentně, a naopak pěstuje styky s osobami, které se kongruentně s jeho sebepojetím chovají. Subjekt se tak opět stává aktivním činitelem svých interakcí, snaží se aktivně dosáhnout kongruence, pokud již vstoupil do inkongruentní situace nebo aby jí předešel, a to dvěma způsoby: 1. pomocí implikace (dívka, která se pokládá za krásnou, je přesvědčena, že i druzí ji pokládají za krásnou), 2. pomocí validizace (osoba, která se pokládá za silnou a protektivní, se chová tímto způsobem, když se setká s osobou, kterou pokládá za slabou a závislou). Tak je vyjadřována tendence přimět sociální okolí k tomu, aby se chovalo souhlasně se sebepojetím subjektu. Kromě toho existuje afektivní kongruence: subjekt se domnívá, že druhá osoba vůči němu cítí totéž, co pociťuje sám k sobě, resp. že druhá osoba má vůči němu pocity srovnatelné s těmi, které má on sám vůči sobě samému. Stabilizační mechanismy pak vyjadřují ***techniky maximalizace kongruence,*** jimiž – spíše nevědomě – nutí sociální okolí ke kongruentnímu chování, resp. paralyzuje vliv inkongruence na sebe sama:

– ***Nesprávné vnímání:*** Jestliže je chování sociálního okolí inkongruentní se sebepojetím subjektu, pak deformované vnímání tuto inkogruenci nepřipouští. Řada studií dokazuje, že korespondence mezi sebepojetím subjektu a tím, jak se domnívá, že jej pojímají druzí, je větší než korespondence mezi sebepojetím a hledisky, která vůči subjektu tohoto sebepojetí zastávají druzí (O. J. Harvey, H. H. Kelley, M. M. Shapiro, 1957, a další). V širším smyslu jde o to, že subjekt nesprávně interpretuje inkongruentní postoje druhých, které tito vůči němu vyjadřují.

– ***Selektivní interakce***: Subjekt může maximalizovat kongruenci také tím, že bude výběrově interagovat s osobami, které se chovají kongruentně s jeho sebepojetím, a bude odmítat interakci s těmi, kteří tak nečiní. To se uskutečňuje také tím, že si subjekt vybírá své přátele z osob, které se chovají kongruentně s jeho sebepojetím, nebo si zvolí roli, která ostatní nutí, aby se jejich postoje staly kongruentní (např. roli ochránce, který je ctěn a obdivován). Když se jedinec považuje za inteligentního, stýká se často s osobami, které jeho inteligenci obdivují, respektují jeho názory jako kompetentní, často si takové osoby volí i za přátele (G. G. Stern a J. C. Scanlon, 1958).

– ***Selektivní hodnocení druhých osob:*** Kongruence může být maximalizována také tím, že jsou příznivě hodnoceny osoby, které se chovají kongruentně, a nepříznivě ty, jejichž chování je inkongruentní se sebepojetím subjektu. Osoby, které se chovají výrazně inkongruentně, jsou znehodnocovány, zneucťovány (dehonestovány). Máme tendenci vyzdvihovat ty, kteří jsou kongruentní s naším

sebepojetím, a prohlašovat za ničemy a blbce ty, kteří jsou inkongruentní. Řada experimentů ukázala, že osoba, která je negativně hodnocena ostatními, redukuje svou oblibu těchto osob a diskredituje je, aby tím odstranila inkongruenci (R. C. Howard a L. Berkowitz, 1958). Backmann a Secord (1962) sami zjistili, že dívky, které byly většinou osob hodnoceny jako oblíbené, byly současně také vnímány jako osoby, které vůči svým hodnotitelům vykazovaly nejvíce kongruentní chování.

– ***Selektivní sebehodnocení:*** Kongruence může být dále maximalizována také tím, že se změní hodnoty vyjadřující různé aspekty ega tak, že jsou více hodnoceny ty stránky ega, které jsou kongruentní s chováním druhých osob vůči subjektu tohoto přehodnocení: jestliže je např. subjekt druhými akceptován jako osoba, která nezkazí žádnou legraci, může této charakteristice začít přisuzovat větší hodnotu než např. své odbornosti. Podobně může subjekt podhodnocovat nebo znehodnocovat ty aspekty svého jáství, které nejsou akceptovány druhými, např. určité projevy sobectví (B. R. McCandless, 1961).

– ***Evokace reakce:*** Vědomě či méně vědomě, záměrně či neúmyslně se může jedinec chovat způsobem, kterým u druhých vyvolává chování kongruentní s vlastním sebepojetím, např. obdiv může vyvolávat tak, že se prezentuje jako osoba, která má styky, může vše sehnat, byla již pětkrát u moře, zná se důvěrně s populární osobou nebo s významným činitelem (jako např. poručík Dub s „panem okresním hejtmanem“, jak se dočítáme v románu J. Haška o Švejkovi) apod. Lidé se v rozhovorech často více či méně nenápadně zmiňují o svých zásluhách, stycích, výkonech, a pokoušejí se tak kontrolovat klíče, které mají druzí k jejich interpretaci, aby byli kategorizováni způsobem, který je kongruentní s jejich sebepojetím. To potvrdil zejména E. Goffman (1961) ve své „sociologii setkávání“. Goffman je přesvědčen, že lidé vůbec vystupují především jako herci a že sociální veřejný život je druhem divadelní scény. Konečně jindy může subjekt druhou osobu uvést do role, která je kongruentní s jeho sebepojetím, např. již oslovením: „Můj milý příteli, já vím, ty bys jednal stejně.“

V sociální psychologii je používán pojem ***autoprezentace,*** jenž vyjadřuje sklon prezentovat se druhým lidem v sociálních interakcích určitým způsobem, který se proto vyznačuje určitou mírou stylizace chování. Krajním případem je sňatkový podvodník nebo podvodník vůbec. Rysy osobnosti se liší stupněm, v němž jsou „nasyceny“ autoprezentací, která je v podstatě druhou přirozeností člověka.

Dále s naším tématem souvisí již zmíněná ***afektivní kongruence,*** která se týká souhlasnosti pocitů nebo je, v širším smyslu, zvláštním případem autoprezentace. Je zřejmé, že lidé se prezentují takovým způsobem, aby u ostatních osob vyvolali pozitivní hodnocení (P. Worchel, 1961). Toho se dosahuje především vyvoláním určitých pocitů u druhých osob, jež jsou kongruentní s pocity, které chová subjekt sám vůči sobě (např. sympatie či lásky apod.). Podle Secorda a Backmanna zahrnuje afektivní kongruence jak sebe-povyšování („self-enhan-

cement"), tak i sebe-odmítání („self-deprecation"). Převaha sebe-povyšování souvisí s tím, že většina lidí je v dětství milována, což je zdrojem vývoje pozitivního sebecitu a vede to k potřebě evalvace ega. Menší počet osob však v dětství zakouší negativní postoje, a získává tak silné pocity nejistoty a nehodnoty. Tyto pocity setrvávají, protože jedinec udržuje kongruenci mezi svým egem a svým chováním a kongruenci s postoji a chováním druhých lidí, zejménma těch, na nichž mu záleží. Kongruentní pak bude chování takových osob, které vůči němu pociťují totéž, co on sám vůči sobě vůči sobě, a bude přitahován osobami, které vůči němu mají negativní pocity (Backmann a Secord, 1959). Avšak A. L. Edwards (1957) prokázal, že většina lidí má silnou tendenci připisovat si pozitivně hodnocené vlastnosti, což je v souhlasu s tvrzením, že většina lidí má pozitivní city vůči sobě samým.

Konečně existuje ***afektivně kognitivní konzistence uvnitř ega*** jako stav, kdy afektivní a kognitivní složky ega (city vůči sobě a soudy o sobě samém) jsou slučitelné. Takovou osobu lze považovat za vnitřně vyrovnanou, integrovanou, vyznačuje se silnou rezistencí vůči změnám, její osobnostní rysy i chování jsou stabilizovány a její chování je konzistentní s její sebekoncepcí (potřeba udržovat afektivně kognitivní konzistenci). Obecně řečeno, jedinec má tendenci stabilizovat své sociální prostředí v souladu se svým sebepojetím, což se projevuje 1. výběrovými interakcemi s druhými osobami, 2. autoprezentací, 3. kontrolou postojů a chování druhých osob stabilizačními mechanismy, které byly výše popsány.

Ego většiny lidí je poznamenáno tím, co se nazývá ***sebeúcta,*** resp. pozitivní sebeoceňování („self-esteem") či spokojenost se sebou samým.Ruský sociolog S. I. Kon (1988) upozorňuje na to, že „vysoká sebeúcta není synonymem chvastounství, domýšlivosti nebo nesebekritičnosti" a že „člověk s vysokou sebeúctou se nepovažuje za lepšího než druzí, ale prostě si věří". Naopak nízká sebeúcta, píše dále Kon, „předpokládá pocit méněcennosti, defektivnosti, nedůstojnosti" a snižuje sociální aktivitu jednice. Uvádí nálezy H. B. Kaplana (1980) o korelaci snížené sebeúcty s anomálním chováním, nečestností a účastí na kriminalitě. Míra sebeúcty jako spokojenosti se sebou samým je vyjádřena poměrem reálného a ideálního ega, tj. tím, za koho se jedinec považuje, a tím, kým by chtěl být. Určitá míra nespokojenosti se sebou samým je v osobnosti vždy přítomna a je motivující pro překonávání osobních nedostatků; naprostou spokojeností se sebou samým se často vyznačují lidé duševně nemocní.

Problémy regulativní funkce ega propracovala velmi systematicky zejména řada polských psychologů (J. Reykowski, 1970, 1971; E. Paskiewiczová, 1974, a A. Brzezińska, 1973). Podle Reykowského ***vliv obrazu vlastní osoby na motivaci*** vyplývá z povahy motivačních procesů; motivace závisí na síle potřeby a hodnotě cíle, ale i na pravděpodobnosti dosažení cíle (na oceňování šance). Obě tyto charakteristiky souvisejí se stavem subjektu (síla potřeby), s hodnocením a s oceňováním vlastních možností. Člověk má určitou představu o sobě samém

a chce být tím, kým myslí, že může být, touží po sebeaktualizaci, po uplatnění svých schopností. Zda se mu to daří, závisí nejen na vnějších okolnostech, ale i na realistickém sebeoceňování. Z výzkumu výkonové motivace je známo, že každý člověk touží po výkonu, ale projev této touhy v praxi je zeslabován strachem z neúspěchu, jehož intenzita je dána dosud zažitou mírou neúspěšnosti.

S úrovní sebeocenění souvisí životní ***aspirace*** (snaha o uplatnění, o získání určité společenské pozice, o určitou míru výkonu, o dosažení konkrétních úspěchů). A. Karstenová (1987) definuje aspiraci jako „výši nároků, které někdo klade na svůj výkon"; F. Hope (1930) ji spojoval se zážitky úspěchu a neúspěchu a zkoumal ji jednoduchou metodikou, házením šipek na terč (pokusné osoby měly předem stanovit svůj výkon a tato norma pak byla srovnávána se skutečným výkonem, který normy nedosahoval, převyšoval ji nebo byl na její úrovni; to pak vedlo ke změnám původní úrovně aspirace nebo k jejímu udržování).

U lidí se však projevuje všeobecná tendence zvaná ***atribuce*** (připisování něčeho něčemu, v našem případě „příčin" úspěchu a neúspěchu): je-li neúspěch připisován „smůle", vině ostatních, špatným podmínkám, ale nikoli sobě samému, je jeho negativní psychický vliv zeslabován, a naopak – nejintenzivnější pocit úspěchu prožívá ten, kdo jeho příčinu spatřuje ve vlastních schopnostech. Po úspěchu dochází obvykle ke zvýšení úrovně aspirace a k rychlému rozhodnutí se i pro převzetí těžších úkolů; po neúspěchu klesá sebedůvěra, snižuje se úroveň aspirace, ale zvyšuje se pohotovost k převzetí rizika (W. H. McGlothlin, 1956).

Z toho, co bylo dosud uvedeno, vidíme, že v dynamice chování se významně uplatňuje ***sebeoceňování,*** tj. oceňování vlastních možností výkonu v té které kategorii situací, resp. v širším smyslu sebeoceňování vlastní osobnosti vůbec (tak se někdo může např. považovat za dobrého sportovce, ale nikoli za atraktivního muže). Sebeoceňování pak souvisí s představou určitých možností (šancí), což může být opět specifikováno (má šance jako sporotovec, ale menší vyhlídky jako milenec) nebo v jistém rozsahu generalizováno (žena, která se pokládá za atraktivní, může mít představu velmi širokých šancí, které má nejen jako sexuálně přitažlivá žena, ale i jako uchazečka o práci, pomoc atd.).

Základnou pro oceňování vlastních možností je obraz vlastní osoby (ego) a velké nebo malé šance, které si jedinec přisuzuje, se pak spojují se silnou nebo slabou motivací. V oceňování se uplatňuje relace sebeocenění a ocenění úkolu, resp. dosažení cíle: dospěje-li se k závěru, že existuje soulad mezi vlastními možnostmi a požadavky úkolu, resp. požadavky na dosažení cíle, vzniká přesvědčení o šanci na dosažení cíle. Sebeoceňování se může projevit jako přiměřené ocenění nebo jako přeceňování či podceňování se. Reykowski oboje charakterizuje následujícím způsobem:

– Snížené sebeoceňování: člověk si připisuje nižší možnosti, než ve skutečnosti má, nedoceňuje např. své schopnosti, svou sociální či jinou hodnotu, význam svých činů atd. Důsledkem toho je omezení aktivity a nízké aspirace (sebepodceňující se student se spokojuje s trojkami).

– Zvýšené sebeoceňování: člověk si připisuje větší možnosti, než ve skutečnosti má, přeceňuje své schopnosti, svou hodnotu a význam svých činů, je nedostatečně sebekritický a ujímá se i úkolů, na něž nestačí. Menší sebepřeceňování může mít i pozitivní význam, protože vede k odvaze, která se může vyplatit. Ale příliš velké sebepřeceňování může vést naopak k selhání a k následnému sebeobviňování. Sociometricky je prokázáno, že osoby se zvýšeným sebeoceněním nejsou ve skupině tak oblíbeny jako osoby s nižším sebeoceněním (H. McO'Harari, 1966). Lidé, kteří se oceňují příliš vysoko, nejsou populární, jsou pokládáni za domýšlivé, mívají sociální konflikty, protože mají nerealistická očekávání od druhých a protože sociální prostředí často nerespektuje jejich sebepojetí; vykazují také malou odolnost v situacích ohrožení.

Při sebeoceňování, zdůrazňuje Reykowski, se vychází z určité míry: nejdůležitějším měřítkem je systém vlastních standardů spojených s ideálním já, dalším měřítkem jsou výsledky druhých lidí, tj. porovnání se s druhými, ale to bývá velmi relativní a uplatňuje se v něm naivní psychologie. Předmětem sebeoceňování mohou být jednotlivé činy („na výletě jsem se choval s přehledem"), chování druhých vůči subjektu sebeoceňování, resp. z něho vyvozené závěry („byl jsem jim sympatický"). Z jednotlivých ocenění se vytváří obecnější ocenění, které se týká celé kategorie činností („jsem dobrý otec", „dobrý milenec", „vynikající znalec turbogenerátorů" atd.).

O obecném sebeocenění rozhoduje úroveň ***sebeocenění*** v těch oblastech, které jedinec pokládá za nejdůležitější (jestliže se někdo pokládá za dobrého sportovce, přisuzuje sportu velkou hodnotu a získává odtud obecné vysoké sebeocenění i pro oblasti, v nichž třeba vykazuje nedostatky, které prizmatem svých sportovních výkonů vnímá zkresleně). V oblasti toho, co oceňuje nejvýše (sport, práce, umění), pak může hledat základní zdroje seberealizace. Obecné sebeocenění má velký vliv na emocionální rovnováhu jedince a je jedním z nejdůležitějších činitelů sociálního fungování člověka (Reykowski). Čím vyšší je sebeocenění, tím větší je i soulad mezi reálným a ideálním obrazem sebe sama (egem), což poukazuje na spokojenost se sebou samým, resp. na vysokou úroveň sebeúcty. Žádoucí vzrůst sebeoceňování může být dosažen psychoterapií (E. Lesińska, 1969).

Podle J. Reykowského (1971) „vznik struktury ‚já' má dva hlavní regulační důsledky: za prvé, difuzní, nekoordinované, chaotické reakce typické pro malé dítě podléhají scelení ve velmi uspořádané celky, díky čemuž lze v chování dospělého člověka spatřovat obecně smysl a vedoucí linii... Druhým regulačním důsledkem vytvoření ‚pojetí vlastního já' je zformování se specifických principů regulace... vystupujících ve dvou základních formách: může to být regulace orientovaná na zabezpečení vlastního já, jakož i regulace orientovaná na vzrůst nebo také na expanzi vlastního já."

– Zabezpečení vlastního já: zahrnuje širokou oblast vytváření podmínek a zabezpečování prostředků spokojeného života (zabezpečení určité úrovně

sociálně ekonomického statusu, vlastnictví, finančních zdrojů, sociálního zázemí, bezpečí, pozitivního mínění sociálního okolí, uspokojování potřeb a zájmů atd.).

– Vzrůst vlastního já (expanze ega): uskutečňuje se tím, že „k já jsou připojeny" různé prvky fyzické a sociální skutečnosti (luxusní chata, „luxusní" manželka či úřad apod.), což znamená získání nových hodnot, ovládání prostředí, kontrolu stále širšího okruhu jevů, tj. vzrůst moci, prestiže, majetku (držení materiálních statků), společenského statusu atd. – „díky tomu se umocňuje a rozvíjí pocit vlastní hodnoty".

Typickými příklady ***expanze ega*** jsou kladné sebecítění z demonstrace moci, majetku, postavení vedoucího pracovníka, kompetence, zásluh, styků s populárními osobami atd. Člověk může být hrdý na své činy, ale může se pyšnit i tím, že má atraktivní manželku nebo milenku, a v podstatě vším, co mu ostatní závidí. Maslow hovoří o „potřebě růstu", ale rozumí tím především stálé sebezdokonalování; význam pojmu expanze ega je zřejmě širší.

Pro jedince je důležité, zdůrazňuje Reykowski, která z uvedených forem regulace dominuje. Dominuje-li ***potřeba ochrany,*** je charakteristickým stavem jedince pocit ohrožení, resp. úzkosti, a jeho činnost je řízena především negativními cíli: aby neutrpěl ztrátu, aby „nenarazil", aby neměl neúspěch, aby se mu nestalo nic zlého. Může to vést k únikové nebo agresivní formě ochrany (podráždění spojené s pohotovostí k boji). Dominuje-li ***potřeba růstu,*** hlavními pohnutkami činnosti jsou naděje na úspěch, ambice, zvědavost, výbojnost (lačnost) apod. Lidé, u nichž dominuje potřeba růstu, jsou označováni jako asertivní, sebepotvrzující se, lidé, u nichž dominuje potřeba ochrany, jsou označováni za bázlivé, nesmělé, ústupné, ale také za zlostné, agresivní, podezřívavé.

Vzrůst i expanze se mohou realizovat agresivním způsobem a pak jde o „agresivnost dobyvačnou, nikoli obrannou" (Reykowski). Uvedené druhy regulace je také možno označit, podle Reykowského, jako asertivní a obranný typ. Reykowski nazývá oba tyto typy ***regulací typu E,*** což má znamenat, že ego je tu základnou těchto druhů regulace – je to regulace ego-centrická, která má charakteristické znaky projevující se ve všech psychických funkcích. Dominující zásadou tu je, podle Reykowského, „zabezpečení zájmů vlastního já", což se projevuje ve vnímání, myšlení i cítění a snahách. Charakteristické jsou především receptivní činnosti, tj. činnosti zaměřené na získání něčeho z okolí (péče, uznání, obdivu, povolnosti, pomoci, hodnotných věcí, výhodné pozice, privilegií apod.). Překonáním tohoto stavu se jedinec odvrací od braní či „získávání pro sebe" a přiklání se k produktivním činnostem, k tvořivosti, jejímž podstatným znakem je společenská hodnota, k poskytování a k obětavosti.

Ve vnímání se ego-centrická regulace projevuje tendencí dívat se na skutečnost z hlediska vlastního zájmu, což koresponduje s dětským způsobem vnímání. V myšlení se tento typ regulace projevuje opět egocentrismem (předmětem myšlení jsou vlastní práva, zájmy atd.); myšlení se podřizuje dominantnímu

emočně motivačnímu stavu. V emoční oblasti se ego-centrická regulace projevuje v primitivní formě silnými impulzy a přáním jejich okamžitého uspokojení, výbuchy zlosti, strachu atd. Regulace typu E podléhá v míře dozrávání struktury „já" určitým změnám, které Reykowski popisuje takto: 1. činnosti receptivní jsou postupně nahrazovány činnostmi produktivními, 2. postupně dochází k přechodu od orientace emocionálního, synkretického typu k orientaci realistické, 3. objevuje se stupňovitý přechod od myšlení autistického, vyjadřujícího přání, k myšlení objektivnímu, 4. dochází k postupnému modulování a ke kontrole emočních reakcí a exprese impulzů.

Opakem ego-centrické regulace je ***orientace na prosociální chování,*** tj. „chování organizované s ohledem na nadosobní cíle", např. na uspokojování potřeb druhých lidí, spojené se schopností přinášet oběti. Reykowski je nazývá alocentrické-či altruistické. Vrátíme se k němu v kapitole o charakteru.

Fungování ega z hlediska humanistické psychologie

Humanisticky orientovaní psychologové analyzují funkce ega z širšího pohledu a propojují aspekty dynamické s organizačními. Širší pohled jim dovoluje užívání fenomenologické metody a intuice při zobecňování klinických zkušeností, které většina z nich má (A. H. Maslow, C. G. Rogers a další). Přední představitelé humanistické psychologie podali přehled tématu fungování ega ve společné práci, z jejíhož obsahu teď budeme čerpat náš další výklad.*

Podle E. C. Kelleyho (1971) ego sestává v podstatě z akumulované zkušenosti a je vytvářeno od počátku života prostřednictvím jedinečných zkušeností a jedinečných snah na individuálně jedinečném biologickém základě. Kolem čeho se však vytváří, co je tím formujícím principem? Ega se dosahuje, není dáno, utváří je sociální kontakt. Dynamika ega je zahrnuta také v jeho utváření. Mnohé ze sociálních zkušeností však je zapomenuto, stává se nevědomým a vytváří se nevědomá část ega. Ale rozhodující pro další vývoj ega je jeho obraz ve vědomí subjektu tohoto ega: „Rozhodující není to, čím jste, ale to, co si o sobě myslíte," píše Kelley a myslí tím ovšem, že je to rozhodující pro vývoj jedince, nikoli pro to, jak ho pojímá jeho sociální okolí.

O co nyní v humanistickopsychologickém přístupu k tématu ega jde, je ***plně fungující osobnost,*** a právě to vyjadřuje jednota organizačních a dynamických funkcí osobnosti, jednota jejích strukturních a dynamických aspektů. „Plně fungující osobnost (jáství) musí mít určité charakteristiky," musí na pozadí své zkušenosti spatřovat úspěch, musí si uvědomovat, jak se stávala sama sebou (musí reflektovat svou identitu), a to, co spatřuje, musí „operacionalizovat", tj. opět proměnit ve skutky. Mnoho lidí nemá rádo své já, je tu analogie s pocity tělesného mrzáka, je např. ovládáno strachem, že nezvládne určité životní úkoly,

---

* E. C. Kelley: The fully functioning self; C. R. Rogers: Toward becoming a fully functioning person; A. H. Maslow: Some basic propositions of a growth and self-actualization psychology, In Perceiving-behaving-becoming (red. A. W. Combs), repr. Washington 1971.

které jsou významné. Existuje nepřiměřené pojetí já, rezignující na schopnosti a možnosti, ale působí tu i objektivní vlivy, např. autoritativní prostředí rodiny nebo výchova vyvolávající pocity a komplexy viny.

Kelley poukazuje na to, že naše kultura je autoritářská, ačkoli žijeme v demokraticky uspořádaném státě, a proto je zde obvyklé, že „konformita je cestou k dobrému životu, a nejlepším způsobem, jak být konformní, je stahování se" (ustupování). Autoritativní je např. církev a koncept viny se svým „imaginárním břemenem hříchu" nenapomáhá člověku smýšlet dobře o sobě samém, neboť „člověk nemůže nehřešit" („non posset non peccare"). „Čím je lepší kvalita života, který je zakoušen, tím lépe jsou uchopeny hodnoty a standardy, které rezultují z těchto hodnot" (Kelley). Své psychologické já pociťujeme prostřednictvím perceptivních procesů, avšak selektujeme to, co chceme vnímat. A volíme to, „čím je ego živeno", závisí na tom směr růstu ega. Všichni máme zkušenostní pozadí, na němž se vytváří základ našich percepcí.

Zkušenost není jen to, co je vnímáno jako něco, co se odehrává, ale i to, co nevnímáme, a rozhodujícím činitelem je účel, který je jen částečně vědomý. Ego nahlíží za scénu a tenduje k extenzi ve směru být lepší; současně má sklon unikat z toho, co se zdá, že je ohrožuje. Ego má hranice – jako tělo má kůži – určité věci propouští, jiné odvrhuje, má „selektivní řešeto" („selective screen"), což je podstatné pro podporu a udržování ega. Některá omezení se stávají bariérami, jako např. protekce, protože vedou k izolaci. Propustnost síta je determinována okolím: čím více okolí usnadňuje, tím menší je potřeba ochrany a naopak. V izolaci se ego stává vězněm ve své vlastní tvrzi. Jestliže je osoba v izolaci, má sklon extendovat směrem k ostatním lidem, hledá lásku a přátelství jako projekci sebe sama. Dobré zkušenosti vedou k tomu, že jedinec je méně úzkostný a více otevřený. Důvěra otevírá bariéry.

Pro vývoj dobře fungujícího ega potřebuje být jedinec v opozici vůči blahobytnému životu; musí mít svět zabydlený osobami, které vnímá jako facilitující (usnadňující) a které mohou být i materiálně chudé („fakticky někteří z nejšťastnějších a nejvíce otevřených lidí jsou chudí v materiálním smyslu" a naopak „ti nejvíce uzavření a strachující se lidé, ti nejautoritářštější lidé mohou být zahlceni materiálními statky"). Kelley pokračuje: „Dobré prožití života nezávisí na materiálním statusu osoby. Závisí na kvalitě lidí kolem ní. Ta potřebuje lidi, kteří jsou otevřeni tak, aby pociťovala svou kvalitu; potřebuje lidi, kteří ji respektují."

Je paradoxní, píše Kelley, že mnoho rodičů miluje své děti, ale jako mladé lidi je nerespektuje, což vysvětlují tím, že mládí se neumí kvalifikovaně rozhodovat. Nerespektování nastartovává proces uzavírání se: „Dobře žitý život je kooperativní" (Kelley). Podle citovaného autora „rostoucí jáství musí cítit, že je angažováno, že je reálnou součástí toho, co se kolem děje, že v jistém stupni utváří svůj vlastní osud společně s osudem všech"; jde tedy o angažovanost a odpovědnost.

Osoba s dobře fungujícím egem má podle Kelleyho následující vlastnosti: 1. dobře o sobě smýšlí, 2. dobře smýšlí o druhých, 3. „vidí se v ostatních",

4. spatřuje se jako část světa v pohybu (v procesu jeho utváření), 5. akceptuje zvláštnosti života (např. že nemá vždy pravdu), 6. vyvíjí a udržuje lidské hodnoty, 7. nezná jiný způsob života než ten, v němž realizuje své hodnoty, 8. přijímá roli tvořivého jedince.

K problému dobře fungující osoby se vyjádřil také C. R. Rogers, a to na základě svých zobecněných klinických zkušeností: dobré fungování osoby ztotožnil s duševním zdravím. Formuloval následující ***podmínky duševního zdraví:***

– Narůstající otevřenost vůči zkušenosti: opakem je defenzivita, obranná reakce vůči zkušenostem, které jsou prožívány nebo předjímány (anticipovány) jako neslučitelné (inkongruentní) se strukturou jáství (inkongruenci redukují překroucené symbolizace ve vědomí, např. reinterpretací toho, co je v protikladu k současnému obrazu sebe sama); u osoby, která je otevřená zkušenosti, je každý stimulus, ať už pochází z nitra nebo z okolí, „veden nervovým systémem", aniž by byl narušován defenzivním mechanismem „obrany ve vnímání" (mechanismus vylučující uvědomování zkušenosti ohrožující jáství): není např. zaskočena objevem nového zdroje příjemných pocitů a nebrání se jim, ale akceptuje je jako nové možnosti rozšíření svých zkušeností. Nicméně lze připustit určitou kontrolu impulzů, která souvisí s přirozenou vnitřní rovnováhou, tj. s vyvážením jedné potřeby vůči druhé a s rozpory v chování, které souvisejí s uspokojováním všech potřeb: zkušenost z uspokojení jedné potřeby (sexu, agrese) může „znásilňovat" uspokojování jiných potřeb (něžnosti, přátelství atd.).

– Z dalších tendencí lze uvést puzení „žít plně každý okamžik" a lze říci, že „jáství a osobnost vystupuje spíše ze zkušenosti, než že by zkušenost byla převedena nebo vtěsnána do předem dané struktury." Znamená to zdůraznění fluence oproti rigiditě a stereotypii, jde o vývoj k integrované osobnosti, která je sjednocena uvnitř sebe samé; od úrovně povrchu až po nejhlubší úroveň se stává „vším v jediném". Jsou tu překonávány rozdíly mezi „jástvím rolí" („role self") a reálným jástvím („real self"), mezi „defenzivní fasádou" a reálnými pocity, mezi vědomím a nevědomím.

Plně fungující osobnost těšící se duševnímu zdraví je dále konstruktivní, tvořivá a důstojná, senzitivní vůči všemu, co se děje v ní i mimo ni. Sporná je ovšem Rogersova teze o vystupování já ze zkušenosti, které je postaveno proti zkušenosti formované jástvím: je-li jáství regulujícím činitelem, musí být zkušenost nutně výběrová, určovaná vztažným rámcem jáství. Jen plně fungující jáství může být současně regulativní a „emergentní" v tom smyslu, jak to chápe Rogers.

Konečně třetím autorem koncepce plně fungujícího jáství je A. H. Maslow, vůdčí představitel humanistické psychologie, který byl rovněž klinickým psychologem. Je znám především jako tvůrce konceptu ***sebeaktualizace*** (seberealizace). Sebeaktualizace reprezentuje tendenci individua „být tím, kým může být", tj. tendenci rozvíjet vlastní duševní potenciál. Pojetí sebeaktualizace má podle Maslowa následující znaky: 1. přijetí a vyjádření „vnitřního jádra osobnosti"

neboli jáství („self“), tj. aktualizace jeho latentních kapacit, „plné fungování“, „dosažení lidské a personální podstaty“; 2. minimální prezence nemoci, neurózy, chorobných stavů, ztráty nebo zmenšení základních lidských kapacit.

Autentické jáství („selfhood“) může být částečně definováno jako schopnost naslouchat hlasům vnitřních impulzů, tj. schopnost poznávat, co jedinec reálně chce a co nechce, co je žádoucí a co nežádoucí. Jde o vyrovnávání (vyvažování) spontaneity a sebekontroly se zřetelem k sebehodnocení (např. na recepci se „švédským stolem“ se nepřecpává a nestrká se o kaviár, protože je to nedůstojné). Neschopnost uplatňovat důstojnost je znakem duševního infantilismu, tj. nezralého jáství. Zralost či sebeaktualizace znamená transcendovat fyziologické potřeby (tj. biogenní dimenzi bytí). To je stav, který Maslow označuje jako „meta-motivace“ či jako sebeaktualizující se bytí, spíše expresivní než zakrývající („coping“). Je třeba rozlišit ***defenzivní a růstové tendence:*** první směřují k udržování vnitřní psychické rovnováhy či integrace v rámci určité stabilizace, tj. typ v podstatě usedlého života, do značné míry stereotypizovaného a zaměřeného proti změnám; druhý směřuje ke stálému vývoji, k rozvíjení duševního potenciálu (nejen schopností), k němuž patří i vyrovnávání se s negativními zkušenostmi – jedinec je nepopírá, nevytěsňuje z vědomí, ale konfrontuje se s nimi. Ačkoli humanisticky orientovaní psychologové, k nimž patří i Maslow, kladou důraz na vědomé fungování jáství a nevědomým tendencím nepřisuzují takový význam jako psychoanalytikové, uznávají nicméně význam iracionálních aspektů psychiky.

Maslow v tomto smyslu užívá termínu ***zdravá iracionalita*** a píše: „Jsou určité aspekty reality, které nemohou být poznány jiným způsobem než intuitivním a estetickým typem poznání.“ A dodává, že víme, že: 1. tvořivost má své kořeny v neracionálním, 2. řeč je a musí být vždy nepřiměřená popisu totální reality, 3. některé abstraktní pojmy opomíjejí mnoho z reality, 4. to, co nazýváme poznáním (které je obvykle vysoce abstraktní, verbální a ostře definované), často slouží k tomu, abychom byli slepí vůči těm částem reality, které nejsou pokryty abstrakcí. Platí ostatně, že „nejzazším cílem abstraktního, analytického myšlení je největší možná simplifikace, tj. formule, diagram, mapa, schéma, určité typy umění abstrakce“ (Maslow).

Čistě racionalistické pojímání skutečnosti je tedy nutně jednostranné a je v rozporu s požadavkem plné zkušenosti; jinak řečeno, ze života nelze vyloučit určité iracionální prvky – i „srdce má své důvody“ (filozof B. Pascal; druhá polovina jeho výroku zní: „jež rozum nechápe“). Proto i sebeaktualizující osoba může mít své vnitřní konflikty a úzkosti, ale je s to s nimi žít a nepropadat vnitřní dezintegraci. „Sebeaktualizace neznamená transcendenci všech lidských problémů. Konflikty, úzkosti, frustrace, mrzutosti, zranění a vina, to vše může být nalezeno i ve zdravé lidské bytosti“ (Maslow). Zásadně jde o vývoj od neurotických pseudoproblémů ke skutečnosti, k realistickému chápání světa, k „existenciálním problémům inherentním přirozenosti člověka“. Společnost růstu jedince

buď napomáhá, nebo jej brzdí. Klíčovým aspektem zdravého růstu (v psychologickém smyslu) je upustit od technik užívaných dítětem. Jde především o nezávislost, o objevení vlastního svědomí, o uspokojování vlastních potřeb, o dosažení autonomie, o odpoutání se od infantilních zálib. Nicméně adjustace není synonymem psychického zdraví. Podle Maslowa jsme se od Freuda učili, že minulost existuje v osobnosti a určuje její chování (totéž v podstatě učí behaviorismus); z teorie růstu a sebeaktualizace se učíme, že chování podstatně určuje budoucnost, existující v osobě ve formě ideálů, nadějí, cílů, nerealizovaných potenciálů, poslání atd.

Proti této základní tezi humanistické psychologie lze však namítnout, že budoucnost jako očekávání a plánování toho, co má nastat, je nutně zakořeněna v minulosti, v minulých zkušenostech, neexistuje žádná psychologická perspektiva bez vztahu k psychologické minulosti individua. Formování a vývoj já je v podstatě funkcí učení, tj. zkušenosti, jejíž obsah je zase determinován do značné míry strukturou jáství jako sebepojetí – existují ovšem zkušenosti, které vystupují nezávisle na něm, neboť člověk nejen vytváří situace, ale také se do nich bez vlastního přičinění dostává.

Podle A. W. Combse (1971) je veškeré chování produktem percepčního pole chování v momentu akce, „avšak způsob percepce pole (životního, resp. situačního prostoru, v němž se jedinec nachází) je současně určován projekcí zkušenosti a aktuálního stavu“. Od své minulosti, zejména např. traumatických zážitků, se člověk osvobozuje těžko. A již dávno zapomenuté může nevědomě intervenovat v jeho postojích a jednání.

Humanistickopsychologické pojetí fungování ega určovaného perspektivou sebeaktualizace je poněkud intelektualisticky jednostranné, podává spíše formulaci ideálních podmínek než realistických vztahů a platí, podle hierarchické teorie potřeb, pro osoby bez základních existenčních problémů, jako je obživa, přístřeší apod. V tomto smyslu je to spíše úvaha, která je nicméně psychologicky cenná.

Ego-obranné mechanismy

Základní tendencí osobnosti je udržovat vnitřní integritu či rovnováhu. Ta může být narušena vznikem negativních zážitků (emocí) jako reakcí na selhání, neúspěch, obecně v situacích frustrace, v nichž je angažováno ego a kdy je tedy ohrožena hodnota ega. Tyto situace lze označit jako ***frustrace ega,*** neboť je tu ohrožena jeho hodnota, a to jak v očích jeho subjektu, tak i jeho okolí. Zdrojem této situace mohou být jak vnější nepřekonané překážky (selhání, neúspěch), tak i vlastní psychika, když jedinec učiní něco, co je v rozporu s jeho osobní morálkou a co mělo např. povahu impulzivního činu (pocity viny, studu), nebo když něco naléhavého neučiní (zábrany).

V takových případech vystupují převážně nevědomě fungující ***ego-obranné mechanismy*** (ego-defenzivní mechanismy), protože mají chránit vnitřní rovnováhu ega nebo – jak uvádí E. R. Hilgard (1962) – „chrání pocit vlastní hodnoty" či „chrání sebeúctu" („self-esteem") individua a „brání je proti excesivní úzkosti, když se setkává s pokračujícími frustracemi". Společným jmenovatelem důsledků takových frustrujících situací je ***úzkost*** a ego-obranné mechanismy slouží k redukci úzkosti.

Podle Hilgarda lze ***cíl obranných mechanismů*** charakterizovat pozitivně i negativně: pozitivním cílem je uchování či zvýšení ocenění sebe samého, negativním cílem je únik či ochrana před úzkostí: „Cíl vidět sebe sama jako někoho, kdo je hoden pochvaly a obdivu, nás nutí zvyšovat náš sebe-respekt, jak nejlépe můžeme, zčásti tím, že popíráme každou vzpomínku, impulz nebo akci, které by mohly být interpretovány jako nás ponižující nebo sebedegradující, a z druhé strany tím, že si k svému dobru připisujeme to, co se v našem chování jeví jako dobré a vznešené. S tím je spojen cíl redukovat úzkost, která se týká zajištění statusu. V každém případě je stav úzkosti nepříjemný a snažíme se vyhnout se takovým stavům a redukovat je, když vzniknou." Ve všech obranných mechanismech, uvádí dále Hilgard, vystupuje ***sebeklam,*** který má dvě formy: popření a skrývání (např. popírání nebo zastírání neúspěchu). Zvláštním případem je ***agrese*** vůči zdroji frustrace, snaha rozbít překážku, prosadit se proti ní, zničit ji jako zdroj neúspěchu.

Koncept ego-obranných mechanismů má původ v psychoanalýze, resp. v klinické psychologii (S. Freud, 1894, 1896), a patří k nejdůležitějším objevům

klasické psychoanalýzy. Freud, její zakladatel, považoval za nejvýraznější formu obrany potlačení (vytěsnění). Téma obranných mechanismů systematicky zpracovala Freudova dcera Anna (1948). Později byl v psychologii zaveden ***pojem obranné organizace*** (W. Hoffer, 1954), který má širší význam; ego-obranné mechanismy jsou jeho zvláštním případem: kontrola a obrana jsou dvě základní kategorie psychických funkcí ega.

Podle J. Lichtenberga a J. Slapa (1972) „obranná organizace organizuje, modifikuje a usměrňuje psychické obsahy za pomoci různých kognitivních prostředků. V odpovědi na afektivní signály možné situace ohrožení užívá obranná organizace obranných mechanismů k zneškodnění obsahů pocházejících z hrozivých popudů" (podle H. Grzegolowské-Klarkowské, 1986).

Ego-obranné mechanismy jsou psychologickou analogií biologické imunity, odolnosti organismu vůči nákaze zajišťované imunologickými mechanismy. Dezintegrující zážitky vyvolávají dysfunkci psychického aparátu, a jsou tak v tomto smyslu protikladem adaptace. Psychická integrace či vnitřní rovnováha se utváří kolem ega, proto je ***obrana ega*** základním předpokladem bezporuchového fungování psychiky vůbec: člověk s pocity selhání, ať už ve sféře výkonové nebo morální, je člověk vnitřně dezorganizovaný (dezorganizující vliv úzkosti na mentální výkony).

Empiricky je doloženo ***spojení obrany ega s emocemi:*** hodnotu ega ohrožují negativní emoce, jejichž společným jmenovatelem je pocit selhání, konkretizovaný situačně jako pocit viny v situaci morálního selhání a jako pocit neúspěchu v situaci selhání výkonu. Kromě toho jsou tu ovšem i další „ego ohrožující" pocity vyvolané interpretací situace, v níž subjekt určitým způsobem selhal. Existuje různě početný ***index ego-obranných mechanismů*** od několika základních a nejcharakterističtějších až po více než dvacet specifických mechanismů. Zde se omezíme jen na ty nejdůležitější a nejtypičtější. Za zvláštní případ je pokládána ***obrana ve vnímání:*** zvýšené prahy vnímání pro slovní podněty asociované s dezorganizujícími emocemi (např. s neúspěchem při řešení určitého problému, ale také např. sprostá slova, pokud jsou pro subjekt šokující, apod.).

R. N. Haber a A. H. Fried (1975) rozlišují následující ***třídy obranných mechanismů:*** 1. represe (potlačení), 2. únik (regrese, fantazie, popření), 3. „mechanismy zakrývání zdrojů úzkosti" (přemístění, projekce, racionalizace, sublimace, záminková reakce – „reaction formation").

T. V. Costello a S. S. Zalkind (1963) podali následující ***přehled obranných mechanismů:***

Mechanismus	Jeho obsah
kompenzace	– osoba, která se cítí být v určitém směru nedostatečná (inferiorní), si vytyčuje a sleduje určité předsevzetí s vysokým osobním nasazením, jímž vyrovnává pocity inferiority;

Pokračování tabulky

Mechanismus	Jeho obsah
přemístění	– osoba přenáší nepříjemnou emoci na osobu či věc, které nemají k vlastní příčině vztah (např. zaměstnanec, který je pokárán svým nadřízeným, vynadá kvůli maličkosti svému spolupracovníkovi nebo manželce); agrese je přemístěna na náhradní objekt;
útěk do fantazie	– denní sny a jiné formy imaginace napomáhají k úniku z tíživé situace a k fantazijnímu prožívání nedosažitelných uspokojení;
identifikace	– osoba zvyšuje pocit své hodnoty, napodobuje-li chování jiné osoby s vysokou prestiží (její řeč, gesta, počínání) a zvnitřní (bere za své) i její hodnoty a názory, a tím se podílí na její úspěšnosti;
projekce	– jedinec se chrání před vlastními nežádoucími vlastnostmi nebo nepřijatelnými city tím, že je připisuje druhým (např. averze vůči otci je promítána do něho a verbalizována: „on mě nemá rád“); obecně dezaprobované vlastnosti, např. lakotu, hrabivost apod., má osoba sklon připisovat jiným lidem nebo vůbec všem;
záminková reakce („reaction formation“ – chování, které je záminkou)	– sklony, které nejsou akceptovány jedincem, např. proto, že jsou v rozporu s jeho náboženským cítěním, jsou potlačeny a na jejich místo nastoupí protikladné postoje nebo způsoby chování (např. potlačené sexuální sklony vedou k moralizátorství ve věcech sexu);
racionalizace	– nežádoucí způsoby chování, snahy a pocity jsou „zahaleny“ tím, že jsou spojovány s přijatelnými vysvětleními (např. nevšímání si dítěte může být racionalizováno, tj. „vysvětleno“ tím, že „potřebuje více samostatnosti“; neúspěch může být „vysvětlen“ nepříznivými vnějšími okolnostmi);
regrese	– osoba upadá do dřívějšího (dospělá i do dětského) způsobu chování, např. muž nebo žena s problémy v manželství se „utíkají k mamince“, přenášejí vzteklou agresi na věci, jako by je tím „trestali“ (např. neúspěšný tenista rozbije raketu);
represe (potlačení)	– popudy, pocity, představy neslučitelné s osobní morálkou jsou vylučovány z vědomí, aby se zabránilo pocitům viny, úzkosti, což může být spojováno se zapomínáním nepříjemných událostí; potlačená tendence se mění v aprobované chování;
fixace	– lpění na určitém způsobu chování, i když se opakovaně prokáže, že je nežádoucí, např. stále stejný způsob chování vůči erotickým partnerům stejného typu, ačkoli vždy vede ke ztroskotání vztahu (vykazuje již určitou úroveň neurotizace);
útěk	– stažení se ze situace, v níž osoba zažila ponížení apod. (uzavření se, absence v zaměstnání);
rezignace, apatie	– kontakt s nepříjemným okolím je přerušen a je vyloučena každá emoční a osobní účast (např. zaměstnanec, který nebyl nikdy pochválen, vykonává svou práci nezúčastněně, bez zájmu);
agrese	– osoba se snaží rozbít překážku bránící v uspokojení, různými způsoby napadá zdroj své frustrace a snaží se dosáhnout cíle násilím, mstí se za porážku a omezování buď přímo, nebo agresi přemisťuje na jiné věci či osoby, může vyvinout i různé skryté formy agrese (pomluvy, intriky, sabotáž apod.);
sebeobviňování (autoakuzace)	– agrese je zaměřena na sebe sama, jedinec se nejen obviňuje, ale i trestá: sebeobviňováním si zajišťuje pomoc a lítost, sebetrestáním se vyrovnává s pocity viny.

Existuje ještě celá řada dalších ego-obranných mechanismů, např. E. R. Hilgard se svými spolupracovníky (1971) uvádí způsob obrany, který je označován jako ***disociace*** a který spočívá v oddělování citů od idejí, myšlenek a činnosti; frustrací může být původní jednota citů, myšlenek a jednání narušena. Objevuje se nutkavé jednání (nahrazování citů jednáním, které může mít i formu magického rituálu, např. počítání mužů s plnovousem při cestě do zaměstnání; aby se předešlo nežádoucímu, musí být objeveni alespoň tři, apod.).

Jiným případem je nadměrné teoretizování, tj. nahrazování činnosti uvažováním, jednání rétorikou. Přílišným mluvením se člověk chrání před silnými city, které se ve slovech jaksi rozpouštějí. Velmi běžným mechanismem je ***selektivní vědomí:*** nepříjemné věci nejsou prostě brány na vědomí, tj. obrana popřením skutečnosti (nepřipouštět si bolestné, zraňující pocity a myšlenky). Pozornost může být přitom zaměřována na nepodstatné záležitosti, aby byla odvrácena od nepříjemných věcí. Některé obranné mechanismy, např. konverze (transformace konfliktu v tělesné příznaky tzv. konverzní hysterie), patří již do oblasti psychopatologie.

Stáří spojené s řadou negativních změn přináší nutnost ***zajištění pozitivní identity*** a zvládnutí nových problémů sebehodnocení. Pozitivní identita se podle J. Brandstättera a W. Greweho (1992) zajišťuje následujícími způsoby: 1. instrumentálním jednáním zaměřeným na zamezení nebo zvládnutí vývojových ztrát v oblastech relevantních pro identitu; 2. adaptivní reorganizací ve skladbě osobních aspirací a postojů; 3. imunizujícími mechanismy, které oslabují vliv vnímaných rozdílů mezi sebepojetím a zkušenostmi. Obecně řečeno, stáří nastavuje člověku zrcadlo, v němž se odrážejí jeho nedostatky, a to vyvolává tendenci k obraně vlastní identity a osobní kontinuity, což je předpokladem bezporuchového stárnutí.

Principy psychického ekvilibria a hédonismu

V klinické psychologii je chování jedince vysvětlováno motivy, tj. konkrétními cíli, k jejichž dosažení směřuje. Avšak vzniká otázka, jakou funkci mají motivy vůbec; lze za jejich fungováním najít nějaký obecný vysvětlující princip?

Na úrovni fyziologické, resp. biologické takovým vysvětlujícím konceptem je ***homeostáza,*** tendence organismů udržovat určité vnitřní konstanty (teplotu, obsah kyslíku v tkáních, glukózy v krvi, energie v buňkách atd.). Tyto konstanty jsou v interakci organismu a jeho životního prostředí stále narušovány (výdej energie, tepla atd.), což vede ke vzniku specifických potřeb, z nichž některé mají psychickou odezvu a motivují organismus k chování, jehož cílem je restaurace a udržování fyziologické homeostázy. Homeostatické mechanismy jsou součástí celkové regulativní činnosti organismu.

Existuje něco analogického i na úrovni psychiky, existuje také psychická homeostáza jako tendence udržovat určitý optimální psychický funkční stav? Odpovědi na tuto otázku se ovšem různí, někteří psychologové hovoří o psychickém ekvilibriu (rovnováze) jako o analogii fyziologické homeostázy, popř. užívají pojmu psychická homeostáza. Jiní existenci takového principu, resp. analogie odmítají: G. W. Allport a Ch. Bühlerová např. namítají, že by udržování stabilního psychického stavu vylučovalo psychický vývoj a že jednání člověka je často spojeno s podstupováním útrap, vynakládáním námahy, oběťmi, a to vylučuje udržování jakési vnitřní nirvány, ideálního vnitřního stavu. Tato argumentace je však založena na určitém nedorozumění, jak poznáme dále, a srovnání psychického ekvilibria s nirvánou je zcela nesprávné, neboť tu nejde o udržování klidu, ale, jak jsme ukázali v kapitole o temperamentu, o udržování optimální úrovně vzrušení.

Allport (1965) nicméně odmítá model člověka jako reaktivní bytosti a redukování osobnosti na homeostatický mechanismus, který je příznačný pro uzavřené systémy: „Lidská osobnost je široce otevřený systém.“ Nejprve je však nutno vysvětlit, co se rozumí pojmem psychického ekvilibria, aby se projevil nedostatek výše uvedených kritických výhrad k tomuto pojetí.

Především je nutno rozlišovat statickou a dynamickou rovnováhu: statická rovnováha znamená udržování stále stejného stavu, a to je případ fyziologické

homeostázy, její vrozené mechanismy směřují k udržování relativně stálého vnitřního stavu. Dokumentuje to následující ***příklad fyziologické homeostázy:***

Homeostatická nerovnováha	Homeostatické mechanismy	Homeostáza Fyziologická rovnováha
Teplota těla je příliš vysoká	Rozšiřování cév v kůži, umožňující únik tělesného tepla Pocení ochlazující povrch těla	Normální teplota těla
Teplota těla je příliš nízká	Svírání cév v kůži, umožňující udržování tělesné teploty Třes, tj. svalová činnost vydávající teplo	Normální teplota těla

Výše uvedené homeostatické vrozené mechanismy termoregulace jsou vývojem zastupovány naučenými způsoby termoregulace, ochlazováním a ohříváním pomocí různých činností (koupelí, cvičením) a prostředků (oděvy, topnými zařízeními).

Naproti tomu ***psychické ekvilibrium*** představuje dynamickou rovnováhu, která neznamená udržování stále stejného stavu, ale udržování vnitřní psychické jednoty a její restauraci odstraňováním vnitřních rozporů, a to především na úrovni ega (ego-obranné mechanismy, kongruence ega a chování sociálního okolí). Existuje však i tendence k tzv. kognitivní konsonanci, motivovaná „kognitivní disonancí“: má-li jedinec protiřečící si poznatky, vzniká nepříjemné „inkonzistentní poznání“ a objevuje se sklon odstranit je (L. Festinger, 1957). To se rozšiřuje i na konsonanci mezi postoji a chováním (R. A. Wicklund a J. W. Brehm, 1976): nemůžeme-li ospravedlnit své chování vnějšími faktory, měníme své postoje, abychom je ospravedlnili (chce-li si člověk přivlastnit cizí věc, protože si není jist, že by ji získal běžným způsobem od jejího majitele, může si to odůvodnit tím, že ji její původní majitel nepotřebuje, že je pro něj bezcenná).

V tomto smyslu je ***kognitivní disonance*** definována jako „nesnesitelné cítění, které vystupuje, když osoba zakouší protikladné nebo konfliktní postoje“ (S. Scarrová a J. V. Zanden, 1984): má-li osoba ***A*** pozitivní postoj k osobě ***B*** a pak se dozví, že ***B*** ji pomlouvá, vzniká emoční rozpor, který musí být redukován, např. změnou postoje v negativní nebo popřením pravdivosti informace o pomluvě atd. Psychická rovnováha znamená tedy odstraňování rozporů v prožívání, v prožívání a chování, a neznamená nutně stálé vracení se k původnímu stavu; rovnováha může být obnovena i změnou, např. postoje nebo způsobu chování. Její restaurace může být tedy dosaženo ustavením nového vnitřního stavu, jak naznačuje výše uvedený příklad.

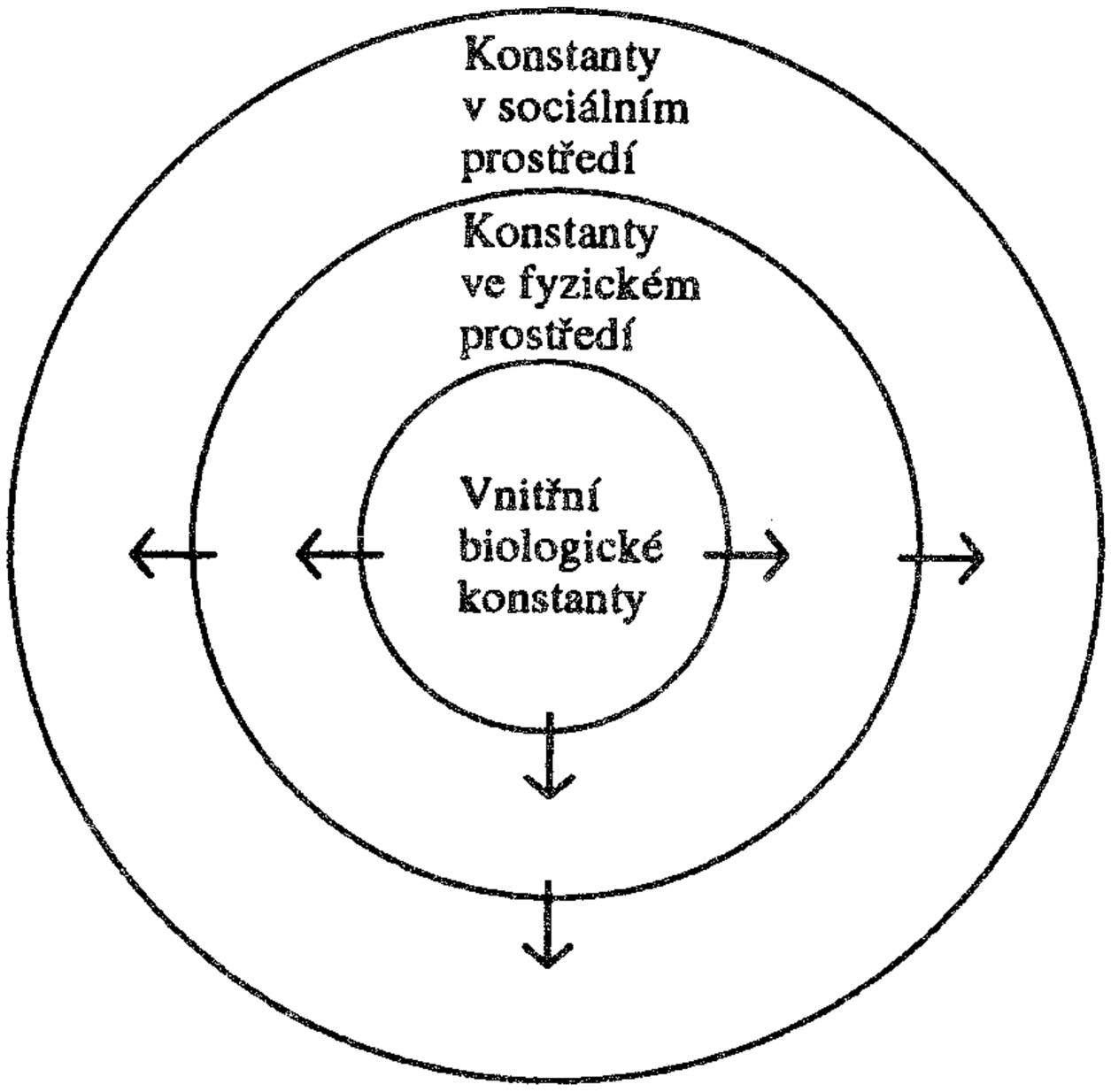
R. Stagner (1951, 1961) vypracoval teorii ***rozšíření homeostázy na tendenci ke konstantnosti***, kterou do značné míry podporuje fakt stereotypizace lidského života. Stagner vyslovil přesvědčení, že teorie osobnosti má dosáhnout zobecnění, které je maximálně aplikovatelné a má maximum predikativní hodnoty, a že jeho pojetí tento požadavek splňuje. A skutečně se zdá, že tendence k udržování a restauraci psychické rovnováhy dynamického typu je široce empiricky doložená. Udržování fyziologické homeostázy vede především k ustavení „percepčních konstant", které souvisejí s potřebou konstantního vnějšího prostředí. Organismus se např. učí „vnímat identické objekty jako nositele konstantních atributů", a tak se učí rozlišovat zdroje pozitivních a negativních podnětů, vnímání je potřebami usměrňovaný proces, umožňuje jejich uspokojování. A tak „musíme udržovat jak externí, tak interní konstantnost" (Stagner).

Vývojem se tato percepčně behaviorální konstantnost rozšiřuje z fyzického prostředí na konstantnosti v sociální percepci, tj. na sociální prostředí, v němž si subjekt vytváří další rovinu konstantnosti, když se učí rozlišovat sociální podmínky uspokojování svých potřeb: kontakt s určitými osobami je zdrojem jistoty a určitých zisků, kategorizace osob (důvěryhodné, inteligentní, přátelské a naopak) usnadňuje adjustaci a ustavování sociálních konstant („tito lidé mi mohou poskytnout to a tito ono", „těmto osobám je třeba se vyhnout" atd.). Tendencí osobnosti je vnímat konstantnost v určitých jedincích a chovat se vůči nim s ohledem na tyto vnímané konstantnosti (Stagner). Uváděný americký psycholog zdůrazňuje, že „organismus je konstantně vystaven nezbytnosti udržovat varietu konstantních stavů, a proto i úkolu vytvářet determinující priority". S tím mohou být spojeny i dočasné poruchy konstantních stavů, když jde o dlouhodobé priority, jako je např. stavba rodinného domu: je třeba rozlišovat krátkodobá disekvilibria („short-run disequilibrium") a dlouhodobá ekvilibria („long-run equilibrium") čili dílčí a konečné cíle. Vrcholem vývoje je posléze ustavení ego-konstantnosti a ego-motivace, neboť „ego bude opakovaně vnímáno jako část totální situace, zahrnující restauraci biologického ekvilibria, fyzické konstantnosti a sociální rovnoměrnosti, může se stát vysoce hodnoceným klíčovým objektem pro udržování všech potřebných ekvilibrií" (Stagner).

Konstantnost ega se promítá do vnějšího světa jako tendence udržovat obraz sebe sama v realci k fyzickým objektům i symbolům prestiže (hrát golf, být elegantně oblečen), jakož i k sociálním vzorcům (dominance, přístupnost). Obraz sebe sama reprezentuje „konstantní stav", který si hledí osoba udržet: zralé ego má svou vlastní konstantní funkci; má tendenci učinit osobnost nezávislejší na změnách ve fyzickém a sociálním okolí (Stagner). Stagnerova teorie psychického ekvilibria je teorií transformace fyziologické homeostázy v psychickou, ale to ji současně poznamenává určitou jednostranností, neboť tendence k psychické rovnováze neplyne jen z extenze původních homeostatických mechanismů, ale zahrnuje také vývojově vyšší sociální potřeby. Také struktura ega má bohatší zdroje než ty, které uvádí Stagner. Jeho teorie má nicméně přijatelné

racionální jádro: uspokojování cyklicky vystupujících potřeb vyžaduje hledání a vytváření určitých konstant ve fyzickém a sociálním prostředí (proto se život do značné míry stereotypizuje).

Závěrem lze říci, že ***princip psychického ekvilibria*** vyjadřuje obecnou tendenci osobnosti udržovat a obnovovat dynamickou vnitřní psychickou rovnováhu, jejímž vývojově nejvyšším aspektem je rovnováha prvků ve struktuře ega a rovnováha ega a chování sociálního okolí vůči subjektu tohoto ega. Vracíme se k tomu v podkapitole o dynamice ega.



Obr. 22 Rozšiřování biologické homeostázy (vnitřních biologických konstant) na konstanty ve fyzickém a sociálním prostředí individua (podle R. Stagnera, 1951, upraveno)

Princip hédonismu (z řec. hédoné, slast): idea, že život člověka je ovládán principem slasti, tj. tendencí prožívat příjemné a vyhýbat se nepříjemnému, je prastará a lze ji shledat již ve staré řecké filozofii (Aristippos, Epikuros) i u filozofů novověku (La Mettrie a další tzv. francouzští materialisté), avšak již u Epikura nejde jen o smyslovou slast, ale o blaženost života vůbec, zahrnující i slasti duchovní (eudaimonismus).

Nejvíce pak byl ***princip slasti*** zdůrazněn u S. Freuda, podle něhož je činnost nevědomé vrstvy osobnosti („ono"), reprezentované pudy, ovládána principem slasti, který se střetává s principem reality (základní aspekt psychoanalyticky pojatého ega). Podle Freuda však „vlastní realitou psychického je nevědomí", a tedy touha po slasti, jejímž prototypem je libido, sexuální slast (u Freuda ovšem široce pojatá jako řada činností ekvivalentních sexuálním aktivitám). Také princip reality má hédonickou podstatu, znamená vyhýbat se nepříjemným důsledkům vlastního chování, tj. trestům za ně.

Hédonistický aspekt má i známý zákon efektu E. L. Thorndikea a princip zpevňování v psychologii učení: to, co se naučíme, je určováno odměnami a tresty, tedy příjemnými a nepříjemnými zkušenostmi. Objev mozkových center slasti a bolesti (J. Olds a P. Milner, 1954) poukazuje na to, že slast a její opak, bolest, jsou důležitými psychologickými faktory, mají-li svou neuroanatomickou reprezentaci, jako ji mají životně důležité potřeby. Nicméně otázka zní, zda posledním analyzovatelným cílem lidského jednání je dosažení slasti.

Přesná ***formulace hédonického principu*** pochází od P. Th. Younga (1961) a zní takto: chování individuí směřuje k maximalizaci příjemného a k minimalizaci nepříjemného; k příjemnému patří i zbavení se nepříjemného a k nepříjemnému patří i ztráta příjemného. Young nazývá své pojetí experimentálním hédonismem a zakládá je na několika principech odvozených z empirických dat. Emoce příjemného a nepříjemného nazývá afektivitou, což je poněkud svérázné vymezení, terminologicky dosti zvláštní.

Youngovy ***objektivní principy experimentálního hédonismu*** znějí: 1. stimulace má jak afektivní, tak i senzorické účinky, 2. afektivní vzrušení orientuje organismus směrem k stimulujícímu objektu nebo proti němu, 3. afektivní procesy vedou k vývoji motivů (znak afektivního vzrušení, tj. příjemný nebo nepříjemný zážitek, motivuje apetenční a averzivní chování), 4. síla nově získaného motivu je korelována s intenzitou, trváním, frekvencí a novostí předcházejících afektivních vzrušení, 5. růst motivů je závislý jak na učení, tak i na afektivních vzrušeních („afektivní vzrušení hrají podstatnou roli v organizování, aktivování, regulování a udržování neurobehaviorálních vzorců, které jsou naučeny"), 6. v zákonech podmiňování, tj. mechanismech učení, se uplatňují afektivní procesy, 7. afektivní procesy regulují chování ovlivňováním volby (tj. určují, co bude preferováno a co odmítnuto), 8. neurobehaviorální vzorce jsou organizovány podle hédonického principu maximalizace pozitivního a minimalizace negativního afektivního vzrušení.

V rámci pátého principu formuloval Young tuto důležitou tezi: „Afektivní procesy regulují a organizují neurobehaviorální vzorce v tom smyslu, že determinují, co bude naučeno a co nikoli; avšak taková hédonická regulace a organizace nesmí být směšována s učením prostřednictvím praxe" (existují učební úkoly, které jsou afektivně neutrální, ale jejich ovládnutí může být něčím motivováno, např. potřebou praktického osvojení). Podle Younga existují tedy empirické důkazy o rozhodujícím vlivu příjemných a nepříjemných zkušeností v organizaci a regulaci chování (tj. v učení a motivaci), avšak tyto důkazy byly odvozeny z výsledků experimentů prováděných na zvířatech. O platnosti hédonického principu v chování zvířat nemůže být pochyb.

Jak je tomu ale u člověka? Existuje ***specifický lidský aspekt hédonického principu,*** když se právem namítá, že chování člověka je ovládáno také duchovními hodnotami, jejichž prosazování a obrana jsou často spojeny s podstupováním různých útrap? Především je nutné rozlišení smyslové a mimosmyslové slasti

a dále okamžité a budoucí slasti. Člověk nepochybně touží po příjemných smyslových dojmech, které mají širokou škálu zahrnující dojmy ze všech smyslových orgánů (zrak, sluch, chuť, čich, dotyky a hmat, ale i pohyb a klid, pocity nasycení, sexuálního vzrušení a orgasmu, pohodlí a další), a snaží se vyhnout bolestivým dojmům všeho druhu. Avšak vedle slastí smyslových má i vývojově vyšší slasti duševní či duchovní, které jsou spojeny s vývojově vyššími city (etickými, estetickými a intelektuálními – city pro dobro, krásu a pravdu) a motivy (hodnotami). A tak může pociťovat slast při poslechu hudby, při hájení a prosazování pravdy, může být hluboce uspokojen dobrem, které učiní pro jiného, může dokonce pociťovat radost z objevu a z vyřešeného matematického problému, cítit hluboké uspokojení z výzkumné práce v laboratoři nebo z organizace sociální péče, z pomoci nemocným apod.

Jaké motivy se zde uplatňují, nelze spolehlivě poznat: dobročinné aktivity mohou být nezřídka motivovány potřebou demonstrovat bohatství, moc, získat obdiv a úctu, ale mohou být i projevem bytostného humanismu a sociálního cítění. Velcí humanisté, jako byli a jsou Albert Schweitzer, matka Tereza a jiní, jsou důkazem toho, že chování člověka není určováno jen vyhlídkami na dosažení smyslových slastí. Svět člověka je především světem hodnot a ***hodnotová orientace člověka,*** která vyjadřuje jeho významné životní cíle, může u mnoha jedinců přesahovat prioritu biologických hodnot (zdraví, požitek) a její osou mohou být hodnoty kulturní či duchovní. Proto také námitky, že hédonický princip motivace snižuje člověka na úroveň animální bytosti orientované na smyslové slasti, jsou nemístné, ignorují specificky lidské mimosmyslové druhy hédonismu.

Nicméně ***námitky proti hédonickému principu motivace*** jsou i fundovanější a neomezují se jen na etickou repliku o dehonestaci člověka. Například J. Nuttin (1980) uznává, že „pro psychologii je slast subjektivním projevem dobra“, ale zdůrazňuje, že individua nehledají slast, ale spíše „určité typy vztahů s vybranými typy objektů“ a že „slast není kritériem tohoto výběru“: např. člověk, který chce být povýšen, hledá změny v typu relací, které se týkají jeho profesionální činnosti; pak není přiměřené říkat, že hledá příjemné. „Slast není kategorií konkrétních motivačních objektů, ale je spíše emoční odpovědí, která doprovází každý kontakt s žádoucím objektem“ (Nuttin): nejde tu tedy o hledání slasti, ale o hledání specifického behaviorálního objektu (povýšení, jídlo), nicméně získání objektu produkuje příjemné, a to je motivující.

Slovo slast („pleasure“) je definováno velmi široce a slast je identifikována s tím, co je vybráno, ale to poukazuje na definici kruhem. Nuttin se pokouší určit, co je ***smyslová slast a motivace:*** senzorická příjemnost a nepříjemnost se mohou zaměňovat a událost může být buď příjemná, nebo nepříjemná podle motivačního kontextu. Na úrovni zrakové a sluchové stimulace mohou dojmy často produkovat estetické zážitky spojené s optimální komplexností stimulů (D. E. Berlyne, 1971).

Smyslová libost se dále vztahuje k organickému fungování: zvířata preferující potravu, kterou biologicky potřebují, mohou, zbavena uměle určitých substancí v těle, vykazovat „specifické hlady" (P. Rozin, 1968); chutná jim to, co potřebují. Aktualizace potřeby (sexu, hladu) intenzifikuje libost produkovanou určitými senzorickými kontakty. Zkrátka, uvádí Nuttin, slast a potřeba nebo motivace jsou úzce spojeny a „na fyziologické a senzorické úrovni je uspokojení potřeb charakterizováno slastí v užším smyslu slova"; avšak na úrovni konativní a kognitivní produkuje dosažení cíle typ uspokojení, které je hédonismem chápáno jako slast v nejširším smyslu. V každém případě pak „individuum, které hledá dobré jídlo, sexuální styk nebo fotbalový zápas, nehledá slast, ale spíše provedení určitého chování". Slovo „slast" má buď příliš úzký, nebo příliš široký význam, je-li používáno ve vztahu k cílům nebo objektům lidské motivace. Nejčastěji pak „slast je efekt produkovaný dosažením cíle spíše než cíl sám" (Nuttin). Ale o dosažení cíle člověk usiluje s očekáváním příjemného.

Tento argument však ponechává stranou otázku, proč individuum usiluje o dosažení určitého cíle, resp. proč vykazuje určité „selektivní behaviorální akty" či „relace k objektům" – to vše, co vykazuje, je prostředkem dosažení „dovršující reakce" či ***uspokojení,*** které je smyslem jeho chování. Člověk nejí proto, aby jedl, ale proto, že jídlo mu přináší příjemné chuťové dojmy a nasycení, tedy určité uspokojení. Objekty a činnosti k nim vztažené jsou pouze prostředky k dosažení různých druhů uspokojení a uspokojení je konečným cílem, smyslem každého chování, které je organizováno do instrumentálního vzorce právě proto, aby bylo účelné pro dosažení uspokojení. Vedle příjemných smyslových dojmů existují nepochybně příjemné psychické, resp. duchovní zážitky, jejichž intrapsychická struktura je těžko analyzovatelná, ale které poukazují na vývojově vyšší druhy uspokojování, jehož obsahem je vztah k hodnotám, zatímco smyslové dojmy jsou vyvolávány fyzickými podněty a jejich relacemi. Princip hédonismu je v tomto smyslu udržitelný a užitečný koncept.

Konečně je nutno znovu zdůraznit, že rozhodující jsou konečné cíle (např. dosažení určitého společenského postavení, uzavření výhodného obchodu, postavení rodinného domu atd.), dílčí cíle jsou prostředky dosahování konečných cílů a mohou mít povahu nepříjemných investic (odpírání si různých příjemností se zřetelem na konečný cíl).

Vůle

Ontogenetický vývoj chování vrcholí v ***jednání,*** tj. v kvalitativně vyšší formě regulace činnosti, která je označována jako volní regulace chování nebo činnosti a která se vyznačuje vědomou volbou cíle a prostředků k jeho dosažení. To se také označuje jako záměrné jednání, které se zážitkově i formálně liší od automatického reagování reflexního nebo instinktivního typu, od automatizovaného návyku i učením vytvořeného zvyku, kde výše uvedené znaky vědomí nemusí být přítomny.

V tomto smyslu K. Balcar (1983) rozlišuje tři ***úrovně řízení činnosti:*** 1. vrozenou (vrozené reflexy, instinkty), 2. osvojenou, získanou učením (automatizovaná činnost druhu návyků, zvyky jako produkty učení), 3. volní, záměrně vytvářenou (volní, úmyslná činnost). Tuto třetí úroveň reprezentuje právě jednání, jehož východiskem je záměr či úmysl dosáhnout určitého cíle, který je spojen s volbou prostředků, ale i s reflexí možných důsledků jednání, popř. s plánem postupu.

„Každé volní jednání je cílevědomé jednání" (S. L. Rubinštejn, 1964). Uvedený ruský psycholog však rozeznává i mimovolní formy jednání (např. impulzivní), říká však, že „studium volního aktu je studiem jednání vzhledem ke způsobu jeho regulace". A tento specifický lidský způsob regulace vyjadřuje ***pojem vůle,*** který je však v psychologii chápán jako proces i jako dispozice.

N. Ach (1910) uvádí, že v žádné oblasti psychologie neexistuje takový zmatek a taková neurčitost, jako je tomu s pojmem vůle, který vyjadřuje jak proces, tak i dispozici. Psychologický význam pojmu vůle vyplývá především z introspekce: zážitkovou strukturu vůle reprezentuje záměr, úmysl dosáhnout určitého cíle určitým způsobem, což vyjadřuje výraz cílevědomé jednání. Napětí spojené s určitou tendencí je prožíváno jako snaha, ale ta může mít neurčité zaměření (touha) nebo může být doprovázena vědomím cíle (chtění), popř. může být vyjádřena slovy jako konkrétní požadavek či přání. Ve chtění je přítomen zážitek jakéhosi imperativu ega: „já chci"; „ve vůli se aktivně uplatňuje já" (V. Tardy, 1964), subjekt se zde prožívá jako zdroj svého chtění, jako aktivně jednající bytost usilující o dosažení konkrétního cíle. Tak „jevově je chtění samostatné nejen proti poznání, ale i proti cítění", v němž se subjekt prožívá trpně (Tardy).

Vůle však není jen specifický zážitkový fenomén. E. Webb (1915) objevil faktorovou analýzou rysů charakteru, posuzovaných učiteli u studentů, faktor

vůle, který se projevoval zejména trvalostí motivů, svědomitostí a snahou vzdorovat překážkám. Později byl tento nález znovu potvrzen, i když byl Webbův postup také zpochybňován (J. C. M. Garnett, 1919, a další). A ***vůle jako faktor*** druhého řádu, tj. v podstatě jako relativně nezávislá psychická veličina, byla objevena i v sedmi novodobých výzkumech (K. Pawlik, 1968), a sice jako „volní kontrola chování", která souvisí s následujícími rysy osobnosti: vědomí odpovědnosti, pocit taktu, spolehlivost a v souvislosti s pracovní činností jako vytrvalost, pořádnost, přesnost a svědomitost. Uvedené rysy tvoří syndrom, jehož společným faktorem je vůle, která tvoří též psychickou podstatu motivačního faktoru zvaného „síla superega" (R. B. Cattell, 1967).

Německý psycholog N. Ach (1905) experimentálně prokázal, že jednání vychází z tzv. determinující tendence řízené představou cíle a obsazené určitou mírou energie, neboť v něm dochází k překonávání vnějších překážek, ale i např. únavy. Z běžného sebepozorování je známo, že člověk někdy vnitřně „bojuje" s určitými tendencemi a vzdoruje určitým vnějším tlakům. Avšak vůle se neuplatňuje jen ve vnitřních konfliktních situacích jako způsobilost potlačit jednu tendenci na úkor jiné, uplatňuje se také jako aktivní kladení cílů a požadavků na sebe sama, jako aktivní zaměření na dosažení určitého cíle (tím se také liší od úmyslné pozornosti, která je jen zaměřením na vnímání určitých objektů).

Rakouský psycholog H. Rohracher (1963), který preferuje pojem chtění, za jeho intrapsychickou podstatu pokládá zážitek, kdy „se člověk v jasně vědoměm prožívání a s plným vnitřním souhlasem rozhoduje pro určitý cíl nebo jej odmítá", a zdůrazňuje, že vždy jde o ego-vztažné prožívání („já souhlasím" nebo „já odmítám"). Vůle v tomto smyslu vyjadřuje dynamickou funkci ega.

V psychologii, ale i ve filozofii byla kladena otázka, která dosud nebyla jednotně zodpovězena, zda vůle je samostatný duševní činitel nebo zda je to vždy nejsilněji se prosazující motiv, spojený již s určitým plánem chování (promyšlenou operantou).

B. F. Skinner je stejně jako jiní behavioristé přesvědčen, že z hlediska učení je to, co se nazývá vůlí, jen instrumentálním chováním, které je formováno asociací určitého druhu uspokojení s určitým vzorcem chování a které je jako takové spouštěno vždy, když vystoupí potřeba daného uspokojení.

Podobný názor vyslovil také I. P. Pavlov, který shledával analogii volního aktu s vypracováním podmíněné reakce, která je pak aktivována: tak se např. pes naučí „prosit" o kostku cukru a zvedá potom pracky před svým cvičitelem, aby kostku cukru získal. To je také případ instrumentálního chování, ale Pavlov tento pojem nepoužíval.

Jindy se tvrdilo, že podstatou volního aktu jsou podmíněné slovní podněty, které si člověk dává sám, tedy jakási instrukce ve formě vnitřní řeči. Volní akt je tu často vysvětlován reverzibilností naučených asociací; instrumentální chování vyjadřuje tuto reverzibilitu: jestliže se vypracuje asociace uspokojení potřeby – určitý vzorec chování – a když pak vystoupí potřeba daného uspokojení, je

aktivován příslušný vzorec chování, které se tak stává instrumentální pro toto uspokojení.

L. S. Vygotskij (1976) rozlišuje ***teorie heteronomní a autonomní vůle:*** první vysvětluje volní akt intelektovými, resp. emocionálními procesy; druhá hlásá, že volní akt je svérázný fenomén, neredukovatelný na jeho intelektové a emocionální složky. Nepochybným zjednodušením je intelektualistické pojetí volního aktu, které jej vysvětluje kombinací kognitivních procesů. Poznání samo může vést k akci jen ve vztahu k určitému motivu a je samo spíše jen prostředkem realizace tendence, která je s motivem spojena, která vyjadřuje jeho obsah (např. nasycení nebo únik z nebezpečné situace). Pohnutka k jednání vyplývá spíše ze snahy dosáhnout určitého emočního stavu nebo se mu vyhnout, obojí vyjadřuje pojem uspokojení. Jednání vždy směřuje k dosažení určitého uspokojení, ale to má vývojově odlišné modality (nasycení, pocit hrdosti z potvrzené kompetence).

Vygotskij sám chápe počátek vývoje volního aktu („primitivní záměrné pohyby" dítěte) ve zvnitřnění „verbálních instrukcí", které rodiče dávají dítěti, když se snaží o dosažení nějakého cíle, a jež pak dítě „exteriorizuje" v příslušném jednání. To je v podstatě jiná varianta instrumentalistického pojetí volního aktu, Vygotskij zde však zdůrazňuje „výroky pronesené k sobě samému". Dospělý má pak už k dispozici verbalizované vzorce instrumentálního chování, jimiž se řídí při dosahování cílů, přičemž zpětnovazební mechanismy je buď korigují, nebo generalizují na podobné situace a cíle.

F. E. Weinert (1987) poukazuje na ***různá pojetí vůle,*** která byla v psychologii, ale i ve filozofii vytvořena:

– vůle jako síla: souvisí s překonáváním překážek a vynakládáním úsilí, které předpokládá užití energie (Ph. Lersch, 1966); toto pojetí má následující varianty, které jsou ilustrovány určitými metaforami: 1. „úderná síla vůle", jejíž metaforou je box (Achův „energetický zážitek vůle" – vůle v průběhu motivace „vyskakuje" jako jakési „nyní chci", jak uvádí W. Stern; podle A. Pfändera jako „duchovní úder", jako náhlé rozhodnutí se pro něco); 2. síla volního napětí (setrvávající silné svalové napětí, jehož protikladem je vyčerpání, únava); 3. vůle jako „univerzální útlumová pružina", jako aktivní útlum (L. Klages), síla potlačující pudová hnutí;

– vůle jako formální princip (K. Jaspers, 1950): vůle má funkci volby, rozhodování, je principem organizace „sil" vynaložených na dosažení cíle; toto pojetí má následující varianty: 1. vůle jako formální princip regulace procesu rozhodování u J. Lindworskiho, vůle jako „kolej" řídící dynamiku motivů u W. Sterna, metaforicky vůle jako výhybka nebo jako „kormidelník", u A. Welleka jako „dirigent", který hudbu nekomponuje, ani nehraje sebe, ale stará se o to, aby mnohohlasý orchestr zahrál dobře danou partituru, vůle jako „rozhodčí"; 2. vůle jako formální princip regulace provádějícího jednání, zabezpečující, podle Lersche, „realizaci chtěného";

– vůle jako kontrolní instance: metaforicky jezdec ovládající koně, tj. sílu určitých tendencí a jejich směr (S. Freud);

– vůle jako cézura: N. Ach (1905) spatřuje v každém volním jednání určitý přeryv mezi úmyslem a jeho provedením, což H. Heckhausen vyjadřuje metaforou překročení Rubikonu Caesarovými legiemi, tj. okamžik „primárního volního aktu", rozhodnutí, kdy „kostky jsou vrženy" a není možná cesta zpět, „chtít znamená být rozhodnut", v procesu volby je člověk orientován na realitu, v okamžiku rozhodnutí je orientován na realizaci tohoto rozhodnutí, podle Nietzscheho jednající „zapomíná téměř vše, aby učinil jediné". Chtění je však spíše ještě jen předstupeň rozhodnutí – „chci" neznamená ještě, že rozhodnutí již padlo.

Jde tu ovšem o charakteristiky získané introspekcí, které se proto liší, nebo o teoretické intuitivní konstrukty (vůle jako formální princip). Podle Weinerta musí mít pojem vůle, resp. chtění následující znaky:

– chování musí být připsáno alespoň minimum energetizace ve smyslu „něčím pohnout", nezávisle na tom, zda je tato energetizace v systému vůle lokalizována nebo je mimo tento specializovaný systém (energetická funkce popudů);

– chování musí mít současně minimum zaměření na cíl (direktivní funkce chtění);

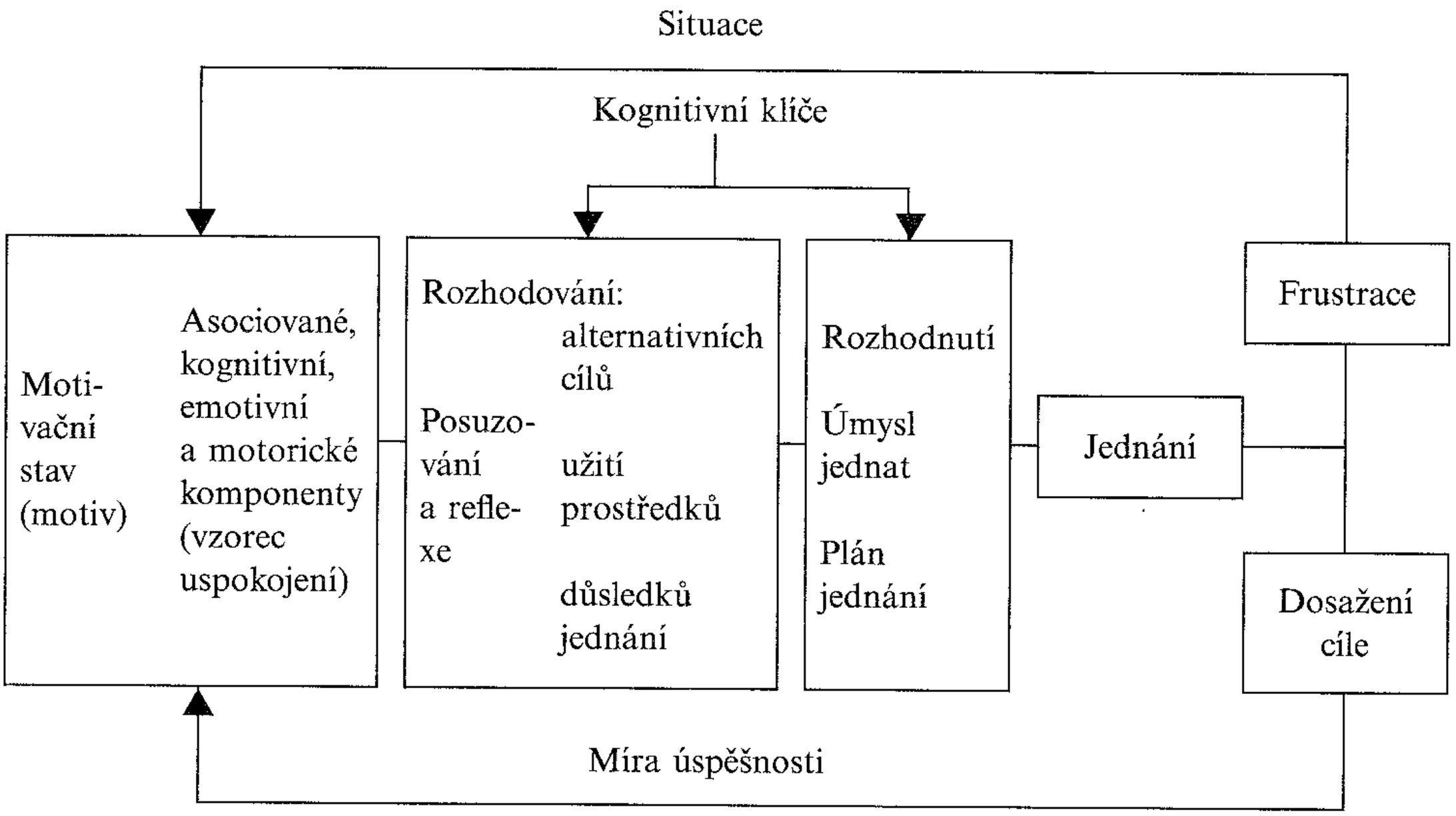
– na cíl zaměřenému chování musí být připsáno minimum „autoiniciovaného" vědomého řízení (autoiniciativní funkce vůle);

– autoiniciativnímu a cílově zaměřenému (intencionálnímu) chování může být připsáno minimum perzistence stanovení cíle, rezistence vůči alternativním cílům, konsekvence v dosahování cíle a adaptace nasazení prostředků v závislosti na vystupujících bariérách (kontrolní funkce vůle);

– autoiniciovanému, cílově zaměřenému a vnitřně kontrolovanému chování může být připsáno minimum vědomí způsobilé struktury jednání (kvalita vědomí: sebejisté, v určitých formách také reflexivně přístupné volní jednání, které se vyznačuje komplexitou, sekvenčností a hierarchizací).

Z uvedeného je možno uzavřít, že vůle je ***dispozice k autoregulaci,*** která se projevuje vědomým sebeovládáním a vědomým sebeprosazováním, tj. obecně úmyslným jednáním. Problémem je nyní geneze úmyslu jako vnitřního imperativu, který je zaměřen dovnitř (kladení cílů, vytváření zábran) i navenek (užívání prostředků, překonávání překážek). Z uvedeného dále plyne, že vůle je syntéza, resp. že se ve struktuře volního aktu integrují jednotlivé složky osobnosti (intelektuální, emocionální a motivační) v jednotně fungující celek. V tomto smyslu lze uvést ***schéma volního aktu*** (obr. 23).

V průběhu jednání se uplatňují zpětnovazební mechanismy (signály o správnosti, resp. úspěšnosti postupu konání, o dosažení nebo nedosažení dílčích cílů), které jsou centrálně „vyhodnocovány" („akceptor činnosti" P. N. Anochina, neuropsychický „aparát" zpracovávání zpětnovazebních signálů z hlediska sou-



Obr. 23 Schéma volního aktu

ladu nebo nesouladu stavů „má být“ a „je“). Frustrace, pokud je ohrožena hodnota ega, vyvolává ego-obranné mechanismy nebo stanovení náhradního objektu a přestavbu plánu jednání (např. cestu k jiné restauraci, jestliže restaurace, kde se chtěl jedinec najíst, je zavřena).

Jednání charakterizují různé ***volní vlastnosti,*** jako je např. vytrvalost, ráznost, smysl pro odpovědnost, zásadovost, spolehlivost, svědomitost, rozvážnost, sebeovládání, resp. jejich opak. Volní vlastnosti obvykle vytvářejí určité syndromy, za nimiž jsou faktory vůle, jak jsou známy z faktorové analýzy charakterových rysů, resp. různých druhů činnosti. Volní akt je jednotný, ale u různých osob vykazuje různé vlastnosti, které vyjadřují také formální stránku jednání, a proto je těžké oddělovat je někdy od znaků temperamentu (např. ráznost). Psychologický význam dostávají ve spojení s motivy a postoji.

Jednání bývá hodnoceno, mimo jiné, z etických hledisek a v souvislosti s tím se vynořuje ***problém vztahu vůle a osobní morálky,*** resp. volních vlastností a osobní morálky. Lze říci, že některé volní vlastnosti jsou eticky neutrální; např. nedostatek vytrvalosti v chůzi u pěšího turisty nemůže být hodnocen jako morální nedostatek; naproti tomu obětavost je nepochybně také vlastnost morální. Někteří psychologové odmítají morální hlediska v hodnocení jednání jako nepsychologická, avšak osobní morálka je také psychický fenomén, vyjádřený termínem superego a dokonce termínem „síla superega“; volní vlastnosti, které mají také morální obsah, byly identifikovány faktorovou analýzou (např. vědomí odpovědnosti, svědomitost). V rozlišování volních vlastností se často uplatňuje souhra psychologických a etických hledisek, např. rozlišení zásadovosti a tvrdohlavosti.

Téma osobní morálky je však širší a souvisí spíše s psychologií charakteru. Nicméně v současné psychologii vystupuje také kategorizace zvaná ***morální chování,*** a jsou do ní zahrnovány i takové pojmy jako „ovládání agresivních tendencí“, perzistence ve vypracovávání nudných úkolů, odpor vůči konformismu a další, které nepochybně souvisejí s vůlí jako dispozicí k autoregulaci. I když volní vlastnosti vyjadřují spíše formu jednání, bývá tato forma také naplňována určitým obsahem, např. svědomitost je způsobem jednání, který se konkretizuje např. jako soustavná péče o bližního, jako smysl pro poskytnutí pomoci i na úkor vlastního času apod. V rozhodování se uplatňuje zřetel k morálním aspektům použitých prostředků i k morálním aspektům důsledků jednání – tyto aspekty nelze z rozhodování vyloučit, aniž by tím nebyla deformována jeho struktura. Jednání koneckonců směřuje vždy k dosažení určitých hodnot, resp. k popření hodnot jiných, a subjektivní hodnocení, k němuž patří i uplatňování morálních hledisek, tvoří jeho přirozenou složku. Morálnost či nemorálnost nevystupuje jen jako aspekt vnějšího posuzovatele, ale i jako subjektivní postoj, který se uplatňuje ve způsobu i v obsahu jednání a v jeho reflexi subjektem.

Energetický aspekt jednání se projevuje v prožívání a vynakládání ***úsilí,*** které je často patrno z výrazu tváře i držení těla a z pohybů. S tím je spojena otázka

po existenci psychické energie. Parapsychologové se pokoušejí prokázat její existenci fenomény psychokineze (vyvolávání pohybu těles bez objektivně potvrzeného vlivu fyzikálně chemických činitelů).

Energie uplatňující se v jednání, v jeho pohybové složce, má zdroj v metabolických procesech organismu a K. Mierke (1987) velmi neurčitě říká, že „může být egem sublimována v energii volního aktu"; ale nejde tu jen o jeho pohybovou složku – jednání může ovšem probíhat i bez pohybů nebo jen s minimem pohybů (jednáním je i to, když v určité situaci člověk neučiní vůbec nic). O co tu jde, se nazývá dost často ***síla vůle,*** a rozumí se tím spíše psychické úsilí vynaložené např. na potlačení určité tendence, což může souviset se zvyšováním svalového napětí nebo jen výrazovými pohyby (např. člověk, který vynakládá velké úsilí, aby se ovládal, zatíná pěsti, má určitý mimický výraz apod.), ale nikoli nutně s pohyby, které jsou spíše spojeny s překonáváním vnějších fyzických překážek.

Podle V. Tardyho (1964) „můžeme oprávněně hovořit o síle vůle, když tím máme na mysli vytrvalost a sebevládu", avšak „není to žádný základní faktor, nýbrž je to spíše empirické zobecnění" nebo – dodáváme – metafora. Síla vůle má tlumivou (potlačování impulzu) a vzrušivou, aktivizující stránku (podnikavost, činorodost). Základní ***funkcí vůle*** je vývojově nejvyšší kontrola chování, tj. kontrola fungující ve vztažném rámci osobního ega, a to v rovině nevědomé seberealizace či vědomého sebeaktualizování. V jednání člověka se ovšem uplatňují i vlivy nevědomí (hlubinné osobnosti).

S jednáním člověka je spojován ***problém svobodné vůle,*** tj. otázka svobodného či nutného jednání, svobody či nutnosti volby, nezávislosti či závislosti rozhodování a jednání pod vnějšími tlaky či z vnitřních pohnutek. Filozof I. Kant spojoval svobodu vůle s morálně normativními hledisky. Nikdo neučiní chybu, ví-li, co je správné učinit, ale platí to i pro morálku? Zdá se, že nikoli. Přijmeme-li princip determinismu, jeví se problém svobody vůle v rovině psychologické jako problém pouhého zážitku, že jedinec jedná z „vlastní vůle", což může být dáno racionalizací činu, který byl proveden na vnější nátlak. Pocit subjektu, že jedná svobodně, tj. z vlastních pohnutek, je často pouhou iluzí. Problém svobody vůle má však i stránku filozofickou.

Dynamika nevědomí

Již klasická psychoanalýza, která se konstituovala jako „věda o nevědomí“ (Freud), potvrdila fakt, že velké množství, ne-li většina lidských činů je nevědomých. Jinak řečeno: velká část lidského chování je řízena nevědomými motivy. Chápeme-li motiv jako psychologickou příčinu chování, pak ***nevědomý motiv*** je takový, který si subjekt neuvědomuje jako příčinu svého jednání; není to motivační stav, který by nebyl prožíván jako stav napětí, cílového zaměření, puzení atd. Jedinec, jehož jednání je ovládáno nevědomým motivem, neví, proč jedná tak, jak jedná, nebo svému jednání přisuzuje nepravé příčiny. Například někdo je vůči určité osobě nepřiměřeně kritický, reaguje na její výroky podrážděně a negativisticky a domnívá se, že to činí proto, že dotyčný má prostě neudržitelné názory; ve skutečnosti jsou jeho projevy poněkud zjemnělými formami agrese, která má svůj původ v tom, že kritizovaná osoba je subjektu kritiky nesympatická, protože je podobná někomu, s kým měl náš subjekt kdysi nepříjemné zkušenosti. Člověk nezná vždy skutečný důvod svého jednání a mnohdy se jen mylně domnívá, že jej zná.

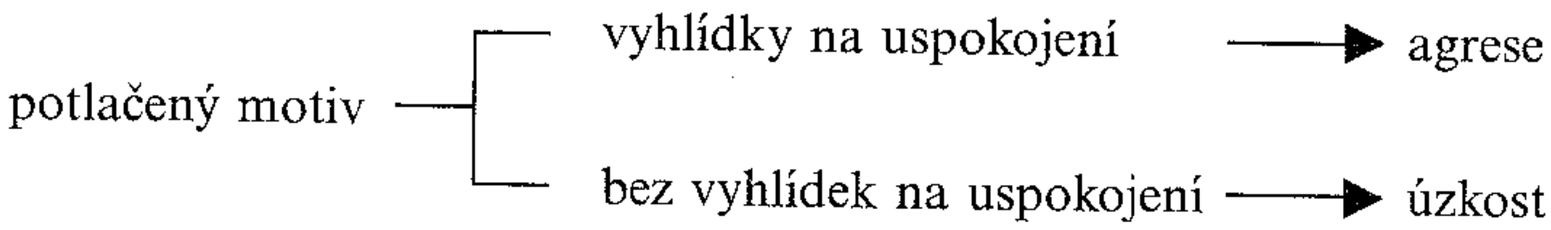
Někteří psychologové rozlišují dvě ***roviny nevědomí:*** 1. osobní nevědomí, jehož zdrojem jsou určité osobní zkušenosti, a 2. hromadné (nadosobní, kolektivní) nevědomí, jehož zdrojem je zkušenost celého lidstva – tento druhý modus nevědomí však není obecněji přijímán pro nedostatek empiricky objektivní evidence. Pojem „kolektivního nevědomí“ vytvořil C. G. Jung (1917) a označuje jím vrozené reakce emočního a imaginativního druhu na určité věčně se opakující situace (nebezpečí, smrt, zrození), resp. objekty (moře, les), zejména pak osoby (matka, otec, žena, muž), přičemž zdroje, resp. obsah těchto specifických reakcí nazývá archetypy. Podobně jako instinkty, které jsou jejich analogií, jsou archetypy jako zvláštní druh zážitků vyvolávány zvláštní konstelací podmínek, které vytváří určitá vnitřní psychická disharmonie. Archetypické zážitky jsou signály této disharmonie a současně klíčem k jejímu odstranění.

Archetypy jsou „vrozené vzpomínky“, které obsahují praobrazy a prapocity vyjadřující jakousi archaickou moudrost, která vzešla z „objektivního duševna“ („anima mundi“, „duše světa“ renesančních filozofů), ale i ze zkušenosti prapředků, a která se v konfrontaci s racionálním vědomím může jevit jako iracionální. Archetypy se projevují v obsahu pohádek, mýtů a některých snů, kde

vystupují v podobě charakteristických symbolů a symbolických obrazů či témat (had, drak, strom, král, královna, cesta labyrintem, „osvobození panny", „kráska a zvíře", hledání, návrat atd.). Za určitých předpokladů může mít analýza archetypických snů a produktů psychagogický a psychoterapeutický význam.

Další rovinu reprezentuje ***osobní nevědomí,*** které W. Toman (1987) vymezuje jako „úhrn oněch zkušeností a vzpomínek na uspokojení motivů, které od určitého okamžiku nebyly ve vývoji dotyčné osoby k dispozici nebo byly k dispozici jen při následném trestu, a proto byly potlačeny"; stručně řečeno, zdrojem osobního nevědomí jsou potlačené, tj. nerealizované tendence (motivy). Zvláštním případem osobního nevědomí je tzv. familiární nevědomí (tj. rodinné nevědomí či „rodinný román"), tzn. „úhrn oněch nevědomých přání a tendencí, které byly přinejmenším zčásti převzaty (prostřednictvím identifikace nebo introjekce) od rodičů a jiných příslušníků rodiny" (W. Toman); ty tvoří především nevědomou část nad-já (superega, osobní morálky), ale jejich zdrojem jsou i různé frustrace z raného dětství.

Zdrojem osobního nevědomí je tedy především ***potlačení,*** psychoanalytický termín vyjadřující existenci obranného mechanismu, který nepřipouští realizaci konfliktních motivů, příbuzný pojmu vytěsnění, mechanismu, který zase nepřipouští, aby do vědomí vstoupily, tj. aby byly uvědomovány, určité konflikty vyvolávající obsahy, představy a myšlenky, pocity a snahy neslučitelné s osobní morálkou. Pojmy potlačení a vytěsnění jsou také používány jako významově ekvivalentní. Takový ***potlačený motiv,*** resp. s ním související potlačené chování (např. nějaká forma „hříšného sexu" nebo desaprobované agrese) vyvolává určité důsledky:

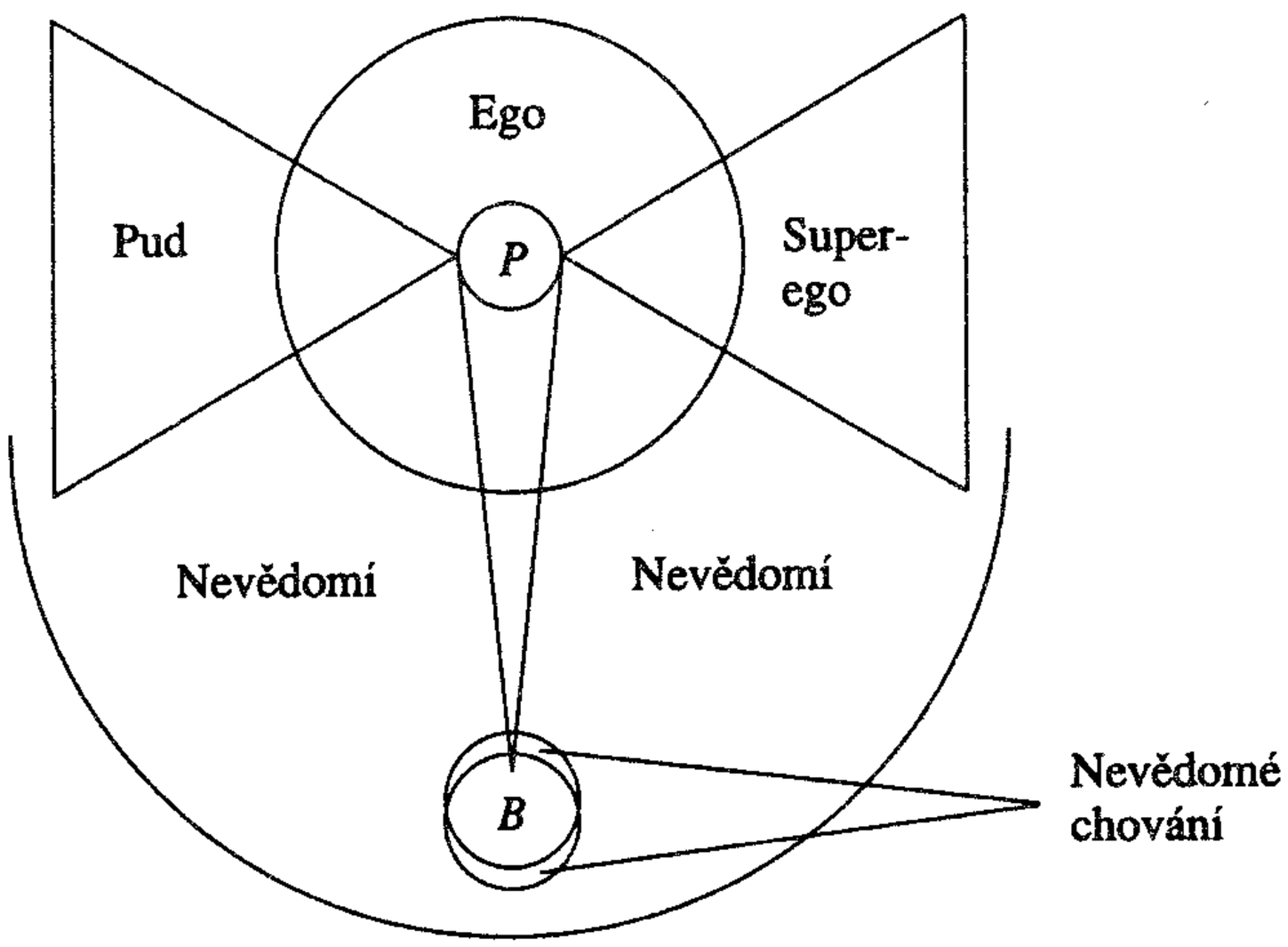


Z potlačení se pak vyvíjí zvláštní dynamika motivace, resp. chování, a lze říci, že potlačení je hlavním zdrojem dynamiky nevědomí; způsobuje nejen transformaci potlačených tendencí v tendence náhradní, ale projevuje se i v tvorbě snů a v psychickém životě jedince vůbec (např. určitými obsedantními představami a myšlenkami, nevědomými pocity a snahami).

Pojem ***dynamika nevědomí*** pak vyjadřuje skutečnost, že mnoha svých pohnutek, způsobů jednání a jejich mentálních příčin si jedinec není vědom, že jejich skutečné psychické příčiny spočívají v potlačených pudových sklonech a konfliktech, které tyto sklony vyvolávají, a že tedy mnohá rozhodnutí, která člověk učiní a pokládá za rozumná, resp. uvážená, jsou ve skutečnosti iracionální, tj. mají kořeny v pudových hnutích nebo jejich potlačení. „To neznamená, že se mu jeho chování jeví jako ‚beze smyslu'. Prožívá tlak a touhu, cíle a úmysly a má sklon k tomu, aby své chování nahlížel jako konzistentní a smysluplný celek. Ale ‚motivy', které zakouší ve vědomí, jsou často rozsáhlé atrapy pro vlastní ‚nevědo-

mé motivy' a jeho ‚chápání' této motivace není nic jiného než pouhé racionalizování" (D. Krech a R. S. Crutchfield, 1958).

Vraťme se však nyní k tématu potlačení, k jevu, který je klíčový pro chápání dynamiky nevědomí, tj. intervence nevědomých motivů v chování člověka. Této dynamice nevědomí je přisuzován tak velký význam, zejména v oblasti klinické psychologie a teorie osobnosti, že vznikla relativně samostatná psychologická disciplína, tzv. ***hlubinná psychologie*** (z němec. „Tiefenpsychologie"), která se zabývá zkoumáním oněch „hloubek" lidské osobnosti, tj. vrstev nevědomí, z nichž pramení ony nevědomé impulzy, utvářející dynamikou nevědomí. Významnost tohoto odvětví psychologie vyplývá také z toho, že „nezvládnutelné potlačení" vede k tvorbě neurotických symptomů, resp. ke vzniku rozvinuté neurózy, funkční poruchy s celou řadou nepříjemných psychických i fyziologických příznaků. Potlačení může vést k utváření takových rysů osobnosti, jako jsou agresivita a úzkostnost (anxiozita), může vyvolávat deviace chování (např. různé sexuální perverze) a může přispívat k celkové dezintegraci osobnosti (psychopatizaci založené na dominanci určité, potlačený motiv kompenzující tendenci).



P = uvědoměné pudové hnutí se dostává do konfliktu s osobní morálkou (superegem), je vytěsněno do nevědomí, přetváří se v motivační stav (B) a dále v nevědomé chování.

Obr. 24 Psychoanalyticky pojatý mechanismus potlačení

Širší než pojem potlačení je pojem ***frustrace,*** který vyjadřuje jednak situaci, v níž nějaká překážka brání dosažení cíle, o nějž usiluje tímto cílem motivovaný jedinec, jednak důsledky této situace v psychice frustrovaného. Potlačení je vlastně druhem frustrace, a sice vnitřní frustrace, kdy překážkou dosažení nějakého cíle jsou vlastní zábrany jedince (např. určité předsudky, „morální

skrupule“, tj. pochybnosti, vrtochy, morální hodnoty, které byly přijaty jako vnitřní závazné normy chování, atd.). To je případ, kdy se subjekt frustruje sám svými zábranami, stává se sám zdrojem frustrace.

Vnější frustrace mohou mít povahu fyzickou (skutečné překážky fyzické povahy, např. zamčené dveře, které nám brání ve vstupu do místnosti), nebo symbolickou (např. slovy vyjádřené zákazy nějaké činnosti). Frustrace je definována jako „blokování uspokojení motivu nějakým druhem překážky“ (J. Kagan a J. Segal, 1988) a je předmětem intenzivního zájmu psychologů, protože frustrovaný jedinec transformuje trvale frustrovaný motiv, resp. jemu odpovídající chování, v motiv a chování s náhradním cílem, resp. náhradním uspokojováním. Typickým příkladem toho je nepravá homosexualita nebo onanie vězňů, vystavených dlouhodobé sexuální frustraci. Reakcí na frustraci jsou také tzv. ego-obranné mechanismy, o nichž už bylo pojednáno.

Frustrace a její zvláštní případ – potlačení – se týkají především popudů a afektů, které jsou, podle psychoanalýzy, obsazeny množstvím energie. Je-li zabráněno odreagování této energie, je „městnána“ a vynucuje si odreagování náhradním „korytem“. Za druh frustrace je pokládán také ***konflikt,*** vnitřní stav poznamenaný střetnutím neslučitelných tendencí. Kagan a Segal (1988] jej definují jako „simultánní vzbuzení dvou nebo více neslučitelných motivů, rezultující v nepříjemné emoce, jako je úzkost nebo zlost“, a zdůrazňují, že výraz „nepříjemné emoce“ je podstatnou částí definice. Osoba, jejíž motivy jsou v trvalejším konfliktu, zakouší úzkost, nejistotu a pocity rozervanosti a vyčerpání, což ohrožuje integritu její osobnosti a jejího chování.

Podstatou konfliktů je rozhodování spojené s úzkostí, které vystupuje, když střetávající se tendence jsou provázeny silnými emocemi (afekty). Jde např. o konflikty mezi povinností a zábavou, potřebou nezávislosti a nutností podrobit se atd. Morální konflikty mohou vznikat ze střetávání „přirozených“ tendencí a represivní povahy naší kultury, která se dotýká zejména dvou silných tendencí, agresivních a sexuálních.

Člověk je často nucen potlačit hněv a s ním spojený přímý útok proti jeho zdroji, protože je jím např. jeho přímý nadřízený nebo protože se to „vůbec nehodí“, aby v dané situaci někomu, kdo vyvolal jeho hněv, tak říkajíc od plic vynadal nebo ho chytil za límec a vyhodil ho ze dveří. A tak se musí tvářit, jako by se nic nestalo, nebo být dokonce přívětivý a rudimenty jeho hněvu a agrese se projevují jen tím, že zatíná pěsti, skřípe zuby, rudne (protože mu ve zlosti stoupl krevní tlak, aby mohl silně udeřit) a poněkud se přikrčí, jako by se chystal ke skoku.

Vnitřní konflikty, jak ukázal S. Freud ve svém populárním spise Psychopatologie všedního života (česky 1938), se často projevují jako ***chybné úkony*** (zapomenutí nebo založení něčeho, přeřeknutí se a další).

Klasickým příkladem je historický výrok jistého předsedy rakouské sněmovny, který zahájil její zasedání slovy „A tímto prohlašuji zasedání za skončené“,

neboť nepochybně někam spěchal. Jiným příkladem je dopis, který píšeme a máme odeslat s nelibostí a který stále zapomínáme vhodit do schránky. Ne každý chybný úkon má ovšem svůj zdroj ve vnitřních konfliktech, četná přeřeknutí jsou prostě jazykové lapsy a nemají vůbec význam chybných úkonů.

Freud šel v pojetí chybných úkonů jako symptomů vnitřních konfliktů dost daleko, když napsal, že si má psychiatr všímat vůbec všeho, co jeho pacient dělá, neboť existují ***příznaková a náhodná jednání,*** která nejsou vůbec náhodná, ale symptomatická, jako je např. cinkání klíči v kapse, potahování se za vousy, různé pohyby rukou apod. Freud například píše (1938): „Každá změna obvyklého ústroje, každá malá nedbalost, jako je např. nezapnutý knoflík, každé neopatrné obnažení vyjadřuje něco, co vlastník šatstva nechce říci přímo, většinou ani říci nemůže.“ Freud tady předstihl dnes tak velmi atraktivní a propracovávaný problém tzv. řeči těla, k němuž se ještě vrátíme.

Také v dynamice nevědomí, tj. v chování, které rezultuje z nevědomých motivů, se zřejmě uplatňuje ***princip rovnováhy,*** který má v psychickém dění vůbec velmi výraznou roli. Ve sféře sociálních interakcí funguje jako výměna odměn a trestů. Pokusíme se to vysvětlit na několika případech.

V prvním případě jde o chlapce, jehož rodiče se rozvádějí, a tím ho trestají, působí mu mnoho nepříjemného, neboť ničí domov, kde se cítil v bezpečí, přinášejí mu nepříjemné starosti, jak to bude dál, co všechno se stane a jakou úlohu v tom bude hrát on sám. Může reagovat trestáním svých rodičů tím, že začne mít ve škole problémy s prospěchem a kázní, neboť rodiče přisuzují obojímu velký význam. Psychoanalytikové soudí, že bezbranné malé dítě může své rodiče trestat zácpou, když rodiče radostně reagovali na jeho první úspěchy v ovládání tělesné čistoty a když je potom nějak trestají.

V druhém případě jde o ženu, která svého manžela za ponižování, které jí způsobuje svým bezohledným chováním, trestá manželskou nevěrou, jejímž motivem není ani tak sexuální potřeba, ale potřeba jakési pomsty, jež je vždy obsažena v tendenci člověka trestat toho, kdo jej zraňuje. Může jít jen o prožitek trestání toho druhého v imaginaci, když je nevěra utajována. Trestány mohou být i podobné osoby jako náhradní objekty blokované agrese (zfilmovaný případ vraha, který zabíjí děvčátka podobná své nenáviděné manželce), popř. věci, které nenáviděné osobě patří nebo ji symbolizují.

Agrese a s ní spojené trestání, jehož nástrojem mohou být nejrůznější aktivity, však mohou být zaměřeny nejen na jiné, ale i vůči vlastní osobě, když je agrese spojena s pocity viny. V psychologii se rozlišuje heteroagrese (zaměřená na druhé) a autoagrese (zaměřená na sebe sama), extrapunktivita (trestání druhých) a intropunktivita (trestání sebe sama): krajním případem heteroagrese je vražda, autoagrese sebevražda.

Za zvláštní případy jakési nevědomé sebevraždy, popř. extrémní nevědomé autoagrese či intropunktivity, pokládají někteří psychologové běžným pojetím selhání lidského činitele nevysvětlitelné havárie s následnou smrtí řidiče a nazý-

vají je krajní autodestrukcí, sebezničením. Existují případy drastickým způsobem provedených sebevražd, které poukazují na přítomnost tendence k potrestání sebe sama, nikoli jen snahy o ukončení života.

Konečně sklon k udržování a restauraci ztracené vnitřní psychické rovnováhy nemusí být ve spojení s dynamikou nevědomí realizován jen hetero a autoagresivními činy, ale celou řadou dalších ego-obranných mechanismů. Dynamika nevědomé motivace však nesouvisí, jak se domníval Freud, primárně s ekonomií duševní energie, s ekonomií libida (tendence ke slasti), tj. s přeléváním „pudové energie", ale s obsahem určitých principů, jimiž je dynamika nevědomí vysvětlována jako proces zákonitě na sebe navazujících jevů, jehož průběh je přísně determinován, zejména principem udržování a restaurace vnitřní rovnováhy, resp. vnitřní integrity osobnosti.

Za zvláštní zdroj nevědomé dynamiky jsou pokládány ***komplexy*** (pojem zavedl C. G. Jung, který chápal komplex jako neasimilovatelnou zkušenost, která tvoří jakousi autonomní dynamickou strukturu): jsou chápány jako svazky potlačených pocitů, představ a myšlenek vyvolaných určitými nepříjemnými zážitky, které byly potlačeny, a vyvíjejí proto nevědomý vliv na motivaci a chování. Intervence komplexu v chování směřuje vždy k restauraci vnitřní rovnováhy, ale spíše jen ve smyslu dočasné kompenzace komplexu. Komplexy vznikají v situacích výrazné frustrace ega, tj. v situacích selhání, provinění se, a z deprimujícího sebehodnocení, nejen tedy z vlastních schopností, ale i tělesného zevnějšku.

Za velmi rozšířené komplexy jsou považovány komplex méněcennosti, komplex viny a řada konkrétních komplexů, které se týkají různých nedostatků v tělesném zevnějšku (komplex dlouhého nosu, odstávajících uší, tloušťky, malé postavy u mužů). Komplexy jsou jakási „cizí tělesa" v lidské psychice, existují jako „odštěpené" a „opouzdřené" zážitky (zkušenosti), které – jako nevědomé motivy – strhávají jedince často k absurdnímu jednání. Například muži trpící komplexem nízkého vzrůstu (malé postavy) činí někdy neuvěřitelné věci, aby tento komplex kompenzovali: nejrůznějším způsobem se vyvyšují nejen fyzicky (např. prostřednictvím abnormálně vysokých podpatků, vystupováním na vyvýšená místa), ale i chováním, které je, obrazně řečeno, „vytahováním", chvástáním, které má v subjektu samém i v jeho sociálním okolí kompenzovat malé tělo „velkými schopnostmi". To však samozřejmě neznamená, že všichni muži malé postavy jsou zatíženi tímto komplexem. Komplex se vytváří zejména tehdy, je-li nějaká zkušenost zraňující, je-li např. určitý tělesný znak zesměšňován.

Široce pojatou genezi populárního komplexu méněcennosti vypracoval rakouský psychiatr A. Adler (1935). Shledal řadu vývojových psychologicky smysluplných souvislostí mezi orgánovou méněcenností, jíž se, jako sám tělesně postižený, zabýval, a pocity méněcennosti, které se postižený jedinec snaží kompenzovat snahou o uplatnění, „snahou o vyrovnání tohoto trýznivého pocitu", tendencí, která, podle Adlera, má svou podobu v organickém životě:

„Je prokázána skutečnost, že v případě, kdy se objeví v životně důležitých orgánech nějaká slabost, začnou tyto orgány, jsou-li alespoň trochu životaschopné, reagovat neobyčejným zvyšováním své výkonnosti.“ Jako příklad uvádí Adler zvyšování aktivity i zvětšování objemu srdce při obtížích krevního oběhu.

„Podobně pokouší se duševní orgán, tísní-li jej malost, slabost, pocit méněcennosti, mocným úsilím, aby nad tímto pocitem zvítězil a zbavil se jej“ (Adler). Jde-li vyrovnávání dále, než je třeba, pokračuje Adler, hrozí překompenzace: ve výše uvedeném případě se může projevit jako chorobná, bezohledná ctižádost, k níž se může později připojit ješitnost a „úsilí překonat za každou cenu druhého“, což podle Adlera může nabýt až takového rázu, že „člověk sám již nebaží tak po vyvýšení, nýbrž že se spokojuje s tím, že druhý klesá“. Komplex se v tomto smyslu překompenzace může stát skutečně „dílčí osobností“, jak to naznačil C. G. Jung.

R. Heiss (1964) pokládá komplex za druh setrvávajícího konfliktního stavu: „Komplex je druh proměnlivého konfliktu. Představuje zhuštění, rozšíření, rozpínání akutního konfliktu.“ Heiss to vysvětluje takto: „To, co vystupuje v konfliktním dění akutního druhu jako momentální ambivalence, momentální útlum a momentálně explozivně nutkavé projevy, dostává v komplexu v silnějších a slabších projevech habituální charakter.“ Komplex je tedy setrvávající konflikt spojený s pokusy o „řešení“.

Proto lze také říci, že komplex je setrvávající frustrace sebe sama, frustrace, jíž je frustrovaný sám zdrojem. Jde-li o komplex viny, dalo by se to chápat i jako trvalé sebetrestání, jako pokus o kompenzaci tohoto komplexu. Komplexy, pokud jsou nevědomé, se obohacují o asociace, a tím nabývají stále většího rozsahu. Nikdy však nemohou být korigovány, neboť neovlivnitelný charakter nutkání, který jako automatismy mají, může být odstraněn až tehdy, jsou-li přivedeny k vědomí (J. Jacobiová, 1957). Obvykle tomu napomáhá psychoterapie. Citovaná autorka dále uvádí: „Je-li komplex tak silně nabit, že do svého obvodu vtáhne vědomé já, přemůže je a pozře, pak se komplex více či méně stal jediným vládcem v domě vědomého já; pak můžeme hovořit o částečné nebo úplné identifikaci mezi já a komplexem.“ V tomto případě, jak prohlásil Jung, člověk už nemá komplex, ale komplex má člověka. Podle Jacobiové je možno tento fenomén pozorovat zejména u mužů s mateřským a u žen s otcovským komplexem: aniž by to zpozorovali, stali se jejich názory, slova, přání názory, slovy a přáními jejich matek a otců, sami se stali jejich hlásnou troubou a nástrojem. „Komplex je vědomí znám, ale jen intelektuálně uvědoměn, a proto i nadále působí svou původní silou. Teprve emocionálně zakoušený zážitek jeho obsahu, jakož i jeho pochopení a integrování, jej přivede k rozpuštění“ (Jacobiová).

Dynamika nevědomí je obvykle chápána jako proces, jehož podstatou je ***redukce úzkosti,*** dezintegrujícího, vnitřní rovnováhu narušujícího psychického stavu, který je vyvoláván selháním v adaptaci a signalizuje z toho plynoucí

hrozbu. Potlačením se já brání úzkosti: „Já má tendenci potlačovat zážitky – vzpomínky, přání, impulzy –, které představují ohrožení jeho jistoty nebo jeho sebeúcty. Jsou odmítány a vylučovány z podvědomí. Takovým potlačením se já chrání proti úzkosti a stísněnosti. Avšak věci nezmizí, i když před nimi zavřeme oči: citově akcentovaná představa, přání, impulz neztrácejí svým vytlačením z vědomí svou moc. Potlačené zůstává působivé a může se rozličným způsobem uplatňovat. Pudové nebo afektivní napětí nedospěje potlačením k rozpuštění. Vykonává stále nevědomě svůj tlak“ (H. Schjelderup, 1963). V této formulaci je obsažena či vystižena podstata dynamiky nevědomí, tj. geneze a působení jeho „sil“, jimiž jsou potlačené motivy a s nimi sdružené představy, emoce atd.

Vnitřní konflikty, s nimiž jsou tyto jevy spojeny, vystupují již v ***dětství,*** kdy se objevují první konfliktní motivy, reprezentující rozpory mezi dětskou přirozeností (hravostí, zvědavostí, skotačivostí) a různými omezeními, která ukládá sociální okolí spolu s určitými příkazy. Ty v tomto smyslu mohou působit stejně jako zákazy, když se dítě, které má něco vykonat, musí současně něčeho oblíbeného vzdát, např. hry.

Zdrojem silné úzkosti se stávají sociální konflikty se sourozenci, s rodiči a další. A tak již v dětství lze nacházet kořeny různých nevědomých dynamismů: například výše zmíněný mateřský komplex dospělého muže mívá často původ ve vzájemné fixaci matky a syna, jejíž příčinou mohlo být nešťastné manželství.

Podle J. Kagana a J. Segala (1988) existují následující ***situace vyvolávající úzkost,*** s níž je spojena tendence k její redukci, převážně prostřednictvím nevědomých mechanismů:

– Máme konfliktní motivy (chceme např. pomáhat druhým a současně se zabývat něčím, co vyžaduje samotu, např. psaní povídek).

– Prožíváme konflikt mezi naším chováním a vnitřním standardem (např. když děláme něco, co současně pokládáme za špatné).

– Setkáváme se s nějakou neobvyklou událostí, kterou nemůžeme bezprostředně pochopit a které se nemůžeme přizpůsobit (např. když přijdeme do nového prostředí a nevíme, co se od nás očekává).

– Jsme konfrontováni s událostmi, jejichž výsledek je nepředvídatelný (nevíme např., jakého výsledku dosáhneme v důležitém testu, jemuž se máme podrobit).

– Jsme konfrontováni se ztrátou milované osoby (např. když blízký přítel nebo rodič beznadějně onemocní).

Uvedené situace vyjadřují konflikty mezi motivy a frustrace motivů, což jsou podmínky, za nichž mohou při působení potlačení vznikat nevědomé motivace, tedy podmínky geneze nevědomé dynamiky či dynamiky nevědomí, jež v širokém rozsahu ovlivňuje jednání člověka.

Důležitým mechanismem dynamiky nevědomí je tzv. ***regrese*** (z latin. regressus, návrat, ale také útočiště), tendence k sestupu na nižší vývojovou úroveň, v případě dospělého sestup na infantilní úroveň chování, který je charakteristický pro určité typy neurotiků. Z psychoanalytického hlediska se věnoval jejímu

studiu W. Stekel (1922), který o infantilních dospělých říká, že jsou to lidé s vlastnostmi dítěte. Regrese je formou psychické obrany, ale existuje i konstituční psychologický infantilismus, např. ženy s dětským způsobem chování, které mají současně infantilní dělohu a slabou, často vynechávající menstruaci. Stekel studoval zejména případy pychogenního sexuálního infantilismu, který nemusí být doprovázen výše uvedenými organickými příznaky.

Pojem psychosexuálního infantilismu vyjadřuje ustrnutí sexuálního vývoje, které se projevuje tím, že sexuální život těchto jedinců nepřekračuje „úroveň dětských hříček" (Stekel); je způsobován konflikty mezi sexuálním pudem a s ním spojenými zábranami, které však mohou vést i k jiným typům osobnosti. Sexuální infantilismus znamená infantilní formy projevu sexuálního života a jeho psychogenní forma se projevuje tak, že člověk ustrne na určitém stupni psychosexuálního vývoje, obvykle na úrovni puberty.

Naproti tomu regrese znamená „neuvěřitelný skok" někdy až na úroveň embryonálního života. Infantilní rysy vykazují nejen neurotikové, ale i zamilovaní: „zamilovaný se chce znovu stát dítětem" (Stekel), což se projevuje infantilními projevy laskání i řeči. Podle Stekela: čím menší je duševní komponent lásky, tím snáze povede k regresi do oblasti infantilního chování; čím větší je duševní podíl v erotice, tím více budou její dětské projevy ustupovat do pozadí. Téměř obecným jevem je vystoupení regrese ve stáří: staří lidé se znovu stávají dětmi, cítí se znovu bezbrannými. Stekel tvrdí, že každý člověk v sobě nese „embryonální duševní buňky" a že každý člověk má někdy přání být zase dítětem; infantilismy během klimakteria (u mužů i žen) jsou obranou proti stárnutí, jehož se lidé obávají, neboť naše doba ztratila řeckou a římskou úctu ke stáří a stařec je pokládán spíše za komického. A právě ze strachu před stářím se vývoj zastaví nebo dojde k regresi.

S. Ferenczi (1922), jiný psychoanalytik, se domnívá, že regrese je způsobována příjemnou vzpomínkou na mateřské tělo, které symbolizuje bezpečí a bezstarostnost dítěte: je to vzpomínka na „vyhnání z ráje dětství". U neurotiků mohou jít fantazie až k nitroděložní foetální existenci.

Důležitým problémem je ***empirická evidence dynamiky nevědomí,*** její objektivní, zejména experimentální potvrzení, které je pro mnohé více přesvědčující než intuitivní zpracování klinických zkušeností, které někdy vychází ze sporných konceptů, jako např. Freudovo pojetí regrese, jež ji chápe jako návrat k období, v němž došlo k fixaci libida, a které předpokládá Freudovo sporné pojetí psychosexuálního vývoje dítěte. Empirická evidence dynamiky nevědomí souvisí s počátky jeho experimentálního studia (P. Janet, 1886) a v dalším vývoji se pak koncentrovala na experimenty s použitím hypnózy.

F. W. H. Myers (1903), jeden z těch, kteří zkoumali tzv. psychické automatismy (nevědomím řízené psychické aktivity, jako je např. tzv. automatické psaní) a jiné projevy nevědomí, dospěl k pojmu „podvědomé já".

Později se snažil S. Freud (1898 a pozd.) klinickými rozbory prokázat, že velká část našeho jednání plyne z nevědomých motivací daných potlačenými libidinóz-

ními sklony (tj. tendencemi k získávání slasti, které jsou reprezentovány zejména sexem).

Experimentálně, pomocí hypnózy, prokázali existenci vlivu nevědomí v chování individua zejména ruský neuropsycholog A. R. Lurija (1932) a americký expert v oblasti hypnotismu M. H. Erickson (1939).

Lurija u svých pokusných osob vyvolal v hluboké hypnóze afektivní komplexy s tím, že po probuzení z hypnózy tyto „umělé konflikty" zapomněly. Pak je podrobil asociačnímu testu, v němž má pokusná osoba odpovědět prvním slovem, které ji napadne, na každé z řady slov, jež jsou jí postupně předříkávána. Na neutrální slova reagovaly pokusné osoby psychologicky nevýznamnými reakcemi, na slova, která byla asociována s vyvolaným konfliktem, naproti tomu reagovaly psychologicky významným způsobem (např. různými poruchovými reakcemi, signifikantními slovy, prodlouženou reakční dobou atd.). V jiné variantě nechal Lurija pokusné osoby produkovat řady volných asociací (osoby měly říkat slova, která je postupně napadala) a ukázalo se, že experimentálně vyvolaný afektivní komplex determinoval průběh asociací.

Ericksonovy experimenty směřovaly k přirozenějším projevům hypnotizovaných pokusných osob, např. k projevu nevědomé determinanty v obsahu konverzace. Pokusné osobě byla v hluboké hypnóze dána instrukce, že po probuzení z hypnózy si všimne, že přítomný pan D. marně hledá po kapsách cigarety, a nabídne mu své vlastní; pan D. si vezme celou krabičku a v roztržitosti ji zapomene vrátit, což bude pro pokusnou osobu nepříjemné, protože nemá jiné, a proto velmi zdvořile o cigarety požádá, ale v konverzaci s p. D. se o cigaretách nebude zmiňovat. Po skončení hypnózy si pokusná osoba skutečně všimla, že přítomný pan D. hledá cigarety, nabídla mu své a navázala s ním konverzaci. Pan D. si vzal od pokusné osoby celou krabičku cigaret a po zapálení jedné zastrčil krabičku do kapsy. V konverzaci vystřídala pokusná osoba celou řadu témat, ale často se nepřímo, avšak důrazně zmiňovala o kouření. Když se jí pan D. zeptal, co by momentálně nejraději dělala, začala pokusná osoba hovořit o pěkném počasí a odpověděla, že by nejraději pádlovala v kánoi nebo se v ní nechala unášet a kouřila(!).

V nevědomém chování se často objevuje ***iracionální infantilismus,*** protože se v jeho kořenech uplatňují dojmy z raného dětství, zejména zkušenosti s vřelostí a láskou nebo chladem a neláskou matky a otce a s jejich obrazem. Tyto zážitky „klesají do nevědomí dítěte" a mohou mít později silný vliv jako „nerozumné chování". Například principiální odmítání autority může být výrazem nevědomého odporu k příliš přísnému otci a naopak podřídivost může být projevem nevědomého ctění otce. Silná vazba na matku může u muže později vyvolávat homosexualitu (nevědomá „věrnost" matce), ale také „touhu po dálkách" a světoběžnictví, aby „vzdálením se" této vazbě subjekt unikl. Vazba na matku může být také příčinou „donchuánství", „dobývání žen". Podle J. G. Leithäusera (1958) typický „donchuán" poté, co určitou ženu získá, ztrácí o ni zájem a je

„štván“ k další: působí zde nešťastný vztah k matce z období raného dětství, který vyvolává touhu po ideální ženě a po uznání; takový muž nutkavě hledá ideál, který neexistuje, a najde-li uznání, je jeho touha naplněna a „vášeň uhasne“. Jde o jakousi iracionální pseudoerotiku: je např. hledána situace, v níž je získáno uznání, a nikoli plný erotický vztah. Také u žen se objevuje stálé hledání uznání a uctívání z těchže nevědomých důvodů: taková žena platí ve svém okolí za „posedlou po mužích“, ačkoli je obvykle sexuálně utlumená. Takové infantilismy jsou také označovány za substituční chování.

CHARAKTER

Úvod do problematiky

Téma charakteru má v psychologii zvláštní postavení. Mnozí psychologové je odmítají, protože v něm spatřují zavádění normativních hledisek, která do empirické vědy nepatří. Je ovšem otázkou, zda je problematika charakteru s těmito hledisky nutně spojena.

G. W. Allport (1961) je přesvědčen, že mluvíme-li o charakteru, zahrnujeme vždy morální požadavky a „upadáme do hodnocení". V tomto smyslu pak Allport vymezuje ***vztah mezi pojmy osobnost a charakter*** jednoduše takto: „charakter definujeme jako osobnost s určováním její hodnoty a osobnost jako charakter bez určování její hodnoty: charakter je zhodnocená osobnost."

Podle R. Stagnera (1961) ***pojem charakteru*** poukazuje na chování individua, pokud je konformní s místními mravy nebo etickými standarty, vyjadřuje chování, které je v souhlasu se sociálními očekáváními. To je ale jednostranně pozitivní pojetí charakteru ve smyslu charakterní = morálně vyspělý. Hodnocení však nemusí nutně vycházet z etických norem, může uplatňovat hlediska sociální, pedagogická a jiná.

Termín charakter je odvozen z řeckého slova, které znamená vrývat nebo, jako substantivum, vryp, tedy něco výrazně vytvořeného, čím je jedinec poznamenán, čím je nápadný. A v tomto smyslu pak znamená povahu, tj. něco trvaleji osobitého. K identifikaci individuálních zvláštností, osobitosti, směřuje klinická psychologie prostřednictvím psychodiagnostiky, z níž vychází její praxe, psychoterapie. Proto pojem charakteru v širším smyslu je v psychologii žádoucí. A proto také byly v psychologii sestavovány různé ***charakterologie,*** pokusy o teorii charakteru, klasifikaci jeho vlastností atd. Jednou z nejstarších je práce Charaktery Aristotelova žáka Theofrasta, analyzující různé charakterové vlastnosti. Existují nepochybně charakterové vlastnosti, jako např. vytrvalost, přesnost, které jsou eticky neutrální. Jádrem charakteru je nepochybně osobní morálka, ale etickými hledisky se problematika charakteru nevyčerpává.

Psychologická podstata charakteru

V psychologii se někdy příliš ostře rozlišují psychologické a nepsychologické ***charakteristiky;*** ty druhé jsou právě hodnotící, ale v praxi, např. v oblasti klinické či pedagogické psychologie a v jiných oblastech aplikované psychologie, od nich nelze abstrahovat. Kromě toho hranice mezi charakteristikami prostřednictvím čistě empirických pojmů, jako je např. vzrušivost, způsob vnímání apod., a těmi, kde se uplatňuje nějaké hodnotící středisko, nejsou ostré. Již v tak psychologicky závažné charakteristice, jako např. extraverze, se uplatňuje jisté hodnotící hledisko, totiž společenskost jedince, jeho sociální angažovanost.

Za „charakteristické" pokládá G. W. Allport to, co tvoří individualitu individualitou, tedy to, co tvoří psychologický svéráz jedince. A to jsou jeho, tj. jemu výrazně příslušející zvyky, vlastnosti, postoje, zájmy atd. Jde tu obvykle o kombinaci termínů vyjadřujících jednotlivé kategorie psychických vlastností osobnosti (schopnosti, temperament atd.), resp. o určení síly faktorů osobnosti ve smyslu faktorové analýzy. V tomto smyslu a s přihlédnutím k tomu, co bylo uvedeno výše, se objevuje ***dvojí užívání pojmu charakter v psychologii*** (G. Dietrich a H. Walter, 1972): 1. v čistě psychologickém smyslu vyjadřuje „individuální zvláštnost člověka", 2. ve smyslu „morálního charakteru" vyjadřuje pohotovost nebo nedostatek pohotovosti člověka jednat podle určitých etických principů, maxim. Běžné je normativně pozitivní pojetí charakteru: „charakterní člověk."

Různými psychology je ***podstata charakteru*** interpretována různě: A. Roback (1931) chápe charakter jako „setrvávající psychofyzickou dispozici k útlumu instinktivních impulzů v souhlase s regulativním principem", což v interpretaci H. J. Eysencka (1966), který spatřuje podstatu charakteru rovněž ve vůli, znamená tlumení pudových impulzů z hlediska principu reality („je to nebezpečné"), resp. osobní morálky („je to nemorální"). Charakter je tu chápán velmi zjednodušeně jako systém zábran projevit pudová hnutí, tedy jako negativní „síla vůle". Avšak vůle, jak víme, nemá jen tuto negativní funkci, souvisí také s aktivním prosazováním životních cílů, které jsou založeny na dominanci určitých hodnot, pokládaných za nejvíce žádoucí (zdraví, blahobyt, láska k jiné osobě, k bližnímu či lidstvu vůbec atd.)

Širší pojetí charakteru má H. Remplein (1965), který jej vymezuje jako „relativní konstantu osobního cítění a chtění hodnot". A konečně charakter s celkem

osobnosti ztotožňují, jak již víme, G. W. Allport, ale také H. Rohrachter (1957), L. Klages (1931), Ph. Lersch (1956) a další významní psychologové. Poslední z uvedených vymezuje charakter jako „úhrn duševních dispozic (vlastností)".

Podle antropologa a filozofa A. Gehlena (1956) vyjadřuje pojem charakteru stabilní zvyky a sklony, v nichž se projevuje tendence člověka dávat přednost určitým obsahům před jinými, která byla vypěstována výchovou. Toto pojetí vyjadřuje jakýsi přechod od mentalistického k behavioristickému pojetí charakteru, podle něhož je to prostě systém naučených způsobů chování, zvyků. Ti, kteří hledají podstatu charakteru v citech nebo ve vůli, obvykle také oddělují charakter a inteligenci, což je ovšem diskutabilní.

Domníváme se, že přesně vyjadřuje podstatu charakteru již zmíněný Allport, když říká, že je to „zhodnocená osobnost". To současně znamená, že v charakteru je obsažena celá osobnost, všechny její dílčí složky či systémy, jako jsou schopnosti, a tedy také inteligence, temperament, motivy, postoje. A proto: „kolik je možných modifikací osobnosti, tolik je možných charakterů, ne více," napsal významný švýcarský odborník na problematiku charakteru P. Häberlin (1925). Charakter je tedy druh osobnosti, její individuální útvar. Podle Allporta „osobnost není aditivní fenomén", není to inteligence plus temperament plus charakter apod. Jen v užším etickém pojetí morálního charakteru je charakter více spojen s určitými složkami osobnosti než s jinými, ale pak je současně chápán i jako složka osobnosti, v níž dominuje „síla vůle" a postoje jako vztahy k hodnotám.

Podle R. Stagnera (1961, s. 214) charakter především vypovídá o chování individua, do jaké míry je konformní k místním mravům a zvyklostem, tedy kulturně specifickým standardům. Pokud jedinec vykazuje akty shodné s těmito standardy, říká se o něm, že má dobrý charakter. To je tedy ***normativní pojetí,*** kdy charakter je chápán jako chování souhlasné s očekáváními, která společnost na jedince klade. Jindy se používá pojmu „pevný charakter", např. u člověka, který vytrvale sleduje směr své akce, prosazuje své záměry a překonává obtíže, spíše než by dával přednost bezprostředním požitkům a pohodlí, který ovládá své impulzy, spíše než by je uvolnil v nezodpovědném bezohledném jednání. Pojem charakter je tedy spojován s adjektivy dobrý, pevný (silný) a pokud jedinec vykazuje opak toho, co tato adjektiva vyjadřují, je pokládán za „bezcharakterního". V psychologii se však takové normativní pojetí charakteru neuplatňuje, charakter zde vyjadřuje určité charakteristiky jedince, ať pozitivní nebo negativní. Vystupuje zde celá řada různých pojetí charakteru, mezi něž patří i taková, která se normativnímu pojetí přibližují. Např. pojetí H. Gougha, H. McCloskyho a P. Meehla (1952) o „pozitivní integraci charakteru", která spočívá v rysech sociální responzibility, mravní senzitivitě, pevných, interně determinovaných principech a dalších znacích. Charakter je tu ztotožňován s vnitřní determinací chování, která je v souhlasu se sociálně aprobovanými hodnotami, ale nejde tu o konformismus, nýbrž spíše o míru internalizace kladných společenských

hodnot a jejich vliv na motivaci jednání a volbu prostředků k dosažení cílů. Stagner vysvětluje tento rozdíl v termínech učení a soudí, že tu jde o „čistě behavioristický" přístup a že je tu podáno pojetí, že „charakter je organizovaný způsob percepce sociálních a etických situací" (Stagner, 1961, s. 221). Podle tohoto amerického psychologa je charakter generalizovaná, integrovaná struktura, vyjadřuje interní konzistenci a integraci, která je ovlivněna následujícími činiteli socializace:

- sociální tlak: adaptace očekáváním, přizpůsobení se tomu, za koho by byl rád považován, tedy jednání v souhlasu se standardy;
- osobní očekávání: adaptace osobním očekáváním, tomu, za koho se sám považuje, tedy jednání v souladu se sebepojetím;
- kontrola impulzů: „trestání impulzivních aktů vede k podmíněnému útlumu", ale to vede dále ke zvyšování tenze, nicméně řada lidí tuto tenzi snáší; existují však vrozené rozdíly ve stabilitě kortikální organizace, resp. dezorganizace chování;
- percepční diference: integrita může být posilována nebo zeslabována vnímáním situace, což souvisí s dominancí cílů a s útlumem vedlejších podnětů (např. podnikání, které vede k zanedbávání manželství).

Integrita je někdy ztotožňována s pojmem ***síla vůle,*** v jehož obsahu je pak spatřováno, nikoli bezdůvodně, jádro charakteru: vyjadřuje se tím nejen schopnost tlumit určité impulzy, ale klást si i náročné cíle a být angažován v jejich dosahování, obecně tedy sebekontrola či k egu vztažná seberegulace činnosti – není to však elektrická baterie, z níž by byla čerpána vnější síla (Stagner, 1961, s. 224).

Jakési normativní pojetí charakteru nacházíme už u Platona, který zdůrazňoval čtyři ctnosti: moudrost, statečnost, spravedlivost a uměřenost. První a poslední z nich nepochybně přispívají k integraci osobnosti, ale jejich vymezení by asi nebylo jednoduché. Jaké jsou např. rozdíly mezi rozumností, moudrostí a chytrostí?

J. Dewey (1931, s. 39 násl.) uvádí: „Charakter je vzájemné pronikání zvyků," a soudí, že život by neměl jednotu, kdyby jeho reakce stály pouze jaksi vedle sebe vzájemně nepropojeny. Vzájemné pronikání zvyků není ovšem nikdy dokonalé, nejvýraznější je u tzv. „silných charakterů". Šablonovité speializování působí proti tomuto vzájemnému pronikání zvyků, které Dewey nechápe jako opakovaní reakce na určitou situaci: podstatou zvyku je získaná predispozice k přípravě a způsobu reagování, nikoli ke zvláštním aktům. „Zvyk znamená zvláštní citlivost nebo přístupnost vůči určitým třídám podnětů, stálým apetencím nebo averzím, rozhodně znamená víc než pouhý návrat určitých aktů. Znamená vůli" (Dewey, 1931, s. 44). Vůle pak znamená „celek zvyků", celek aktivních dispozic, které podněcují člověka k tomu, aby činil to, co činí „z hlediska osobního aspektu". Vůle je dispozice k činu, tendence k určitým aktům, je to „odpočívající energie", která potřebuje příležitost, aby se projevila v pohybech. Není-li tu

taková tendence, pak je ctnost buď pokrytectvím, nebo sebeklamem. Pronikání zvyků je způsobováno zobecňováním zkušeností; z toho vyplývají obecnější tendence, v nichž jsou zahrnuty hodnotící vztahy, které v podstatě vyjadřují apetence a averze orientované na sebehodnocení: „to je pro mne dobré", „to není pro mne dobré". To jsou ego-vztažné, ale nikoli nutně egoistické sklony. Já se výběrově rozšiřuje na my, původní egocentrismus na allocentrismus: osobní morálka vyjadřuje vždy ohled na druhé, přinejmenším na některé druhé. Deweyův postřeh, že podstatou charakteru je vůle, je jistě správný a je sdílen i dalšími psychology, kteří spatřují jádro charakteru v projevech tzv. volních vlastností osobnosti, jako jsou vytrvalost, zásadovost, rozhodnost, které jsou spojeny s žádoucími způsoby jednání. Charakter se projevuje pouze činy.

L. Klages (1926) si položil otázku, proč psychologie tak málo ví o lidském charakteru, a odpovídá na ni, že tomu bylo proto, že byla intelektualistická; proto ví jen málo o lidských pudech a vášních. Ale je tomu zřejmě i proto, doznává Klages, že rozmanitost charakterů je nekonečná a jednotná teorie charakteru je proto nesnadná.

Je-li G. W. Allportovi charakter zhodnocenou osobností projevující se navenek, chápe A. Wellek (1966, s. 28) charakter jen jako „jadernou sféru osobnosti, z níž člověk odpovědně jedná a hodnotí", a to je cit a svědomí. Také R. Le Senne (1949) odděluje pojmy osobnost a charakter, za nějž považuje „vrozené dispozice", které tvoří nástroj: charakter srovnává s klavírem, „já" s klavíristou a osobnost s hudební skladbou. H. Rohracher (1956, s. 2) vymezuje ***vztah osobnosti a charakteru*** takto: charakter je „duševně-duchovní zvláštnost jedince", úhrn jeho vloh jako vývojových možností, zatímco „osobnost je až dosud k vývoji dospěvší duševně-duchovní zvláštnost", tedy výsledek, produkt vývoje. Přísně vzato by však bylo možno význam obou těchto pojmů také zaměnit. Vnitřní integrita může být posilována nebo zeslabována vnímáním situace, což souvisí s dominancí cílů a útlumem vedlejších podnětů (např. dominantní zájem o podnikání a útlum podnětů týkajících se manželství nebo rodinného života).

Parapsycholog H. Bender (1976) nastínil zajímavé téma vyjadřující řadu záhad, totiž ***charakter a osud:*** charakter je to, co člověk činí, a osud je chápán jako něco nevyhnutelného, co se uskuteční nutně, nezávisle na rozhodování subjektu, ale také jako něco, co je jako jakási predestinace zakotveno v povaze subjektu. Mohou to být např. zážitky z raného dětství, které určují další vývoj jedince, např. jeho nejistotu či agresivitu. Např. určité vyústění tzv. Oidipova komplexu zakládá „nutkavé opakování": příkladem je žena, která zruší zásnuby, otálí vdát se za svého dalšího partnera; její matka si ji nepřála mít, její otec ji bránil; u této ženy vznikla nenávist k matce a příchylnost k otci, což pak bylo spojeno s pocity viny, které byly posléze potlačeny, a dívka se stala hodnou dcerou. Spolupotlačena však byla příchylnost k mužům vůbec, a vznikla tak porucha v prožívání erotických kontaktů; každý pocit byl prožíván jako provinění, a to se při každém setkání s mužem opakovalo a působilo jako nevědomý

motiv vyhýbání se jim. Freud však zřejmě jev nutkavého opakování nadhodnotil, neboť jsou lidé, kteří to překonají. Osudové však může být vrozené homosexuální vyladění, které u muže souvisí s „ženským hypothalamem“: k diferenciaci hypothalamu na „mužský“ a „ženský“ dochází již v období od 4. do 7. měs. nitroděložního života (G. Dörner, 1972).

Svérázné je ***psychoanalytické pojetí charakteru,*** vycházející z fixace vývoje libida (sexuální energie) na určitém stupni jeho raného vývoje. Vývoj prochází následujícími stadii: orální (z lat. „os“, ústa – 1. rok života); anální (z lat. „anus“, řiť – 2.–3. rok); genitální (zahrnující známý Oidipův komplex ve 4.–5. roce věku). V orální fázi, kde zdrojem stimulace a orgánem kontaktu se světem jsou ústa a kde probíhá kojení, se objevuje nejprve receptivní stadium (sání, cucání) a pak agresivní stadium (kousání) a utváří se „pradůvěra“ nebo „pranedůvěra“. Fixace vede k vytvoření tzv. orálního charakteru (pasivita, závislost, potřeba péče a kontaktů, lásky a egocentrická citlivost). F. Goldman-Eisler (1950) zkoumal hypotézy o vlivu předčasného odstavení kojence a stanovil dva typy: orálně saturovaný (optimismus, velkorysost, družnost) a orálně frustrovaný (pesimismus, nejistota, uzavření se do sebe). Data získaná anamnézou a sebepozorováním šetřených osob faktoroval a získal faktory orálního optimismu a pesimismu, ale výše uvedené syndromy se neobjevily. Různé znaky orálního charakteru našli i další badatelé a H. Thomae (1962) potvrdil tezi E. H. Eriksona (1950) o „pradůvěře“ a „pranedůvěře“. Anální charakter (K. Abraham, S. Freud, 1905) vyjadřuje zejména poměr k vlastnictví (dítě bere své exkrementy jako „dar rodičům“ a může je zadržovat, aby rodiče „trestalo“ – z této „retenční tendence“ se vyvíjí sklon ponechávat si vše pro sebe) a vyjadřuje se pedanterií a skrblictvím, což se promítá i do erotických vztahů: takový muž se vůči ženě chová „úzkostně a zdrženlivě, neboť je ovládán pocity, že ženy od něj chtějí příliš mnoho“ (J. G. Leithäuser, 1958). V období Oidipova komplexu je vazba dítěte na rodiče opačného pohlaví posléze vytěsněna vlivem strachu z trestu a dochází k identifikaci s rodičem téhož pohlaví, a tím k introjekci určitých příkazů a zákazů, což se stává základem pro vývoj nad-já, které reprezentuje etický aspekt charakteru. Teprve po interindividuálně různém období latence se předmětem libida stává heterosexuálně orientované chování.

Formování charakteru: individuální rozdíly se objevují už u novorozenců, avšak zvětšují se věkem vlivem zkušenosti. Charakter tedy podstatně formují individuální zkušenosti, což je empiricky dokázáno nalezenými souvislostmi mezi určitými rysy charakteru a určitými zkušenostmi: např. jde o souvislosti citové deprivace v raném dětství a formování agresivní, citově labilní osobnosti apod.

Tuto skutečnost potvrzují zejména případy patologicky založených individuí. Zmíníme se tu za všechny o případu „pardubického rozparovače“ Josefa Kulíka, primitivního individua s nedokončeným základním vzděláním, polymorfně sexuálně deviovaného, který si vedl deník plný perverzních sadistických fantazií.

Nejprve se pokusil zavraždit jistou ženu a po propuštění z vězení, po deseti letech vazby, jako voják-dezertér brutálně zavraždil dva mladé chlapce řeznickým nožem a pak je sekerou rozsekal. Nejprve nad jejich zohavenými těly opakovaně onanoval a pak jim vyňal vnitřnosti, které opekl nad malým ohněm, aby je mohl „ochutnat". Po tomto činu byl chycen, odsouzen a popraven. Otec tohoto vraha byl sám sexuálně perverzní (zneužíval např. své děti), násilník a surovec i vůči svým dětem, které posílal krást a surově je bil, když se jim krádeže nepovedly. V sadismus vystupňovanou agresivitu lze najít i u jiných zločinců podobného druhu, v jejich anamnézách lze také najít surovou „výchovu" a nedostatek rodičovské lásky.

Existují různé ***charakterologické systémy,*** vytvořené zejména německými psychology-charakterology, kteří se orientovali na vnitřní duševní život člověka a na jeho vztah k lidskému způsobu bytí (L. Klages, Ph. Lersch, A. Wellek a další). Pozoruhodný je také systém, který vytvořil francouzský charakterolog R. LeSenne (1949), podle něhož „chartakter označuje soubor vrozených dispozic, které utvářejí mentální kostru člověka".

Za nejpropracovanější je považována zejména Klagesova charakterologie, systém analýzy stavby charakteru. Klages se zabýval také grafologií a vytvořil významné pojetí psychologické interpretace rukopisu. Charakter chápal jako „individuální já", které je produktem střetávání protikladných sil života a „ducha", nepřítele života, „hloubky" osobnosti a životu cizí racionality. Teoreticky či lépe řečeno filozoficky je Klagesova charakterologie založena na protikladu dvou tendencí, z nichž jednu reprezentuje život-duše a druhou život destruující „duch". V dynamice charakteru zdůrazňuje Klages zejména funkci citů a chtění. Avšak tomu oponuje jiný významný německý charakterolog W. Arnold (1969): chování člověka je nepochybně určováno především způsobem vzrušivosti citů a snah; city a chtění jsou nepochybně dva fundamentální způsoby prožívání, ale Arnold se táže, zda je tím fenomén duševního dění vyčerpán. Závěry z úvah o vnitřní dynamice citů a snah jsou zatíženy nedostatky introspekcionalismu a empiricky je nelze objektivně dostatečně ověřit. Proto jsou v současné psychologii mentalisticky orientované charakterologické systémy spíše nahrazovány psychometrickými pojetími individuálních rozdílů, které jsou ovšem zase spojeny s jinými problémy, jako je vhodnost použitých metod a zejména omezené možnosti měření psychických vlastností osobnosti. Velké problémy činí také vymezení a rozlišování různých rysů charakteru. Jaký je např. rozdíl mezi zásadovostí a neústupností či tvrdohlavostí, lze sice vymezit lexikálně, ale psychologické odlišení je často obtížné, ne-li nemožné.

Francouzský charakterolog R. Le Senne (1946, 1949), o němž tu již byla zmínka, se pokusil podat následující ***typy charakteru,*** které popisuje takto:

– Nervózní typ: vyznačuje se rychlým střídáním citů, potřebou silných citových dojmů a citovostí vůbec; vyhledává proto rád senzace, ale jeho city jsou nestálé; je impulzivní, náladový, nepraktický, má nedostatek smyslu pro

chápání druhých; historickými příklady tohoto typu charakteru jsou: Baudelaire, Byron, Gauguin, Wilde.

- Sentimentální typ: vyznačuje se silnou emotivitou, špatnou adaptabilitou, útěky do ústraní, lpěním na minulosti (zvláště na emocigenních vzpomínkách), pesimismem, častou skleslostí; má obsahově bohatý, ale smutkem akcentovaný citový život (historickými příklady jsou Kierkegaard, Rousseau, Robespierre).
- Cholerický typ: má rovněž bohaté city, ale obrácené navenek, výbušné a těžko ovladatelné, je smyslný, eroticky založený, má rád společnost, je rád populární, je praktický, občas pózuje a je myšlenkově a morálně dosti povrchní, realisticky založený (historickými příklady jsou Balzac, Casanova, Rabelais).
- Vášnivý typ: je exaltovaný, ovládaný nějakou vášní, celkově dynamický, energický, obvykle tvrdý a bezohledný, ale má několik variant (historicky k tomuto typu patří sv. Augustin, L. N. Tolstoj).
- Sangvinický typ: koresponduje s vyhraněnou extraverzí, dobře se ovládá, ale problémy reflektuje jen mělce (příkladem je Machiavelli).
- Flegmatický typ: je vcelku aktivní, ale málo emotivní, lpí na minulosti, je chladný, často pochybovačný (příklady jsou Darwin a Kant).
- Apatický typ: je stereotypní, konzervativní, sklesle laděný a těžce se prosazující (historickým příkladem je Ludvík XVI.).
- Amorfní typ: je vitálně a egoisticky založený, ale se slabými city a slabou aktivitou a pomalými reakcemi (příkladem je Ludvík XV.).

Le Senne vyšel z Heymansových typů temperamentu a osou jeho typologie je zřejmě povahová dimenze introverze-extraverze.

Charakter a osobní morálka

Někteří psychologové zabývající se charakterem spatřují jeho jádro v osobní morálce, tj. ve vztahu individua k hodnotám a etickým normám. To je, jak jsme již naznačili, poněkud úzké pojetí, neboť projevuje-li se v charakteru osobnost jako celek, existují nepochybně vlastnosti osobnosti, které jsou eticky neutrální. Například vytrvalost neznamená nic eticky pozitivního a její opak nic eticky negativního, máme-li tím na mysli např. vytrvalost chodce nebo běžce. Totéž platí např. pro odvahu nebo statečnost a jejich opak: stateční mohou být i lidé jinak nemorální.

G. Murphy (1947) definoval charakter jako „integrovaný systém rysů nebo behaviorálních tendencí, který umožňuje reagovat relativně konzistentním způsobem s respektem k morálním požadavkům". To odpovídá lidovému pojetí „charakterního" a „bezcharakterního" člověka, avšak je to psychologicky problematické z důvodů, které jsme již uvedli. Je-li charakter vztahován jen k osobní morálce, vyjadřuje jeho pojetí jen jeden aspekt charakteru. Podstata charakteru je tu obvykle hledána ve vlastnostech vůle (filozof I. Kant, ale i někteří psychologové, jako např. charakterolog E. Utitz a další). Takové pojetí především vyvolává otázku, co je to ***osobní morálka*** („osobní étos"); ta souvisí s otázkou morálního individua, jímž se zabývali i psychologové (J. Piaget, L. Kohlberg), jejich pojetí se však liší. Nicméně rozlišují různé stupně vývoje osobní morálky. Souvisí s pojmem ***princip morality*** (analogie principu hédonismu a psychoanalytického principu reality), který je chápán jako princip regulace chování, založený na způsobilosti brát v jednání zřetel k etickým normám, což je v praxi postup od egocentrismu k allocentrismu (ohled na blaho druhých), od egoistického k prosociálnímu jednání.

J. Piaget (1967) rozlišil dvě ***stadia morálního vývoje dítěte:*** 1. heteronomní (jednání je určováno normami převzatými od druhých lidí, zejména rodičů), 2. autonomní (jednání je určováno již zvnitřněnými normami). Stupeň morálního vývoje je tedy určován mírou zvnitřnění etických norem: nejprve tyto normy působí jako vnější sankcionované tlaky, jako dodržované příkazy, jejichž překročení je trestáno; vyšší úroveň vývoje představuje jednání, kterého dítě dosahuje až ve školním věku, kdy jednání je regulováno již zvnitřněnými normami, jež tak vystupují jako samozřejmé. Nejprve se tedy dítě podřizuje vůli dospělých, aby se

vyhnulo trestům, později jsou etické normy v jeho vlastní vůli již obsaženy. A tak „celý morální vývoj je stupňovitým narůstáním procesů zvnitřňování čili interiorizace morálních norem“ (H. Muszyński, 1983). To se však projevuje i jako ***dvojí druh morálky dospělých:*** jako ustrnutí na úrovni morálního vývoje dítěte („krást se nesmí, protože je to trestné – a mohl bych být potrestán“) a jako vyšší úroveň, kdy morální regulativy jsou součástí psychické regulace jednání („krást se nesmí, protože je to hnusné – být zlodějem se mi příčí“).

Zdá se, že většina lidí zůstává na infantilním stupni morálního vývoje a pokud jedná v souhlase s etickými principy, tak proto, aby se vyhnula nepříjemnostem. Úroveň morálního vývoje dítěte se obvykle zkoumá tak, že dítě hodnotí, podává „morální úsudky“ o jednání hrdinů povídek, které jsou mu vyprávěny. Avšak od morálního souzení k morálnímu jednání je ještě dlouhá cesta a také tento výzkum, jako mnoho jiných, které jsou v psychologii prováděny, trpí určitou umělostí. V předškolním věku je vztah dítěte k morálním normám analogický vztahu k pravidlům skupinových her. Interiorizovaný systém etických norem vytváří osobní morálku jedince, která je někdy též označována psychoanalytickým pojmem ***super-ego*** a která se stává integrální součástí vývojově vyšších forem regulace jednání, jež se též označují jako vůle (volní regulace jednání). V tomto smyslu se „morální charakter“ v podstatě vyčerpává ve vlastnostech vůle, ale jako projev vztahu k hodnotám se též týká postojů jedince. V souvislosti s tím se opět vynořuje ***otázka vztahu charakteru a jednání,*** která je obdobou vztahu osobnosti a role. Podle behavioristů je však tento rozdíl vytvořen uměle a charakter se projevuje způsoby jednání, což tvrdí i umírněný behaviorista R. Stagner. Také v praxi soudíme na charakter člověka podle toho, co činí, a nikoli podle toho, co říká, i když je to mnohdy zaměňováno. Nejedná-li člověk tak, jak smýšlí, je to již projevem určitých rysů jeho charakteru, neupřímnosti, pokrytectví, zbabělosti apod.

Někteří psychologové rozlišují „pravý“ a „nepravý“ charakter, ale to je pochybné, neboť neexistuje „vnitřní“ a „vnější“ charakter, nýbrž jen jediný charakter, který se projevuje činy. W. Arnold v tomto smyslu hovoří o „empirickém charakteru“.

Pojem nepravých vlastností člověka nacházíme již u francouzského moralisty F. de la Rochefoucaulda (1705), autora výroků „Naše ctnosti jsou ponejvíce jen zakuklené neřesti“ a „Místo abychom se snažili být, co předstíráme, snažíme se předstírat, co nejsme“, jimiž vyjadřuje rozpornost člověka. Říká ale také: „Slovy můžeš zatajit, co chceš. Skutky tě prozradí.“ Filozof F. Nietzsche zase poukázal na to, že mnohé ctnosti jsou jen projevy „vůle k moci“ a napsal velmi výstižně: „Vaše píle je útěk a vůle zapomenout sebe samé.“ Vyjadřuje tím psychologickou skutečnost, že mnohé ctnosti mohou být jen projevy kompenzace přání, nikoli vědomou realizací určitých hodnot. Psychologicky je tu rozdíl, prakticky ovšem velmi těžko zjistitelný, etický rozdíl tu není, nejde tu vysloveně o případ označovaný slovy „z nouze ctnost“, nýbrž o nevědomou motivaci. Charakterové vlastnosti vyjadřují tedy to, co člověk činí, nikoli to, jak smýšlí.

F. Baumgartenová (1933) považuje za „pravé charakterové vlastnosti " ty, které jsou člověku imanentní, vrozené a které představují jeho „přirozené vlohy a dispozice". Avšak takových vlastností je málo, charakter, jak jsme již naznačili, je vytvářen zkušeností, je především produktem výchovy. Lze říci, že ***utváření charakteru*** je determinováno fungováním postojů, tj. hodnotících vztahů, a ty jsou primárně formovány výchovou a sekundárně dalšími zkušenostmi jedince.

P. Helwig (1967) k tomu uvádí: na utváření charakteru se podílejí naše hodnocení; kdo přiznává vysokou hodnotu lásce k bližnímu, vyvíjí u sebe jiný charakter než ten, kdo ji pokládá za nedůležitou; „hodnocení náležejí k charakteru". A platí také, že každá charakterová vlastnost a každý charakter jako celek představuje určitou hodnotu a že charakterové vlastnosti mohou mít praktickou životní hodnotu. Mezi největší životní hodnoty, jak dokazují výzkumy partnerských vztahů, patří lidské charaktery.

Proto je důležitým aspektem osobnosti ***prosociální chování,*** v němž se uplatňují nadosobní cíle, např. uspokojování potřeb jiných lidí, ať už jedinců či skupin. Příkladem je pečování o druhou osobu, které není motivováno ziskem, není prostředkem obživy, jde nad povinnosti, které pečující má. Zdá se, že právě onen etický aspekt lidského charakteru, onen přechod od egocentrismu, který jsme tu již naznačili, je spojen se schopností přinášet oběť, zříci se vlastního blaha či dobra ve prospěch dobra jiné osoby. Tato schopnost, jak ukázala vývojová psychologie, se objevuje až u dítěte staršího předškolního věku.

Za jakých podmínek je člověk schopen prosociálního chování? G. C. Homans (1961) a jiní sociální psychologové se domnívají, že prospolečenské činnosti jsou způsobem realizace vlastních cílů, tj. allocentrismus je zvláštním případem egocentrismu. Jiní to vykládají jako důsledek osvojení si systému společenských hodnot (L. Berkowitz, 1963). Psychologové zkoumali pohotovost v poskytování pomoci jiným lidem (B. Latané a J. M. Darley, 1970): v různých situacích bylo pokusným osobám předstíráno, že je někdo zraněn nebo je v nebezpečí (požár, havárie apod.); ukázalo se, že důležitým činitelem je počet účastníků takové události: když bylo účastníků více, pravděpodobnost poskytnutí pomoci se zmenšovala; když byl jedinec sám, naopak se zvětšovala. Vysvětlovalo se to rozdělením odpovědnosti i na jiné osoby. Avšak tyto nálezy podle J. Reykowského (1976) odporují mínění, že i prospolečenské činnosti závisejí na tom, co za ně jedinec získá (Homans), neboť v daném případě je osoba vykazuje právě tehdy, když se cítí být sama odpovědna a není pozorována jinými. Získává ovšem uspokojení z pocitu hrdosti nad svým činem.

D. O. Hebb (1969) zase vyslovil hypotézu, že prospolečenské činnosti (poskytování pomoci, obětování se) jsou založeny na generalizaci obrazu vlastní osoby a je možno pozorovat je i u zvířat, např. u šimpanzů, delfínů a dalších druhů, přičemž takové chování u člověka nelze vysvětlit ani skupinovou obranou, ani instinktivním mateřským chováním.

J. Reykowski (1976) a jiní varšavští psychologové, kteří se problémem prospolečenského jednání zabývali systematicky, vyslovili hypotézu, že pohotovost

k prospolečenskému chování je důsledkem přesvědčení, že vnímaná osoba jako podobná „já“ se nachází v nepříznivé situaci a že pohotovost pomoci jiné osobě je tím větší, čím více se vnímaná osoba podobá „já“. Hypotézu potvrdil J. Karylowski (1973), který výzkumem děvčat zjistil, že vynakládají více úsilí při pomáhání svým kolegyním, o nichž jsou přesvědčeny, že jsou jim názorově blízké. Také klinické zkušenosti potvrzují, že lidé mají tendenci poskytovat pomoc a péči osobám, které se jim zdají být podobné ve smyslu obrazu vlastního já (L. J. Saul, 1960).

Altruismus může být také důsledkem trestání za projevy egoismu: chování týkající se vlastního uspokojení je nyní přenášeno na rodinu, přátele, spoluobčany atd. – jde tu o jakýsi přesun uspokojení, protože vlastní uspokojování je asociováno s úzkostí. Obětování se za vlast, ideu apod. je podle některých psychologů založeno na „personifikovaných symbolech“ (vůdce, otce národa), kolem nichž se koncentrují určité normy, které mají imperativní povahu (Reykowski). Avšak to, co zatím psychologové objevili, se týká jen některých případů altruismu, resp. prospolečenského chování.

Podstatou morálního charakteru je jistě ***svědomí,*** na sebereflexi založené „internalizované morální řízení individuálního chování“ (J. Aronfreed, 1968), projev procesů vnitřního sebetrestání a sebeodměňování, založený na pocitech povinnosti, hrdosti, viny, studu a lítosti. Svědomí nutí člověka, aby se něčemu nepřípustnému vyhnul, a jestliže egoistické impulzy byly silnější a dopustil se něčeho nepřípustného, trestá jej výčitkami. Vyhýbavé chování se vytváří v laboratořích podmiňováním strachu z bolesti a zakázané působí jako zábrana, je-li asociováno s úzkostí, ale na úrovni praxe je věc složitější a neprobíhá tak mechanicky jako v laboratořích. Jak jedinec zvnitřňuje morální normy a společenské hodnoty a jak se toto zvnitřnění uplatňuje v řízení jeho jednání, není dosud spolehlivě vysvětleno. Základními emočními komponenty svědomí jsou pocity studu a viny, ale ty jsou spojeny jen s trestnou funkcí svědomí, jehož podstatou je zřejmě symbolizována autorita. Jsou mnohonásobní vrahové, kteří nemají výčitky svědomí, protože se jejich činy nedostaly do konfliktu s určitými hodnotami, jelikož tyto hodnoty nepřijali za své. Svědomí se utváří a funguje ze zvnitřněných hodnot, jeho psychologická podstata je vcelku totožná s šířeji pojatým konceptem superega s tím, že vyjadřuje již jeho střetnutí s desaprobovanými, ale intenzivními vnitřními impulzy. Svědomí se ozývá, nejen když člověk učiní něco, co neměl (když pohnutka byla silnější než zábrana), ale i když neučinil něco, co učinit měl (závazky, povinnosti). V tomto smyslu svědomí vyjadřuje konfliktogenní povahu lidské psychiky.

Charakterologie L. Klagese.

Významný německý filozof L. Klages, který vynikl jako charakterolog, grafolog a psycholog výrazu, žák F. Nietzscheho, je také autorem pozoruhodného charakterologického systému (1910, 1928). Východiskem této charakterologie byla jednak Klagesova metafyzika života, jednak pronikavé postřehy týkající se lidských povah. Jeho dílo mělo značný vliv na představitele německé charakterologické školy (Ph. Lersch, E. Utitz, R. Heiss) a teorie vrstev (E. Rothacker). Klagesova charakterologie je pokusem o systémové pojetí vlastností osobnosti.

Vlastnost je vždy stránkou něčeho, nikoli částí: listy jsou částí stromu (a proto od něho oddělitelné), ale barva listu je jeho stránkou, stejně jako jeho tvar je jinou jeho stránkou. Veškeré vlastnosti, ať už věcí nebo charakteru, lze sice rozlišovat, ale nikoli od sebe oddělovat. Charakter je rozlišující vlastnost bytosti. Psychologie – Klages důsledně užívá slova „Seelenforschung", „zkoumání duše" – je zcela věcí kvalit a metodicky se liší od přírodních věd. Člověk se jako bytost vyznačuje tím, že má vědomé já, a lidský charakter či osobnost je určena jako individuální já („Selbst"). Charakterologie má pak co činit s vlastnostmi osobní svébytnosti. Klages cituje Goetha: „Hlavním rysem charakteru je rozhodné chtění, bez ohledu na právo a bezpráví, dobro a zlo, pravdu a omyl." Morální hledisko nesmí být zaměňováno s charakterologickým (Klages, 1937, s. 14): pro psychologa je dělení na dobré a zlé stejně neplodné jako pro botanika dělení rostlin na byliny a bylí. Charakter člověka se vyznačuje určitou skladbou, v níž lze rozlišit následující složky:

- Látka: jsou to veškeré schopnosti osobnosti (paměť, chápavost, síla vůle, jemnocit a další), které jsou dány v určité míře.
- Struktura (vlastnosti skladby či tektonika): jde o vzájemné vztahy mezi vlastnostmi a jejich celkovou charakteristiku, jako je jednotnost nebo nejednotnost či dokonce rozpolcenost, pevnost, vytvořenost („Ausgeprägtheit") a jejich protiklady. Rozhodující je tu vztah popudů a zábran a s tím související vzrušivost citů a vůle. Mezi těmito vlastnostmi a schopnostmi nejsou bezprostřední vztahy (např. slabá paměť se může snášet s více či méně výrazným temperamentem).
- Kvalita (svéráz): svéráz člověka je zakotven ve vlastnostech citů a ve spojení s vůlí vytváří zájmy, nejdůležitější jsou však „popudové pružiny" („Triebfe-

dern“), neboť průběh životních procesů je určován popudy a odporem vůči nim vytvořeným. Popudy jsou např. pocit povinnosti a svědomitost, ale mohou existovat také tlumivé popudy („Hemmtrienfedern“), jako láska ke spravedlnosti, věrnost přesvědčení, pevnost smýšlení a další.

– Vlastnosti chování („Haltungsanlagen“): jde o vnější projevy osobnosti či „vlastnosti jednání“ („Eigenschaften des Benehmens“), jako jsou např.: prostořekost, všetečnost, drzost, smělost, žvanivost, ostýchavost (plachost), rozpustilost (nevázanost), rozvláčnost; to je vnější stránka charakteru, tzv. „styčné vlastnosti“ („Verkehrseigenschaften“), kterých je bezpočet a které je nutno odlišit od podstatných rysů („Wesenszüge“). Jde tu tedy o jakousi analogii povrchových a pramenných rysů R. B. Cattella. P. Helwig (1967, s. 189) označuje tuto kategorii výstavby charakteru jako „působení charakteru na život společenství“.

Poznámka: Klages si však v podstatě, jak zdůrazňuje právě Helwig, nekladl otázku, jaké „věcné faktory“ jsou v podstatě různých vlastností charakteru, např. čím je určována lakota, ale zkoumal podstatné znaky lakoty u jejich různých typických projevů. Uvedeme zde několik příkladů, jak je podal sám Klages, resp. jeho interpret B. Wittlich (1941):

– arogantnost: vlastnost chování vycházející z popudu rozšíření já (spontánní egoismus); je to zraňující kritika vycházející ze sebezbavování se odpovědnosti a z domýšlivosti;
– soucitnost: reaktivní sklon k oddání se, ev. duchovní sebezdůraznění na základě křesťanské etiky;
– ctižádostivost: popud k rozšíření já (spontánní egoismus), ponejvíce nedostatek reaktivního sebeodevzdání se; „soupeřivá potřeba uplatnění“ (Klages), závislá na hodnocení a nárocích druhých;
– žárlivost: popud ke znovuustanovení já (reaktivní egoismus) a spontánní sklon k odevzdání se; dvojaká vlastnost, „egoismus lásky“ ze zraněné sebelásky, vyvstávající pocit nedůvěry až k nenávisti, gradace schopný odpor proti tomu, kdo se jeví jako jedinec upřednostňovaný milovanou osobou; dvojakost vychází z toho, že v lásce je přítomna touha po odevzdání se (uvolnění) postavená proti vůli k majetnictví (vázanost);
– dobromyslnost: pasivní sklon k oddání se ve spojení s nedostatkem duchovní vazby a egoismu, často doprovázená důvěrou: „dobromyslný je snášenlivý a nikoli podrobivý“ (Klages).

Důležité jsou tedy zejména vlastnosti vztahů, které tvoří: 1. osobní vzrušivost vůle, 2. osobní vzrušivost citů a 3. osobní schopnost vyjádření (projevu, „naturel“). Podle B. Wittlicha (1941, s. 8 násl.) lze tyto vztahy vyjádřit následovně:

$$\text{vzrušivost vůle} = \frac{\text{pudová síla}}{\text{odpor}} \qquad \text{vzrušivost citů} = \frac{\text{živost citu}}{\text{hloubka citu}}$$

$$\text{schopnost projevu} = \frac{\text{vzrušivost vůle}}{\text{odpor k projevu}}$$

Podle Wittlicha lze pak Klagesovy kategorie výstavby charakteru stručně popsat takto:

– látka – „co má“,
– svéráz – „co ho přivádí k jednání“ (tedy systém popudů),
– struktura – „jak se vlastnosti navzájem snášejí“,
– vlastnosti chování – „jak se chová ke svému okolí“.

Rozhodující je zaměření osobnosti, tj. popudy, které vystupují jako „volní příčiny“, což je víc než příčina pohybu. Jejich celek, jak už bylo uvedeno, vytváří „svéráz charakteru“ („Artung des Charakters“). Zaměření vyplývá z poměru dvou základních životních tendencí: k oddání se a k prosazení se. Z toho vyplývá dvojakost lidského chování, např. věcnost může plynout z „rozumnosti“ myšlení, ale i z vnitřní oddanosti. Vše živé je oduševněno, jen člověk je oduchovnělý – duch je protikladem života. Lidské bytí lze tak vyjádřit tímto schématem:

oddání se – život	◄——►	duch – sebezdůraznění
pudy		zájmy
„Es“		„Ich“

Tyto dvě tendence, k sebeuplatnění a k sebeobětování (prosazení, oddání) se kombinují s dalšími třemi tendencemi: duchovní, osobní a smyslovou a s dalšími vztahy, jak ukazuje následující přehled:

a) duchovní sebeuplatnění	duchovní sebeuplatnění	teoretické estetické etické
sebeobětování	duchovní sebeobětování	touha po pravdě touha po spravedlnosti
b) osobní sebeuplatnění	osobní sebeuplatnění	spontánní egoismy pasivní egoismy reaktivní egoismy
	(k těmto egoismům patří např. zištnost, ctižádostivost, opatrnost, vypočítavost, závist)	
sebeobětování	osobní sebeobětování	láska k vlasti laskavost soucit
c) smyslové sebeuplatnění	smyslové tendence: touha po požitcích a zábavách, smyslnost	
sebeobětování	sebeovládání: zdrženlivost, vytrvalost, slabost sebeovládání: výbušnost, bezuzdnost	

Sebeuplatňování vyjadřuje nedostatek sebeobětování daný průnikem „ducha“ do života a projevuje se těmito nedostatky:

nedostatek nadšení = střízlivost
lásky = nemilosrdnost
rozumnosti = lehkomyslnost
egoismů = nezištnost, trpělivost, důvěřivost

Jiný Klagesův interpret, H. Prinzhorn (1931, s. 58) charakterizuje oba výše uvedené póly životního zaměření takto: „Stránce Es odpovídající cit, patos,

‚srdce', žensko-mateřské, rodivé, mýty vytvářející tvořivá síla atd.; naproti tomu stránce Ich odpovídají vůle, intelekt, ‚hlava', mužsky aktivní, plození, ovládání, technické snažení, racionalita atd." „Duch" neznamená u Klagese jen intelekt, ale také zaměření na cit, který je vzdálen životu.

Podle Klagese (1927) pojem charakter vyjadřuje trojí: 1. mravní chtění (protikladem je bezcharakternost), 2. osobnost, 3. zvláštnost nějakého životného nebo neživotného objektu. Na jiném místě (Klages 1926, s. 14) uvádí, že u Goetha charakter znamená „mravní chtění", tj. normativní pojetí, což do psychologie nepatří, nebo je ztotožňován s pojmem osobnost či s vůlí, resp. s vlastnostmi jakéhokoli objektu (v tomto smyslu např. „charakter pouště" znamená souhrn jejích podstatných vlastností, které tento objekt odlišují od jiných druhů krajiny). V tomto smyslu je zde totožnost termínů charakter a osobitost. Klages sám přesnější definici charakteru nepodal, vyjádřil se však, že charakterologie se zabývá osobností jako individuálním já, jejím vnitřním uspořádáním. To je také, jak plyne již z výše uvedeného, podstatou jeho charakterologického systému. P. Helwig (1967) jej označuje jako „čistou fenomenologii", která si neklade otázku po identifikaci faktorů, ale bere si za cíl popis uspořádání (výstavby) charakteru jako vnitřní struktury osobnosti, její vnitřní podstaty.

S Klagesovou charakterologií, jak již bylo uvedeno, souvisí jeho metafyzika, shrnutá především v obsáhlém spise, příznačně nazvaném „Duch jako protivník duše" (Der Geist als Widersacher der Seele, 3. vyd., sv. I.–III., 1929). Duch je jako klín vražený mezi duši a tělo, které tvoří póly života, oduševnění těla a odtělesnění duše – v tomto smyslu je duch nepřítelem života. Východiskem je tedy antiteze duch–život: duch, soudící a analyzující, rozkládá život, aby jej pochopil a je buď na život vázán, nebo jej ovládá; duše je nezastírající a život prožívá. Je tu tedy další antiteze: myšlení–prožívání (ve smyslu cítění), resp. vůle–pud. Člověk je v tomto smyslu dichotomní (dvojaká) bytost: vliv ducha způsobuje zeslabení pudů a zmenšení spontaneity v jednání – čím více se člověk zduchovňuje, tím méně směřuje k reflexi. Poměr pravdy a skutečnosti je analogický poměru hudební skladby a partitury. Další analogií je smysl pro skutečnost a vůle k uchvácení, která vede k zostření nepřátelství myšlení a ducha vůči životu, neboť „vše myšlené je neskutečné", s výjimkou „myšleného já" (já je konstrukcí myšlení – F. Nietzsche). Kontrapozice ducha a života vede k dalším rozporům, jako je hluboké a povrchní ozřejmění, tj. „zření v dění" a hledání fakt: věda se abstrakcemi vzdaluje stále více skutečnosti dění a tvoří jen fakta, kdežto duše „nahlíží obrazy"; duch nepochopí „praobrazy", a tak nepronikne k podstatě života, je to rozdíl znalce a nadšeného vědoucího, jejichž analogií je krejčí nevěsty a její ženich, jejich různý vztah k jejím svatebním šatům, tj. pojetí a prožívání, pojetí jde vždy za prožíváním, které mezitím zmizí. Duch a život jsou protiklady, duch je posuzování, duše je prožívání.

Skutečnost se vykazuje praobrazy (lze stokrát spatřit les, ale jen jednou ho spatří duše). Praobraz je něco, co nelze hledat, fixovat, co trvá, ale to , co se náhle

vynořuje, je to „polární dotyk mezi přijímavou duší a působením démonů“ (A. Kronfeld, 1932, s. 94). Nositelem praobrazů je „kosmogonický eros“, ústřední koncept Klagesovy metafyziky života, na jehož rozbor tu není místo. Obraz je tu dříve než pojem a má blíže k životu, který jej produkuje: nikoli představa vody v mozku zvířete je pudí k prameni, nýbrž „obraz v duši“. Věci a osoby existují, ale obrazy žijí a vybízejí nás ke kontaktu svou magickou fyziognomií. Proto obrazy nemohou být beze zbytku převedeny na abstraktní pojmy, jsou samy „pravou skutečností“. P. Helvig (1967, s. 193) to interpretuje takto: „Obrazy hýbou naší duší a vedou ji. Hýbou historicky rozhodujícími velkými proudy kultur, vytvářejí vnitřní obsah idejí, pro něž se lidé obětují – náboženských, národních, sociálních, kulturních.“ Tak má lidské bytí dimenzi „života“ v duchu a „života“ v duši a lidé se, mimo jiné, zásadně liší těžištěm svého bytí v jedné z obou dimenzí.

Klagesova metafyzika je ovšem sporná, ale zdá se, že má spíše základ v jeho psychologických studiích než naopak, ale byla také silně ovlivněna německou „filozofií života.“ Také v jednotlivostech lze Klagesovy charakterologické analýzy zajisté podrobit kritice, ale vcelku je jeho charakterologický systém skutečným pokusem o uspořádání určitých pozorování a studií lidských povah. Jeho dílo je však pokládáno spíše za esej než za vědecké pojednání, ačkoli jeho hypotetické postuláty, z nichž je vybudováno, nejsou o nic horší než postuláty jiných systémů, které jsou pokládány za „vědecké“.

TEORIE OSOBNOSTI

Úvod do problematiky

Teorie osobnosti jsou pokusem o popis a vysvětlení toho, jak funguje lidský duševní život jako celek a v souvislosti se svou biologickou na jedné a společensko-kulturní determinací na druhé straně. Vycházejí z různých teoretických postulátů a metodologických pozic, a jsou proto velmi nejednotné. V tomto smyslu vyjadřují teoretickou nejednotnost psychologie vůbec, tj. i např. nejednotné pojetí motivace, kognitivních procesů atd. V souhlasu s tematickým členěním psychologie osobnosti mají teorie osobnosti vysvětlit genezi, strukturu a dynamiku osobnosti. Historicky vycházejí z klinických pozorování, která započali J. Charcot a P. Janet na konci minulého století a která dále rozvíjel zejména S. Freud. Dalším podnětným zdrojem byl gestalitismus a personalismus W. Sterna, ale uplatňoval se i vliv experimentální psychologie, teorií učení a psychometrie (C. S. Hall, G. Lindzey, 1978). Za převratný pokládá H. von Bracken (1959) zejména vliv G. W. Allporta (1937), který znamenal překonání jednostranného a zjednodušujícího behaviorismu a vedl k plodnému eklekticismu. Teorie osobnosti byly podle Halla a Lindzeyho vedeny ideou, že „porozumění lidskému chování může vycházet z pojetí a zkoumání člověka celkovým způsobem“, neboť „člověka je nutno chápat jako celostně fungující osobu v jejím přirozeném prostředí“. To však nebylo vždy respektováno. Osobnost byla chápána jako hypotetický konstrukt popisující a vysvětlující určitý systém empirických nálezů a teorie jako soubor vědecky založených výroků o nějakém systému jevů, které mají povahu obecných principů (obecně platných výroků).

Obecně o teoriích osobnosti a jejich třídění

Jak již bylo poznamenáno, základním problémem teorií osobnosti je nejednotné pojetí psychologie jako vědy, tj. jejího předmětu a její metodologie. K tomu přistupují i rozpory v pojetí vztahu vědy a filozofie, resp. filozofické antropologie, neboť každá teorie má, ať už přiznávané nebo nepřiznávané, filozofické východisko, vychází totiž z určitých postulátů, které klade jako samozřejmosti. S tím souvisí i rozporuplné ***pojetí podstaty lidské psychiky***, tj. invariant, které se vykazují jako specifické pro psychickou dimenzi lidského bytí jako celku, mimo jiné také jako otázky, zda osobnost jako celek lidského duševního života funguje a utváří se ze sebe sama nebo ze vztahů, do nichž vstupuje, případně jaký je podíl a vzájemná závislost endogenních a exogenních činitelů psychologicky pojaté osobnosti a co takové psychologické pojetí vůbec znamená, kde jsou jeho hranice, tj. zda má i svou transempirickou dimenzi a další. Základním předpokladem teorie jsou ***empirická fakta***, ale ta opět souvisí s pojetím předmětu psychologie, a to určuje její metodologii a metodiku. Patří sem jen měřitelné údaje o chování, nebo i klinické zkušenosti zobecněné do určitých konceptů? Fakta jsou určována teoriemi, ačkoli by mělo platit: „Teorie organizují empirické fenomény, propůjčují jim jejich význam a připouštějí jejich předvídání“ (Th. Herrmann, 1969, s. 43). Teorii prověřuje ***praxe***, k níž každá věda směřuje, teorii osobnosti by měla prověřovat především praxe klinické psychologie, zejména psychoterapie, ale existuje téměř nepřehledné množství psychoterapeutických směrů, které poukazuje na zmatky v pojetí psychologie osobnosti. Empirická fakta musí být relevantní, aby mohla být oprávněně zobecňována, ale to, co operacionalisté pokládají za fakta, pokládají fenomenologové často za pouhé artefakty vzdálené životu, a naopak behavioristé pokládají často fenomenologická data a psychoanalytické nálezy za spekulativní výroky zatížené subjektivností. Nejednotné je i pojetí ***těžiště teorie osobnosti,*** *které je podle H. Mogela (1985) spatřováno v těchto tématech: faktory,* jáství, typy, vlastnosti a další, ačkoli tu jde jen o různé aspekty osobnosti jako dynamického, strukturovaného celku duševního dění.

Podle L. A. Pervina (1993) má ***teorie osobnosti*** odpovědět na tyto otázky:

co? – struktura, vlastnosti osobnosti,
jak? – determinace,
proč? – motivy.

Tedy na otázky: co je osobnost, jak funguje a proč. To se do značné míry překrývá s problematikou vývojové psychologie, učení a motivace. Podle Pervina jsou východiskem následující skutečnosti:

– Lidský organismus vykazuje charakteristické rozdíly ve srovnání s jinými živočišnými druhy, a to i v rovině psychologické.
– Lidské chování je komplexní: komplexita vyvstává, protože chování závisí nejen na osobnosti, ale i na situaci.
– Chování není vždy tím, čím se zdá být: týž způsob chování u dvou jedinců může mít různé příčiny, stejně jako u téhož jedince v různé době.
– Nejsme si vždy vědomi činitelů, které determinují naše chování.

Tyto znaky lidského fungování komplikují do velké míry snahy chování měřit, interpretovat a předvídat. Studujeme-li individuum, chceme vědět, co je, jak se tím, co je, stalo a proč se chová právě tak, jak se chová, a ne jinak. Proto od teorie osobnosti vyžadujeme, aby dala odpověď na výše položené otázky co, jak a proč (Pervin, 1993, s. 20). Podle citovaného autora v teorii osobnosti vystupují následující aspekty: 1. strukturální (stabilní, setrvávající rysy osobnosti, resp. typy, zvyky apod.); 2. procesuální (koncepty podstaty chování, jako jsou redukce napětí, sebeaktualizace a další); 3. růst a vývoj (interpretace změn osobnosti od dětství k dospělosti). Také Pervin (1993, s. 28) připouští, že: „Teorie osobnosti bazírují na určitém filozofickém obrazu člověka… Jedna teorie dává přednost jednoduchým mechanickým modelům vysvětlení, jiná komplexním a dynamickým… Filozofický obraz člověka, který stojí za teoriemi, má význam, protože dává podnět k určitým základním hlediskům a zvláštnímu výzkumnému zaměření.“ Obvykle však akcentuje jen jeden z více možných aspektů psychologie osobnosti.

Lidské chování není akcí specifických složek organismu, ale rezultuje ze vztahů mezi těmito složkami; místo izolovaných reakcí vykazuje vzorec, organizaci a integraci. Proto jeho studium vyžaduje ***systémový přístup***, tj. zřetel ke všem daným souvislostem, vnitřním i vnějším. Tuto integrativní kvalitu dává lidskému chování jáství, uvádí dále Pervin (1993, s. 30), ale existují rozdílné názory na vliv a dominanci kognice a emocí, minulosti, přítomnosti a budoucnosti, genetických programů a zkušeností (učení) atd. Teorie spočívá na počtu hypotéz a dílčích konceptů, které dávají do souvislosti rozdílné empirické nálezy, a z daných fakt vyvozuje nové souvislosti ve formě hypotéz, které jsou dále empiricky prověřovány. Souvislosti se dají prokazovat určitými definovanými podmínkami. Bez teorie by byly psychologické výzkumy a poznatky chaotické, avšak teorie musí být otevřeny vědeckému ověření. Dosud nemáme „dobrou“ teorii osobnosti (Pervin, 1993, s. 39).

To, co zde bylo dosud uvedeno, je však jedno z více možných stanovisek, a sice stanovisko behaviorismu, které stále tematizuje problémy chování. Existuje však také ***intrapsychická dimenze osobnosti***, v níž se odehrává prožívání situace a sebe sama v ní, resp. v ní se chování konstituuje jako vnitřně smysluplná odpověď.

Vysvětlují-li behavioristé lidské chování v termínech učení, vysvětlují je fenomenologové v termínech vnitřně založených smysluplných souvislostí tohoto chování a postulovaných tendencí člověka, jako je např. sebeaktualizace nebo obrana ega apod. Zatímco A. Wellek (1959, s. 220) odsuzuje jednostrannost a neplodnost behaviorismu a zdůrazňuje, že na studiu chování musí mít podíl také studium jeho subjektivních faktorů, a že tedy psychologie není možná bez intorospektivní fenomenologie, v témže sborníku D. C. McClelland (1959, s. 270 násl.) vyslovuje přesvědčení, že psychologie osobnosti je na cestě k přírodovědecké oriantaci, tj. stane se přírodní vědou, z níž ovšem vše subjektivní musí být vyloučeno, ale pozorování jako přírodovědeckou metodu chápe velmi široce, což plyne již ze skutečnosti, že svůj známý výzkum motivu výkonu založil na datech získaných projektivní metodou „tématicko-apercepčního-testu". V rámci svého přírodovědeckého pojetí psychologie přípouští i užití metody zkoumající „aspekty prožívání", splňuje-li nároky kladené na metodu pozorování. Psychologie osobnosti se nachází stále ve stavu střetávání o zásadní východiska a přístupy k svému předmětu a nacházíme v ní i střety o vymezení tohoto předmětu samého.

Proto dnes existuje ***řada reprezentativních teorií osobnosti*** a ve významné monografii o teoriích osobnosti od C. S. Halla a G. Lindzeyho (1978) nacházíme následující rozdílné teorie osobnosti: psychoanalýzu (Freud), neopsychoanalýzu (Horneyová, Sullivan), analytickou psychologii (Jung), personologii (Murray), organistickou teorii (Goldstein), teorii pole (Lewin), behavioristickou teorii (Skinner), behavioristicko-psychoanalytickou (Dollard a Miller), existencialistickou, resp. feneomenologickou (Binswanger, Lersch, Boss), humanistickou (Maslow, Rogers), transpersonální (Watts, Ornstein) a další. Vycházejíce ze „tří cest" současné psychologie, což je poněkud zjednodušené pojetí její nynější teoretické diferencovanosti, pojednáme dále o psychoanalytické, behavioristické a humanisticko-psychologické teorii osobnosti s vědomím, že tím nevyčerpáváme zdaleka řadu těchto teorií. V rámci těchto tří teoretických kategorií, které reprezentují základní ***třídění teorií osobnosti***, pak uvedeme jejich nejvýraznější reprezentanty, opět s vědomím, že i v rámci téže kategorie teorií, např. fenomenologické či behavioristické, existují různé varianty těchto teorií (např. humanisticko-psychologická patří k fenomenologicky orientovaným teoriím, ale podstatně se liší od jiné fenomenologické varianty, tzv. daseins-analýzy). Problematika uvedených teorií bude podána jen stručně.

Psychoanalýza

Tvůrce psychoanalýzy, tohoto revolučního směru v pojetí lidské psychiky, který se začal prosazovat na přelomu tohoto a minulého století, S. Freud, definoval psychoanalýzu jako vědu o nevědomí. To je velmi výstižné, neboť pojem nevědomí je klíčovým pojmem psychoanalýzy, jejíž revoluční přínos spočívá právě v tom, že objevila podstatný význam nevědomých motivací v lidském chování. Podle H. Müllera-Pozziho (1991, s. 9) psychoanalýza je, moderněji řečeno, metoda poznávání nevědomých psychických procesů a metoda zpracovávání, resp. řešení psychických konfliktů, které mají v těchto nevědomých procesech původ, a dále je to teorie psychického života člověka, především opět jeho nevědomých složek. Jako teorie osobnosti se psychoanalýza nezabývá všemi aspekty fenoménu osobnost, ale především jeho dynamickou stránkou. Podle S. Freuda (1923, s. 223) ***základy a hlavní obsah psychoanalytické teorie*** tvoří tato pojetí: nevědomé psychické procesy, učení o odporu a potlačení, zdůraznění sexuality a Oidipova komplexu. Psychoanalýza přitom vychází ze dvou předpokladů: 1. topického (uspořádání psychických funkcí), 2. energetického (energetické základy psychiky). Označuje se to také jako topický a energetický model psychiky a dále se k tomuto pojetí vrátíme. Klíčovým pojmem psychoanalýzy, jak již bylo uvedeno, je ***nevědomí***, které je chápáno jako určující činitel duševní dynamiky. Jeho zdrojem jsou potlačené psychické obsahy (přání, pocity, představy atd.), k jejichž potlačení, resp. vytěsnění z vědomí, došlo proto, že vyvolaly vnitřní konflikty. V psychice člověka se střetávají dvě tendence chápané jako ***princip slasti a princip reality***: první reprezentuje aktivitu pudů, druhý realistický vztah ke skutečnosti, který vyrovnává napětí mezi pudy, požadavky společnosti a osobní morálkou. Pudová podstata člověka je v trvalém konfliktu s restriktivními vlivy prostředí, které potlačují především některé projevy sexu a agrese, a s osobní morálkou, která jako produkt výchovy a ztotožnění se s postoji rodičů přichází do rozporu s takovými sklony jedince, jež se sice v jeho mysli vynoří, třeba i jen matně, ale které hned zavrhne, protože je pociťuje jako nemravné, nedovolené, hříšné atd. (např. touha po bratrově atraktivní ženě, pocit nenávisti vůči otci atd.). Temná, pudová podstata člověka vyjadřující jeho vazbu na přírodu a kosmické síly byla oblíbeným tématem romantismu, v jehož období vznikaly první systematičtěji propracovávané psychologické teorie nevě-

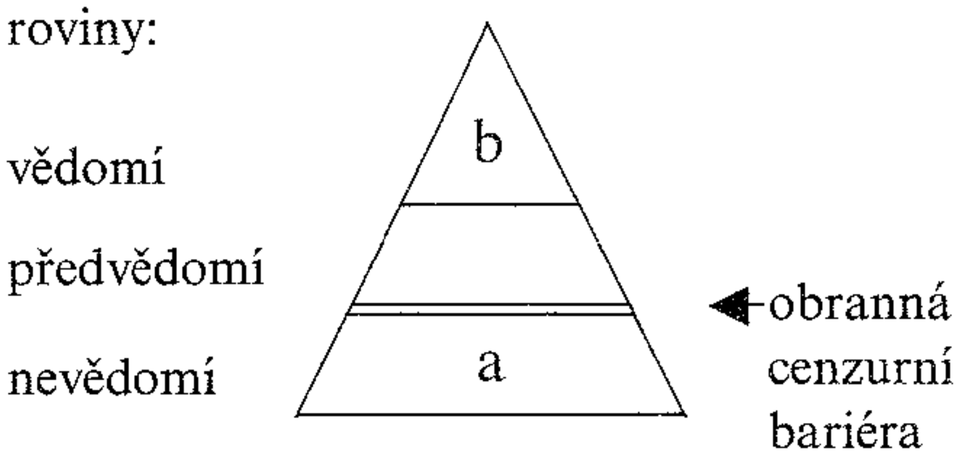
domí (C. G Carus, 1846). Později téma nevědomí vystupuje u filozofů A. Schopenhauera, E. von Hartmanna a F. Nietzscheho, ale objevuje se i v literatuře (např. u A. Schnitzlera a dalších), prosazuje se v surrealismu jako tvůrčí metoda a současně cíl výtvarné a literární činnosti (exprese nevědomého). Zakladatel psychoanalýzy Freud vycházel především z vlastních klinických zkušeností a z toho, co poznal jako žák francouzského psychiatra J. Charcota, u něhož studoval zejména fenomén hysterie. Další studium tohoto druhu neurózy ho pak přivedlo k závěru, že neurózy jsou reakce na potlačené sexuální tendence, což bylo charakteristickým důsledkem doznívání viktoriánské pruderie a náboženské morálky, která ovládala konec XIX. stol., a což vedlo k frustracím sexuálního života zejména ve vrstvách vídeňské měšťanské společnosti, z níž se rekrutovala Freudova klientela (Freud působil ve Vídni jako psychiatr). Freudovo ***studium hysterie***, které zpočátku konal se svým kolegou J. Breuerem (1893, 1895), znamenalo v podstatě začátky psychoanalýzy, neboť na fenoménu hysterie lze demonstrovat později formulované psychoanalytické poznatky. Hysterie, které mohou vykazovat příznaky vážných somatických onemocnění, ale bez organického původu, jsou reakcemi na „psychická traumata", nevědomým ulpíváním na těchto traumatech. Breuer se pokusil identifikovat a léčit tato traumata hypnózou, Freud zavedl později známý psychoanalytický postup, který umožňoval identifikovat neurotické trauma z procesu volných asociací, jež pacient, ležící na lůžku, produkoval; některé asociace byly klíčové a symbolizovaly podstatu traumatu. Breuerova slavná pacientka vykazovala, kromě celé řady dalších symptomů, také hydrofobii, lépe řečeno, odpor k vodě, takže nebyla s to se napít, ani když trpěla velkou žízní, kterou hasila pojídáním ovoce. V hypnóze si však vzpomněla na svou neoblíbenou anglickou vychovatelku, kterou jednou přistihla, jak dala ze sklenice napít vody svému ošklivému psíkovi. Jakmile tuto historku sdělila, požádala o vodu a vypila jí velké množství. Freud později usoudil, že „hysterikové jsou nemocní vzpomínkami" na přestálá psychická traumata a je zřejmé, že existuje jakási predispozice k takovému hysterickému zpracování určitých zážitků. Psychoanalytická teorie se pak, tak říkajíc, rodila ze studia neuróz; v jejich pozadí Freud, jak již bylo naznačeno, shledával konflikty spojené se sexuálními frustracemi. Uplatňovala se zde sexuální traumata z období dětství, která se znovu uplatňovala při prožívání silných afektogenních konfliktů v dospělosti. To vedlo Freuda k vypracování určitého pojetí vývoje sexuality a její podstaty. Původním studiem hysterie se Freud dostával k jejím kořenům, k potlačeným, z vědomí vytěsněným konfliktům a symptomům, které je symbolicky vyjadřovaly (u tzv. konverzní hysterie, vyznačující se tělesnými příznaky, „řečí těla"). Zdrojem nevědomí tu bylo potlačení konfliktogenních afektů, infantilních přání a jiné druhy konfliktů. Symptomy často vykazovaly pacientův pokus o nevědomé řešení konfliktu. Tak Freud objevoval dynamický vliv nevědomí v lidském chování.

Příkladem je dívka, která náhle onemocněla hysterickou obrnou pravé ruky. Měla známost s mužem, kterého její rodiče nesnášeli, a nutili ji proto k přerušení styků s tímto mužem. V kritické chvíli ji přikázali, aby mu napsala dopis, v němž mu oznámí, že se s ním rozchází. Dívka se ocitla ve stavu vnitřního konfliktu (splnit přání rodičů, ale nechuť k rozchodu se svým přítelem). Objevila se u ní obrna pravé ruky, která jí znemožnila dopis na rozloučenou napsat. To mohlo být současně interpretováno jako „pokus o nevědomé řešení konfliktu", resp. symptom obrny jako symbolické vyjádření podstaty konfliktu.

Freud a později jeho žáci sebrali a tímto způsobem – který je zde ovšem jen naznačen – intepretovali mnoho případů hysterií a jiných neurotických poruch. (Slavnou se stala Freudova kniha Psychoanalytické chorobopisy, čes. překl. 1936, a jeho Studie o hysterii, 1947.)

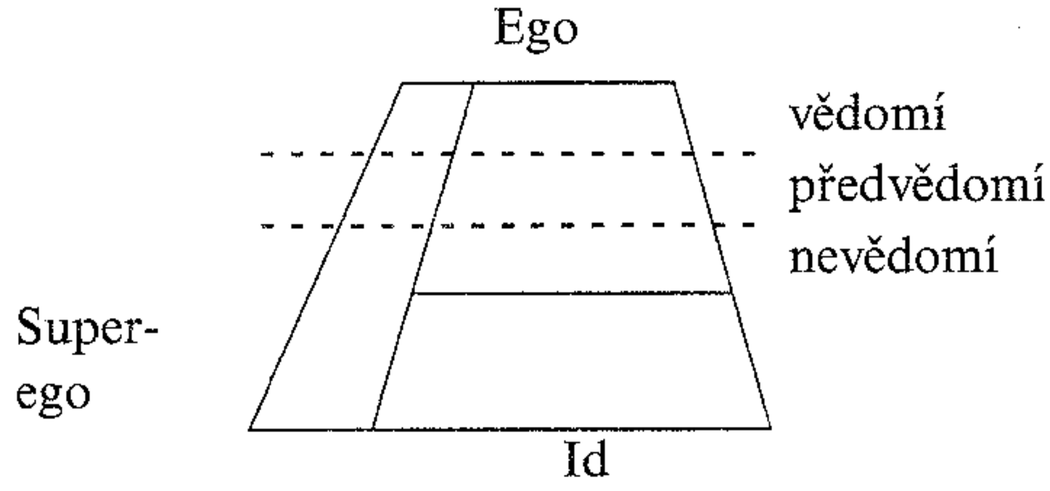
Mezi sférou vědomí a nevědomí je oblast předvědomí s potenciálně vědomými obsahy. Podstatou psychoanalýzy jako léčebné metody je přivést potlačené, tj. nevědomé psychické obsahy do vědomí pacienta, neboť tím, že si postižený uvědomuje podstatu tohoto potlačení, se od jeho neurotizujícího vlivu osvobozuje. Poznatky ze studia neuróz pak vedly k identifikaci instancí „psychického aparátu" a topického modelu tří základních stavů psychiky, který s tím souvisí. Je to možno vyjádřit následujícími schématy:

Topický model:



Poznámka: **a** = potlačení; **b** = návrat potlačeného do vědomí v symbolech symptomů, snů, fantazií a chybných úkonů.

Model psychických instancí (struktury osobnosti):

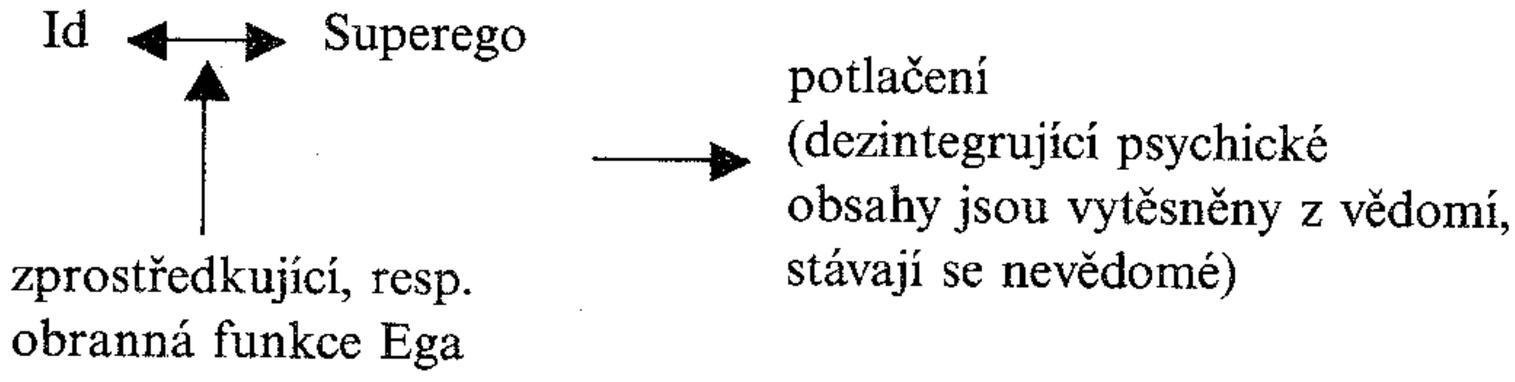


Poznámka: nevědomá jsou pudová hnutí, potlačené psychické obsahy, ale zčásti i iracionální morální komplexy (skrupule) atd.

Funkce jednotlivých psychických instancí uvedených v tomto modelu lze stručně charakterizovat takto:

- Ono (latin. „id", neosobní zájmeno zvolené pro označení nadindividuální pudovosti): reprezentuje komplex pudů fungujících podle principu slasti.
- Já (latin. „ego"): zkušeností vytvořený komplex funkcí, ovládaných principem reality, resp. tento princip reprezentujících, tj. přizpůsobení se, jakož i vyrovnávání napětí mezi pudy a osobní morálkou; proto k funkci ega patří i „obranná cenzura", tj. odpor proti vnitřní dezintegraci vyvstávající z vědomí, že určitá představa nebo pocit jsou hříšné, zločinné apod.; obrana funguje tak, že dezintegrující psychický obsah nepřípustí v jeho původní podobě do vědomí, kde by vyvolával dezintegrující pocity viny, úzkosti atd.
- Nadjá (latin. „superego"): instance reprezentující osobní morálku, tj. zvnitřněné normy dané kulturou a převzaté výchovou.

Schéma základního konfliktu:



Z výše uvedeného vývoje konfliktu se nyní vyvíjí ***dynamika nevědomí***: potlačené psychické obsahy nezůstávají pasivní, protože každý psychický obsah je obsazen určitou mírou energie; potlačené obsahy se transformují do přípustných tendencí, resp. způsobů chování, které tak získávají jakousi náhradní, funkčně více či méně ekvivalentní formu: typickým příkladem je transformace potlačených sexuálních tendencí v „morálně podložený" zájem o pornografii či sublimace potlačeného sexu v umělecké, vědecké a jiné činnosti. V základech tohoto pojetí je důležitý znak psychoanalýzy, tj. ***energetické pojetí psychiky*** (označované někdy také jako „hydraulický model"), na jehož vznik měl, mimo jiné, vliv fyziolog H. von Helmholtz (1847), který se pokoušel o fyzikalistický výklad fyziologických procesů. Freud chápe člověka jako uzavřený systém energie, který disponuje jejím určitým množstvím, jež se v průběhu změn psychické činnosti jen přelévá z určitých obsahů na jiné – tzn., že také psychické procesy disponují vázanou energií (kathexis), která „obsazuje" touhy, představy, pocity, myšlenky, „objekty". Jsou-li uspokojena všechna přání, energie jedince se uvolňuje; „vázání energie je nepříjemné a poukazuje na to, že trvají neuspokojené potřeby" (B. Weiner, 1988, s. 20). Energetické pojetí psychiky v psychoanalýze tvoří jednotu s homeostatickým a hédonistickým pojetím lidského duševna. Tento ***hédonistický aspekt v psychoanalýze*** poukazuje v podstatě na obě ústřední funkční instance: Id je ovládáno principem slasti, ale také Ego funguje tak, aby bylo z života člověka vyloučeno nepříjemné. Id je rezervoárem úhrnné psychické energie, zaměřené programově na získávání slasti. To vyjadřuje pojem ***libido*** (latin. slovo pro slast). Id dále disponuje tzv. primárními procesy, tj. mimologickým nadčasovým myšlením, zatímco Ego disponuje racionálně-logickým myšlením jako produktem výchovy a vzdělávání. Existují ovšem také ***funkce superega,*** a sice: 1. odměňovat pocity hrdosti osobu za morální jednání a 2. trestat ji pocity úzkosti za jednání nemorální. Obojí ovšem předpokládá zvnitřnění příslušných morálních norem a funguje prostřednictvím etického cítění (pocity hrdosti, zahanbení atd.), které tak hraje úlohu psychických odměn a trestů, což je vyjadřováno také pojmem svědomí. Superego se vyvíjí v procesu identifikace dítěte s rodičem stejného pohlaví, u chlapce tedy jako zvnitřněný obraz otce, přičemž je současně řešena „oidipální situace" (Oidipův komplex – tj. nevědomě erotická vazba na rodiče druhého pohlaví, provázená rivalitním nepřátelstvím vůči rodiči téhož pohlaví) tím, že je překonán incestní konflikt. Tento tzv. ***Oidipův komplex***, jeden z nejspornějších konceptů psychoanalýzy, je spojen

s přechodem původní dyády dítě-matka v triádu dítě-matka-otec: původní libidinózní zaměření dítěte na rodiče opačného pohlaví je spojeno s pocity rivality vůči rodiči stejného pohlaví, což je doprovázeno fantazijními agresemi.

Malý chlapec si chce s rodiči hrát „na pohádku" a hned rozdělí role: on je princem, maminka princeznou a „tatínek" drakem, kterého princ „zabije", aby od něho osvobodil a získal princeznu „za ženu". Zda tu jde o projev Odipova komplexu, je ovšem sporné, může tu však jít o symbolizaci rivality, která je zakládána změnami v distribuci matčiny přízně mezi dítě a manžela, když se ten např. vrátí z dlouhodobé služební cesty a manželka mu věnuje více pozornosti, což dítě s nelibostí sleduje. Koncept Oidipova komplexu je možná právě jen přehnaným zdůrazněním takových rivalitních vztahů.

Freud také, spíše spekulativně, popsal ***vývoj libida***, jehož podstatou je sexuální, resp. genitální, sexualitě ekvivalentní slast, spojená s činnostmi, které nejsou vázány na odezvu v genitáliích. Podle Freuda probíhá vývoj libida těmito fázemi:

- orální (do 18. měs. věku): zdrojem slasti je příjem potravy a jiné aktivity úst (dítě žije ústy), ale také tělesný kontakt a utěšování;
- anální (kolem 2. roku věku): zdrojem slasti jsou vyměšovací procesy, zejména kálení: jestliže je trénink tělesné čistoty příliš přísný, může se u dítěte vyvinout anální fixace, případně zadržování stolice (zácpa) jako trestání rodičů, později pak tzv. anální osobnost, vyznačující se rysy skrblictví, pedanterie a nutkavými sklony;
- falická (mezi 3. a 6. rokem věku): zdrojem slasti se stávají genitálie, nejprve močení, později manipulace s genitáliemi; v této fázi se u dítěte také vyvíjejí libidinózní vztahy k rodiči opačného pohlaví (Oidipův, resp. u dívek Elektřin komplex) a další komplexy (např. u dívek „závist penisu");
- genitální (v období puberty – mezidobí mladšího školního věku je označováno jako období latence): probouzí se sexualita jedince, směřující k vyhledávání heterosexuálních interakcí.

Zdrojem libidinózních pocitů jsou tedy nejprve orální aktivity, zejména sání mateřského prsu („na ženských prsech se setkávají láska a hlad" – S. Freud, 1900) a teprve mnohem později jsou to především aktivity sexuální, velmi širokého spektra. S tím souvisí Freudova ***teorie pudů***, která prošla několika změnami: nejprve zdůrazňoval Freud existenci dvou pudů, hladu a sexu, později se přiklonil k dichotmnímu pojetí dvou základních pudových tendencí. Východiskem bylo pozorování, že děti ve hře opakují nepříjemné zážitky (Freud, 1920) a že se tu tedy objevuje něco, co vystupuje „mimo princip slasti", jak byl dosud identifikován. Ve skutečnosti však oba tyto Freudem postulované pudy, pud k slasti (eros) a „pud k smrti" (thanatos), projevující se autoagresivitou, mají hédonický základ. Všechny mentální procesy vystupují ve službě uspokojování pudů, případně z nich odvozených činností. B. Weiner (1988, s. 25) podává následující psychoanalytický „primární model jednání":

a) kathexe (obsazení) → k objektu vztažné jednání → vybití kathexe

nebo

b) pud → pudové jednání → uspokojení pudu

nebo

c) nelibost → jednání → slast

V souvislosti s uspokojováním pudů vystupují již zmíněné ***primární a sekundární procesy***: k primárním patří fantazie a magické myšlení, sekundární se vyvíjejí s vývojem vědomí jako pojmově-logické myšlení, které propůjčuje jednání racionální povahu a koherenci. Kognitivní procesy slouží jako prostředky uspokojování pudů, tedy i jako obranné racionalizace apod. Těžištěm psychoanalýzy je ***model motivace***, neboť celá psychoanalýza vlastně vznikala ze studia dynamiky lidského chování, nejprve neurotického. Kritický interpret psychoanalýzy B. Weiner (1988, s. 25) rozlišuje primární a sekundární model motivace:

primární model:

Id – jednání – uspokojení

není-li objekt Id přítomen,
vystupuje halucinační uspokojení
či fantazijní splnění přání

sekundární model:

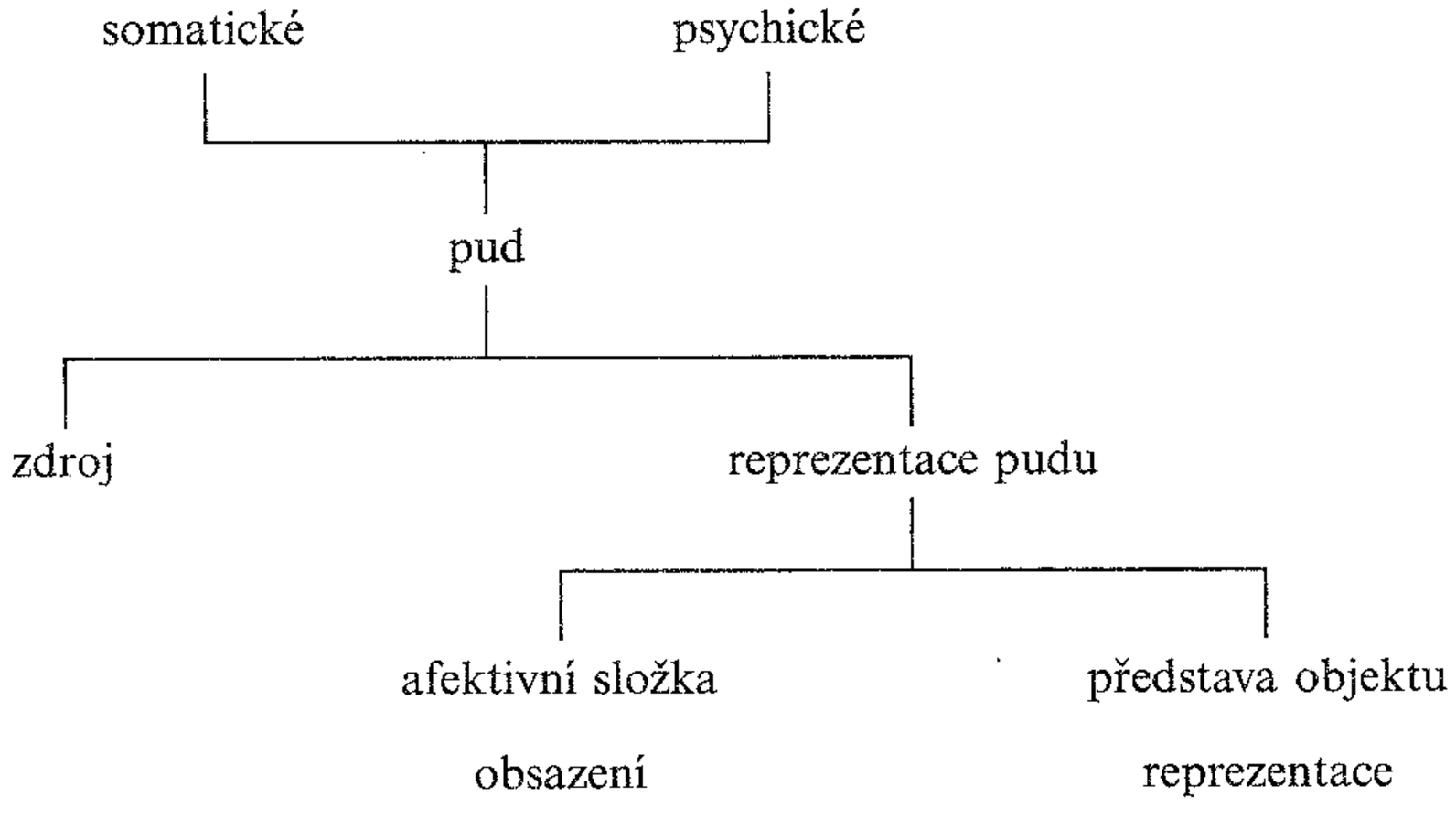
Id – Ego – jednání oklikou – uspokojení
ego brání nepřípustnému uspokojení pudu

Id – já – plány – uspokojení
kognice pomáhá při dosahování náhradního cíle

S napětím mezi pudy a osobní morálkou, do něhož zasahuje zprostředkovací funkce Ega (vazba na realitu), souvisí ***sny*** jako ve vědomí spáče symbolizované obsahy nesplněných přání – symbolizovány jsou proto, aby mohly proniknout do vědomí, ve své původní syrové podobě by rušily spánek. Proto je psychoanalytický výklad snů založen na převedení jejich manifestního obsahu na jejich latentní význam, přičemž psychoanalytické snáře jsou zjednodušeny na symboly mužských a ženských genitálií a sexuálního aktu (např. dlouhé předměty symbolizují penis, duté vaginu). Vnitřní konflikty vyjadřují tzv. ***chybné úkony***, jako např. přeřeknutí, přehmátnutí, zapomenutí, ale i rozbití předmětu, který si jedinec vlastně přeje odstranit, ale stojí tomu v cestě přání rodičů po jeho uchovávání (jde vlastně o neúmyslné zničení takové věci, kterou jedinec pokládá za nevkusnou, ale byla mu darována a nemůže se jí dost dobře zbavit, protože dárce – např. bohatá tetička – kontroluje, jestli je této věci věnována dostatečná péče). Jednou je však obdarovaným jedincem, např. při úklidu, „nešťastnou náhodou" rozbita.

Podstatou psychoanalýzy je tedy ***dynamika nevědomí***, přičemž toto nevědomí je chápáno jako neverbalizovatelné psychické obsahy, které do vědomí vstupují jen napolo a které jsou vyjádřeny především obrazy a navenek se obvykle manifestují jako symptomy, jež mají povahu symbolů (něco tedy zastupují), přičemž se zdůrazňuje, že všechny aktivity člověka, např. i takové pohyby, jako

je škrábání se za uchem nebo hraní si s tužkou apod., jsou symptomatické, tj. „něco“ vyjadřují. Nevědomé obsahy mohou mít také povahu fantasmat, která jsou tvořena dvěma mechanismy, přesunutím významu a zhuštěním obsahu. Typickým případem takových fantasmat jsou, často absurdní, sny. „Pud se nikdy nemůže stát předmětem vědomí, jen představa, která ho reprezentuje. Ale také v nevědomí nemůže být reprezentován jinak, než představou. Kdyby pud nebyl připoután k představě nebo se neprojevil ve stavu afektu, nemohli bychom o něm nic vědět“ (S. Freud, 1915, s. 278 násl.). Pudy vlastně spojují somatické a psychické a jejich vztahy ilustruje H. Müller – Pozzi, 1988, s. 78) takto:



Podle L. A. Pervina (1993) strukturní model osobnosti vyvinul Freud r. 1923 z pojetí, že podstatou osobnosti je její biologický substrát, tj. její pudový komplex (Id – libido), vyznačující se impulzivní, iracionální touhou po smyslové slasti a projevující se sexuálními a agresivními pudy. Protikladem je Superego, „kontrolující naše chování v souhlase se společenskými pravidly, slibující odměnu (hrdost, samolibost) za „dobré“ a trest (vinu, pocity méněcennosti, neštěstí) za „špatné chování“ (L. A. Pervin, 1993, s. 104). Citovaný autor dále k Freudovým psychickým aparátům uvádí: Id hledá slast, Superego dokonalost a Ego realitu: „chudé Ego“ musí sloužit třem přísným pánům: pudu, realitě a morálce. Osobní morálka je přitom často stejně slepá jako pud. Lidské Ego je z jedné strany vystaveno tlaku pudů, z druhé tlaku morálky, zesílí-li jeden z těchto tlaků, Ego se zeslabuje a vzniká ***úzkost***, a to několikerého druhu:

– úzkost svědomí z tlaku a nadměrné síly Superega
– pudová úzkost z tlaku a nadměrné síly pudů
– reálná úzkost z reálné nebo představované hrozby

} neurotické formy

Také pojetí úzkosti se u Freuda vyvíjelo: původně chápal úzkost jako jakýsi druh intoxikace ze sexuálních frustrací, později ve výše uvedeném smyslu. Úzkost spojená s vnitřním napětím je motivující stav, vzniká tendence k redukci úzkosti a do hry vstupují tzv. ***obranné mechanismy***, jejichž funkcí je právě odstranění

úzkosti; patří mezi ně zejména potlačení. Podrobně je popsala Freudova dcera A. Freudová (1946). Podstata člověka, tj. jeho vnitřní psychická invariantnost, je pudová, a proto to, co se z něj projevuje navenek, jsou jen fasády; ve skutečnosti je řízen nevědomými silami a jeho já je spíše jen druhem iluze. V tomto smyslu je psychoanalýza biologistická, pansexualistická a metafyzicky materialistická. Člověk je bytost trvale rozpolcená na svou nadosobní pudovost a na nadosobní společenskost, jeho životem trvale pronikají „nesnáze s kulturou", kterou si vytvořil jako ochranu před sebou samým, ale obětoval jejímu restriktivnímu systému pravzor svého štěstí, svou sexualitu, neboť „pohlavní (genitální) láska poskytuje člověku nejsilnější uspokojení a dává mu vlastně předobraz pro veškeré štěstí" (S. Freud, 1930, s. 64 násl.). A tak ***pudová podstata člověka*** je v neustálém střetávání s jeho společenskými závazky – „pračlověk byl na tom lépe, neboť neznal žádná pudová omezení" (Freud, 1930, s. 86). Ačkoli psychoanalýza znamená pro psychologii řadu revolučních objevů, právem ***kritika psychoanalýzy*** zdůrazňuje její jednostrannost a v mnoha směrech nesporně spíše jen spekulativnost jejích tvrzení.

Neopsychoanalýza

Další vývoj psychoanalýzy směřoval k určitému štěpení původního směru („odpadlíci" C. G. Jung, A. Adler a další) a k tzv. neopsychoanalýze, která opustila Freudův rigorózní biologismus a stala se sociologistická, a to nezřídka v rámci levicově orientovaného politického stranictví. Šlo tu o jakési, i když jinak pojaté, „nesnáze s kulturou", a to především s tou, kterou reprezentuje kapitalistická společnost. Tento směr vyjadřují kritikové společnosti vycházející z neopsychoanalýzy, jako H. Marcuse a E. Fromm, již více sociologističtí a filozoficko antropologističtí, a další. V rodině psychologických analýz inspirovaných studiem negativních vlivů společnosti, ale bez reformistických nároků, zůstali K. Horneyová a H. S. Sullivan. K. Horneyová (1945 a pozd.) je známá svou sociální orientací a výrokem, že „neopsychoanalýza je psychoanalýza bez libida". Zabývala se neurotizací člověka žijícího v podmínkách industriální společnosti a „neurotickými strategiemi", jimiž se zde pokouší získat ztracenou vnitřní rovnováhu (jednou z nich je paradoxní „neurotická potřeba lásky". Kriticky se pokoušel spojit klasickou psychoanalýzu s funkcionalistickou sociologií T. Parsons (1965) ve své teorii sociálního jednání. S behaviorismem se pokoušeli kriticky integrovat klasickou psychoanalýzu J. Dollard a N. E. Miller (1950) v psychoterapeutický systém, v němž jsou propojovány poznatky psychoanalýzy s poznatky psychologie učení. Zvláštní psychologickou, resp. psychiatrickou pozici zaujal H. S. Sullivan (1948).

H. S. Sullivan (1953), tvůrce „interpersonální teorie psychiatrie", resp. „neopsychoanalytické sociální psychologie" (J. Rattner, 1969), klade největší důraz na mezilidské vztahy. Osobnost dokonce definuje jako „soubor relativně stálých znaků opakujících se interpersonálních situací, které charakterizují lidský život" (H. S. Sullivan, 1953, s. 110 násl.). Za dva základní zdroje lidského chování pak

považuje: 1. snahu dosáhnout uspokojení („pursuit of satisfaction“) a 2. snahu dosáhnout bezpečí („pursuit of security“). To jsou také dva konečné cíle mezilidských vztahů. V rámci interpersonálních situací dochází k personifikacím zkušeností, např. dětská personifikace „dobré matky“, která symbolizuje její péči o dítě, ale není to „reálná“ matka, nýbrž organizovaná zkušenost dítěte s jeho matkou. Biologické základy člověka se po 200 000 let nezměnily, to, co ho formuje, je kultura, k níž přísluší. Principiálně tu nejde o bytostné vnitřní konflikty mezi pudovostí a osobní morálkou, nýbrž o vliv zkušeností získaných v interpersonálních interakcích. Zkušenosti jsou vždy subjektivní a rozhodující jsou tzv. parataxické zkušenosti, v nichž jsou zážitkům propůjčovány subjektivní významy; tento druh zkušenosti se liší od prototaxické zkušenosti kojence, tj. od dosud neintegrovaných zážitků; verbálně zpracované zkušenosti nazývá Sullivan syntaktické. Potřeby různých uspokojení mají biologické kořeny, ale potřeba bezpečí (zahrnující v sobě ještě potřebu přijetí a uznání) má spíše vztah k sociálním událostem a společenským poměrům. Motivační síla a význam těchto potřeb vychází z ranných dětských zkušeností: neuspokojení a nejistota budí úzkost, jíž se člověk brání a kterou vytěsňuje, aby si uchoval vnitřní psychickou integritu. Odstranění úzkosti je základní motivační mechanismus. Sullivan souhlasí se sociologem G. Simmelem, že „život je více než žití“ a člověk víc než jen „společenské zvíře“: „utvářený život“ plyne z harmonie vnitřní struktury a vnějších podmínek; sociální procesy výměny hodnot jsou pro člověka stejně důležité jako výměny látek při dýchání a výživě. Freudovský biologismus je tu již opuštěn, je však nahrazen sociologismem a z klasické psychoanalýzy tu zůstává především terminologie vývoje libida – ačkoli tohoto pojmu neužívá – a zdůraznění ranných dětských zkušeností: „nesoudím, že životní problémy se primárně nebo hluboce dotýkají genitální aktivity“, píše Sullivan (1953, s. 295), připouští však, že v západní kultuře zahrnuje sexualita široké pole událostí a věcí. Zdrojem potíží člověka v jeho vztazích ke světu je potlačení šířeji pojatého „dynamismu slasti“.

Neopsychoanalýza reprezentuje ve srovnání s klasickou psychoanalýzou druhý extrém, totiž zvýrazněný sociologismus.

Teorie K. Horneyové. Mezi nejpřísnější kritiky Freudova biologismu a panseXualismu mezi neopsychoanalytiky patřila K. Horneyová, německá psychoanalytička, která od r. 1932 působila dále jako psychoanalytička v USA. V r. 1937 publikovala knihu o neurotické osobnosti naší doby a u tohoto tématu v podstatě již zůstala (Our inner conflicts, 1945, Neurosis and human growth, 1950). Své kritické názory na freudismus vyslovila hlavně v knize o nových cestách v psychoanalýze (1939). Uvádí ji prohlášením, že její úmysl provést kritické zhodnocení psychoanalytické teorie má původ v její nespokojenosti s psychoterapeutickými výsledky – jinak řečeno, podle Horneyové si klasická psychoanalýza (freudismus) zaslouží přehodnocení, protože selhává v praxi. Horneyová tu výslovně hovoří o přehodnocení, nikoli o zavržení freudismu, což znamená, že

uznává jeho hodnotu. Jde jí o to, jak říká dále, vyloučením sporných elementů ukázat vývojové možnosti psychoanalýzy. Takže ***neopsychoanalýza*** není popřením freudismu, ale spíše jen rozvinutím některých jeho idejí, přečemž, jak již bylo naznačeno v úvodu této podkapitoly, původní psychoanalytický biologismus je v neopsychoanalýze nahrazen sociologismem. Další výhradu formuluje Horneyová (1939, s. 10) takto: „Sexuální problémy, ačkoli mohou někdy ovládat symptomatický obraz, nejsou nahlíženy již jako dynamické centrum neuróz. Sexuální potíže jsou více výsledkem než příčinou neurotického charakteru". Naopak klasickou psychoanalýzu oceňuje těmito slovy: „Spatřuji jako nejfundamentálnější a nejvýznamnější Freudovy nálezy jeho doktríny, že psychické procesy jsou přísně determinovány, že akce a city mohou být determinovány nevědomými motivacemi a že ženoucí nás motivace jsou emocionální síly" (Horneyová, 1939, s. 18). Freudovi právem vytýká, že nebral zřetel ke kulturním faktorům a tedy i rozdílům v psychice a že svůj obraz člověka pokládal za univerzální. Nakonec se zde zmíníme ještě o jedné výtce, kterou Horneyová činí Freudovi, totiž že – jak bylo v módě v jeho době – myslel dualisticky, tj. v párech protikladů (např. eros-thanatos apod.). Zdrcujícím způsobem pak odsoudila Freudovo pojetí ženské psychiky, jehož základem bylo přecenění ženské „závisti penisu". Freudovo myšlení charakterizuje jako evolucionistické, ale současně mechanistické. Podle Freuda se po pátém roce života v podstatě už v lidské psychice nic nového neděje, pozdější léta jsou už jen opakováním dětských zkušeností.

Ústředním tématem prací Horneyové, jak již bylo uvedeno, je ***neurotik naší doby*** a zejména problém etiologie neurózy vůbec. Hlavním zdrojem neurotické úzkosti jsou „nepřátelské pudy", spojené s nutkavými impulzy. Ke vzniku této úzkosti přispívá naše kultura a potlačení nepřátelství znamená pocity bezmocnosti a subjekt nemá nejmenší tušení, že je nepřátelský. Potlačené afekty se však vyznačují velkou explozivní silou. Tzv. bazální úzkost vzniká z nejistoty citově deprivovaného dítěte; z ní se pak vyvíjí „vše pronikající pocit" osamělosti a bezmocnosti: bazální úzkost je neoddělitelná od bazálního nepřátelství. Názor o rozhodujícím vlivu úzkosti na vznik neuróz převzala Horneyová od H. S. Sullivana. Úzkost vyvolává konfliktnost, ale také pocity ohrožení, to dále vyvolává agresivní tendence, které jsou však potlačovány, a tak vzniká nevědomé nepřátelství. Neurotik se posléze stává dezorientovaným a odcizuje se sám sobě tím, že je citově ochuzen. V současných společenských podmínkách jsou téměř všichni lidé neurotičtí. Charakteristickým symptomem doby je ***neurotická erotika***, resp. „neurotická potřeba lásky", která je nutkavá a úzkostně vystupňovaná. Neurotik hledá erotického partnera také jako oporu a jeho lásku k sobě neustále prověřuje, vyžaduje stále náročnější důkazy této lásky, což jeho partner nemůže trvale přijmout. Zatímco pravá láska vychází z příchylnosti, vychází neurotická láska z potřeby jistoty, ale vydává to za lásku. Ale i když je erotický partner ochoten poskytovat „důkazy lásky", je tato jeho snaha nakonec zpochybňována, protože se neurotikovi jeví jako podezřelá. Neurotik chce „lásku", protože

se trápí svou úzkostí, ale současně se jí obává, protože nedůvěřuje a obává se své závislosti, a tak tu jde o konfliktogenní vztah, který je současně bludným kruhem. V naší kultuře se člověk brání bazální úzkosti čtyřmi charakteristickými způsoby: láskou, podřízeností, mocí a distancováním se. U druhé a třetí formy obrany se uplatňuje motto: „Budu-li ústupný nebo mocný, nemůže se mi nic stát." Čtvrtá znamená stáhnutí se z ohrožujícího světa. Jádro neurózy je v neřešitelných konfliktech, její základnou je však svět pociťovaný jako hrozba, což je zakotveno již v ranných dětských zkušenostech. „Touha po lásce, tendence k ustupování, snaha po vlivu a úspěchu a sklon k distancování se jsou u nás všech přítomny v nejrůznějších kombinacích, aniž by jen v nejmenším potřebovaly být znamením neurózy" (Horneyová, 1937, 1964, s. 66). Normální cítění vykazuje spontaneitu a schopnost diferenciace, kdežto úzkost budí nutkavé pocity a jednání, ale je zde i rozdíl v uspokojení, totiž v pocitu blaha a uklidnění; oba mohou být stejně silné, ale obsahově to není totéž (sexuální uspokojení a uspokojení ze zbavení se pocitu úzkosti). Neurotické chování, jak je doloženo experimentálně, se do jisté míry vymyká známým principům učení (např. fixace na způsob chování, který je stále trestán, vede tedy vždy znovu a znovu ke zklamání, neúspěchu apod.). Podstatným znakem neurotického charakteru je ***sebeobviňování*** a nenávist k sobě samému, což vede k sebetrestání, které může mít povahu ochuzování vlastního života, sebetrýznění z neustáleho pochybování o sobě samém, pocity méněcennosti a „neurotická skromnost", která je vlastně – jako vše v životě neurotika – paradoxní pýchou a konečně sebedestruktivní tendence, projevující se riskováním života, sebezničujícím chováním (např. v hazardních hrách, zpustnutím apod.).

Postřehy Horneyové o neuroticích naší doby, tj. v podstatě o modální osobnosti světa industriální civilizace a tržních vztahů, jsou pozoruhodné, v mnohem doplňují jiné neopsychoanalytiky, např. E. Fromma i její velký vzor, H. S. Sullivana, a našly velmi široký ohlas a zájem. V podstatě tu jde o intuitivně-klinicky založenou teorii osobnosti.

Behaviorismus

Americký behaviorismus, vzniklý na začátku našeho století, odmítl tradiční pojetí předmětu psychologie jako vědy o vědomí a její tradiční hlavní metodu, introspekci. Psychologii prohlásil za vědu o chování a za její hlavní metodu prohlásil experiment. Tím byly výzkumné možnosti psychologie velmi omezeny a později se to projevilo mimo jiné i tím, že psychologie osobnosti byla v podstatě omezena na měření individuálních rozdílů ve schopnostech. Zakladatel behaviorismu J. B. Watson (1925, s. 220) definuje osobnost jako „sumu aktivit, které mohou být odhaleny aktuálním pozorováním chování po dostatečně dlouhou dobu prováděného, aby byly získány spolehlivé informace. Jinými slovy, osobnost je konečným produktem našeho systému zvyků." To je tedy pojetí osobnosti v klasickém behaviorismu, které se s dalším vývojem behaviorismu vcelku udrželo: osobnost je ***systém zvyků,*** tj. tendencí chovat se v určitých situacích určitým způsobem, a jako taková je tedy produktem učení, v jehož termínech může být vysvětlováno její fungování. Podle R. Bergiuse, 1960, s. 477 násl.) stanovil behaviorismus program tzv. objektivní psychologie, založené na následujících principech: 1. lidské a zvířecí chování je výsledkem působení náhodně kombinovaných podnětů na organismus; 2. výsledky pokusů na zvířatech jsou použitelné i pro výklad lidského chování, neboť 3. mezi nejjednoduššími reflexy a nejdiferencovanějšími procesy myšlení a rozhodování jsou jen stupňovité rozdíly. Bergius charakterizuje raný behaviorismus takto: „Odpovídá monistickému materialismu; organismus funguje podle zákonů newtonovské mechaniky, bez spontaneity následují reakce za podněty, energie pro pohyby pochází zvnějška a z mechaniky organismu a struktura osobnosti se vytváří toliko z manipulovatelných situací, tedy z vytváření zvyků (habits) a z regulace instinktů prostřednictvím procesu učení, který je řízen prostředím" (Bergius, 1960, s. 482). Metodologickým principem psychologie pak je, že vztahy mezi podněty (S) a reakcemi (R) musí být měněny ve fyzikálních měřitelných jednotkách, nejsou to jednoduché kauzální vztahy, ale vztahy komplikované intervenujícími proměnnými, které tvoří dohromady organismus (O), tedy: S–O–R. Podle Bergiuse je základem neobehavioristického pojetí osobnosti teorie učení C. L. Hulla (1942, 1950), konstituovaná jako soubor postulátů, které reprezentují matematicko-deduktivní teorii chování, ale vztahují se jen na vytváření jednoduchých

vzorců chování. Je to teorie, která není zdaleka úplná a již v Hullově době byla velmi diskutabilní. Klasický Watsonův behaviorismus byl zavržen především právě proto, že zjednodušil paradigma psychologie na vztahy S–R, bez zprostředkujícího činitele. To, co neobehavioristé nazývají organismus (soubor vnitřních intervenujících proměnných), je v podstatě to, co se označuje jako osobnost. Problematika osobnosti je spojována především s problematikou učení a motivace.

Otázka po podstatě osobnosti, jejím vnitřním uspořádání a jeho vztahu k vnějším projevům osobnosti je striktně odmítnuta: „Otázka, jaký je někdo o sobě, jaký je skutečně, nemá odpověď a je vědecky nesmyslná. Člověk není nikdy „o sobě", nýbrž vždy v určitých situacích a chová se v nich tak, jak se v nich chovat naučil" (E. R. Guthrie, 1944, s. 62). Citovaný autor (Guthrie, 1944, s. 58) definoval také osobnost jako systém zvyků, který je relativně stabilní a rezistentní vůči změně: „Lidské chování je vytvářeno ze specifických pohybových odpovědí na situace, a tyto jsou determinovány v termínech asociace. Člověk směřuje, když je tváří v tvář nějakému znaku situace, k tomu, aby opakoval chování, které projevil, když takový znak byl kdysi přítomen"; taková „asociativní tendence", říká dále Guthrie, může být za různých okolností blokována, avšak „zůstává hlavní základnou pro predikci toho, co člověk učiní, když je dotyčný znak znovu přítomen" (Guthrie, 1944, s. 62). Proto, jak dále Guthrie uvádí, hledání univerzálních rysů nebo činitelů determinujících veškeré chování je zavádějící koncepce. Přesto se však tato zavádějící koncepce prosadila, když rigorózní behavioristé začali pěstovat faktorovou analýzu osobnosti, aby identifikovali strukturu jejích vnitřních determinant („faktory osobnosti"), takže hledisko učení už nebylo považováno za postačující. Neobehavioristické teorie osobnosti byly především ***faktorově-analytické modely osobnosti*** (H. J. Eysenck, 1946, R. B. Cattell, 1950), o nichž jsme zde již pojednali. Analytickou jednotkou osobnosti nicméně zůstal zvyk („habit"); na tento termín je podle behavioristů možné převést všechnu konzistenci chování (C.–F. Graumann, 1960, s. 108). Utváření zvyků bylo v podstatě odvozeno z laboratorních experimentů se zvířaty. Určitý pokrok v analýze lidského chování znamená dílo B. F. Skinnera (1938, 1954), který zavedl termín operantní chování a odlišil je od pasivního reaktivního chování. Ve vývoji osobnosti pak zdůraznil jako rozhodujícího činitele „historii zpevňování", a tedy také to, že čím osobnost je, to je zakotveno v její minulé zkušenosti. Nicméně i faktoroví analytikové pokračovali v duchu tradičního behavioristického situacionismu. R. B. Cattell (1950, s. 2) podal tuto definici: „Osobnost je to, co dovoluje předpovědět, co osoba učiní v dané situaci." Tato předpověď je pak založena na faktorově-analytickém profilu dané osobnosti, tj. na změřené síle jednotlivých faktorů. Podle Cattella je cílem výzkumu v psychologii osobnosti objev zákonů toho, co různí lidé učiní v sociálních a „obecně environmentálních" situacích. Osobnost, to je veškeré chování individua, jak otevřené, tak i to „pod kůží", ale jsou to především různé fyziologické procesy,

uplatňující se hlavně ve vzniku různých motivací. Behavioristické pojetí osobnosti však ztroskotává právě proto, že ze studia osobnosti vylučuje její intrapsychickou dimenzi, o jejíž důležitosti jsme zde již podstatné uvedli, i když nikoli již s takovou rozhodností, jak tomu bylo v klasickém behaviorismu a raném neobehaviorismu.

Behaviorismus, jak naznačil J. Nuttin (1966), zůstává v nepřiměřené rovině výkladu osobnosti, jíž není rovina organismus-prostředí, nýbrž já-svět, takže tu jde o mnohem složitější vztahy, než jsou ty, které lze vysvětlovat principy podmiňování, a zásadně pak tu jde o prožívání a nikoli jen o chování.

Teorie J. Dollarda a N. E. Millera

Toto pojetí osobnosti, vypracované dvěma významnými vědci z Yaleské univerzity, bývá také nepřesně nazýváno S–R teorie osobnosti. Je založeno na pokusu o integraci psychoanalýzy s teorií učení, zejména C. L. Hulla. V úvodu své populární knihy o osobnosti a psychoterapii – jejich teorie má být především základem psychoterapie neuróz – oba autoři uvádějí: „Naším hlavním cílem je spojení životnosti psychoanalýzy, preciznosti přírodovědeckého laboratoria a kulturních fakt“ (Dollard a Miller, 1950, s. 12). Dále vyslovují oba přesvědčení, že neurózy a psychoterapie podléhají zákonům učení: neurózám se lidé učí a pomocí psychoterapie se jim odučují. Teorie osobnosti obou autorů má oba tyto procesy ozřejmit. K tomu je však nutné propojení poznatků učení (tedy v podstatě behaviorismu) s psychoanalýzou. To, mimo jiné, znamená vymezit řadu klíčových pojmů, které jsou nosným základem výše uvedené integrace. Podle obou autorů je to celkem ***osm konceptů a principů,*** z nichž nejdůležitější jsou tyto: 1. princip zpevnění zastupuje freudovský princip slasti (princip zpevnění poukazuje na adaptaci, což je přesnější); 2. mechanismus potlačení (represe) je objasněn jako tlumení reakcí na signály; 3. přenos je považován za zvláštní případ širšího pojetí, jímž je generalizace; 4. podstatným činitelem neuróz je konflikt, který lze chápat v termínech učení. Teorie učení má vysvětlit, za jakých okolností dochází ke spojení (asociaci) reakce a signálního podnětu, přičemž platí, že: „aby se člověk něčemu naučil, musí něco chtít, něčeho si všimnout, cosi učinit a cosi získat“; to je vyjádřeno v termínech motivace, diskriminace, chování a zpevnění. Vytváření asociací S–R se označuje jako podmiňování, a to vystupuje ve dvou formách: klasické (Pavlov) a instrumentální (Skinner). Konkrétními činiteli učení jsou: popud („drive“), reakce, signál a zpevnění. Základní ***postulát*** pak zní: „Lidské chování je naučené. Přesněji: to chování, které se obecně považuje za charakteristické pro člověka jako rozumové bytosti, jako člena daného národa či společenské třídy, je ve větším stupni naučené než vrozené. Učíme se také úzkosti, pocitu viny, studu a jiným sociálně získaným motivacím, jakož i symptomům a racionalizaci – reakcím, které jsou typické pro normální osobnost, ale výrazněji se projevují v krajní formě jako neuróza“ (Dollard a Miller 1950, s. 32). Podle L. A. Pervina (1993, s. 384) Dollard a Miller (1950) byli mezi prvními, kteří hledali souvislosti mezi principy učení a fenomé-

ny osobnosti v obecné rovině a s abnormálním chováním pak zvláště. Neuróza je podle nich druhem naučeného konfliktu. Psychologie osobnosti je pak v podstatě vědecké pojetí systému vyšších psychických funkcí a naučených popudů – přesnější vymezení pojmu osobnost Dollard a Miller nepodávají a podle C. S. Halla a G. Lindzeyho (1978) vůbec „projevili menší zájem o strukturální čili vztahově neměnné elementy osobnosti než o proces učení". Strukturu osobnosti v jejich pojetí tvoří vlastně motorické, resp. behaviorální a verbální návyky a systém „naučených popudů". „Zpevnění spojení signál-reakce vytváří podstatu procesů učení" (Dollard a Miller, 1950, s. 36) ; rozhodující je zde ***funkce popudu a jeho redukce,*** přičemž: „popudy jsou silné podněty podněcující k činnosti", ale „naučené popudy" jsou „fasádou, za níž jsou skryté funkce podstatných vrozených popudů". Oba autoři uznávají tedy jakousi vnitřní funkčně významnou strukturu osobnosti – systém vrozených popudů, na něž je možno konec konců převést všechny popudy naučené, neboť tyto se vyvinuly podmiňováním vrozených popudů (např. podmiňováním bolestivých reakcí vzniká naučený popud specifického strachu) – avšak po vzoru behaviorismu chápou dynamiku osobnosti v podstatě jako záležitost exogenních vlivů. Důležitou roli totiž hraje ***koncept signálu*** či klíče („cue"): „Popud podněcuje jedince k reakci. Signály rozhodují o tom, kdy jedinec zareaguje, kde zareaguje a jakou reakci vykoná" (Dollard a Miller, 1950, s. 38). Signály jsou podněty označující objekt cílové reakce, které jsou tedy signály vyvolávány. Problematika dynamiky osobnosti, na níž je vcelku teorie Dollarda a Millera omezena, je dána souhrou čtyř základních činitelů učení: popudem, reakcí, signálem a zpevněním.

Souhru činitelů učení charakterizují oba autoři (Dollard a Miller, 1950, s. 36) takto: „Popud podněcuje k reakci, která je obvykle také determinována signály jiných podnětů, ne tak silných, aby mohly působit jako popud, avšak mnohem více specificky diferencovaných. Jestliže prvotní reakce není odměněna dosažením redukce síly popudu, vystupuje tendence k zanikání této reakce a objevení se jiných reakcí. Vyhasínání střídavých neodměňovaných reakcí vede k tzv. náhodnému chování. Jestliže po nějaké reakci nastupuje odměna – spojení mezi signálem a touto reakcí zůstává zpevněno, takže potom, kdy působí týž popud a přítomny jsou jiné signály, vystoupení této reakce je velmi pravděpodobné. Zpevnění spojení signál-reakce vytváří podstatu procesů učení". V tomto smyslu dalším důležitým pojmem je ***vyhasínání;*** rozumí se jím zánik, obvykle postupné zeslabování nezpevňované, již naučené reakce. Dalším klíčovým pojmem je ***úzkost***: základem neurózy je nevědomý konflikt spojený s úzkostí; jejími zdroji mohou být už zkušenosti z raného dětství, osudné důsledky mohou mít: situace krmení nemluvněte, trénink tělesné čistoty, sexuální zkušenosti (např. pozorování koitu rodičů) a výcvik v ovládání hněvu a agrese: „rodiče učí své děti neurotickým konfliktům a děti se jim naučí" (Dollard a Miller, 1950, s. 127). Podle obou autorů rané konflikty nejsou zverbalizované, a tím se stávají i úporně nevědomé. Vytvářejí se symptomy emocionálních poruch, vyvolaných konfliktem.

Jako příklad uvádějí Dollard a Miller případ paní A, 23-leté vdané ženy, která trpěla úzkostnými stavy, mimo jiné obavou, že přestane-li počítat srdeční tepy, přestane jí srdce bít. V její anamnéze byl zjištěn silný sexuální konflikt. Od dětství měla silné sexuální touhy v důsledku jistých zkušeností, ale rodinnou výchovou byl u ní sex spojován s pocity viny a tedy s úzkostí. Naučila se nepřiznávat si sexuální pocity. Trpěla také strachem z pobytu na veřejných místech, což souviselo s tím, že měla nevědomý strach a pocity viny, že by se zde mohla stát objektem pokusů o sexuální sblížení. Kompulzivní zabývání se srdečními tepy bylo nevědomým odvracením pozornosti od sexuálních podnětů, které v ní vyvolávaly úzkost. Jednalo se tu o konflikt mezi sexuálním popudem a úzkostí, který vedl k určitým poruchám chování.

V teorii Dollarda a Millera hraje důležitou roli pojem ***nevědomí***: u Freuda, podle obou autorů, potlačení či vytěsnění znamená nevědomí, a to tedy znamená nezverbalizované: „popudy a reakce, které nikdy nebyly zverbalizované, musí být nevědomé… z tohoto důvodu je vlastně tak mnoho konfliktů, vzniklých v raném dětství, nevědomých“ (Dollard a Miller, 1950, s. 186). V teorii jsou dále rozlišeny ***dvě úrovně naučeného chování***: automatické návyky a intelektuální reakce či „vyšší psychické procesy“, v nichž lze opět odlišit reakce instrumentální a signální (C. L. Hull, 1930). Funkcí instrumentální reakce (např. otevření dveří) je vytvořit účelnou změnu ve vnějším prostředí; účelem signální reakce je vytvoření signálu – Dollard a Miller nazývají tyto signální reakce „cue-producing responses“, „klíče produkující odpovědi“ – je tím míněno především označování určitých podnětů slovy, a jde tedy o verbalizaci určitých signálů; to usnadňuje účelné generalizace, např. označení zcela různých situací jako „nebezpečných“ apod. Proto také na vyšší úrovni vývoje, kdy si jedinec již osvojil řeč, neprobíhá učení mechanicky, ale za zprostředkovánání slovních označení („labeling“); tím se stává adaptace jedince také dokonalejší. Proces učení probíhá v určitém kulturním a sociálním kontextu, který určuje významy podnětů i reakcí a popudů. Proto je psychologie učení závislá také na antropologických poznatcích: kultura vlastně určuje efektivnost života tím, že definuje její podmínky, resp. žádoucí hodnoty a životní cíle. Vyšší psychické procesy zdokonalují učení a rozhodující roli v nich hraje jazyk, ale to nesnižuje roli činitelů, jejichž povaha není ještě důkladněji známa. Dosavadní poznatky o učení nejsou zdaleka úplné.

Teorie osobnosti Dollarda a Millera znamenala nepochybně pokrok proti pojetím klasického behaviorismu, ale současně zůstala poplatná zjednodušením a omezením, která s sebou behaviorismus přináší a která tu již byla zmíněna. Pokus o kritickou integraci psychoanalýzy s poznatky psychologie učení byl jistě plodný, ale opět znamenal jen jistý posun vpřed, zdaleka ne však plné objasnění základních problémů.

Na základě nejen četných pozorování, ale i experimentů, které zejména s krysami provedl N. E. Miller (1948 a jindy), dospěli oba psychologové z Yale k závěru, že neurózy jsou naučené, že jejich podstatou je ***naučený strach.*** Dollard a Miller (1950, s. 65) jsou přesvědčení, že: „lidé mají tytéž schopnosti k učení jako krysy, tedy všechny jevy týkající se učení a pozorované u krys vystupují i u lidí, i když

jistě v procesu učení u lidí mohou vystupovat jevy nevystupující u krys". Základním termínem této teorie osobnosti je tedy ***učení***, které je konvenčně chápáno jako vliv zkušenosti v nových situacích, přičemž se v tomto procesu uplatňují čtyři faktory: popud („drive"), signál, reakce a zpevnění (odměny a tresty). Dollard a Miller analyzují všechny základní zákonitosti učení, jako je vyhasínání, generalizace podnětu, diferenciace a další, nezabývají se však podrobným vyjasňováním těchto „mechanismů". Zdůrazňují ale vliv nevědomí, a rozeznávají tak ***nevědomé učení***, jehož příkladem jsou experimenty, které provedl na lidech J. Greenspoon (1950). Tento psycholog posadil své pokusné osoby zády k sobě a vyzval je, aby nahlas říkaly slova, která je napadnou. Odpovědi registroval na magnetofonovém záznamu. Vždycky, když pokusná osoba vyslovila nějaké slovo v množném čísle, zpevnil je tím, že řekl „mhm-hmm". V experimentální skupině počet slov uvedených v množném čísle v průběhu dalšího experimentu ve srovnání s kontrolní skupinou značně stoupal, pokusné osoby si však samy nebyly vědomy toho, že říkají stále více slov v množném čísle. To poukazuje na skutečnost, že zpevnění může být nevědomé a že může působit automaticky (Dollard a Miller, 1950). V učení se výrazně uplatňuje ***generalizace podnětů***, která narůstá se silou popudu: F. A. Beach (1942) zjistil u krysích samců, že injekce mužských pohlavních hormonů, která zvyšuje sexuální motivaci, vede k tomu, že tito samci reagují sexuální aktivitou na velký rozsah podnětů. U člověka se uplatňují zejména ***naučené popudy***, jako jsou strach a zlost, současně však vystupují reakce tlumící strach i zlost; např. J. B. Watson a R. Rayner (1920) ve známých experimentech s „malým Albertem", týkajících se podmiňování dotykové reakce, zjistili, že u tohoto dítěte se obtížně vyvolával strach, když bylo podmiňováno strachovým podnětem sání prstů; redukce strachu byla v tomto případě současně doprovázená silným zpevněním tohoto zlozvyku při zneklidnění dítěte. Popudy souvisejí s vnitřními stavy, ale současně mají funkci podnětů-signálů: např. podněty vyvolávající bolest se stávají signály strachu. Toto směšování popudů a podnětů se nezdá být případné. Na základě uvedených mechanismů, jejichž principy zde nemůžeme podávat podrobněji – hovoříme o nich stručně výše – vznikají naučené reakce. Zejména jsou to ***naučený stach a naučená agrese***, přičemž např. „strach jako naučená reakce na novou situaci působí jako signál vyvolávající reakce, které si daný jedinec osvojil předtím v situacích vzbuzujících strach" – totéž platí pro agresi, která vzniká podmiňováním zlosti, zejména v situacích frustrace. Dollard a Miller (1950) zdůrazňují důležitý fakt, že naučený vzorec chování čili ***zvyk*** („habit") je komplexní, tj. zahrnuje nejen podmíněné pohyby, ale i mentální fenomény, jako jsou představy, myšlenky atd. Tyto zvyky pak tvoří jakési elementy osobnosti, tj. ***vlastnosti osobnosti***, které ovšem v tomto pojetí vystupují jako deskriptivní termíny. V Dollardově a Millerově teorii chování se uplatňuje ***rozdíl vrozených a naučených popudů***, který příležitostně označují také jako rozdíl vrozené a naučené motivace: „Lze očekávat, že vrozené popudy budou závislé na

fyziologickém stavu organismu, zatímco popudy naučené budou závislé na podmínkách, v nichž byly naučeny, a na zákonech uplatňujících se v učení" (Dollard, Miller, 1950, s. 87). V naučené motivaci se podstatně uplatňují ***kulturní rozdíly***, které se uplatňují nejen v rozdílech mezi společnostmi, ale i mezi společenskými vrstvami téže společnosti (např., jak uvádějí oba autoři, v některých kulturách se neobjevuje žárlivost, neboť více žen se dělí o jediného muže a žije při tom ve vzájemných přátelských vztazích apod.). O rozdílech v psychice příslušníků různých společenských tříd, které jsou zvláště nápadné, se Dollard a Miller nezmiňují. Oproti klasickému behaviorismu je zde zdůrazněn ***vliv vyšších psychických procesů***, zejména myšlení, neboť tento aspekt učení umožňuje chápat proces psychoterapie „v termínech vlastních zkušeností" při řešení emocionálních problémů. Tyto ***emocionální problémy*** jsou vlastním východiskem životní dynamiky. Dollard a Miller rozeznávají ***dvě úrovně naučeného chování***: automatické návyky, druhým typem je „intelektuální reakce" („vyšší psychické procesy"). V souvislosti s tím je pak nutné ***rozlišení instrumentálních a signálních reakcí*** (C. L. Hull, 1930): instrumentální činnost se vztahuje na změny ve vztazích s vnějším prostředím; signální reakce předchází reakci instrumentální – jako příklad této reakce uvádějí Dollard a Miller počítání peněz, které někdo obdržel jako mzdu; spočítání je signálem pro vlastní instrumentální reakci, která spočívá v tom, že se peníze vloží do peněženky, resp. dojde k vrácení nazpět, k požádání o doplatek apod. Signální reakce mohou být užity i místo reakcí instrumentálních, když se stanou podnětem pro chování druhých lidí (např. když někdo požádá o sklenici vody, místo aby si ji podal sám). Uvedené ***signální reakce*** mají značný význam ve vyšších psychických procesech, neboť umožňují „vyšší úroveň adaptace". Typickou signální reakcí je jazyk. Jak tyto reakce působí, není dosud zcela spolehlivě známo.

Jazyková forma signálních reakcí může být označena jako ***verbalizace*** a je o ní možno říci, že se u člověka podstatně podílí na procesu generalizace a diferenciace podnětů – umožňuje totiž generalizaci a diferenciaci nejen podle fyzické podobnosti, ale i podle významu. Dítě, které se naučilo obávat se předmětů označovaných jako ostré, po zaslechnutí slova „ostrý" může generalizovat svou opatrnost i na další předměty. Jinými signálními reakcemi jsou ***představy a myšlenky***, které se často opírají o vnitřní verbalizaci. V jazyce samém jsou obsaženy různé ***kulturní generalizace a diferenciace*** jako např. „malý chlapec", „přítel", „ženatý muž–svobodný muž", „moje žena–jiná žena". Použitím těchto a jiných generalizací, obsažených fakticky ve všech pojmech, se u člověka mechanický proces učení mění v ***logické učení***, v němž se tedy uplatňují vyšší psychické procesy. V podstatě jsou tato fakta analogická pojmům první a druhé signální soustavy u I. P. Pavlova, problematika logického učení (resp. lidského učení) je však posunuta do roviny psychologického pohledu. V důsledku toho se v učení uplatňují ***tři úrovně generalizace***: (1) generalizace opírající se o vrozené rozlišování podobností a rozdílů, např. horké a studené předměty; (2) generalizace

rozšířené a zpřesněné slovními označeními a jinými signálními reakcemi, např. názvy různých signálů téhož druhu umožňují širší generalizaci, když se dítě naučí označovat, co je horké a co studené; (3) generalizace a diferenciace, v nichž slovní označení nebo jiné signální reakce zprostředkovávají přenos reakcí již naučených; jedná se o názvy vlastních instrumentálních a emocionálních reakcí, které se pak přenášejí na základě sémantické generalizace: např. dítě se naučilo reagovat na „horké" předměty, a přenáší pak tuto reakci na jiné předměty označované za „horké". V učení se tedy jako velmi významná prokazuje ***role verbalizace,*** a to v obou složkách tohoto procesu: na základě verbalizace se generalizují a diferencují podněty podle svého významu a ve verbální formě mohou vystupovat i odměny a tresty. Ustrašené dítě může být např. uklidněno slovy: „Neboj se, maminka se za chvíli vrátí" apod. Kromě toho takové verbalizace umožňují ***očekávání odměn a trestů*** (slib, pohrůžka), a tím přesun cílů chování do budoucnosti, plánování činnosti atd. Proto přirozenou součástí učení je ***verbální učení***, které umožňuje generalizaci a diferenciaci významů, generalizaci a diferenciaci kognitivních klíčů v podmiňování a již zmíněnou verbalizaci zpevnění. Tak se ve vztazích člověka ke skutečnosti uplatňuje ***uvažování a plánování***, nejde jen o mechanické reakce, nýbrž mezi podnět a reakci vstupují vyšší psychické procesy, které se podílejí na vytváření určitého plánu činnosti, v němž je zahrnuta také kognitivní analýza skutečnosti (prostředků a důsledků chování). Uvažování je pak vývojově vyšší způsob aplikace poznávání v regulaci chování. Jádrem díla J. Dollarda a N. E. Millera (1950) je podrobná analýza toho, jak se jedinec učí neurotickým symptomům. Tato analýza je založena na kritické integraci poznatků z psychoanalýzy a teorie učení. Základním konceptem je zde ***emocionální konflikt***, který je východiskem neurózy; podstatně se při tom uplatňují potlačené popudy, tj. ***mechanismus vytěsnění***, který ve shodě s výkladem S. Freuda (1925) je v podstatě chápán jako „nezverbalizované reakce": nevědomé konflikty jsou nezverbalizované konflikty a dochází k nim již v dětství, kdy role verbalizace se teprve rozvíjí. Proto také: „rodiče učí své děti nervovým konfliktům a děti se je naučí" (Dollard a Miller, 1950, s. 122). Tyto dětské konflikty mohou persistovat až do dospělosti a stávají se zdrojem tvorby neurotických symptomů. Za základní zdroj konfliktů se pokládají ***kritické výchovné situace*** jako: krmení, trénink udržování tělesné čistoty, raný trénink sexuálních aktivit (potlačování sexuální zvídavosti, prohlašování masturbace za tabu) a konflikty mezi hněvem a úzkostí (spojené často s tzv. „patriarchálním kodexem", tj. přísnou autoritativní výchovou). V posledním uvedeném případě se jedná zejména o trestání projevů agrese, což má za důsledek spojování hněvu s úzkostí, tedy konflikt, který bývá rovněž nezverbalizovaný, jako konflikt mezi sexem a úzkostí. V silných nevědomých konfliktech vykazuje postižená osoba stále tytéž způsoby reagování, za něž byla trestána. Ne všechny konflikty vyvstávají ze střetnutí prvotních popudů, jeden z obou konfliktních popudů může být prvotní a druhý sekundární, naučený (tak je tomu např. v konfliktu mezi sexem

a úzkostí). Vznikají ovšem obtíže s experimentální evidencí tezí o podstatě nevědomých konfliktů, především proto, že není možné plně kontrolovat a měřit emocionální a popudové komponenty konfliktu. Při ***vytváření neurotických symptomů*** se uplatňují principy učení: např. když se jedinec naučil reagovat silným strachem na určité signály, vystupuje tendence generalizovat tento strach i na jiné podobné signály. Současně se všechny reakce, které umožňují redukci strachu, fixují jako silný ***návyk***, který může vystupovat ve formě různých patologických projevů, např. ve formě nějaké fobie. Na základě učení se tedy vytváří ***transfer emocí a popudů na další signály***, došlo-li již k asociaci určitého signálu s určitou emocí a s určitým popudem. Smyslem symptomů je právě redukce úzkosti (např. neurotická paralýza dolních končetin umožňovala pacientce, aby se vyhýbala sexuálním stykům se svým manželem, vůči němuž cítila odpor). Je-li návyk blokován konfliktem nebo vyhasíná, protože není zpevňován, objevuje se ***tendence k regresi***, tj. k chování, které bylo v dětství silně zpevňováno: např. jsou-li u muže zablokovány tendence k sexuálním aktivitám, může u něho vystoupit regrese „k dříve naučeným reakcím uspokojování hladu" (O. Fenichel, 1945) – to jsou známé případy spojování sexu a hladu, popisované psychoanalytiky. V konfliktních situacích vystupuje též ***přemisťování reakcí na náhradní objekt***, přečemž se v závislosti na povaze konfliktu uplatňuje různý stupeň podobnosti nebo nepodobnosti náhradního cíle s původním objektem popudu, který byl konfliktem blokován. Dollard a Miller popisují ve svém díle s pozoruhodnou pronikavostí a postřehy známé ***obranné mechanismy*** (kromě již uvedených i další), které objevil S. Freud a které slouží redukci úzkosti, indukované konfliktními situacemi. Neurotické symptomy mohou vyplývat z potlačení různých popudů, avšak: „sexuální popud a agrese, ačkoli se zdají být biologicky slabší, podléhají větším společenským omezením, a proto mohou mít větší sílu", kromě toho „verbální reakce na tyto popudy bývají obvykle vytěsňovány za pomoci trestů", a proto jsou oba tyto popudy často zdrojem neuróz (Dollard a Miller, 1950, s. 179). Za jeden z nejdůležitějších popudů považují oba autoři úzkost, protože bývá silná, protože se snadno asociuje s novými signály na základě učení a protože je motivem, který vytváří útlumové reakce ve většině konfliktů. O tom, jaké ***symptomy neurózy*** vystoupí, rozhoduje řada činitelů, jako druh popudů, struktura situace, druh konfliktu atd. K naučeným neurotickým symptomům se připojují ***psychosomatické potíže***, tj. „vrozené fyziologické reakce na stav silného popudu", které jsou vlastně vedlejšími produkty učení se neurózám. Podstatným mechanismem v učení se neurózám je ***mechanismus vytěsňování***, opírající se, jak již bylo uvedeno, o nezverbalizované zkušenosti: „popudy a reakce, které nikdy nebyly zverbalizovány, musí být nevědomé", proto je mnoho konfliktů v dětství nevědomých (Dollard a Miller, 1950, s. 186). Vytěsnění se váže hlavně se strachem a jeho role je zřejmá, chrání psychiku jedince před desintegrací; krajním případem vytěsnění je amnézie.

Jádrem díla Dollarda a Millera (1950), které zde analyzujeme, je vysvětlení, jak se vytvářejí neurotické symptomy, tedy, jak se člověk učí neurózám, přičemž se uplatňuje integrovaný přístup vycházející z psychoanalýzy a teorie učení. Na první pohled se tedy jedná o ***omezený přístup k problematice osobnosti***, a to o omezení na dynamiku osobnosti spíše jen z hlediska mechanismů vzniku funkčních poruch neurotického typu. Ve skutečnosti však toto dílo současně demonstruje základní principy formování osobnosti vůbec, neboť tyto jsou v podstatě principy učení aplikované na sociální a kulturní podmínky lidského života. Dochází zde tedy současně k rozšíření psychoanalytického i behavioristického přístupu, o jejich obohacení. V tomto smyslu oba autoři ukázali další možné a zejména v psychoterapii a v psychagogice prakticky využitelné přístupy k problematice osobnosti. V tom spočívá největší přínos jejich díla a je možno říci, že jím byly položeny základy moderní psychoterapie a že jím byl dán podnět zkoumat dynamiku osobnosti jako funkci naučených tendencí. Krátce řečeno, tato ***integrace psychoanalýzy a behaviorismu***, i když nevedla k vyřešení všech problémů osobnosti, ukázala se být v podstatě plodná a podnětná. Je ovšem nutno si uvědomit, že ***evidence uváděných teorémů*** je převážně omezena na klinickou zkušenost. Přihlédneme-li k dalšímu faktu, že některé základní koncepty této psychoanalyticko-behavioristické teorie osobnosti jsou vymezeny jen neurčitě, má toto dílo i řadu sporných míst. Osobnost je zde explicitně brána jako systém návyků, její dynamika je převáděna především na naučené tendence (sekundární popudy), podrobněji prozkoumána je však jen v rovině vytváření neuróz. V souladu s klasickou psychoanalýzou je zde snad přeceněn jednak vliv rané zkušenosti dítěte a jednak vytěsnění sexuálních konfliktů, přičemž oba autoři, Dollard a Miller, v podstatě přebírají Freudovy názory o významu sexuality v období kontroly jejích raných projevů. V detailech je ovšem možno vytýkat tomuto dílu řadu nedostatků a nepřesností, které plynou především z konfrontace některých tvrzení s novějšími poznatky z psychologie učení, avšak vcelku je možno základní ideu díla, že ***osobnost*** je produktem učení, akceptovat. Jde nyní zejména o to, zpřesnit některá zjištění, ověřit některá tvrzení a rozpracovat toto pojetí pro rovinu normálního duševního života člověka. Mechanismy učení, o nichž se zde hovoří, ovšem platí univerzálně; rozdíl mezi rovinou normálního a neurotického chování je jen v životních podmínkách, přesněji, u neurózy je základním faktorem nezpracovaný konflikt. Dílo Dollarda a Millera pokročilo současně v tom, že obohatilo behavioristický přístup o analýzu lidské mentality, že všechny procesy, o nichž se zde hovoří, jsou analyzovány též v mentalistických termínech, tj., že pohled na lidskou psychiku je zde zaměřen i do dimenze prožívání.

Systémové pojetí osobnosti J. R. Royce a A. Powella

Teorie kanadských psychologů navazuje na patnáctileté studium individuálních rozdílů a je jedním z pokusů o systémový přístup k psychologii osobnosti.

J. R. Royce a A. Powell (1983) za konceptuální rámec této teorie pokládají teorii systémů a procesů informace a faktorovou analýzu. Vycházejí z „hypostáze“, že osobnost je komponována šesti interakčními systémy: senzorickým, motorickým, kognitivním, afektivním, stylovým a hodnotovým. Dalším východiskem je několik „maximů“, z nichž uvádíme druhé a třetí: 1. z teoretického vědeckého hlediska jsou osobnost a komponenty jejích procesů extrémně komplexní a 2. „osobnost a komponenty jejího systému jsou cílově zaměřené“; lidské individuum není reaktivní, ale proaktivní (H. A. Murray, 1938), lidé nejsou jen „taženi“, ale i „tlačeni“, tzn., že jejich motivace nemá jen vnější, ale i vnitřní zdroje (Royce a Powell, 1983, s. 7 násl.). Osobnost je integrována ve třech úrovních: senzomotorické, emocionální a na úrovni jáství („Self“). Pro komplexní systémy, mezi něž patří i osobnost, je charakteristické, že jsou pro ně rozhodující funkční vztahy a že jsou „interdeterministické“, tzn., že „proud informačního výstupu je důsledkem interakce mezi daným vstupem a mnohonásobnými interakcemi funkčních jednotek interagujících systémů“ (Royce a Powell, 1983, s. 32). Základní struktury, funkce a interakce osobnosti jsou tyto:

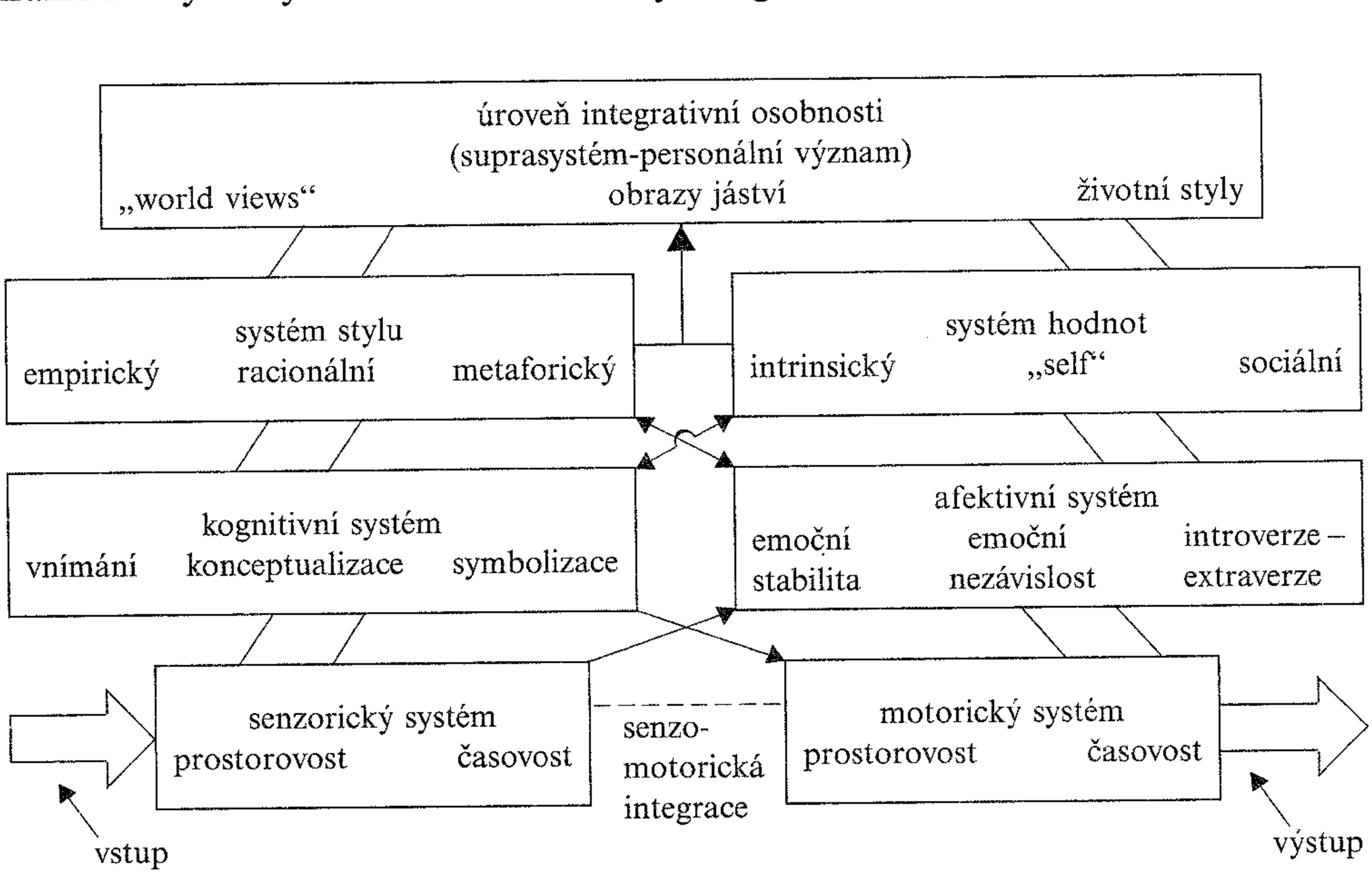
	struktura:	funkce:	vzor fluktuací:
dědičnost	genetické programy (genotypy a fenotypy)	biologická adaptace (udržování reprodukce, metabolismus atd.)	mutace, změny ekologických tlaků, katastrofy
kultura	kulturní programy (symboly a normy)	sociální integrace (adaptace, kulturní přežití a kontinuita)	kulturní a individuální inovace, lokální podmínky (rodinná krize atd.)
individuum	osobnost a její systémové komponenty (pramenné rysy a chování)	integrace osobnosti (emoční rovnováha, senzomotorická integrace světový názor, životní styl, self-image	idiosynkratické zkušenosti, zvědavost, tvořivost regulace nejistoty a riskování

(Royce a Powell, 1983, s. 63)

Další koncepty této teorie, které zde uvedeme, budou podány v přehledných tabulkách. Nejprve je to srovnání integrativních elementů osobnosti (Royce a Powell, 1983, s. 15):

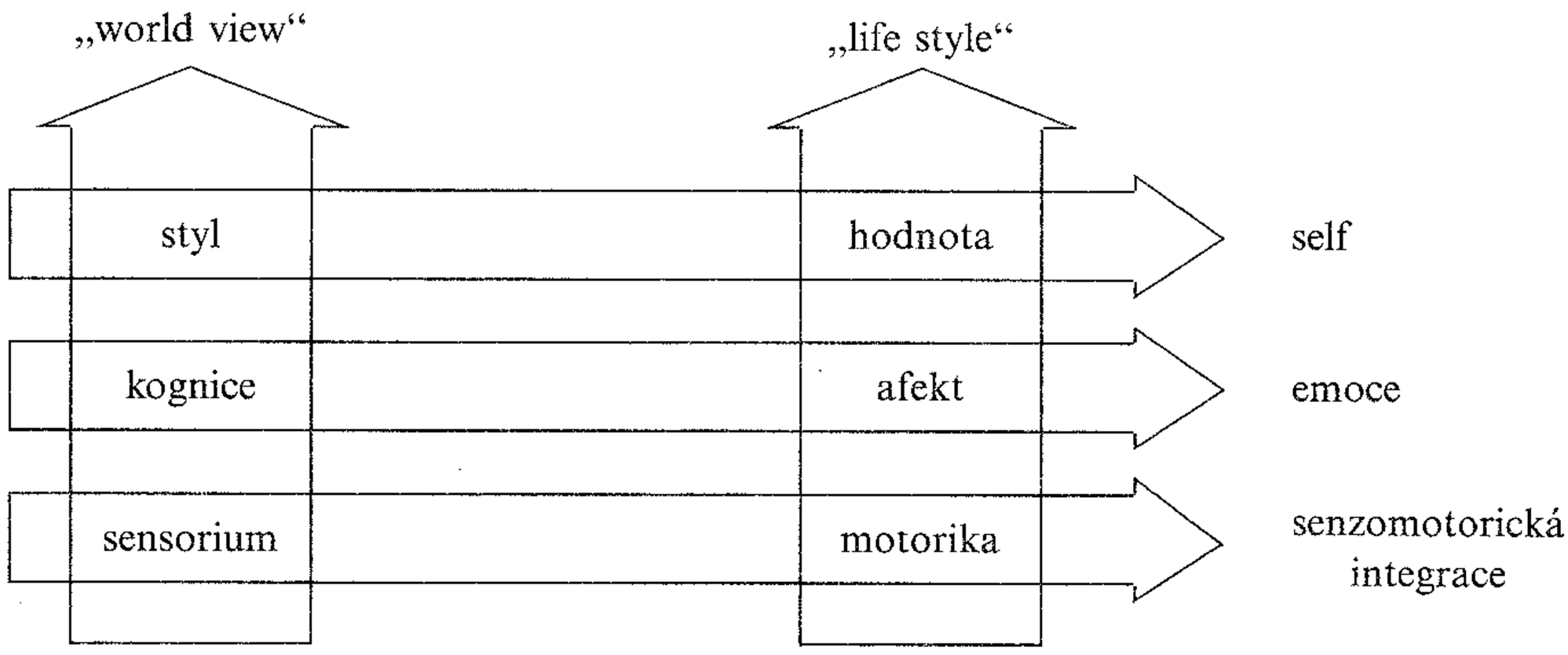
úroveň analýzy	teorie systémů (konstrukty)	psychologické a faktorové ekvivalenty	funkcionální význam
V.	suprasystém	osobnost (psychologická integrace)	udržování osobnostního významu
IV.	systémy	psychologický typ (profil)	přizpůsobení rozdílným podmínkám
III.	subsystémy	terciární rysy (faktory třetího řádu)	integrace v relaci cíl – dosažení
II.	komponenty subsystému	sekundární rysy (faktory druhého řádu)	specifický cíl – výkon
I.	elementy subsystémy	primární rysy (faktory prvního řádu)	specifické operace

Základní systémy a interaktivní vztahy integrativní osobnosti:



Poznámka: Intrinsický = pojem vztahující se k motivaci; vyjadřuje činnost, která přináší uspokojení sama o sobě (příkladem je hra u dítěte).

Osobnost zde, jak je patrno z výše uvedených přehledů, reprezentuje tedy suprasystém vyznačující se multidimenzionalitou a organizovaností, tj. dynamikou vytvořenou integrací interagujících subsystémů (dílčích funkcí) a jejich komponent. Je to behaviorální suprasystém, řízený interakcí vnějších a vnitřních činitelů (stimulů a psychobiologických faktorů). Kombinací systémových interakcí vzniká následující výsledná konstrukce (Royce a Powell, 1983, s. 16):



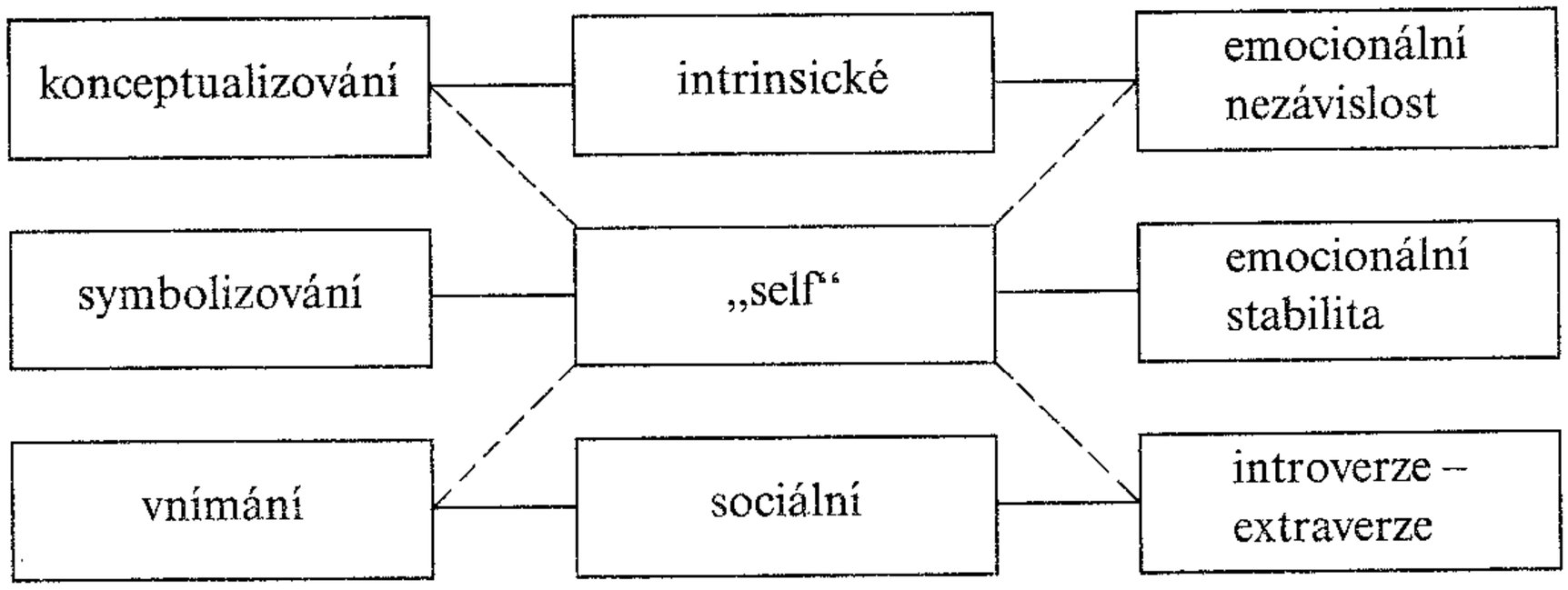
Osobnost jako suprasystém či „integrativní osobnost“ je hierarchickou organizací systémů, subsystémů a rysů, které převádějí, transformují a integrují informace. Jednotlivé složky úrovní systému lze nyní charakterizovat takto:

– Styl: integruje a moduluje informaci koordinováním kognice a afektivity a selektováním způsobů průběhu.
– Hodnota: integruje a moduluje informaci koordinováním kognice a afektu, aby bylo dosaženo specifických cílů, tj. uspokojení specifických potřeb, nebo selektováním specifických obsahů informace.
– Kognice: transformuje psychologickou informaci tak, aby bylo dosaženo identifikace invariant prostředí.
– Afekt: transformuje psychologickou informaci tak, aby bylo dosaženo optimálního stavu aktivace (vzrušení).
– Senzorium: převádí fyzickou energii na psychologickou informaci.
– Motorika: převádí psychologickou informaci na fyzickou energii (resp. na pohyb organismu).

Uvedené složky jsou charakterizovány jako „multidimenzionální hierarchické systémy“ a jejich struktury jsou dále analyzovány (např. konceptuální složka kognitivního systému má rovinu verbální a usuzovací („reasoning“), a ta opět má prvky dedukce, indukce a spontánní flexibility atd. Teorie má tuto logiku: vysvětlit komplex fungování osobnosti, tj. duševního života člověka jako celku, jako interakci přesně vymezených konstruktů. Royce a Powell (1983, s. 176) uvádějí následující ***systém interakcí a integrací komponent osobnosti***:

senzorium	senzorium	motorika	kognice	afekt	styl	hodnota
senzorium	převod informace					
motorika	senzomotorická integrace	motorické programy				
kognice	smysluplná informace	motorické schéma	invarianty v prostředí			
afekt	cítění	afektivní pohyb	emoce	interní vzrušení		
styl	senzorický styl	motorický styl	„world view“	afektivní styl	způsoby průběhu	
hodnota	hodnotová informace	hodnotový pohyb	systém smýšlení	„life image“	„self image“	potřeby a zájmy

Integrativní systém stylů a hodnot (Royce a Powell, 1983, s. 156):



Nástin teorie je tu podán v několika klíčových schématech, bez podrobnějšího vysvětlení jenotlivých konceptů. Z přehledu je nicméně patrno, že autoři dávají některým konvenčním konceptům (např. introverzi a extraverzi) specifický význam. Zda tu jde o skutečně dokonalý systém deskriptivních a explanačních konstruktů a jejich dokonalé vymezení, je ovšem sporné. V podstatě tu jde o jakousi teoretickou faktorovou analýzu osobnosti s akcentem na kognitivistickém přístupu.

Východiskem Royce a Powella pro systémový přístup k psychologii osobnosti bylo studium výsledků v psychologii uskutečněných faktorových analýz, byla jím tedy jakási faktorová analýza faktorových analýz, která umožnila identifikaci jednotlivých funkčních elementů a úrovní osobnosti jako systému. Nejvyšší

úroveň integrace tvoří „self-image“ (obraz sebe sama), zahrnující integrované poznání a hodnocení relace já-svět (životní názor a životní styl), v němž se udržuje dynamická rovnováha, která je stále restaurována souhrou „psychologických procesorů“. Obrazu sebe sama je inherentní systém behaviorálních cílů, jejichž společným jmenovatelem je „osobní smysl“: jedinec se chová tak, aby realizoval svůj „osobní smysl“, tj. program, jehož principem je udržování integrace osobnosti. Interakce kongnitivních a hodnotících (afektivních) subsystémů směřují k nacházení smyslu života a k jeho realizaci. Nejde tu o vlivy dílčích, obsahově diferencovaných činitelů, jako jsou např. potřeby, ale o výslednou souhru subsystémů fungujících ve směru udržování integrace. Fungování supra-systému osobnosti se tedy opírá o abstraktní princip integrace, ale to neznamená, že oba autoři této teorie nemají smysl pro empirii. Obecně lze sice říci, že smyslem života, podle této teorie, je udržování integrace, ale to ovšem má svůj psychologický obsah a může se to fakticky projevovat velmi pestrým a turbulentním způsobem života. V chování systému se uplatňuje stálá interakce dvou procesů, asimilace a akomodace (oba tyto termíny zavedl J. Piaget): stimulace je asimilována do stávajících struktur, ale ty se současně stále akomodují vnějším životním podmínkám. Současně s tím se uplatňují procesy poznávání a hodnocení, tj. interakce kognice a afektivity. Konečně se uplatňuje stálé testování výsledků činnosti za účelem event. korekce behaviorálních programů.

Uvedená teorie osobnosti, označovaná též jako „multifaktorově-systémová“, znamená kognitivisticky akcentované pojetí osobnosti, které je svérázným a pozoruhodným rozvedením poznatků faktorových analýz. V tomto smyslu znamená další významný posun psychologického poznání.

Fenomenologická psychologie

Obsah pojmu ***fenomenologická psychologie*** není zcela jasný. Za fenomenologicky orientovanou psychologii se považuje směr, který v této vědě prosazuje introspekcionalisticky založenou analýzu psychických fenoménů, v širším smyslu pak popis těchto fenoménů vůbec, ale také psychologii, která vychází z fenomenologické metody představitelů existencialismu a z témat, která existencialistická filozofie předestřela, počínaje analýzou postavení člověka ve světě u M. Heideggera, přes „existenciální psychoanalýzu" J. P. Sartra, až po tzv. „daseinsanalýzu" L. Binswangera a M. Bosse (německým slovem „Dasein" se označuje lidské bytí). Nověji se k fenomenologické psychologii řadí i dílo V. E. Frankla a práce přadstavitelů tzv. humanistické psychologie (A. H. Maslow, C. G. Rogers, R. May a další). Jde tedy o vnitřně velmi diferencovaný směr, jehož společným jmenovatelem je důraz na vztah člověka k bytí ve světě a analýza zážitků tohoto bytí. Podle Heideggera se ***problematika lidské existence,*** která zahrnuje i otázky psychologie osobnosti, dá zpracovat jedině fenomenologicky, a stává se tak „fundamentální ontologií lidského bytí ve světě"; pokud se psychologie, po vzoru přírodních věd, přidržuje objektivismu, je to z nedostatku smyslu pro filozofický přístup k člověku. Zakladatel fenomenologie E. Husserl označil tento „vědecký objektivismus" za symptom „krize současných věd o člověku". Východiskem vší fenomenologie je ***analýza zkušenosti***, která je vždy něčím intrapsychickým a smysluplně vztažným. Proto je fenomenologie vždy introspekcionalistická, ale nikoli ve smyslu „hrubých dat introspekce", ale jde jí o specificky pojatou analýzu zážitků, vykazujících smysl lidského bytí. Vědecká fenomenologie je pouze popisná, filozoficky pojatá fenomenologie směřuje za popis a je v podstatě transcendentalistická, když hledá konečný výklad lidského vztahování se k světu v postulované transcendenci. Filozoficky se vrací až k Descartovi, který zdůraznil fenomén vědomí („cogito"), v němž je dán subjekt a objekt současně tak, že analýza vědomí, resp. prožívání, umožňuje pochopit subjektivní smysl tohoto subjekt-objektového vztahu, tj. co v něm subjekt prožívá, nikoli jen jak jej prožívá, přičemž tato „co" poukazují k nějakým existenciáliím (aspekty lidské existence). Husserl sám proto svou metodu nazval novodobým kartesianismem a snažil se prokázat, jak jsou věci ve světě dány ve vztahu k člověku. Šlo mu v tomto smyslu o zachycení předmětů ve vědomí,

o reflexi, v jejímž obsahu objekty světa a svět sám dostávají smysl. To se děje postupem, který nazval eidetickou redukcí či metodou (řec. eidos = podstata), jíž je možno objevit „podstaty", tj. lidský smysl objektů ve světě. Jde tu v zásadě o identifikaci zážitkových invariant toho kterého předmětného vztahu. Svým zaměřením na zážitkovou sféru se tak fenomenologie ocitá v zásadním rozporu s behaviorismem (T. W. Wann, 1965 – sborník diskutující tyto rozpory) a s přírodovědecky pojatým přístupem k lidské psychice.

Husserl sám navázal na to, co lze označit jako ***skepse vůči novodobé psychologii***, která se chtěla vyvíjet po vzoru přírodních věd a kterou formuloval nejvýrazněji W. Dilthey (1894) ve svém útoku proti naturalistické psychologii. Vystoupil proti tomu, aby se v psychologii uplatňovalo hledání kauzálních souvislostí jako v přírodních vědách, protože psychické jevy jsou něčím zcela specifickým, od přírodních jevů odlišným. Duševní život člověka není dán vnějšně, ale vnitřně, a nemůže být tedy poznáván tak jako vnější příroda. „Přírodní jevy vysvětlujeme, duševní jevy chápeme", řekl Dilthey, který se tak stal zakladatelem tzv. ***rozumějící psychologie*** (či chápající psychologie – „Verstehende Psychologie"). Toto chápání či rozumění není však založeno na intuici, nýbrž na analýze směřující k objevení motivů: duševním aktům a jejich smysluplným souvislostem života rozumíme, když identifikujeme jejich motivy, resp. hodnoty, o něž se v nich usiluje. V rozumění se však uplatňuje spoluprožívání těchto smysluplných souvislostí, resp. vciťování, přičemž hledané motivy vyjadřují vztahy člověka k hodnotám. Jde tu o znovuprožití „duchovních pletiv", tj. motivačních souvislostí či světa hodnot, a o porozumění „vnitřní nutnosti duchovního bytí". E. Husserl (1962, s. 6) prohlásil Diltheyovo dílo za „geniální práci, která v dějinách psychologie nebude zapomenuta", a zdůraznil, že Dilthey správně postřehl, že naturalistická psychologie přehlíží, že duševní souvislosti jsou prožívány a že jsou spojeny v jedinou souvislost, asi jako slova určité věty, a že tedy klíč k pochopení duševního je v prožívání. Avšak, říká dále Husserl, Dilthey nepostřehl, že „vlastním a nekonečně plodným tématem systematických analýz duše je analýza předmětného vědomí" (Husserl, 1962, s. 13). Měl tím na mysli vlastní fenomenologickou metodu. Podle Husserla pak porozumění individuálním duchovním aktům a výtvorům není nic jiného, než ozřejmění jejich individuální nutnosti, což se děje rekonstrukcí individuálních zážitkových a snahových souvislostí, v nichž jsou tyto akty zapuštěny: „Chápání dosahuje přesně tak daleko, jak daleko dosahuje analýza motivace a rekonstrukce" (Husserl, 1962, s. 19). Dodává, že Diltheyovy spisy jsou „geniální předehrou a předstupněm fenomenologie" a v žádném případě nezastaraly (Husserl, 1962, s. 35). Prvky fenomenologicky pojaté psychologie lze pak najít zejména v dílech A. Pfändera, E. Sprangera, M. Merleau-Pontyho, J. P. Sartra, P. Ricoeura a dalších. Jsou zde však i podstatné odlišnosti proti původním Husserlovým názorům, zejména u Sartra, podle něhož je podstata člověka v jeho činech, z nichž každý tvoří v sobě uzavřený celek, takže každým novým činem se jedinec znovu utváří, není ničím víc než tím, co činí.

Zcela specifickými cestami se ubírala ***humanistická psychologie*** (A. H. Maslow, 1954, C. G. Rogers, 1957 a další): ačkoli Maslow zdůrazňoval mimořádnou inspiraci existencialismem, zůstala humanistická psychologie v podstatě u tradičního introspekcionalismu bez nároků na metafyzické či transcendentní aspekty. Humanistická je v tom, že se pokouší analyzovat „lidský potenciál" spojený s potřebou sebeaktualizace (seberealizace), tj. s touhou a možností člověka být tím, kým může být, což se stává aktuálním problémem současného člověka. Již A. Pfänder (1933, s. 214) píše: každá duše musí zevnitř obnovovat svůj život, chce-li existovat.

Podle W. Mischela (1981, s. 120) lze ***fenomenologický přístup v psychologii*** souhrnně charakterizovat takto:

Základní elementy:	prožívané já („the experienced self"), personální konstrukty a sebe-koncepce, subjektivní city a percepce
Příčiny chování:	sebe-koncepce a základní city a konflikty
Důležitá data:	sebe-odhalení („self-disclosure") a personální konstrukty (o sobě a jiných)
Pozorované odpovědi používané jako:	znaky (vnitřních stavů osoby)
Těžiště zkoumání:	sebe-koncepce, sebe-vědomí a exprese; lidský potenciál a sebeaktualizace
Přístup ke změnám osobnosti:	narůstající vědomí, osobní čest, vnitřní konzistence a sebe-akceptace („self-acceptance")
Role situace:	jako kontext pro zkušenost a volbu; důraz je kladen na situaci jako percipovanou

Mischelův přehled je omezen pouze na jeden ze směrů uvnitř fenomenologického přístupu k osobnosti (resp. k lidské psychice vůbec), totiž na humanistickou psychologii, resp. – jak sám říká – na tzv. „existenciální pojetí", které zdůrazňuje, že „člověk je to, co ze sebe činí", resp. že má tendenci realizovat svůj lidský potenciál. Vedle tohoto „humanistického existencialismu" však stojí „deterministická psychologie".

Ve skutečnosti je ***fenomenologická metoda v psychologii*** používána nejednotně, stejně jako je nejednotné i celkové pojetí tzv. fenomenologické psychologie, jejíž jednotlivé směry se liší, mimo jiné, mírou závislosti na svých velkých vzorech, Husserlovi a Heideggerovi. C. F. Graumann a A. Métraux (1977) chápou v tomto smyslu „fenomenologickou orientaci" jako „zvláštní způsob myšlení a charakteristický styl výzkumu". V čem spočívá tato ***zvláštnost fenomenologie*** jako humanitně vědní metody ve srovnání s metodologií přírodních věd, naznačuje A. Giorgi (1971, zde podle M. Herzoga, 1992, s. 492):

Říše přírodních věd:	**Říše humanitních věd:**
Experimentování	Experimentování a jiné formy výzkumné činnosti
Kvantita	Kvalita
Měření	Význam
Analýza	Explikace
Determinovaná reakce	Intencionální odpověď
Identické opakování	Esenciální fenomén poznávaný jen prostřednictvím variovaných projevů
Nezávislý pozorovatel	Zúčastněný pozorovatel

Na jiném místě pak Giorgi (1981, zde opět podle Herzoga, 1992) podává následující charakteristiku fenomenologie v psychologii:

- Fenomenologická deskripce není introspekce.
- Fenomenologická psychologie není subjektivistická věda.
- Fenomenologická psychologie není věda o prožívání.
- Fenomenologická psychologie není čistě deskriptivní.
- Fenomenologická psychologie nezkoumá „privátní", „vnitřní reality".
- Fenomenologická psychologie není čistě ideografická.
- Fenomenologická psychologie není anti-věda.
- Fenomenologická psychologie není spekulace.
- Fenomenologická psychologie není anti-faktická, čistě apriorní věda.
- Fenomenologická psychologie není antipozicí k tradiční psychologii.
- Fenomenologická psychologie není jen vědecká propedeutika.

Uvedené negativní charakteristiky ovšem jen rozvíjejí několik výchozích a sporných postulátů o povaze lidské psychiky, a jsou proto jako takové ovšem diskutabilní. Představitelé klasické rozumějící psychologie a fenomenologie nepodali žádnou systematickou psychologii osobnosti, avšak přispěli k analýze zážitkových struktur některých významných psychických fenoménů, např. sympatie a antipatie (Scheler M.: Wesen und Formen der Sympathie, 2. vyd. Bonn 1923). Husserlův žák M. Heidegger se pokusil o fenomenologický přístup k ontologii lidského bytí (Sein und Zeit, 10. vyd., Tübingen 1963, poprvé 1927), ovlivnil však výrazně vznik tzv. „daseinsanalýzy", o níž hovoříme dále. Prvky fenomenologické psychologie lze nalézt v díle F. Brentana, A. Pfändera, G. Marcela, M. Merleau-Pontyho, J. P. Sartra, P. Ricoeura a dalších. První z uvedených F. Brentano (1874) měl značný vliv na Husserla a v mnohém předjal jeho základní myšlenky.

Existencialistické pojetí osobnosti: Husserlova fenomenologie ovlivnila podstatně vznik filozofického směru, existencialismu, jehož základní tezí je, že

existence předchází podstatu, a jehož základní pozicí je reflexivní vztah k světu – svět je světem člověka a vyloučíme-li v reflexi vše, co pochází z objektu, vynoří se to, co uděluje tomuto objektu vlastní smysl, a to je „čisté vědomí" neboli „já". Podstata věcí se vykazuje ve struktuře prožívání, resp. „čistého vědomí", které je vědomím bytí. Z toho lze dále odvodit, že podstata se utváří, že neexistuje před existencí, nýbrž je existencí formována. Tato teze má mimořádnou důležitost pro existencialistické pojetí osobnosti a její psychologie, které výrazně vystupuje zejména v Sartrových dramatech a románech, ale také u A. Camuse, S. de Beauvoirové a dalších. (Viz např.: Kossak J.: Existencialismus ve filosofii a literatuře, Praha 1978). Platí-li, že existence předchází podstatě, pak člověk svou existencí vytváří svou podstatu také ve smyslu psychologickém, neboť existence má především psychologickou dimenzi. Existence určuje, čím člověk je, jeho podstatu, ale mezi jednotlivými činy jedince neexistuje žádná souvislost; každý čin vytváří v sebe uzavřený celek, to, co je jedinec v dané chvíli, je pouze jeho projekcí, každým nový postojem se znovu vytváří, jedná, jako by předtím nic nebylo, je to „creatio ex nihilo". Chování člověka proto není možno předpovídat: „člověk je tím, kým není", říká paradoxně J. P. Sartre. Člověk vylučuje svou minulost, a tak vyjevuje svou nicotu, není možno pojmout ho v žádné formuli a žádnému jeho činu není možno rozumět. Člověk existuje a jedná, není ničím víc, člověk není, ale existuje, je bytím pro sebe, tj. bez vztahu k tomu, co bylo, a každého jedince můžeme poznat, až když je mrtev. Podle Sartra člověk nesouvisí ani se společensko-historickými podmínkami své existence, proto neexistuje ani žádná trvalá psychická struktura a proto není možná ani žádná psychologie osobnosti. Tyto radikální teze předního představitele jistého proudu existencialistické filozofie a literatury jsou ovšem v naprostém rozporu s poznatky psychologie učení. Ačkoli Sartre radikálně popřel možnost přístupu k psychologii osobnosti v tezích „existence je před podstatou…" a „člověk není ničím jiným než tím, čím se učiní" (Sartre J. P.: L'existencialisme est un humanisme, Paris 1946, s. 17, 18), přesto se pokusil vytvořit jakousi novou psychologii osobnosti, kterou nazval ***existenciální psychoanylýza*** a které věnoval celou jednu podkapitolu svého stěžejního díla (Sartre J. P.: L'etre et le néant, Paris 1943, angl. překl.: Being and Nothingness, London 1957, s. 557–574). Jak již sám název naznačuje, je to pokus o integraci psychoanalýzy a existencialismu. V tomto pokusu aplikuje Sartre svou základní tezi, že podstatou člověka, kterou je nutno respektovat, je jeho naprostá subjektivita. Na příkladu rozboru osobnosti spisovatele G. Flauberta, který podal P. Bourget, Sartre ukazuje, že psychologické analýzy směřují k jednotlivým „pražádostivostem" či „prachtěním" po vzoru chemických analýz. Na základě takové hypotézy však je zde abstraktní dříve než konkrétní a konkrétní je jen soustavou abstraktních kvalit, individuální je jen průsečíkem obecných schémat, a to je logicky absurdní (příkladem je Bourgeatem uváděná „potřeba silně pociťovat", připisovaná Flaubertovi – ta není podle Sartra žádným vysvětlením, nýbrž sama vysvětlení potřebuje). Proč se Flauber-

tova přepjatost rozpadá na potřeby „mnoho dělat“ a „silně cítit“, proč se uspokojuje symbolicky psaním a nikoli např. milostným dobrodružstvím atd.? Obvykle (např. i u Jasperse) shledáváme vysvětlování v rovině obecných souvislostí, např. mezi slabostí a pokrytectvím, cudností a mysticismem apod., nikoli v rovině individuální a konkrétní, přičemž tato „psychologická“ vysvětlení směřují k nevysvětlitelným „pradanostem“, které vystupují jako elementy psychologie, jako jakési psychologické molekuly. Avšak to, co je nutno požadovat, je „skutečně neredukovatelné“, to, co je evidentně nepřeveditelné, to vyplývá z našeho „lovení příčin“. Zkoumáme-li osobu, narážíme buď na „nepotřebnou a protiřečící si metafyzickou substanci“, nebo se bytí, které zkoumáme, rozpadá na „prach fenoménů, které jsou spojeny navzájem vnějšími vztahy“. Podobně jako podle Spinozy nejde sestavit substanci nebo její atributy sumací jejich modů, nelze sestavit osobu z jejích sklonů; to, co je nutno odhalit ve všech biografiích, je „sjednocení originálního projektu“ („unification of an original project“ – Sartre, 1957, s. 561), které se nám vykazuje jako „absolutně nesubstanciální“. Osobnost tedy konstituují její ***projekty***, neboť v nich je obsažena jednota všeho, co chce, jednota těchto chtění a existenciální situace. Osoba se neprojevuje v součtu a uspořádání jednotlivých empiricky definovaných pudů, nýbrž „v každém z pudů zcela a nedělitelně“, jako se podle Spinozy substance projevuje zcela v každém ze svých atributů. A jestliže je tomu tak – pokračuje dále Sartre (1957, s. 563) – „musíme v každém pudu, v každém způsobu chování subjektu umět odhalit význam, který je transcenduje“. Např. v žárlivosti, kterou pociťuje subjekt k určité ženě, může ten, kdo ji umí interpretovat, poznat „totální relaci k světu, jíž subjekt sebe sama konstituuje jako jáství“. V každém aktuálním činu je promítnuta aktuální existence subjektu, nikoli nějaká trvalá podstata, ale tato existence není totéž co zkušenost. Každý projekt je inteligibilní volbou, která vykazuje transcendentní význam a nemá žádnou „ontologickou přednost před empiricku volbou, nýbrž je touto volbou“. „Jestliže tedy vesluji na řece, nejsem ničím jiným ani zde, ani v jiném světě nejsem ničím jiným než tímto konkrétním projektem plout na loďce,“ píše Sartre. Avšak ačkoli je tento projekt celkem mého bytí, vyjadřuje jen původní volbu v určitých podmínkách, „není ničím jiným, než volbou mne samého jako celku v těchto podmínkách“. Podstatou tohoto projektu, této volby je pak „individuální tajemství bytí ve světě“. Proto se spíše snažíme odhalit na základě srovnání různých empirických pudů subjektu základní projekt, než tak učinit pouhým součtem a sestavením těchto pudů, neboť v každém pudu se osoba vykazuje zcela a nedělitelně. Existuje ovšem nekonečné množství takových projektů a chceme-li je utřídit, musíme se zdržet tendence proniknout k počátečnímu projektu a nedělíme je ani na „vlastní“ a „nevlastní“ sebeprojekty jako Heidegger. Východiskem je ***základní projekt***, který musí být pochopen ze sebe samého a kterým je žádost být, je to původní projekt „pro-sebe“ („for-it-self project“): „Pro sebe je zejména bytí, jemuž ve svém bytí jde o bytí ve tvaru sebeprojektu… Neboť ontologicky se

pro-sebe vykazuje jako nedostatek bytí... (Sartre, 1957, s. 565). Základní Sartrova teze nyní zní: „Původní projekt, který je vyjádřen v každém našem empiricky pozorovatelném pudu, je tedy projekt bytí; nebo, chcete-li, každý empirický pud je v souvislosti s původním projektem bytí, který má výraz a symbolické uspokojení, tak jak to u Freuda činí vědomé pudy ve vztahu ke komplexům a jak to činí původní libido“ (Sartre 1957, s. 565). Existuje tedy „žádost bytí“, a ta se projevuje nesčetnými způsoby: žárlivostí, lakotou, láskou k umění, odvahou... bytí je předmětem těchto žádostí. Bytí pro-sebe, jak už víme, je „bytí, které je sobě samému nedostatkem bytí...“ Na základě těchto velmi abstraktních úvah, v nichž se odráží Heideggerův způsob analýzy lidského bytí i jeho svérázná terminologie a které zde nemohou být úplněji reprodukovány, dospívá Sartre k závěru, že: „Lidská realita je žádostí po bytí-o-sobě“ (Sartre, 1957, s. 565 n.), přičemž toto bytí-o-sobě, jak už víme, se konstituuje existencí, není v něm obsažen žádný poukaz na nějakou metafyzickou substanci. Nicméně Sartre identifikuje podstatu této touhy po bytí-o-sobě ze složitých úvah o vztazích mezi uvedenými pojmy, jimiž se vyjadřuje různá situace člověka ve světě: „Můžeme tedy říci, že to, co činí základní projekt lidské reality nejlépe srozumitelným, je okolnost, že člověk je bytí, které chová úmysl stát se bohem“ (Sartre, 1957, s. 566): základním lidským projektem je tedy projekt stát se bohem, který může být také identifikován v rovině konstituování určitého vědomí a který se ovšem projevuje symbolicky nesčetným množstvím způsobů jako druh bytí; empirické žádosti jsou jen symbolizací této bazální touhy člověka.

Tato „lidská pravda osoby“ se může vykázat prostřednictvím „ontologické fenomenologie“, která reprezentuje konečnou interpretaci určitých zkoumání. Tato zkoumání probíhají podle určitých pravidel a Satrte je nazývá ***existenciální psychoanalýza***, kterou tedy rozumí metodu studia lidského bytí ve světě. Její základní tezí je, že člověk je „celek a nikoli soubor něčeho“, je vyjádřen v každém jednotlivém aktu jednání, takže z lidské činnosti tento celek odhaluje. Cílem této psychoanalýzy pak je „dešifrovat empirické vzorce chování člověka“, přičemž východiskem je zkušenost; tento proces „dešifrace“ pak Sartre nazývá ***hermeneutika*** (Sartre, 1957, s. 568). Její metoda je srovnávací, neboť každá volba (projektu) je symbolizována každým způsobem chování a srovnáváním těchto jednotlivých aktů chování lze tak dospět k identifikaci projektu, tj. všechny objektivní výpovědi o duševním životě mají vztah jako symbolizované k základní struktuře, která vytváří osobu ve vlastním smyslu. Podobně jako psychoanalýza, nezná existenciální psychoanalýza žádné původní danosti psychické, neboť libido v psychoanalýze mimo své konkrétní fixace není ničím. Oba přístupy vycházejí z rekonstrukce lidské situace ve světě, každý „historický“ fakt je tu brán jako aspekt duševního vývoje a současně jako ***symbol*** tohoto vývoje, neboť sám o sobě není nic, působí jen přiměřeně způsobu, jakým je pojat. Avšak zatímco empirická psychoanalýza hledá komplex, který poukazuje na hledané významy, existenciální psychoanalýza se snaží určit původní volbu; tato ***původní volba*** je

celostní a je dřívější než logika, volí postoj osoby k logice a k principům, nemůže být proto vždy pojímána logicky. Existenciální psychoanalýza však odmítá učení o nevědomí; je-li původní projekt plně prožit, a je tak vědomý, neznamená to ovšem, že je také poznán a jeho reflexe subjektem může být někdy chápána jako quasi-vědomá. Pro lidskou realitu – uvádí Sartre – neexistuje žádný rozdíl mezi existovat a volit se, a proto chápeme, že existenciální psychoanalýza nemusí postupovat od komplexu, který je právě takovou volbou bytí, k takové abstrakci, jakou je libido. Sartrův požadavek, aby rozhodujícím aspektem analýzy osobnosti byl projekt, zdánlivě překonává vazbu na minulost v klasické psychoanalýze – ve skutečnosti má ovšem i projekt budoucího tuto vazbu na minulost. Symptomy chování jsou symboly bytí vůbec, nikoli symboly sexuality; v tom je existenciální psychoanalýza obsahově bohatší než klasická psychoanalýza. Avšak to, jak Sartre chápe ***transcendentální význam volby***, totiž tak, že volba odhaluje současně „ontologický smysl věcí", tj. objektivní význam věcí, který je současně jejich „lidským smyslem", poukazuje na subjektivisticko-metafyzické pojetí osobností u Sartra, resp. jeho návaznost na „hermeneutickou fenomenologii" u Heideggera. Podle Sartra (1982, s. 267 – Die Transzendenz des Ego) fenomenologická psychologie „bere člověka ve světě, jak se prezentuje v mnohosti situací: v kavárně, v rodině, ve válce. Co ji zajímá, je zcela obecně člověk v situaci." Avšak, jak bylo naznačeno, nezůstává u těchto konkrétních existenciálií, ale snaží se je vysvětlit postulovanými danostmi lidského bytí, které jsou transcendentální.

Daseinsanalýza je jiným směrem ve fenomenologické psychologii, navazujícím přímo na husserlovsko-heideggerovskou tradici pojetí „fenoménu", jak je však naznačil již F. Brentano (1874): přírodovědecký přístup v psychologii nevede k fenomenologii, nýbrž ke konstrukcím; psychické je „depotencionalizováno" ve fyzický model (M. Herzog, 1992); psychologická fenomenologie směřuje k identifikaci bezprostředních zážitků ve struktuře psychického jako intencionálního aktu. Tím je překonán karteziánský dualismus, v němž stojí subjekt proti světu tím, že svět je tu chápán jako přítomný v subjektu: „Co je ve vědomí prožíváno, je život sám. Prožívání je sebe sama zobrazující život, který vystupuje z anonymity proudu života do osobně centrovaného světa..." (M. Herzog, 1992, s. 302). Nyní jde o to, co kdo v této struktuře prožívání nachází, jaká „eidé" (plur. od „eidos") tu nalézá, neboť tato „eidé" jsou invariantní strukturní jádra intencionálních zážitků a priorit, nikoli produkty abstrakce (M. Herzog, 1992, s. 211). Intencionalita znamená vztažnost ke smyslu lidského bytí (Dasein). Různé představitele daseinsanalýzy pak zajímaly různé aspekty lidského bytí ve světě: L. Binswangera (1942) např. „fenomenologie lásky", vycházející z „existenciality těla" a modů její vztažnosti (pohled, pokyn, objetí atd.). M. Bosse (1967) zase zajímal existenciální smysl sexuálních perverzí. Podle Bosse vyjadřují tyto perverze deformace a destrukce vitálně původní jednoty těla a prostředí, jednoty „pudového cíle" a „pudového objektu"; přirozené spojení je tu nahrazeno nebo

zúženo na pouhé hledání slasti (proto je za „praperverzi“ považována onanie – M. Herzog, 1992, s. 437). Ve skutečnosti tu jde o velmi vyumělkovaně pojaté relace, vyjadřované hieroglyfickým jazykem. Tak např. Boss (Nárys medicíny a psychologie, 1992, s. 25) analyzuje situaci páru milenců, kteří spolu jdou ruku v ruce těmito slovy: „I tělesné kráčení ruku v ruce s milým patřilo bezprostředně k niterně spolulidské blízkosti obou partnerů. Proto je také třeba i lidský fenomén, kterým toto jest, chápat jen jako zvláštní způsob společného pohroužení obou těchto lidí do jejich vztahu k týmž věcem jednoho společného světa. V souladu s tím se kráčení tohoto páru ruku v ruce nejlépe označí jako ‚tělování' jejich niterného spolubytí v jediném, společném světě.“

V banálních momentech, které jsou pouhými symptomy, se intelektualisticky zředěným jazykem hledají jakési existenciální hieroglyfy. Tak např. to, že výše uvedený pár hovoří o dovolené, kterou stráví společně v jistém hotelu, vyjadřuje Boss (1992, s. 26 – cit. d.) takto: „V našem zvláštním případě by se jednalo o dva intrapsychické představované obrazy jednoho hotelu, který byl oběma zamilovaným subjektům velmi dobře znám. Jeden z těchto obrazů by se při tom imanentně nacházel ve vědomí a v hlavě milenky, druhý v mozku jejího partnera. Avšak to, co bylo možno vidět fakticky, pozůstávalo pouze v tom, že si dva lidé zároveň zpřítomňovali tentýž dům. Při tomto zpřítomňování se oba společně ze svého svobodného rozhodnutí zdržovali ve svém vztahu k téže věci a zpřítomňujíce si ji, dleli u tohoto hotelu samotného, a sice u něj tam na jihu, kde opravdu stojí… Vztahovali se k němu převážně jako k domu, který v přítomnosti vypadá tak a tak a který mají v brzké budoucnosti zabydlit.“ Dikce této „analýzy“ připomíná jistého humoristu, který, vysmívaje se topornosti vyjadřování některých filozofů, definuje hrnec jako „výjem obhmotnělé prostornosti“.

D. Wyss (Die Psychologie des XX. Jahrhunderts, sv. I., 1976, s. 472 n.,) uvádí, že fenomenologie „je věda o podstatě zážitků, tzn. o jejich dále již neřešitelném smyslu“, který se tedy vykazuje v jejich psychologické podstatě dané tím, co je invariantní v jejich intencionalitě. Toho se dosahuje „eidetickou redukcí“ či „variací“: předmět fenomenologické analýzy je tak dlouho introspektivně variován, až se vykáže jeho zážitková invarianta, je redukován na „eidos“, na svou zážitkovou podstatu, která vykazuje jeho obecně lidský smysl. I když je posledně řečené sporné, je popis fenomenologické metody vyjádřením skutečnosti, že v tomto smyslu byla tato metoda používána všemi psychology, kteří vycházeli z analýzy prožívání jako vlastního předmětu psychologie. Šlo tu primárně o svět člověka, tedy o to – řečeno slovy Heideggera – co „Dasein“ potkává jako „Bedeutsamkeit“ (význam, důležitost), neboť subjekt je vždy „In-der-Welt-Sein“ (bytím ve světě), je tím, čím je skrze svůj svět. Na tuto heideggerovskou tezi pak navazoval vnitřně diferencovaný proud fenomenologické či antropologické či existenciální psychologie, reprezentovaný zejména J. P. Sartrem (1944), M. Merleau-Pontym (1974), L. Binswangerem (1961), H. Kunzem (1946), H. Plessnerem (1980), Ph. Lerschem (1956), W. Kellerem (1968), M. Bossem (1956), ale také

V. E. Franklem (1947, 1963), K. Jaspersem (1965), E. Minkowskim (1966) a řadou dalších. Zvláštní a patrně nejvýznamnější směr tu reprezentuje uvnitř tohoto proudu humanistická psychologie (A. H. Maslow, C. R. Rogers a další). Ačkoli fenomenologická psychologie navazovala na reakci proti psychologickému intelektualismu a naturalismu (rozumějící psychologie), stala se v řadě svých představitelů zvláštní odrůdou psychologického intelektualismu.

Obecně vzato, jedná se v daseinsanalýze o aplikaci Heideggerova přístupu k analýze lidského bytí na problémy psychologie a psychiatrie. Jde především o základní strukturu bytí-ve-světě („In-der-Welt-Sein“) a o tzv. ***existenciálie***, tj. empiricky dané symptomy bytí ve světě, o pochopení jejich smyslu, o uchopení problému světa člověka, jeho existenciální situace. V tomto smyslu je daseinsanalýza jakousi směsí psychologické a filozofické antropologie, poznamenané ovšem tradičními vlivy německé „duchovědné psychologie“ a „filozofie života“. Někteří daseinsanalytikové (např. M. Boss a další) spatřují v daseinsanalýze další vývoj psychoanalýzy. G. Condrau (1973) upozorňuje, že z Heideggera byl převzat termín „Dasein“ a z Freuda termín „analýza“. (Syntézu se pokusil podat M. Boss: Psychoanalyse und Daseinsanalytik, Bern–Stuttgart, 1957). Švýcarský psychoterapeut M. Boss (Sinn und Gehalt der sexuellen Perversionen, 2. vyd., Bern–Stuttgart, 1951) se pokusil na rozboru osmi případů sexuálních perverzí ukázat, že v jejich výkladu je možno jít dál, než jde psychoanalýza a „antropologie“. Oproti psychoanalýze, která tematizuje zejména dynamiku pudů, je hlavním tématem daseinsanalýzy psychologická ***zážitková struktura já***, nebo přesněji „já jsem“; zdůrazňuje se zde tedy jakýsi přístup k člověku „zevnitř“. V pojmu „jsem“ jsou zahrnuty všechny časové dimenze lidského bytí, neboť „jsem“ spojuje „byl jsem“ s „budu“, tvoří přechod mezi minulostí a budoucností, ale i když přítomnost je určena minulostí, obsahuje v sobě současně poukaz k minulosti a k budoucnosti. A tak časová dimenze lidského bytí má své těžiště ve vědomí „jsem“, v němž se současně uskutečňuje rozhodnutí, a tedy i čin. Volním aktem se člověk liší od všech ostatních forem živého bytí, není bytostí determinovanou, nýbrž rozhodující se – v tomto bodě se daseinsanalýza obrací proti deterministické psychoanalýze, avšak je třeba poznamenat, že s pojmem vůle zachází dosti libovolně a metafyzicky. Být znamená tedy rozhodovat se a jednat, ale současně to znamená zaujmout postoj k svému protikladu, tj. k nebytí, k smrti, neboť „jsem“ dostává plný význam v ostrém kontrastu s „nejsem“ (A. Kempiński: Podstawowe zagadnienia współczesnej psychiatrii, Varšava 1978, s. 115). A tak poměr člověka k bytí i k nebytí, tj. k smrti, dává jeho rozhodování a jednání určitý akcent. Vědomí smrti je spojeno s úzkostí („nebudu“), ale současně i s vinou, neboť blížící se smrt přináší výčitky, že nežiji plně, že se špatně rozhoduji. Oba tyto základní existenciální pocity, ***úzkost a vina***, popsané již praotcem existencialismu S. Kierkegaardem (1844), reprezentují základní charakteristiku lidského jsoucna, kterou jsou proniknuty existenciálie

člověka. Dalším důležitým pojmem daseinsanalýzy je ***svět člověka***, vystupující jako „Umwelt" (konkrétní přírodní prostředí), „Mitwelt" (svět kultury, abstraktních hodnot a norem, ale i konkrétních věcí) a „Eigenwelt" (vlastní svět člověka, jeho seberealizace v jednání). Vlastní světy jednotlivých lidí se vzájemně pronikají, pokud se tito lidé k sobě vztahují, avšak daseinsanalýza neuznává rozdělení subjektu a objektu, předmětem jejího studia je vždy „vlastní svět".

Z uvedeného je patrno, že daseinsanalýza přebudovává celý dosavadní psychologický přístup k osobnosti na základě Heideggerem inspirované filozofie lidské existence, identifikuje její základní psychologické aspekty, a tyto pak aplikuje na psychoterapii. V tomto smyslu nemá být abstraktní filozofií lidské existence, jako je jí filozofie Heideggera, nýbrž má být psychologickou a psychopatologickou teorií, která je jako klasická psychoanalýza využívána v oblasti ***psychoterapie***. V ní se však uskutečňuje různými způsoby, např. jako tzv. logoterapie, která je založena na tom, že psychoterapeut společně se svým pacientem hledají smysl existence v konkrétních životních podmínkách pacienta. Vůdčí osobností současného daseinsanalytického hnutí (Internationale Vereinigung für Daseinsanalyse, 1973) je M. Boss. V mnoha směrech je daseinsanalýza úzce spojena s psychosomatickou medicínou (G. Condrau a jiní, zejména však: Condrau G.: Psychosomatik der Frauenheilkunde, Bern–Stuttgart, 1965).

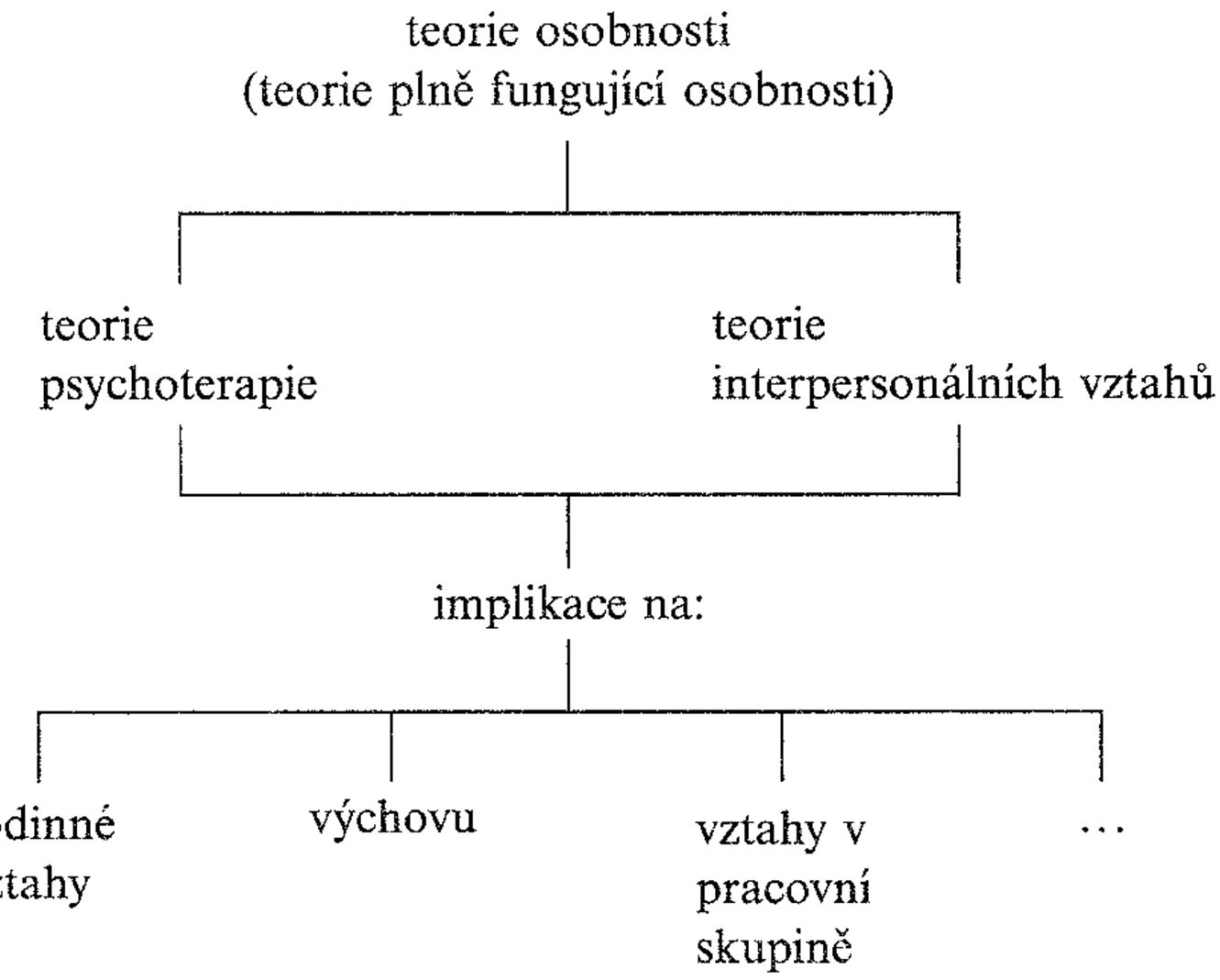
Daseinsanalýza je zatím posledním pokusem o aplikaci fenomenologie jako filozofické metody na analýzu lidské existence, kde jsou pojmy psychiky a psychického nahrazeny heideggerovskými filozofickými konstrukty druhu „In-der Welt-Sein", „Eigenwelt" atd. Přes řadu zajímavých dílčích postřehů je tu však lidská existence interpretována v podstatě metafyzicky, a již proto je praktická cena daseinsanalýzy jako psychoterapeutické metody problematická. Nicméně daseinsanalýza znamenala významné odvrácení části psychiatrie od neplodného psychiatrického natuarlismu. Její základní idea, učinit prožívání člověka východiskem porozumění situaci člověka ve světě, je vcelku správná. V tomto smyslu je třeba pozitivně hodnotit i snahu převést analýzu problematiky člověka jako předmětu psychoterapie zcela do psychologické roviny nazírání. V mnoha směrech je však tato rovina zaměňována za filozofické spekulace.

Velký zájem vyvolala ***teorie člověka jako bytosti hledající smysl života*** rakouského lékaře V. E. Frankla (1946 a později), v níž se promítají i zkušenosti autora jako vězně nacistického koncentračního tábora. Podel Frankla je člověk „smysl hledající bytost" (Sinnstrebiges Wesen), resp. bytost toužící po smyslu života, což je hlavním motivem její činnosti. Ztráta životního smyslu (životních perspektiv) vede k „existenciální frustraci", která nezřídka vyústí v totální rezignaci na život a případnou sebevraždu (to může postihnout i osoby žijící v blahobytu). „Život má smysl i v utrpení," říká Frankl a soudí, že člověku i v situaci naprostého vnějšího znásilnění všech jeho svobod stále zbývá „vnitřní rozhodnutí" pro zachování vnitřní svobody mravní. V tomto smyslu znamená toto pojetí návrat ke zdůraznění rozhodujícího významu intrapsychické sféry osob-

nosti a položení akcentu na osobní étos. Na tom je též založena ***logoterapie,*** tj. psychoterapie zaměřená na pomoc při hledání životního smyslu. Franklův americký žák J. B. Fabry (1968) označuje jeho učení jako „znovuobjevení svědomí". Život člověka se uskutečňuje ve třech dimenzích: „v tělesné dimenzi je člověk zajatcem, v dimenzi své psýché je poháněným, ale v dimenzi noos je svobodným" (Fabry). Tato noetická dimenze člověka („noos") je vlastní jádro jeho lidskosti, je to jeho křesťansky pojatá „duše", „nejvnitřnější jádro člověka", které je mu dáno jako specificky lidská potence, kterou hindové nazývají „átman". V této noetické dimenzi se uskutečňuje svobodná volba člověka a jen neurotik, zdůrazňuje Frankl, chápe mylně svoji existenci jako „muset být nyní to a nic jiného". Z hlediska existenciální analýzy je tedy člověk bytost zaměřená na smysl, nikoli bytost pudově determinovaná, neusiluje o slast, nýbrž o hodnoty. Psychologie, která tuto esenciální vztažnost člověka ignoruje je „bez-duchá psychologie", která „je slepá k důstojnosti osoby, právě tak jako k osobě samé" (Frankl, 1994, s. 79). Je to však nicméně spíše filozofické než empiricko-psychologické pojetí člověka, které nemůže opustit princip determinace a stavět na postulátu duchovních daností.

Humanistická teorie osobnosti C. R. Rogerse

Jeden z nejvýznamnějších představitelů humanistické psychologie a americké psychoterapie C. R. Rogers (1959 – ve 3. sv. encyklopedicky pojaté učebnice psychologie, redigované S. Kochem) se pokusil podat svou teorii osobnosti jednak v souvislosti s psychoterapií a jednak ve vztahu k interpersonálním vztahům. Má to svůj dobrý důvod, neboť je to teorie zdravého i narušeného fungování osobnosti, pro niž jsou mezilidské vztahy nejdůležitějším polem činnosti; psychoterapeutické principy pak vycházejí z tohoto pojetí a vyjadřují možnosti nápravy porušeného fungování. Rogers zdůrazňuje úzké souvislosti mezi duševním zdravím a seberealizováním, stejně jako E. Fromm, K. Horneyová a A. H. Maslow. Podle C. S. Halla a G. Lindzeye (1978, s. 263): „Rogersova teorie osobnosti má určité společné body s existenciální psychologií. Tato teorie má fenomenologický charakter již s ohledem na to, že Rogers klade silný důraz na vlastní zkušenosti jedince, na jeho city a hodnoty, na všechno to, co je označováno jako „vnitřní život". Podle Rogerse je teorie osobnosti založena na klinických zkušenostech a pozorování. Rogers nepatří k těm, kteří jsou přesvědčeni, že „věda začíná v laboratoři nebo v počítacích strojích". V psychologii je nutné si uvědomit, že „člověk žije hlavně svůj vlastní osobní a subjektivní svět". Svou teorii pak podává v následujících, již výše naznačených souvislostech:



Výchozím konceptem Rogersovy teorie je ***sebeaktualizace:*** „Aktualizující tendence je interní tendence organismu rozvíjet všechny své kapacity všemi způsoby, které slouží k uchování nebo zdůraznění organismu. Tato tendence neobsahuje pouze deficitní potřeby..., ale také mnohem obecnější aktivity. Zahrnuje rozvoj diferenciace orgánů a funkcí, expanzi v termínech růstu a efektivnosti prostřednictvím užívání nástrojů, obsahuje reprodukci. Je to rozvoj k autonomii směrem od heteronomie nebo kontroly vnějšími silami... Životní procesy nesměřují pouze k zachování života, ale přesahují momentální status quo organismu, postupně se rozšiřují a kladou svou autonomní determinaci nad každou sféru událostí". Tato tendence je jediným postulovaným motivem v celém teoretickém systému C. R. Rogerse, u něhož důležitou roli hraje též pojem „self" (jáství), avšak „self nedělá nic... je pouze jedním vyjádřením obecné tendence organismu chovat se tak, aby se zdůraznil a zachoval". Tendence k sebeaktualizaci („selfactualisation") má pak tyto aspekty:

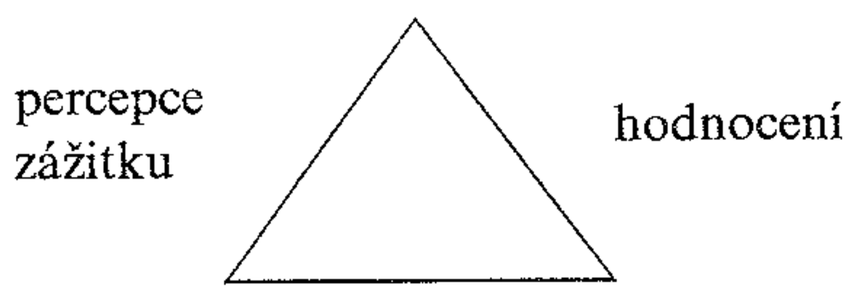
- jestliže self a celková zkušenost organismu jsou relativně kongruentní, potom aktualizující tendence zůstává relativně sjednocená;
- jestliže self a zkušenost nejsou kongruentní, potom obecná tendence aktualizovat organismus se může křížit s cíli subsystému motivů, tendencí aktualizovat self.

Rogers tu používá dva důležité pojmy: ***„self"***, tj. struktura vjemů charakteristických pro „já" a vztahů „já" k aspektům života spojeným s hodnotami připojenými k těmto vjemům. Krátce řečeno, „self" je obraz, který si člověk vytváří o sobě samém a který ovšem zahrnuje jeho vztahy k prostředí a k hodnotám; ideální self „je koncepce, kterou by jedinec nejraději vlastnil; zkušenost či zážitek self je k „já" se vztahující představa a pocit (např. „Nikdy jsem neměl příležitost být sám sebou"). Dále je tu termín ***pocit***, tj. emociálně zbarvený zážitek, tzn. zážitek spolu s jeho významem (např. „Zlobím se na tebe"). Konečně je to pojem

vědomí, jímž se rozumí „symbolizace některého našeho zážitku", odpovídající realitě. Důležité je rozlišovat zážitky, které jsou konzistentní se self a ty, jež jsou se self inkonzistentní, neboť ty jsou ve vědomí popírány. Self je kritériem zážitků, jejich významů a jejich přístupu do vědomí – „self je koncepce prospěšná vědomí". Jestliže se objeví ***inkongruence self a zkušenosti*** (naše okolí se k nám chová v rozporu s naším sebepojetím, např. nás přehlíží nebo podceňuje), vzniká „stav vnitřní neuspořádanosti" a tenze. To se může dále projevit neurotickým chováním, které je nesrozumitelné jedinci samému. Je to stav úzkosti a ten je odpovědí organismu na nebezpečí, že diskrepance může vstoupit do vědomí, a ohrozit tak vnitřní duševní integritu (dalo by se říci i pohodu). Když je zážitek vnímán nebo anticipován jako inkongruentní se self-strukturou, je to stav ohrožení. Odpovědí je ***obrana*** jejímž cílem je udržování „stále stejné self-struktury". Toho se dosahuje zejména percepčním překrucováním zážitků ve vědomí způsobem, který redukuje inkongruenci zážitku se self-strukturou, nebo popíráním zážitku ve vědomí vůbec. Může však dojít i k reorganizaci sebekoncepce, tj. – jsou do ní zahrnuty charakteristiky, které byly se self dříve inkozistentní. Není-li jedinec ohrožován, je vůči svému zážitku otevřený, což je protipól obrany; tato ***otevřenost*** znamená, že symbolizace zážitku ve vědomí je úplně kongruentní s tímto zážitkem (není např. verbálně deformována). Optimální stav je pak takový – když sebekoncepce je taková – že všechny zážitky mohou být na symbolické úrovni asimilovány do útvaru self-kultury. Typickým způsobem obranné verbální deformace zážitku u ženatého muže s mimomanželským stykem je záměna zamilovanosti nebo sexuálního zájmu za lásku.

Dalším důležitým konceptem je ***zralé chování***: to znamená, že jedinec „vnímá realisticky a extenzionálně, není defenzivní, akceptuje odpovědnost za to, že se liší od ostatních, akceptuje odpovědnost za své vlastní chování, oceňuje zážitky v termínech důkazů, na které sám přišel, mění svá hodnocení zážitků jen na základě nových důkazů, akceptuje ostatní jako individua odlišná od něho samého, hodnotí sebe a ostatní". Jedinec však nežije v sociálním vakuu: „Jakmile se objevuje vědomí self, jedinec vyvíjí potřebu pozitivního vztahu k druhému jedinci. Je odměňující uspokojit tuto potřebu v druhém a pocítit uspokojení vlastní potřeby, poskytnuté druhým člověkem." – Vzájemně uspokojující interpersonální integrace jsou předpokladem bezporuchového vývoje, neboť celá self-dynamika je sociálně vztažná. Jinými slovy, jde tu o potřebu vzájemně pozitivních, tj. odměňujících se interakcí. Z potřeby self-vztahu se vyvíjí hodnocení, když jedinec hledá k self vztažný zážitek (např. úspěchu, obdivu), nebo se mu vyhýbá (např. neúspěchu, zesměšnění); kdyby jedinec poznal jen zcela pozitivní vztahy, hodnocení by se nevyvinulo. Dítě musí poznat souhlasné i odmítavé reakce rodičů na své chování, aby se naučilo rozlišovat, co je správné a co nikoli. Naučí se, že některé způsoby chování jsou pokládány za pozitivní, i když nejsou uspokojující (např. hlídat bratříčka), a jiné jsou považovány za negativní, i když jsou uspokojující (např. když bije bratříčka). Vnímání druhých

se propojuje s hodnocením sebe sama: „Zážitky, které jsou ve shodě se stavy hodnocení, jsou ve vědomí přítomny a přesně symbolizovány. Zážitky, které neodpovídají stavům hodnocení, jsou vnímány selektivně a překrouceně, jako kdyby byly ve shodě se stavy hodnocení, nebo jsou ve vědomí popírány.“ Určité zážitky ohrožují sebekoncepci a aby se udržela self-struktura (vnitřní integrace), jsou nutné obranné reakce. Ztráta vnitřní jednoty je motivující, protože znamená vznik nepříjemné tenze, a tak je vyvolán sklon k její redukci. Může se tu objevit zvláštní stav ***sebeodcizení***: aby si subjekt uchránil pozitivní vztah ostatních, musí popřít nebo zfalšovat některé hodnoty, není pravdivý ke svému přirozenému zážitku (může např. popřít svůj obdiv k dívce, která má „špatnou pověst“). Je-li zážitek inkongruentní se self, není ve vědomí přesně symbolizován, neboť sebekoncepce by přestala být konzistentní, hodnocení by bylo narušeno (jeho kritéria zpochybněna), potřeba self-vztahu by byla frustrována a vznikl by stav úzkosti. V případech takové inkongruence vzniká proces obrany, který spočívá v selektivní percepci, překroucení (deformaci) zážitku nebo jeho popření ve vědomí. Tak se uchovává konzistence tří prvků:



Uvedený trigon vyjadřuje základní složky tvořící vnitřní psychickou rovnováhu, která je podmínkou duševního zdraví. Druhy defenzivního chování mohou mít neurotické až psychotické znaky nebo vystupují jako ***elementy iracionální dezorientace***, jimiž jsou, mimo jiné, zejména:

- racionalizace: výmluva, konstrukce „vysvětlení“;
- fantazie: přesun do nového symbolického světa, v němž je zdůrazněno self;
- projekce: nedovolené, zahanbující atd. vlastní sklony se připisují okolí, což redukuje úzkost ze sebe sama.

„Proces obrany je neúspěšný, když je zážitek ve vědomí přesně symbolizován, a útvar self-struktury je tímto zážitkem inkogruence ve vědomí porušen. Výsledkem je stav dezorganizace.“ Obecně tedy platí:

zážitek kongruence ⟶ psychologické přizpůsobení

zážitek inkongruence ⟶ psychologická obrana

Tak dospívá Rogers k závěrům, které nazývá ***teorie plně fungující osoby***, jejímž jádrem je teze, že jedinec má tendenci k sebeaktualizaci a tendenci udržovat svou self-koncepci kongruentní se svými zážitky; tyto tendence jsou nejplněji realizo-

vány, když jedinec zakouší pozitivní hodnocení sebe sama a když je uspokojována jeho potřeba pozitivního vztahu k jiným osobám – to jsou dva případy pozitivního self-vztahu. Jestliže jsou uvedené tendence realizovány, jedinec se stává „plně fungující osobou", která má přinejmenším tyto charakteristiky: 1. je otevřený ke svým zážitkům (tzn. neprojevuje defenzivnost a jeho zážitky jsou ve vědomí plně verbalizovány); 2. self-struktura bude kongruentní se zážitkem, ale bude současně flexibilní a otevřená asimilaci nového zážitku; 3. zážitky nebudou ve vědomí popírány a překrucovány; 4. jeho hodnocení bude vyjadřovat jeho přirozené vnitřní stavy a 5. bude vykazovat jednotné chování, přizpůsobení novým životním podmínkám.

Rogersova teorie je v praxi velmi významná a oproti jiným fenomenologickým teoriím je více průkazná konvenčně objektivními vědeckými metodami, jinak řečeno, vytýká se jí méně spekulativnosti.

Kognitivistická teorie

Kognitivismus v psychologii klade důraz na procesy příjmu, zpracovávání a používání informací. Za kognitivistickou teorii osobnosti je považována teorie G. A. Kellyho (1955), ačkoli Kelly sám ve svém obsáhlém propracování pojetí osobnosti spatřuje spíše prvky humanistického, fenomenologického, a dokonce i behavioristického přístupu. Za kognitivistickou označil jeho teorii osobnosti L. A. Pervin (1993, s. 251). Osobnost je tu chápána jako „systém konstruktů", vycházejících ze zkušeností individua.

Podle G. A. Kellyho (1970) obsahují učebnice psychologie ***dvě teorie osobnosti***: teorii „pro psychology a jejich chování" a teorii „pro lidi a jejich chování". Nicméně Kellyho teorie má sloužit, mimo jiné, zejména psychoterapeutické praxi. Podle Kellyho lidé, tak jako vědci, konstruují určité koncepty, aby se vyznali ve skutečnosti, vytvářejí hypotézy a přezkušují je. Kellyho teorie tedy vychází z postulátu, že člověk se v podstatě chová jako vědec, který se snaží předvídat a kontrolovat události. Na základě svých zkušeností si vytváří určité konstrukty uspořádávající tyto zkušenosti do prakticky použitelných vzorců chování, jejichž součástí jsou anticipace zkušeností, které nastanou. Ale různí lidé si vytvářejí různé konstrukty psychologických fenoménů. Důležitým psychologickým aspektem lidského života je ***konstrukce reality*** zahrnující anticipace: to současně vymezuje rámec volnosti rozhodování a způsob chování. V tomto smyslu je realita lidskou subjektivní, tj. subjektivně konstruovanou „realitou".

Klíčovým pojmem Kellyho teorie je tedy ***konstrukt***, tj. způsob pojetí skutečnosti, tvořený podobnostmi a rozdíly ve zkušenostech a zahrnující kategorizování objektů na základě zobecněných zkušeností s nimi a očekávání vztahujících se k chování vůči těmto objektům. Funkcí konstruktů je anticipovat události. Konstrukty umožňují rozlišování, ale nejsou totožné jen se vzorci vnímání ani s pojmy, vyjadřují i představy a pocity vázané k daným kategoriím a „jsou to možnosti strukturovat svět". V tomto smyslu umožňují lidem „nacházet behaviorální konsekvence" a „implicitně je překládat do jednání" (Kelly, 1955, s. 9). Konstrukty jsou buď „průchodné" („permeabel"), tj. připouštějí přijetí nových zkušeností, a tak i určitou revizi, nebo „neprůchodné", tj. omezené na určitý

kontext, vyjadřující zjednodušení zkušenosti. Upevňují či korigují je zpětné vazby z jejich používání v chování. Události se neopakují, ale člověk je konstruuje jako podobné nebo stejné, a tak je kategorizuje – je to produkt abstrakce a zobecňování v procesu učení. „Osoby se od sebe liší ve svých konstrukcích událostí" a „všichni lidé vyvíjejí – každý pro sebe, aby vůbec mohli anticipovat – charakteristický systém kostrukcí, včetně uspořádaných souvislostí mezi konstrukty, a tento ***systém konstrukcí*** je sesazen z omezeného počtu dichotomních (dvoupólových) konstruktů" (Kelly, 1955, s. 56 násl.). „Systém konstruktů člověka se mění jejich užíváním" (Kelly, 1955, s. 72 násl.). S konstrukty souvisí ***anticipace*** určující chování; Kelly pokládá koncept motivace za nadbytečný, protože se lidé vyznačují trvalou aktivitou a jejich jednání je určováno anticipacemi. To je ovšem určitá interpretační nedůslednost, neboť anticipace sama není psychologickým důvodem k jednání, není-li jí imanentní popud, vztah k motivu. Anticipace se osvědčují či nikoli a člověk volí takové anticipace, které umožňují nejlepší předvídání budoucích událostí; to umožňuje konzistentní systém anticipací. Kelly však uznává, že tyto anticipace jsou akcentovány určitými emocemi (úzkostí, obavou a dalšími). Jestliže konstrukt neodpovídá skutečnému průběhu událostí, jeho obsah se rozšiřuje nebo zužuje (což je opět funkcí učení, a sice principů generalizace a diferenciace).

Kelly rozlišuje „jaderné" (centrální) a „periferní" konstrukty, tj. takové, které se vztahují k významným, a takové, které se vztahují k méně významným objektům. Konstrukty vytvářejí systém, v němž se mohou objevovat i rozpory (např. „Lidé jsou zlí", ale „Pan X je dobrý člověk"). Jaké konstrukty si jedinec vytváří, se zjišťuje testem, který Kelly vyvinul a nazval Role-construct-repertory–Test: výsledky umožňují diagnózu osobnosti ve smyslu subjektivního vnímání a interpretace skutečnosti, tj. i postojů a chování, které z toho vyplývají, a event. následnou psychoterapii, která je založena na korekci chybných konstruktů. Konstrukty obsahují např. určité charakteristiky osob, které jsou v životě jedince klíčové, např.:

matka:	otec:
vypadá jako sestra	je klidný
je nadměrně kritická vůči druhým	je bezstarostný
je přepjatá	je uvolněný
je sociálně špatně přizpůsobená	

S konstrukty, jak již bylo naznačeno, je pak spojena určitá „laická psychologie jednání", která se buď osvědčuje nebo neosvědčuje a pak je, spolu s konstruktem, revidována.

L. A Pervin (1993) soudí, že Kellyho teorie osobnosti podává jen omezený obraz svého předmětu a vytýká jí i nedostatečné empirické zázemí, ale uznává zásadní význam klíčového pojmu konstrukt v organizaci chování. Podobně

interpretuje Kellyho teorii M. Sader (1980), který ji označuje za proces atribuování. Jiní kritikové, N. Groeben a B. Scheele (1977) soudí, že Kellyho teorie přišla poněkud předčasně v době, kdy psychologii ještě ovládalo silně behavioristické paradigma. Kellymu je dále vytýkáno, že jeho teorie ignoruje funkci emocí, ale Sader proti tomu namítá, že je tato funkce obsažena v konstruktech. Namítá však rovněž, že běžného člověka lze stěží srovnávat s „idealizovaným vědcem" a že – jako velká část současné psychologie – Kelly příliš zdůrazňuje logiku a racionalitu jednání (Sader, 1980, s. 154). Podstata Kellyho teorie je skutečně jednostranně kognitivistická, ale její předností je její základ v konceptu sociální percepce; jejím nedostatkem je, že ve výkladu jednání opomíjí klíčový koncept motivace: konstrukt vysvětluje, „jak" člověk jedná, nikoli „proč" ve smyslu motivačním. Osobnost je tedy víc než „systém konstruktů" a Kellyho teorie je v tomto smyslu nutně redukcionistická a jako taková zásadně problematická, má-li být teorií osobnosti vůbec.

Také pro Kellyho je metodickým východiskem jeho teorie vztah ego-svět, vyjádřený v klíčovém pojmu „personální konstrukt". V tvorbě těchto konstruktů existují ovšem interindividuální rozdíly a Kellymu nejde jen o to, aby je identifikoval jako takové. Z interindividuálně specifických konstruktů se odvozují obecně platné konstrukty, resp. principy „psychického zpracování" situací, zejména ovšem sociálních. Kellyho teorie personálních konstruktů je, podle M. Sadera (1980, s. 156 n.), v podstatě zvláštním případem fenoménu ***atribuce;*** její základní myšlenka je jednoduchá: „My lidé se velmi namáháme s tím, abychom pozorované události pouze pasivně registrovali a ponechali je stát jako izolované skutečnosti. Máme spíše potřebu ihned je uspořádávat do kategorií, spojovat je s jinými událostmi, asi jako příčiny nebo důsledky, nebo je dávat do spojení s již uchovávanými mentálními obsahy: informacím připisujeme významy, atribuujeme za pozorovatelnou skutečnost." Fenomén atribuce zaujímá v psychologii velmi významné místo a Kelly sám svou teorii označuje jako teorii atribuce; za její základní zákonitost považuje princip kovariace: znamená závislost proměnlivosti určitého jevu na jiných jevech, v našem případě konstruktu na chování jeho objektů, ale i na dalších vnějších okolnostech atd. Vytváření konstruktů závisí na postřehovaných změnách a stálostech, resp. podobnostech a rozdílech, a na zpětných vazbách z chování objektů těchto konstruktů (např. jedince, který byl kategorizován jako spolehlivý, důvěryhodný a choval se souhlasně, nebo v rozporu s touto kategorizací). Funkcí systému konstruktů je anticipovat události, např. chování druhých osob, a v tomto smyslu také konstrukty determinují chování jejich subjektu, který se chová v souhlase se svými kategorizacemi. L. A. Pervin (1993, s. 298) uznává řadu předností Kellyho teorie konstruktů, ale poznamenává, že některé složky této teorie lze jen stěží ověřovat a že se do ní nedají zařadit takové emoce, jako jsou láska, hněv, pocity viny a další. V tomto smyslu také tato teorie zdaleka neřeší všechny základní problémy psychologie osobnosti, znamená však pozoruhodný krok vpřed.

Shrnující kritickou interpretaci Kellyho teorie osobnostních konstruktů, která je velmi objektivní, avšak poplatná přísnému behavioristickému stanovisku, podal D. Banister (1966). Pro Kellyho, jak už víme, je každý člověk ve své psychologické podstatě podoben „vědci": abstrahuje z chování osob, s nimiž přichází do styku, určité – ne však vždy podstatné – znaky jejich chování a jejich generalizací si vytváří kategorie „těch druhých". V tomto smyslu je tedy každý laickým psychologem s určitou „teorií" osobnosti a sociálního chování. Základním postulátem pak je, že „procesy osoby jsou psychologicky usměrněny způsobem, jímž jsou anticipovány události", rozumí se především v interpersonálních vztazích. Na základě této kategorizace osob (resp. laické sociální percepce) jsou pak vůči těmto osobám používány určité techniky sociálního chování, které reakce předmětných osob buď potvrzují, nebo nikoli, nebo jen v určité míře. Tato teze je v podstatě správná a je v sociální psychologii potvrzena. Rozhodující nyní je, zda platí právě ty základní kategorizace, jak je Kelly stanovil. Bannister patří k těm, kteří se domnívají, že to není spolehlivě empiricky ověřeno, a to zejména proto, že Kellyho teorie je příliš mentalistická, resp. fenomenologická, tj. v podstatě nevědecká (nevyhovující striktním behavioristickým kritériím empirického výzkumu). Podle Kellyho je chování člověka spíše anticipační než reaktivní; člověk není „ani vězněm svého okolí, ani obětí své biografie, není ani podněcován okolními stimuly, ani puzen svými vnitřními apetity". Podle S-R psychologie, píše Bannister, je člověk „ping-pongový míček s pamětí", podle Kellyho stále hledá, zkouší, odhaduje, co se stane, „konstruuje a rekonstruuje své universum" (Bannister, 1967, s. 363). Konstrukty jsou bi-polární koncepty kategorizující podobnosti a rozdíly, které vnímáme v našem okolí. Některé z nich mají jasné verbální označení („label"), jiné nikoli. Kellyho pojetí konstruktu se liší v mnoha směrech od tradičního pojetí konceptu. Podle Kellyho jsou konstrukty organizovány v „komplexní hierarchickou síť" – „každá osoba má osobní systém konstruktů". Např. pro mnohé z nás, píše dále Bannister, konstrukt dobrý-špatný je nadřazený konstruktu inteligentní-stupidní, neboť „dobrý" zahrnuje mimo jiné také „inteligentní". Tradičně jsou koncepty pouhá označení nebo kategorie, pro Kellyho jsou konstrukty v podstatě „predikční nástroje": jestliže kategorizujeme nějakého člověka jako spolehlivého, což je spojeno např. s důvěryhodností a přesností, vytváříme si řadu očekávání, vztahujících se k chování spolehlivých lidí. Predikční hodnota takových konstruktů je pak sporná. To nepochybně platí, ale je také známo, že se lidé vůči sobě nechovají vždy psychologicky adekvátně, což ovšem platí i pro psychology. Nejde tu o psychologicky správné pojetí „toho druhého", nýbrž o laickou „psychologii"; Kelly pouze soudí, že se lidé chovají jako psychologové, přičemž se ovšem dopouštějí řady omylů (např. známý „haló-efekt" v sociální percepci). Podle Kellyho člověk nereaguje na stimulus, ale na svou interpretaci stimulu, a proto na týž stimulus reagují různí lidé různě. V rámci své teorie Kelly také nově definuje některé psychologické pojmy, a to značně problematicky, např.

emoce chápe jako „vědomí faktu, že náš systém konstruktu je ve stavu změny nebo přechodu“. Každá teorie má určitý „focus vhodnosti“ („convenience“), např. psychoanalýza má tento focus „ve střední třídě vídeňských neurotiků“, teorie učení se vztahuje na „chování zvířat, takových, jako jsou krysy a psi ve vysoce specifických laboratorních podmínkách“; „focus vhodnosti teorie konstruktu bylo explicitně pole interpersonálních vztahů a způsob, jímž lidé konstruují jeden druhého“; rámec vhodnosti teorie osobnosti má být širší.

Závěrem pak Bannister soudí, že „pouze praxe soutěživé experimentální práce – soubojový kodex vědy – může přinést konečné rozhodnutí“. Pokud je tu ovšem kritériem striktní behaviorismus, je každé takové rozhodnutí sporné.

Vybraná literatura

Adorno Th. W., Frenkel–Brunswik E., Levinson D. J., Sanford R. N.: The authoritarian personality, sv. I.–II., New York 1950

Albonico R.: Mensch, Menschen Typen, Basel 1970

Allport G. W.: Pattern and growth in personality, New York 1961

Amelang M., Bartussek D.: Diferentielle Psychologie und Persönlichkeitsforschung, 3. vyd., Stuttgart–Berlin–Köln 1990

Angleitner A.: Einführung in die Persönlichkeitspsychologie, sv. I.: Nichtfaktorielle Ansätze, Berlin–Stuttgart–Wien 1980

Arieti S.: Creativity: the magic synthesis, New York 1976

Arnold W.: Person, Charakter, Persönlichkeit, 2. vyd., Göttingen 1963

Balcar K.: Úvod do studia psychologie osobnosti, Praha 1983

Banister D. (vyd.): New perspectives in personal construct theory, New York 1977

Barash D.: The wisperings within: evolution and origin of human nature, New York–San Francisco 1979

Binswanger L.: Grundlagen und Erkenntnis menschlichen Daseins, 3. vyd., Zürich 1953

Borgatta E. F., Lambert W. W. (vyd.): Handbuch of personality theory and research, Chicago 1968

Boss M.: Psychoanalyse und Daseinsanalytik, Bern–Stuttgart 1957

Brandstätter H., Schuler H., Stocker-Kreichgauer G.: Psychologie der Person, 2. vyd., Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1978

Cattell R. B.: Personality and motivation, structure and measurement, New York 1957

Cattell R. B.: The scientific analysis of personality, Harmondsworth 1965

Combs W. (vyd.): Perceiving, behaving, becoming, repr. Washington 1971

Dollard J., Miller N. E.: Personality and psychotherapy, New York 1950

Eliasz A.: Temperament i system regulacji stymulacji, Warszawa 1981

Endler N. S., Magnusson D. (vyd.): Interactional psychology and personality, Washington 1976

Erikson E. H.: Childhood and society, New York 1950

Eysenck H. J.: The structure of human personality, 2. vyd., London 1960

Feshbach S., Weiner B.: Personality, 3. vyd., Lexington Mass.–Toronto 1991

Fissemi H.–J.: Selbstinterpretation und Verhltensregulation, Göttigen-Toronto-Zürich 1986

Frankl V. E.: Logos und Existenz, Wien 1951

Frankl V. E.: Vůle ke smyslu, Brno 1994

Freud S.: Gesammelte Schriften, sv. V., Leipzig–Wien–Zürich 1924

Freud S.: Hemmung, Symptom und Angst, Leipzig–Wien–Zürich 1926

Freud S.: Das Ich und das Es, Leipzig–Wien–Zürich 1925

Freud S.: Das Unbehagen in der Kultur, Wien 1930

Fromm E.: The sane society, New York 1955

Fromm E.: Člověk a psychoanalýza, Praha 1967

Guidano V. F., Liotti G.: Cognitive processes and emotional disorders, New York–London 1983

Guilford J. P.; Personality, New York 1959
Guilford J. P.: The nature of human intelligence, New York–Sydney 1967
Hall C. S., Lindzey G.: Theories of personality, 3. vyd., New York 1978
Helwig P.: Charakterologie, Freiburg–Basel–Wien 1967
Herrmann Th.: Lehrbuch der empirischen Persönlichkeitsforschung, Göttingen 1969
Herrmann Th.: Persönlichkeitsmerkmale, Stuttgart 1973
Herrmann Th., Lantermann E.–D.: Persönlichkeitspsychologie, München–Wien–Baltimore 1985
Herzog M.: Phänomenologische Psychologie, Heidelberg 1992
Hlavsa J.: Psychologické základy teorie tvorby, Praha 1985
Hjelle L. A., Ziegler D. J.: Personality theories, 3. vyd., New York Toronto 1992
Hofstätter P. R.: Differentielle Psychologie, Stuttgart 1971
Horney K.: The neurotic personality of our time, New York 1937
Horney K.: New ways in psychoanalysis, New York 1937
Horney K.: Our inner conflicts, New York 1945
Husserl E.: Phänomenologische Psychologie (Husserliana sv. IX.), Den Haag 1962
Jung C. G.: Psychologische Typen, 9. vyd., Zürich–Stuttgart 1960
Kelly G. A.: The psychology of personal constructs, New York 1955
Klages L.: Die Grundlagen der Charakterkunde, 5.–6. vyd., Leipzig 1928
Kolaříková O.: Problémy struktury osobnosti, Praha 1981
Kolaříková O.: Perspektivy teorie a výzkumu osobnostních vlastností, Praha 1986
Kretschmer E.: Körperbau und Charakter, 25. vyd., Berlin–Heidelberg–New York 1967
Kronfeld A.: Lehrbuch der Charakterkunde, Berlin 1932
Lersch Ph. (vyd.): Handbuch der Psychologie, sv. IV.: Persönlichkeitsforschung und Persönlichkeitstheorie, Göttingen 1960
Lersch Ph.: Aufbau der Person, 8. vyd., München 1962
Maruszewski M., Reykowski J., Tomaszewski T.: Psychologia jako nauka o czlowieku, Warszawa 1967
Maslow A. H.: Motivation and personality, 2. vyd., New York 1970
Maslow A. H.: Toward a psychology of being, 2. vyd., Princeton 1968
Mischel W.: Personality and assessment, New York–London–Sydney 1968
Mischel W.: Introduction to personality, 3. vyd., New York 1981
Mogel H.: Persönlichkeitspsychologie, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainzu 1985
Müller–Pozzi H.: Psychoanalytisches Denken, Bern–Stuttgart–Toronto 1991
Murphy G.: Personality: A biosocial approach to origins and structure, New York 1947
Murphy G.: Human potentialities, New York 1958
Nakonečný M.: Psychologie osobnosti (skriptum FF–UK), Praha 1972
Nuttin J.: La structure de la personalité, Paris 1965
Nuttin J.: Motivation, planning and action: A relational theory of behavior dynamics, Leuven/Louvain 1980
Papalia D. E., Olds S. W.: A child' s world: infancy through adolescence, New York–Toronto 1990
Pawlik K.: Dimensionen des Verhaltens: Eine Einführung in Methodik und Ergebnisse faktorenanalytischer psychologischer Forschung, Bern–Stuttgart 1986
Pervin L. A.: Current controversies and issues in personality, New York 1978
Pervin L. A. (vyd.): Handbook of personality theory and research, New York–London 1990
Pervin L. A.: Persönlichkeitstheorien, 3. vyd., München–Basel 1993
Prinzhorn H.: Charakterkunde der Gegenwart, Berlin 1931
Rogers C. R.: A theory of therapy, personality and interpersonal relationships, as developed in the client–centered framework, IN Koch S. (vyd.): Psychology: a study of a science, sv. III., New York 1959
Rogers C. R.: On becoming a person, Boston 1961

Rohracher H.: Kleine Charakterkunde, 7. vyd., Wien–Innsbruck 1956
Roth E.: Persönlichkeitspsychologie, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1969
Rothacker E.: Die Schichten der Persönlichkeit, 6. vyd., Bonn 1965
Royce J. R., Powell A.: Theory of personality and individual differences, Englewood Cliffs N. J. 1983
Říčan P.: Psychologie osobnosti, Praha 1972
Sader M.: Psychologie der Persönlichkeit, München 1980
Sarnoff I.: Personality dynamics and development, New York–London 1962
Sartre, J. P.: L'etre et le néant (IV/2: La psychoanalyse existentielle), Paris 1943
Schmidt H.-D.: Grundriss der Persönlichkeitspsychologie, Berlin 1982
Skinner B. F.: Science and human behavior, New York 1953
Snygg D., Combs A. W.: Individual behavior, New York 1949
Spiegelberg H.: Phenomenology in psychology and psychiatry, Evanston 1972
Stern W.: Person und Sache, sv. II.: Die menschliche Persönlichkeit, 3. vyd., Leipzig 1923
Sullivan H. S.: The interpersonal theory of psychiatry, New York 1953
Tardy V.: Psychologie osobnosti (skriptum FFUK), Praha 1964
Tardy V. (red.): K problémům psychologie osobnosti, Praha 1967
Thomae H.: Persönlichkeit: Eine dynamische Interpretation, Bonn 1951
Thomae H.: Das Individuum und seine Umwelt, Göttingen 1968
Vroon P.: Drei Hirne im Kopf, Zürich 1993
Wann T. W. (vyd.): Behaviorism and phenomenology, Chicago–London 1964
Whiting J. W. M., Child I. L.: Child training and personality, New Haven 1953
Wilson E. O.: O lidské přirozenosti, Praha 1993
Wylie R. C.: The self-concept, rev. vyd., Lincoln Nebr. 1974
Wyss D.: Die tiefenpsychologischen Schulen von den Anfängen bis zur Gegenwart, Göttingen 1970
Znaniecki B.: Wstep do teorii osobowości, Warszawa 1970

Jmenný rejstřík

Abraham K. 258
Adams J. L. 111 n.
Adler A. 245 n., 284
Adorno Th. W. 126, 259, 262
Aebi H.-J. 54
Ach N. 234 n., 236
Albonico R. 139
Allen A. 66
Allport G. W. 10, 12, 46 n., 63, 65 n., 67, 75, 86, 91, 136 n., 138, 147, 162, 164, 174 n., 176 n., 180, 210, 227, 253 n., 255, 257, 273
Amelang M. 103, 170
Angleitner A. 65 n., 71
Anochin P. N. 237
Argyle M. 104
Arieti S. 110
Aristippos 230
Aristoteles 152, 253
Arnold W. 126, 259, 262
Aronfeld J. 264
Atkinson J. W. 206
Augustin sv. 260
Ausubel D. O. 47

Backmann C. W. 211, 213 n.
Bach J. S. 100
Balaštík D. 57
Balcar K. 75, 234
Bales R. F. 93
Ballachey E. L. 121
Balzac H. 260
Bandura A. 207
Banister D. 322 n.
Bara B. G. 188
Barash D. 20 n.
Barron F. 110 n.
Bartussek D. 103, 170
Baumgartner F. 263
Beach F. A. 293
Beauvoire S. de 307
Beethoven L. van 110
Bell R. Q. 202
Bem D. 66
Bender H. 257
Benedict R. 32
Bergius R. 288
Berkowitz L. 213, 263
Berlyne D. E. 87, 232
Bertocci P. A. 48, 210
Biller H. B. 185
Binswanger L. 276, 303, 310 n.
Bollnow O. F. 93
Boring E. G. 100
Boss M. 276, 303, 310 n., 312 n.
Bourget P. 307
Bracken H. von 273
Brandstätter J. 226
Brener J. 278
Brentano F. 306
Breuer G. 22
Brody S. 35
Brzezińska A. 176 n., 214
Bühler Ch. 202, 227
Burt C. 82, 90, 99, 102, 171 n.
Byron G. 260

Caesar 236
Camus A. 307
Cantril H. 211
Carlsmith J. M. 210
Carus C. G. 278
Casanova G. 260
Cattell R. B. 11, 63, 69 n., 90, 94, 96, 102, 128 n., 158 n., 161 n., 163, 169, 171, 173, 266, 289
Clauss G. 56
Clecley H. M. 179

Cohen S. P. 93
Combs A. W. 58, 201, 218, 222
Condrau G. 312 n.
Coon D. 15
Costello T. V. 224
Couch A. S. 172
Crutchfield R. S. 41, 44, 121, 180 n., 182 n., 235, 242
Cube F. von 23

Darley J. M. 263
Deci E. L. 199
Dewey J. 178, 256
Diamond S. 202
Dietrich G. 254
Dilthey W. 304
Dollard J. 32, 197, 276, 284, 290 n., 292 n., 294 n., 296 n.
Dörner G. 258
Dudycha G. D. 67

Eccles J. C. 185
Edinger L. 152
Edwards A. L. 214
Edwards J. R. 105
Eibl-Eibesfeldt 49 n.
Eliasz A. 87 n., 89
Endler N. S. 68, 70, 88, 90
Epikuros 230
Epstein R. 151
Erickson M. H. 249
Erikson E. H. 30, 35, 47, 258
Eysenck H. J. 69, 81 n., 86, 91, 93, 101, 114, 135 n., 149 n., 158, 164 n., 166 n., 169, 254, 289

Fabry J. B. 314
Feather N. T. 116
Fenichel O. 296
Ferenczi S. 248
Feshbach S. 24, 46, 62, 92, 194 n.
Festinger L. A. 210, 228
Fishbein M. 121
Fisseni H. J. 182
Flahaut D. 114
Flaubert G. 307
Fliess W. 189
Fraisse P. 90
Frankl V. E. 13, 303, 312 n.
Franks C. N. 167
Frenkel-Brunswik E. 148
Freud A. 224, 284
Freud S. 13, 47, 110, 189, 196, 223 n., 230, 240, 243 n., 248, 258, 273, 276 n., 278 n., 280, 283 n., 285, 297, 312
Fried A. H. 224
Fromm E. 284, 287, 314

Galanter E. 117
Galénos 80, 82
Gallup G. G. jr. 179
Garnett J. C. M. 235
Gauguin P. 260
Gehlen A. 22, 255
Giorgi A. 305 n.
Goethe J. W. 109 n., 112, 265
Goffman E. 45, 213
Goldman-Eisler F. 258
Goodenough D. R. 113
Goodstein L. D. 72, 276
Gough H. G. 111, 255
Graumann C.-F. 63, 289, 305
Gray J. A. 88
Greenspon J. 293
Grewe W. 226
Grzegolowska-Klarkowska H. 224
Guidano V. F. 183 n., 185 n., 189 n.
Guilford J. P. 11 n., 62, 74, 79, 83, 86, 90, 96 n., 100 n., 101 n., 105 n., 107 n., 109 n., 127, 133, 170, 196
Guthrie E. R. 11, 289

Haat R. A. 202
Haber R. N. 224
Häberlin P. 255
Hall C. S. 273, 276, 291, 314
Harlow H. F. 25
Hartmann E. von 278
Hartmann H. 33
Hartshorne H. 65
Harvey O. J. 212
Hašek J. 213
Hathaway S. R. 172, 292
Hebb D. O. 102, 263
Heckhausen H. 236
Heidegger M. 303, 305 n., 308 n., 310 n., 312 n.
Heider H. 208
Heim A. 202
Heinze B. 195
Heiss R. 246, 265

Held R. 202
Helmholtz H. von 280
Helwig P. 263, 266, 268 n.
Herkner W. 120
Herrmann Th. 10, 12 n., 15, 18, 77, 274
Herzog M. 305 n., 310 n.
Heymans G. 81, 260
Hilgard E. R. 132, 223, 226
Hippokrates 80, 82, 157
Hobbes Th. 47
Hofstätter P. R. 148 n., 150 n.
Hölderlin F. 144
Homans G. C. 263
Honigmann J. 194
Hope F. 215
Horney K. 276, 284 n., 286 n., 314
Hornowski B. 98
Horwath E. 164
Howard R. C. 213
Hull C. L. 169, 288, 294
Husserl E. 304 n., 306
Hutt M. I. 25

Charcot J. 273
Chein I. 209
Chess S. 89
Child I. L. 35

Isaacson R. L. 25

Jacobi J. 246
Jäger A. O. 101
James W. 175, 178
Janet P. 248, 273
Jaspers K. 236, 308, 312
Jensen A. 23
John O. P. 172
Jung C. G. 111, 138 n., 157, 169, 240, 243, 276, 284

Kagan J. 243, 247
Kahn R. L. 203
Kalvín J. 144
Kant I. 178, 239, 261
Kaplan H. B. 214
Kardiner A. 28
Karsten A. 215
Karylowski J. 264
Kassebaum G. G. 172
Katz D. 203
Keehn J. P. 167
Keller G. 144
Keller W. 311
Kelley E. C. 218 n.
Kelley G. A. 112, 319 n., 321 n.
Kelley H. H. 212
Kempiński A. 312
Kierkegaard S. 260, 312
Klages L. 236, 255, 257, 259, 265 n., 267 n., 269
Klein G. S. 114, 209
Kluckhohn C. 33
Kohlberg L. 261
Kolaříková O. 73
Komorita S. S. 151
Kon S. I. 214
Kossak J. 307
Köstlin-Glogger G. 114
Kraus F. 153
Krech D. 41, 44, 121, 180 n., 182 n., 242
Kretschmer E. 79 n., 140 n., 144 n., 146 n., 153, 156 n.
Kriszat G. 201
Kronfeld A. 269
Kuhl J. 208
Kuhn T. S. 16
Kulík J. 258
Kunz H. 311

Lacerbeau S. 133
La Mettrie J. O. 230
Lantermann E. D. 18
Lanyon R. I. 72
Lapierre R. T. 120
La Rochefoucauld F. de la 262
Latané B. 263
Leithäuser J. G. 249, 258
Leontěv A. N. 100, 204
Lersch Ph. 12, 19, 236, 255, 259, 265, 276, 311
Le Senne R. 82, 257, 259 n.
Leuba C. 88
Levinson D. J. 148
Lewin K. 55, 182, 276
Lewis D. J. 16
Leyhausen P. 50, 95
Lichtenberg J. 224
Lindworski J. 236
Lindzey G. 273, 276, 291, 314
Linton R. 18, 30
Liotti G. 183 n., 185 n., 189 n.
Lorenz K. 27

Ludvík XV. 260
Lukaszewski W. 114 n., 116
Lurija A. R. 249
Luther M. 144

MacKinnon D. W. 109
MacLean P. P. 153 n.
Madsen K. B. 131
Malewska H. 122
Mc Candless B. R. 213
Mc Clelland D. C. 276
Mc Closky H. 255
Mc Dougall W. 80, 83
Mc Glothlin W. H. 215
Mc Kinley J. C. 172
Mc O'Harari H. 216
Magnusson D. 68, 70, 88
Machiavelli N. 260
Marceil J. C. 69
Marcel G. 306
Marcusse H. 284
Maslow A. H. 68, 107, 111, 126, 130, 134, 217 n., 220 n., 276, 303, 305, 312, 314
May M. A. 65
May R. 303
Mead G. H. 18, 41 n.
Mead M. 32
Meehl P. 255
Meili R. 94, 96, 101 n., 133
Menzinger W. C. 133
Merleau-Ponty M. 304, 306, 311
Merlin V. S. 86
Merz F. 171
Messick S. 114
Métraux A. 305
Mierke K. 239
Miller G. I. 117
Miller N. E. 32, 197, 276, 284, 290 n., 292 n., 294 n., 296 n.
Milner P. 231
Minkowski E. 312
Mischel W. 63 n., 65, 68, 72, 75, 112, 305
Mogel H. 54 n., 56 n., 137, 274
Monroe M. 40
Mozart W. A. 100
Müller-Pozzi H. 277, 283
Münsterberg E. 110
Murphy G. 11, 73, 126, 178, 261
Murray H. A. 72, 129, 276, 298
Mussen P. H. 110
Muszyński H. 262
Myers F. W. H. 248

Newcomb Th. M. 119
Nietzsche F. 47, 262, 265, 268, 278
Norman W. T. 164
Nosal S. 96, 113
Nowakowska M. 161 n.
Nuttin J. 124, 171, 179, 197 n., 199 n., 201 n., 203 n., 207, 232 n., 290

Odbert H. 162
Olds J. 231
Olds S. W. 24
Olšannikova A. J. 91
Ornstein R. E. 276

Papalia D. E. 24
Parsons T. 284
Pascal B. 221
Paskiewicz E. 214
Pavlov I. P. 79, 164, 169, 235, 290, 294
Pawlik K. 71, 90 n., 128, 168, 171, 235
Payne R. W. 144
Peplau R. A. 149
Pervin L. A. 23, 45, 73, 147, 170, 274 n., 283, 290, 319 n., 321
Pettigrev T. F. 151
Pfänder A. 236, 304 n., 306
Piaget J. 101, 182, 202, 261, 302
Piéron H. 127
Pietrasziñski Z. 99
Platon 42, 152
Plaut P. 110
Plessner H. 311
Polányi M. 184
Popper K. R. 184 n., 190
Porebska M. 55
Powell A. 297 n., 300 n.
Prell D. B. 168
Pribram K. H. 117
Prinzhorn H. 267
Pythagoras 137

Rabelais F. 260
Rappoport A. 14
Rattner J. 284
Rayner R. 293
Remplein H. 75, 82, 143, 254
Révész G. 96

Reykowski J. 51 n., 89, 132, 214 n., 216 n., 218, 263
Ricoeur P. 304, 306
Roback A. 254
Rogers C. R. 42 n., 68, 111, 218, 220, 276, 303, 305, 312, 314 n., 317 n.
Rohracher H. 144, 235, 257 n.
Rostand E. 137
Roth E. 14, 16, 29, 61, 164
Rothacker E. 157, 265
Rotter J. B. 45
Rousseau J. J. 132
Royce J. R. 297 n., 300 n.
Rozet I. M. 109
Rozin P. 233
Rubin Z. 149
Rubinštejn S. L. 74, 79, 234
Rundquist E. A. 86
Russell J. A. 93
Říčan P. 98

Sader M. 321
Sanford R. N. 148
Sarmány I. 114
Sarnoff I. 123, 195
Sartre J. P. 303 n., 306 n., 308 n., 310 n.
Saul L. J. 264
Scanlon J. C. 212
Scarr S. 64, 228
Secord P. F. 211, 213 n.
Sedláková M. 114
Segal J. 243, 247
Seitz W. 112
Seligman M. E. P. 202, 208
Shapiro M. M. 212
Sheashore S. H. 96
Sheldon W. H. 145 n.
Schachter S. 92, 114
Scheele B. 321
Scheler M. 306
Schiller F. 112
Schjelderup H. 179, 247
Schmidt H.-D. 76
Schmidt-Mummendey H. 148
Schneider K. 91
Schnitzler A. 278
Schoenfeld N. 209
Schopenhauer A., 21, 278
Sigaud C. 137
Simon R. 193
Skinner B. F. 13, 205, 235, 289 n.
Slap J. 224
Slater P. E. 172
Smith H. C. 210
Snygg D. 58, 201
Sokolov E. V. 29
Spearman Ch. E. 98, 101
Sperry R. W. 184
Spitz R. 202
Spranger E. 304
Stagner R. 57, 150, 194, 229 n., 253, 255 n., 262
Stekel W. 248
Stern G. G. 212
Stern W. 100, 236, 273
Stirner M. 47
Strelau J. 90
Struntz O. 47
Strzalecki A. 109
Sullivan H. S. 284 n., 286
Super D. E. 133
Szewczuk W. 116

Tardy V. 73 n., 96, 164, 234, 239
Taylor C. W. 111
Tellegen A. 24, 93
Těplov B. M. 96
Theofrastos 253
Thigpen C. H. 179
Thomae H. 13, 164, 171, 182, 258
Thomas A. 89
Thorndike E. L. 104, 231
Thurstone L. L. 96, 99 n.
Tichomirov O. K. 114
Tolstoj L. N. 260
Toman W. 241
Tomaszewski T. 55
Tryon R. C. 102

Uexküll J. von 201
Ullrich E. 107
Utitz E. 261, 265

Vernon P. E. 99
Vondráček V. 190
Vroon P. 153 n., 155
Vygotskij L. S. 236

Walter H. 254
Wann T. W. 304
Watson J. B. 288 n., 293

Watts A. 276
Webb E. 234
Weschler D. 101
Weiner B. 24, 46, 62, 92, 179, 184, 194 n., 280 n., 282
Weinert F. E. 236 n.
Wellek A. 11, 13, 257, 259, 276
Wellhöfer P. R. 138
Werkmeister V. H. 106
Wessels M. G. 112
Whiting J. W. M. 35
Wicklund R. A. 228
Wiersma E. P. 81
Wilde O. 260
Wilson E. O. 20 n.
Wilson G. D. 119
Winnefeld F. 55
Witkin H. A. 113
Witte E. H. 151
Wittlich B. 266
Witzlack G. 68
Wolf N. 40
Worchel P. 213
Wrigley C. 172
Wundt W. 82
Wylie R. C. 46, 176
Wyss D. 311

Young K. 30
Young P. Th. 127, 231

Zalkind S. S. 224
Zanden J. V. 64, 228
Zawadzki B. 164, 172
Zimmerman W. S. 83
Zuckerman M. 89, 170

Věcný rejstřík

Agrese 244 n.
Aktivace 87
Altruismus 264
Archetypy 157, 240 n.
Aspirace 215
Atribuce 321
Autoprezentace 213
Autoregulace 237
Autoritarismus 148 n.

Behaviorismus 15, 288 n.

Cyklothym 142
Člověk – svět 55

Daseinsanalýza 310
Dědičnost 22 n.

Ego 43 n., 174 n.
- angažované 210
- dynamická funkce 44
- expanze 217
- kognitivní procesy 183 n.
- objektivace 123
- obranné mechanismy 223 n.
- osobnost 47
- reálné a ideální 176
- síla ega 176
- vůle 46
- vývoj 46
- vztahový rámec 44

Egocentrismus 175
Ekvilibrium (psych.) 228
Emoce 92
Emocionalita 90 n.
- faktory 84, 90 n.

Emoční labilita 168
- nezralost 84

Extraverze 139, 167 n.

Faktor „g“ 98
Faktorová analýza 158 n.
Fantazie 189 n.
Feminita 85
Fenomenální pole 58
Fenotyp 80

Genotyp 22, 80

Hlubinná osoba 155 n.
Hodnoty 58, 122 n.
Homeostáza 227 n.
Hypotetický konstrukt 10

Charakter 253 n.
- osobnost 257
- osobní morálka 261
- psychoanalytické pojetí 258
- utváření 263

Impulzivita 84
Individuum 135 n.
- genetické zákl. 23
- rozdíly individ. 39

Informace 106
Instinkty 20
Inteligence 100 n.
- definice 100
- dimenze 97 n.
- měření 103
- sociální 104
- typy 105

Inteligenční kvocient 103 n.
Introverze 139 n., 168, 169 n.
Ixothymie 143

Já 33 (viz také Ego)
– utváření 41 n., 45
– vědomí 40 n.
Jednání 234

Kánon empirické psychologie 10 n.
Kognitivní disonance 228
Kognitivní styl 56, 112 n.
Komplex 245 n.
Konflikt 243
Konzistence chování 71
Kreativita (viz Tvořivost)
Kultura
– psychologická funkce 29
Kulturní vzorce 28, 31

Labilita psychická (viz Neuroticismus)
Láska 21
Libido 280
– vývoj 281

Maskulinita 85
Metapotřeby 126, 130
Motivace 127 n., 198, 203
– psychoanalytický model 282
– relační teorie 206 n.
Motivy 124 n., 198
– charakteristika 132
– systémy 129 n.
Myšlení
– faktory 98 n.
– kategorie m. operací 106

Nálady 93
Neuroticismus 168
Nevědomí 240 n.

Oidipův komplex 280 n.
Osobní ideologie 121
Osobnost
– autoritární 147 n.
– bazální 27 n.
– biologická determinace 20 n.
– definice 11
– dynamika 193 n.
– ego 47
– empirické pojetí 11
– faktorová analýza 158 n.
– faktory 160 n.
– geneze 39 n.
– hypotetický konstrukt 10, 12
– charakteristiky o. 13
– kognitivní systém o. 188 n.
– modální o. 30
– modely výzkumu 15 n.
– pojem o. 9
– přístupy k o. 15
– role a o. 17 n., 29
– sociokulturní determinace 27 n.
– struktura 61 n.
– systémové pojetí 217 n.
– teorie o. 273 n.
– tvořivá o. 107 n., 111
– typy o. 135 n.
– utváření o. 49 n.
– vrstvy o. 152 n.

Paměť
– faktory 98
Percepční standardy 115 n.
Plány chování 117, 205 n.
Pojetí sebe sama 43
Postoje 118 n.
– funkce 119
– chování a p. 120
– motivy a p. 119
– vlastnosti *119*
Potlačení 241
Potřeby 125 n.
– hierarchický systém p. 130
Poznávání světa 115
Principy
– hédonismu 230
– psychického ekvilibria 000
– reality 277
– slasti v psychoanalýze 277
Proprium 177
Přátelskost 85
Předsudky 121
Psychoanalýza 15, 277 n.
– existenciální p. 309
Psychologie
– behavioristická 288 n.
– fenomenologická 303 n.
– hlubinná 242
– humanistická 15, 305
– kognitivistická 319 n.
– paradigma 9
Psychometrie 70, 159
Psychomotorika 97

Reaktance 203
Regrese 247 n.
Role 55, 17 n., 55
– individuum a r. 19
– osobnost a r. 17 n., 29
– systém rolí 28
Rysy osobnosti 62 n. (viz také vlastnosti osobnosti)
– jako atributy 71
– jako dispozice 62
– jako popisné znaky 77
– klasifikace r. 74 n.
– konzistence r. 64
– povrchové a pramenné r. 162 n.
– psychologická podstata 67 n.
– určování r. 16

Sebeaktualizace 220 n., 315
Sebedůvěra 83
Sebeobviňování 287
Sebeoceňování 215
Sebepojetí 39
Sebeúcta 47
Sex 21
Schizothymie 142 n.
Schopnosti 94 n.
– činnosti a s. 95
– faktorově analytické pojetí 96 n.
– hierarchická struktura s. 99
– obecné a zvláštní s. 96
– styl a s. 113
– vývoj s. 99 n.
Socializace 27, 33, 39
Společenskost 85
Sugestibilita 85 n.
Superego 262, 280

Talent 95
Tělové schéma 40
Temperament 79 n.
– aktivační systém a t. 86 n.
– dědičnost a t. 86
– faktory t. 83 n.
– teorie t. 81
– transakční model t. 87 n.
– typy t. 81 n.
Typ 135 n.
– individualita a t. 135
– psychologické pojetí t. 135 n.
Typologie 136 n.
– Jungova 138 n.
– Kretschmerova 140 n.
– Sheldonova 145 n.

Učení 39
– imitační 53
– instrumentální 53
Úkony 95
Úzkost 247

Vědomí já 40 n.
Vlastnosti osobnosti 51 n. (viz také Rysy)
– obecné a specifické 74
– vztahová teorie v. o. 68
– vztahy mezi v. o. 73 n.
Vnímání
– dimenze v. 97
Vnitřní svět 56 n.
Volní vlastnosti 238
Vůle 46, 234 n.
– osobní morálka a v. 238
– pojetí vůle 236 n.
– síla v. 239, 256
– svobodná v. 239
Výchova v rodině 34 n.
Výkon 94
Význam 54
Vztažný systém 54 n.

Zájmy 133
Zkušenost 54

KNIHOVNA FSV UK
KARLOV